

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**«І.ЖАНСУГІРОВ АТЫНДАҒЫ ЖЕТІСУ УНИВЕРСИТЕТІ» КЕ АҚ
НАО «ЖЕТЫСУСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ И.ЖАНСУГУРОВА»
«ZHETYSU UNIVERSITY NAMED AFTER ILYAS ZHANSUGUROV»**

**«ЖАМБЫЛ ФЕНОМЕНІ:
ЖАМБЫЛТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ»
республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 наурыз

**МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
«ФЕНОМЕН ЖАМБЫЛА:
ЖАМБЫЛОВЕДЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ»**

15 марта

**MATERIALS
of the republican scientific-practical conference
«ZHAMBYL PHENOMENON:
ZHAMBYL STUDIES AND EDUCATION»**

15 march

Талдықорған, 2021

ӘОЖ 001

КБЖ 72

Ж 24

Редакция алқасы

Редакционная коллегия: Қ.М.Баймырзаев (бас редактор), А.С.Бахтаулова (бас редактордың орынбасары), Л.Н. Карашолакова, А.Г.Толамисов

Editorial colleague: K.M. Baimyrzaev (editor-in-chief), A.S.Bahtaulova (deputy of editor-in-chief), L.N. Karasholakova, A.G.Tolamisov

«ЖАМБЫЛ ФЕНОМЕНІ: ЖАМБЫЛТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ»

республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. - Талдықорған, І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2021. 213 б.

Материалы республиканской научно-практической конференции

Ж 24 «ФЕНОМЕН ЖАМБЫЛА: ЖАМБЫЛОВЕДЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ» – Талдықорған, Жетісуский университет им. И.Жансугурова, 2021. 213 с.

Materials of the republican scientific-practical conference

«ZHAMBYL PHENOMENON: ZHAMBYL STUDIES AND EDUCATION»– Taldykorgan, I.Zhansugurov Zhetysu University, 2021. 213 p.

ISBN 978-601-216-730-6

Жинақ материалдары білім беру мен ғылым саласында инновациялық зерттеу жұмыстарымен айналысатын ғалымдарға, докторанттарға және магистранттарға арналған.

Материалы сборника предназначены ученым, докторантам и магистрантам, занимающимся исследованиями инноваций в образовании и науке.

Collection of materials is intended for scientists, Master and Doctor students, who are interested in innovative research in education and science.

ӘОЖ 001

КБЖ 72

ISBN 978-601-216-730-6

© І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, 2021

© І.Жансүгіров атындағы Жетісу университетінің баспа бөлімі, 2021

**І.Жансүгіров атындағы
Жетісу университетінің Басқарма төрағасы - Ректоры,
география ғылымдарының докторы,
профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының
құрметті академигі
Қ.М. Баймырзаевтың**

АЛҒЫ СӨЗІ

Құрметті қонақтар, ұстаздар мен студент жастар!

**Халық ақыны, жыраулық өнердің шебері, айтыскер
Жамбыл Жабаевтың туғанына 175 жыл толуына орай
«Жамбыл феномені: жамбылтану ғылымы және білім беру» атты
Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференцияға қош келдіңіздер!**

Заманының заңғар тұлғаларын, ұлт үшін, ұрпақ үшін еңбек еткен асылдарымызды, ұлыларымызды дәуір туғызады. Осыдан 175 жыл бұрын Алатау мен Қаратау түйіскен Жамбыл тауының бөктерінде Жамбыл дүниеге келді.

Жамбыл сан ғасырлық ақпа-төкпе суырыпсалма ақындық өнердің, жыраулық дәстүрдің көшін ілгері апарып, осы заманға жеткізген және небір тарихи ұлы өзгерістерді сол үрдістен алшақ кетпей-ақ жырлай білген төкпе ақын.

«Жамбыл – менің жай атым, Халық – менің шын атым» – деп жырлаған ұлы жырау халықтың ғасырлар бойғы көкейінде жүрген арманын өлеңмен жеткізді. Сондықтан да халқымыз Жамбылға «адалдық пен адамгершіліктің, әділеттілік пен ізгіліктің алып жыршысы» деген тарихи бағасын берді. Жамбыл бабамыздың ұшан-теңіз шығармашылық мұрасы – халқының талайлы тарихы мен шынайы өмірінің айнасы. Классик жазушы Ғабит Мүсірепов «Феномен-Феникс» деп баға берген ақынның эпикалық дастандарынан, айтыстары мен жыр-толғауларынан біз ұлтымыздың өзіндік болмысын, өмір салтын, көркемдік дүниетанымы мен арман-мақсаттарын танимыз.

Жамбыл өмірі – ол халық өмірі, Жамбыл шығармашылығы – Ұлы дала Елінің ұлағатты қазынасы! Сондықтан да, қазақтың Жамбылына адамзаттың Жамбылы ретінде құрмет көрсетіп, өлмес рухының алдында басымызды иеміз.

Ұлылар туады, бірақ Жамбыл қайталанбайды. Қазақ халқы барда, оның тілі мен діні аман тұрғанда, адалдық пен адамдықтың, әділеттілік пен ізгіліктің жаршысы – Жамбыл да мәңгі жасай бермек.

Бүгінгі мереке – ұлық мереке, поэзия мерекесі, биылғы жылғы ең үлкен салтанаттың – Тәуелсіздігіміздің отыз жылдығының алдындағы айрықша мереке.

Құрметті конференция қонақтары! Қазақ халқының мақтанышы, ардагер ұлы ақыны Жамбыл Жабаевтың 175 жылдығына арналған **«Жамбыл феномені: Жамбылтану ғылымы және білім беру»** атты республикалық ғылыми-тәжірибелік онлайн конференцияны ашық деп жариялауға рұқсат етіңіздер!

**ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ
ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ ЖАҢА АРНАЛАРЫ
ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

**НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ
ЖАМБЫЛОВЕДЕНИЯ В ЭПОХУ
ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ЕЕ
ПРЕПОДАВАНИЯ**

**NEW DIRECTIONS OF ZHAMBYL STUDIES
IN THE ERA OF GLOBALIZATION AND
PROBLEMS OF ITS TEACHING**

УДК 94(547)

ЖЫР АЛЫБЫ ЖАМБЫЛДЫҢ ТАРИХТАҒЫ ОРНЫ

Абдильдинова Л.Б., Хуанган О., Турсынбаев О.Г.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: abdildinova@mail.ru, onerbek_86@mail.ru, olzhas_007_89@mail.ru

Мақала жыр алыбы атанған Жамбыл Жабаевтың туғанына 175 жыл толуына орай арнайы жазылған ғылыми ізденіс жұмысы. Мақалада Жамбыл Жабаевтың балалық шағы, тарихи кезеңдермен ұштасқан өмірі баяндалған.

Тірек сөздер: жыр алыбы, ақын, дарынды, жырау, өнер.

Статья посвящена 175-летию со дня рождения Жамбула Жабоева. В статье рассказывается о детстве Жамбыла Жабоева, его жизни, сопряженной с историческими периодами.

Ключевые слова: великий поэт, поэт, талантливый, жырау, искусство.

The article is devoted to the 175th anniversary of the birth of Zhambul Zhabayev. The article tells about the childhood of Zhambyl Zhabayev, his life associated with historical periods.

Key words: great poet, poet, talented, zhyrau, art.

Есімі дүниежүзінің халықтарына танылып, мектеп пен медресенің есігін ашпаса да, қолына қалам ұстап, жазу-сызуды білмесе де, жастайынан қолына домбыра алып, жыр жаттап, қазақ халқының сөз өнерін үйренген, ақындығымен халқын паш еткен, әйгілі жыршы атанған Жамбыл Жабаевтың дүниеге келгеніне биыл 175 жыл толып отыр. Өз заманында көтерілістерді де, ашаршылықты да, соғысты да көріп, туғанынан айырылып, ел кезіп, жер кезген халқының бір туар дарынды тұлғаларының бірі.

Жамбыл Жабаевтың ХХ ғасырдың басына дейінгі шығармашылық өмірбаяны туралы деректер аз өлең-жырларының бірі де сақталмаған. Ақынның өзі 1846 жылы ақпан айында қазргі Жамбыл облысындағы Жамбыл тауының бөктерінде дүниеге келген. Әкесі жапа кедей болғанымен, ат үстінде мығым отырған кісі болған. Ел ішінің дау-дамайына бітімгерлік сөзін айтқан кездері де болған делінеді. Анасы Ұдан мінезі байсалды, ыңғайы келсе қиыстырып өлең шығарып, әдемі дауысы бар әнші болған екен. Жамбылдың аталарынан әріректе өнерпаз, сері, палуандар, ділмар шешендер шыққан. Ал оның руы Екейлер туралы айтылатын ел аузындағы аңыздарда: Екейде елу бақсы, сексен ақын, Жаратып мінеді екен ерттеп атын. Қобызы, домбырасы үнін қосып, Гулейды жын қаққандай кешке жақын, - деген әзіл сөзде шындық бардай. Жамбылдың ұстазы Сүйінбай ақын да осы Екей елінен шыққан. Жамбылға әкесі жастайында: «Екейде елу бақсы, сексен ақын», - деген сөз де жетер, сен сексен бірінші болмай-ақ қой. Ақынның түбі – қайыршылық, бақсының түбі – жын, жын жиып, бақсы болып ел кезгенше, мал бақ!, - дейтіні де Екей елінің өнер дарғыан жұрт екеніне дәлелдей [1].

Жамбыл өмірге келген кезде Қазақстанның оңтүстігі, оның ішінде ақынның туған өлкесі – Жетісу өңірі Қоқан хандарына бағынышты болатын. Ал, Қоқандықтардың халыққа жасаған зорлық-зомбылығы айтып жеткіліксіз ауыр еді. Ақынның өзі ауылдары солардан қашып бара жатқанда, қақаған аязды қыс айында көш-жөнекей туылыпты.

Өзінің балалық шағын Жамбыл: «Шу өзенінің бойымен жүре беосеғңз Хан және Жамбыл деген екі тауға кез боласыз. Менің әкем Жабай бір кезде осы тауларда көшіп-қонып жүрген. Жамбыл тауының етегінде, қақаған қатты боранды күні мен туыппын! Маған сол көне Жамбыл тауының есімі ат болып тағылыпты. Бұл 1846 жылы ақпан айы екен. Менің әкем Жабай шоқпын шапанды көшпелі кедей болған.

Тұрған жеріміз құлазыған кең жазық дала еді. Сондықтан да, мен балалық шағымда егісті де, бақты да, арықты да көрмедім. Жазық кең дала менің Отаным болды. Мен киіз үйде өстім. Сол кездегі барлық қазақ балаларындай мені де көшкенде бесігіммен алып жүрді. Бала кезімде мен тентектеу болдым. Қарттарды да, әкемді де тыңдағым келмеді. Мені қозы бағауға жіберетін, мен бармай қоятынмын. Маған отын тер дейтін мен тіл алмай қасарысатынмын.

Менің ағам – әкемнің інісі белгілі домбырашы еді. Мен домбыра тыңдауға әуес едім. Он екі жасымда одан домбыраны үйрендім. Домбыра қолыма тигенде, барлық тентікті ұмытып, бүкіл жан-жүйем елжірегендей болатын еді. Табиғат маған күшті де, жуан дауыс берді. Мен далада ән шырқағанда дауысым бүкіл даланы күңіrentкендей сезінетін едім. 14 жасымда әкемнен қол үзіп, өзімше күн көруге мықтап бел байлады. Ораза кезінде үй-үйді аралап, жарапазан айтатын болдым. Менің өлеңім жұртқа ұнап, маған сый-сияпат көрсете бастады. 15-ке толған мен атақты ақын Сүйінбай туратын ауылға келдім. Домбырамды ұстап, оның үйіне танып келді де, мен әндете бастадым. Жүрегім менің еджіреп, көзімнің жасы мөлдіреп, өткізіп ем ертерек, өсуменен бала шағымды. Көксеген бірақ көбірек, бақытты бала шағымды» - деп жырлағанымды естіген Сүйінбай үйіне шақырып алып: «Сенің ақындық дарының бар екен, дауысың да жақсы, ұнайсың жігітім» - дейді Сүйінбай [3].

1864 жылға дейін Қоқан хандығы, онан соң Ресей империясы билеген замандағы халықтың мүшкіл тірлігі, өз отбасының жұтаң тұрмысы, мықтының әлсізге зорлық-зомбылығы тумысынан талантты, намыскер Жамбылдың ішіне қай,ы болып байланады. Ақын жыр айтыстарының уыттылығы, адамдықты, әділдікті, батырлықты көксеген аңсары, кедейді жақтап, қайырымсыз бай, төрелерді ызалы шенуі сол күйік-наладан бастау алады [6].

Жамбылдың туған кезеңімен, орыс әскерінің алды, шолғыншылары Қаратал бойына, 1848-1849 жылдары Іле өзені бойларына жетіп, 1852-1853 жылдары орыс әскерлері қазіргі Алматы, Талғар, Қаскелең жеріне дейін жеткен делінеді. Одан әрі Жетісу еліне жақындайды. Қоқан хандығының қанаушылық озбырлығын ығыр болған еңбекші халық – орыстың қол астына қараса аз да болсын бұрынғы көрген қорлығымыз жеңілденер деген үмітте болған. Осы мақсат, үмітте Жетісу елінің Сұраншы, Сарыбай сияқты басты батырлары орыс әскері қатарында қызмет еткен [1].

Жетісу халқы Ресейдің қол астына қарағанда қоқан хандығының қатал үстемдігінен құтылғанмен, жалпы қоғамның таптық езушіліктен құтыла алмады. Керісінше, кедейлердің тұрмысы күн санап ауырлай береді. Бір жағынан қазақ еңбекшілері өзінің ішінде бай, феодал сұлтандардың қанауын көрсе, екінші жағынан, отаршыл патша әкімдерінің зорлығын, әкімшілік-саяси, рухани қысымын көреді.

Е. Ысмайлов «Елінің Қоқан талауына, Қоқан шапқыншылығына ұшырағанын естіп, шет жағасын көзі көрген. Сондай-ақ, патша әкімшілігі мен феодал, сұлтандардың халықты қалай қанағанын білген Жамбылдың ой-пікірі еңбекші халық өміріне байланысты болған», - деп атап өтеді.

Өзінің ақындық жолында өз өңіріндегі ақындармен түгел танысып, өнер сынаса білген. Жамбыл да бұл жолды өтіп, ақындық сайыстарда жеңістерге жете бастайды [4].

Байдың қойын бағып жүргенде он үштегі кезінде ұйықтап қалып, түсінен ақын болып оянған Сүйінбай ұстазы сияқты, Жамбылға да ақындық түсінде аян беріп қоныпты. Ол туралы Жамбылдың өзі бір өлеңінде: «Бір күні Жетісай жаулауында жылқы бағып жүріп, түс көріппін. түсімде ақсақалды қария келіп: «Өлең аласың ба, көген аласың ба?» - деген. «Өлең!» - деппін. Оянып кетсем, үсім екен, көкірегімді бір толқын кернеп, алқымыма тығылғандай, дереу үйге жетіп, домбыраны ала салдым да, оңд-солды төгіп-төгіп жіберіп едім, кеудем ашылып, орта түскендей болды», - деп еске алады.

Жамбылдың өсіп-өнген топырағында ән-күй, ақындық-жыраулық өнер айрықша биікке көтерілген. М. Әуезовтың «қазақ халқында ерекше дамыған айтыс өнері XIX ғасырдан бергі жерде өзге жерлерде саябырсып, Жетісу, оңтүстік өлкелерінде шоғырлана бастайды», - деуінде үлкен тарихи себеп бар. Қазақстанның өзге өңірлерін ертерек шарыған отаршылдық ел ішінің дәстүрлі қалпына өкітемдігін жүргізіп, шырқын бұзып үлгергенде, Жетісу алабы әзірше қағаберісте еді [1].

20 жасында атақты ақын Жаныспен айтысып, оны жеңеді. «Менің пірім – Сүйінбай» деген өлеңін Жамбыл осы Жаныспен айтысқанда айтады. 35 жасында, 1881 жылдың күзінде Іле бойында өткен бір үлкен жәрмеңкеде сол кезде орта жастардағы атақты ақын Құлмамбетпен айтысып, жеңіске жетеді. Сөйтіп, Жамбыл осыдан былай Жетісу өңірінің бірінші ақынына айналады. XIX ғасырдың 70-80 жылдарында Жамбылдың атағы жер жарады. Өлеңмен қатар, жырлар шығарады. 1936-1945 жылдар аралығында шығарған жырлары 13 мың тармақтан асады екен.

1937 жылы бүкіл еліміз Жамбылдың шығармашылық қызметінің 75 жылдығы өткізіліп, ақын дүниежүзінің озат қайраткерлерінен құттықтай телеграммалар алған.

1941 жылы Жамбылға мемлекеттік сыйлық беріледі. Ұлы Отан соғысы күндерін Жамбыл өзенің өлеңдерінде халқын, Отанды қорғауға, еңбектегі ерлікке шақырады. 1943 жылы майданда Жамбылдың ұлы Алғадай қаза табады. Ақынға хабар жеткенде, ол біраз үнсіз отырып барып, қайғылы хабарға өлеңмен жауап береді.

Жамбылдың соңғы жыры 1945 жылы 9 мамырда айтылды. Бұл неміс фашистерін біздің халқымыздың қаһармандықпен жеңгендігіне арналған еді. Жамбыл өз заманында орденмен, Еңбек Қызыл Ту және Құрмет белгісі ордендерімен марапатталған. 1945 жылы 22 маусымда қайтыс болады.

1946 жылы ақпан айында Қазақстан жұртшылығы даңқты ақынның жүз жылдығын салтанатпен атап өтті. Мерейтойына орай ақынның таңдамалы шығармалары қазақ және орыс тілдерінде басылып шығаралады.

Өмірінің 85 жылын өлеңмен өткізген Жамбыл Жабаев XX ғасырдың жырауы деп айтуымыздың өзі осыған дәлел [5].

Е. Ысмайлов ғылыми-ізденіс жолында халық ақындары, әнші-ақындар, әсіресе Жамбыл Жабаевтың өмірі мен шығармашылығын өте көп зерттеген болатын. Соған қарамастан, қоғам қайраткері М. Жолдасбековтің: «Жамбыл жайында бір ауыз сөз айтып, мақала жазбаған әдебиетші кемде-кем.

Соған қарамастан, ақын мұрасы әлі толық зерттеліп болмаған. Жамбылдың ғылыми өмірбаяны әлі жазылмаған, ақындық ортасы да толығымен жазылмаған. Е. Ысмайлов 25 жылдан астам уақытын XX ғасырдағы халық ақындарының шығармашылығына арнады. Өкінішке орай, алғашқы жылдарындағы өмірі мен шығармашылығына қатысты деректердің жоқтың қасы [1].

Өз заманының «Гомері» атана білген Жамбыл Жабаевтың шыармашылық ғұмырнамасы өз орнын таппаса да, 30-40 жылдардағы жыраулық даңқының бүкіл дүниежүзіне танылып шарықтаған шағы қамтылып, баспасөз бетінде кеңінен жазылды.

XX ғасырдағы жыр алпауттарының алды, бірден-бірі болған Жамбыл Жабаевтың өмірі мен шығармашылығы әлі де зерттелініп, сараланып, заманына сай өмір сүрген тұлға ретінде тарих беттерінен орын алатынына сенімдіміз. Екі ғасырдың да қиын-қыстау кезеңін басынан өткізген тұлғаның, ерекше, дара болатыны айдан анық. Сондықтан да, жыр алыбының туылғанына 175 жыл толуына орай елеулі істер атқарылып, ашылмаған, айтылмаған деректердің халыққа паш етілетініне үлкен сеніммен қараймыз.

Ақынның әрбір өлеңі, әрбір жырының мәні мен мазмұны тереңнен бастау алады. Даналыққа толы шығармашылығы келер ұпаққа жетері анық. Жүз жылдап емес, мың жылдап дамитын тарихымыздың ашылмаған ақтандақ беттері әлі де жетерлік.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ысмайлов Е. Ақындар. Қазақтың мемлекеттік көркем әдебиеті баспасы. – 1956. – 340 б.
2. С.Қасқабасов. XX ғасырдың ұлы жырауы - Жамбыл Жабаев//martebe.kz/hh-asyrды-ly-zhyrauy-zhambyl-zhabaev/ – 2019 ж.
3. Жамбыл Жабаев//bigox.kx/zhambyl-zhabaev/
4. Жамбыл Жабаев (1846-1946 жж.)//www.qaztor.kz/post/14815 – 2019 ж.
5. Жыр патшалығының алыбы – Жамбыл//asyl-bilim.kz/ - 2013 ж.
6. Жыр алыбы Жамбыл//www.zharar.info/kz

ӘОЖ 811.11-112

ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Абикенова Г.Т., ф.ғ.к.

Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

E-mail: gulnafis.abikenova2@mail.ru

Мақалада Жамбыл Жабаевтың суырып салма ақындық өнері, ақындық шеберлігі айтыла кеп, ақын шығармаларындағы етістіктердің бейнелілігі талданады. Ақынның өз поэзиясында экспрессивтілерді ұтымды қолдануы айқындалады.

Тірек сөздер: экспрессивтілер, етістік, поэзия, лирика, стиль, стильдік бояу, көсемше.

В статье рассматривается о импровизированном поэтическом искусстве, поэтическом мастерстве Жамбыла Жабаева, анализируется образность глаголов в произведениях. Определяется рациональное использование поэтом экспрессивов в своей поэзии.

Ключевые слова: экспрессивы, глагол, поэзия, лирика, стиль, стилизация окраски, деэпричастие.

The article deals with the improvised poetic art, poetic skill of Zhambyl Zhabayev, analyzes the imagery of verbs in the works. The rational use of expressoids by the poet in his poetry is determined.

Key words: expressoids, verb, poetry, lyrics, style, style coloring, adverbial participle.

Талай ғасырлар жасап, тарих тағдырын басынан кешірген халықтың өмірі мен өсу жолдары қиындықсыз емес. Бұл орайда оларға небір қилы сұрлеуден өтуге тура келді. Сондай тар жол, тайғақ кешуде замана өзі тудырып бойына ақындық қуат дарытқан тұлғаларымыз қашан да қалың бұқараның жанынан табылды. Олар елдің мұңын мұңдап, жоғын іздеп, халықтың көрер көзі, сөйлер сөзі болды. Өздерінің ең қуатты қаруы - поэзиясын осы мақсатқа жұмсады. Міне, солардың бірі - Жамбыл Жабаев болатын.

Жамбыл Жабаев елі ішіндегі әлеуметтік жағдайдың ушығып тұрған шағында дүниеге келді. Қалың бұқараның дені жоқ-жітікпен, бірде аш, бірде тоқ, әйтеуір, өлдім-талдыммен күнелтіп жатқан шағында дүниеге келген ақын дәуір шындығын көзімен көріп заманның бейнесін өлеңмен өрнектейді.

Мен емес, суық дәмді ел де алыпты,
Тарылтқан қысаң заман кең жарықты.
Қара күн хан билеген, қанды жорық
Дегендей ел аузында сөз қалыпты.
Көз аштым, сорғалаған қанды көрдім,
Қамыққан, қанды жасты жанды көрдім.
Ел көрдім - еңіреп босқан аңды көрдім,
Қойнында Алатаудың зарды көрдім.

Жамбыл Жабаевты халықтың елдегі нағыз ақын деп таныған кезі –айтысқа қатысқан кезі. Сол замандағы ақындармен айтысы оның есімін бүкіл Жетісу, Қырғызстан мен Сыр бойына таратты. Ақындар айтысы Жамбыл Жабаевтың суырып салма ақындық өнерін шыңдап, ақындық шеберлігін дамытты. Ақын мұрасында қыз бен жігіттің қайым айтысы да, түре айтыс та, сүре айтысы сақталған. Бұл мұра арқылы Жамбылды нағыз көркем де кестелі сөздің шебері деп танаймыз.

Досмағамбетпен айтысқан ақын Жамбыл:
Ілгеріде Шөже, Балта заманда өткен,
Асекең, Бұқар жырау арманда өткен.
Солардың аруағы маған қонып,

Ел мұңын жырмен толғап, нөсерлеткен, – деп өзіне дейінгі ақындардың жалғасы екендігін айтады. Ақын аты аталған жыраулар мен ақындардың мұрасын жақсы білетінін, өз поэзиясының қайнар көзі – қазақ халқының ежелден келе жатқан ауыз әдебиеті, бай фольклоры екенін айтып отыр.

Жамбыл Жабаев мұрасын зерделей келе, расымен ақын шығармашылығының фольклормен тікелей сабақтасып жатқанын аңғардық.

Ит пенен ит жолығып,
Қырықтың қырын бір басып
Кіммен жатыр соғысып?
Ел жүрегін шошытып
Күнде айдады тоғытып
Қызыл қанға обытып.
Соғысқа болыс болысып,
Арық ел алабұта тұрған ықтап,
Жайлаған мына қырсық неден мықтап
Жығылғанның үстіне жұдырықтап. («Толғау»)

Бұл толғауда ақын экспрессоидтарды қолданған. «Тоғытып, обытып, ықтап, жұдырықтап» сөздері арқылы автор ойын әсірелейді. Сонымен, жоғарыда келтірілген үзінділердегі экспрессоидтар Жамбыл жырларының ауыз әдебиетімен сабақтасып жатқанын танытады.

Тайсалмай әке-шеше жатыр сұлап.
Келді де, алып кетті жақсыны айдап,
Барады боздақтардың көзі жайнап.
Жөнелді абақтыға соры қайнап.
Жақсыдан жақсы қоймай, алды санап,
Самсыны алған екен Ботпай қамап,
Оларды жігітімен кетті сабап.
Бір пәлеге екінші пәле жамап.
Кезсе де бұл маңайды әбден шолып.
Күш жинамай, қарусыз ұрыс қылып,
Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып («Зілді бұйрық»)

«Текст түзімі тақырып пен сол тақырыпқа қатысатын тілдік элементтерді таңдау, яғни тақырыптық топтар құруды талап етеді. Тақырыптық топтар құрайтын әрбір сөздің стильдік бояуы (жүгі, колориті) болады. Бұл тәсіл, әсіресе поэзияда жақсы қолданылады. Бұған Абайдың «Болыс болдым, мінеки» деген өлеңінде жағымсыз бояуы бар суреттеуіш етістіктердің шоғырлануын (тырқылдап, жырқылдап, салпылдап, далпылдап т.б.) мысал етуге болады», – деп ғалым Р.Сыздықова Абай шығармаларын талдау барысында етістіктердің бейнелілігін айқындаған [1,254]. Сол сияқты Жамбыл да экспрессоидтар арқылы жағымпаз, екіжүзді болыстың жанды бейнесін жасағанын көреміз.

Мысалы Жамбыл:

Үйсін, Найман саңлағы,
Өстепкеге жиылдың...
Елде жүрген егейлер
Қалада құр үйілдің.
Ұлық көрсең ұйлығып,
Желді күнгі қамыстай,
Жапырылып иілдің...

Егер жоғарыдағы жайнап, қайнап, сабап, қамап, ұйлығып, жапырылып экспрессоидтар болмаған жағдайда, өлең тек баяндауға құрылар еді, ал Жамбыл поэзиясында шеберлікпен жұмсалған. Контексте белгілі бір жүк арқалап, айтылмақ ойға әсерлі үн үстейтін әсерлі сөздер экспрессоид деп аталады. А.Байтұрсынов: «көңіл күйінен шығып, көңілге күй түсіретін сөздер»[2], – деп анықтаған экспрессоидтар Жамбыл

поэзиясында ұтымды қолданылады. Академик Р.Сыздық «Экспрессоид-белгілі бір стильдік мақсатпен қолданылған, оқырманға әсер ететін, экспрессиялы сөздер немесе тұлғалар, тіркестер»[3] дей келе, Абай сөз өрнегіндегі экспрессоидтарды талдайды.

Көген көзді қосақтап,
Көздің жасы моншақтап,
Көк жайлауды қалдырып,
Көкіректе зар қылып,
Болыстар жүр шапқылап.
Қылыштары жарқылдап
Жапырақтай қалтырап!
Күнде жүрек қансырап...
Не болмаса шыбындап,
Көнсең күнде шығындап («Патша әмірі тарылды»)

Жамбыл ақын көсемше тұлғалы етістіктің бейнелілігін аңғарып, жиі пайдаланған. Экспрессоидтар көп жағдайда көсемшенің –ып жұрнағы арқылы жасалып, тыңдаушы мен оқырман сезіміне әсер ету мақсатында жұмсалады. Бұл жайт қазақ әдебиетінде ежелден бар құбылыс, ақын-жыраулар поэзиясында, халық ауыз әдебиеті үлгілерінде де жиі кездеседі. «Ал көркем әдебиетте өз мағынасында жағымды не жағымсыз бояуы жоқ, сезімге тиер әсері жоқ бейтарап мәндегі етістіктердің не мағынасын ауыстырып немесе қосымша мағыналық реңк үстеп қолданылуы жиі кездеседі» [1,34] деп ғалымдар экспрессоидтардың басым бөлігі етістіктен жасалатынын атап өтеді. Колорит түзуші лексика шоғырын қолдану ақын өлеңдерінде белсенді қолданыс тапқан.

Жамбыл Жабаев шығармашылығы жоғарыда айтып өткеніміздей, ежелгі жыраулармен сабақтасып жатыр. Ақын замана туралы толғап, дәуірге сипаттама беріп, өтіп жатқан оқиға-құбылыстарға өз бағасын, батасын беріп отырады. Ақын толғауларында жырауға тән нақылдық, афоризмдік сипат басым. Мысалы:

Жердің шелін сел жуар,
Елдің кегін ер жуар.
Дауыл тұрса бұлт қуар,
Жердегі жауды жұрт қуар...

Немесе:

Жаудан күту жақсылық –
Зарыққанның салдары.
Байдан күту жақсылық –
Тарыққаның салдары.

Мұндай жыраулық үлгіде айтылған нақыл сөздер Жамбыл поэзиясында жиі қолданылған. Бұдан ақын жырларының құрылымы мен шешендік нақылдары өзіне дейінгі ақындар толғауларына ұқсас екеін аңғарамыз. Мұнда ғасырлар бойы жинақталған өмірлік тәжірибені қорытып, соның негізінде айтылған ойлар ескірмейтін қанатты сөзге, мақалға айналып кеткен. Жамбылдың осы тектес толғауларының басты тақырыбы – адам, қоғам, өмір, заман, ал мазмұны – солардың сипаты, сипаттау тәсілдері – әр алуан теңеу, метафора, антитеза, шендестіру, мінездеу.

Заман, заман – дегенде,
Заманға қожа – адам ғой!
Наразы болсаң заманға,
Бар кінәні соған қой!

Өлеуметтік жағдайларды Жамбыл жырауларша сипаттайды:

Асқақтаған адамда тоба болмас,
Ел қорғаған адамда мола болмас.
Елден туып, ер болсаң, елге қара,
Шірік қурай ауылға қора болмас!

Жамбыл шығармашылығында оның өнер туралы, ақындық шабыт жайында, поэзияның мақсат-міндеті жөнінде айтқан толғау-өлеңдері – жеке бір сала.

Ақын деген – бір бұлақ,
Көмілер көзін ашпаса.
Көзін ашар көпшілік
Сүйсіне тыңдап, қоштаса.
Алтын сөз де – ас болмас
Елеусіз жерге тастаса.

Жамбыл шығармаларындағы айтылар ой жыраулармен сабақтасып жатыр. Шығармаларындағы тілдік бірліктер нақыл сөз, ақыл айту, өсиет айту түрінде болады. Поэзия бұлағындағы лирикалық өлеңдердің көркемдік негізі – фольклор. Ақындық поэзиядағы лирикалық өлеңдердің халықтың арнасында ұрпақтан-ұрпаққа таралған бұқаршылдық сарындары, тұрмыстық-әлеуметтік оқиғаларға жедел үн қосатын ерекшеліктері мол болады. Зерттеуші Н.Төреқұлов былай дейді: «Қазақ халық поэзиясында халықтық лириканың орны ерекше. Халық поэзиясының өзі осы айтылған халық лирикасынан тұрады. ...Лирика күнделікті тұрмысымыздан туындап, молығып отыратын қоры бай, өсімтал жанр. Халық лирикасы шын мәніндегі бұқарашыл өнер. Ол жеке автордың емес, бүкіл халықтың эстетикалық құралы» [4,30]. Жамбыл өлеңдерінен халықтық лирикадан жалғасын тапқан туындылар көп.

Жырынды, досың болса, күлдіріп айт,
Жау болса, жау тигендей бүлдіріп айт!
Жыр деген – біреуге оқ, біреуге – бал,
Дәл тиген оқ берендей жұлдырып айт!

«Жүз жыл өмірінің сексен бесін өлеңмен өткізген Жәкең айтысқанда да, арнау жырларында да, дастандарында да осы тұрғыдан айныған емес, сол себепті де ол ел ықыласына бөленді, жаңа заманда жаңаша түрленді. Жамбыл поэзиясы өміршеңдігінің де, ақын есімінің ел жадынан өшпейтіндігінің де сыры осында. Жамбыл – көп ғасырдан бері жасап, дамып келе жатқан қазақ ауыз әдебиетінің ең биік шоқтығы. Оны XX ғасырдың жырауы деп айтуымыздың да себебі осы, ол бізге осысымен қымбат» – дейді Сейіт Қасқабасов[5, 43].

Байлықтың түбі пайдадан,
Өтірік-қулық айладан.
Ұрлық-зорлық талаумен
Жүздеп жылқы, мыңдап қой
Байлар судай айдаған.
Жарлының көзжасынан
Жиналған малы зұлымның.
Тұншығып босқа тұманда,
Адасып талай халықтар

Төте жол таппай жасыған, - деген жолдарда сол кездің өмір шындығын суреттей отырып, әлеуметтік қорытындылар шығарады.

Сатиралық, сыншылдық сарында жазылған өлеңдер Жамбыл шығармашылығында кездеседі. Жамбылдың сатиралық өлеңдері адам мінезіндегі, қоғамдағы ұнамсыздықты, жағымсыз әрекеттерді мінеген ащы сын, өткір мысқылға толы. Жамбылдың сатирик ақын екені оның «Кәдірбайдың төбеті», «Кәкімге», «Сәт сайланарда», «Өстепкеде», «Есенәлі мешкейге» сияқты өлеңдерінен айқын танылады.

«Кәдірбайдың төбеті» атты шығармасында өлген төбетін жоқтап, мадақ айтқан ақындардың озып шыққанына зерлі шапан, елу қой, екі бірдей жорға ат, жүз тақта шай, бір катын арнап отырған байдың іс-әрекетін сыңға алады:

...Айтсам сөзім нанымды,
Өлеңім оттай жалынды.

Ауылды торып аңдыған,
Қасқырды талай қан қылған.
Сенен жұртқа ит жақсы
Күзеткен қотан ауылды,
Кетпеймін айтпай ойымды,
Қайнатып құдай сорынды,
Ит өлмей-ақ сен өлсен
Болар еді тым-ақ орынды.

Өлеңнің көркемдік-идеялық маңызы мен Жамбылдың ақындық өңерінің қуаты өмір құбылысының сырын жан-жақты және терең ашып қана қоймай, соның нәтижесінде тамаша көркем сөз туындысын жасай алғанында [5, 49] .

«Мәңке туралы» өлеңінде ұрыны жақтаған әділетсіз, екіжүзді болыстың жемқорлығын сөз етеді:

Жанғойлық болысы пысық келеді,
Мұрындары пұшық келеді.
Екі арадан ептеп жерінде,
Көздерін қысып келеді.
Сөздерін ұзарта келеді,
Өңешін қызарта келеді.
Өнімі азырақ жерде,
Үстіне тұз арта келеді.
Ыңыранып отырып алады,
Әр алуан қырға салады.
Ақыры құдай жарылқап,
Қалталарын толтырып алады.

Алғашқы екі тармақта болыстың «пысық келуі» мен «пұшық келуі» сияқты әрекет-қылықтардың себептері, мотивтері көрсетілмейтін болса, төртінші тармақтағы болыстың көздерін «қысып келуінің» нақты мотиві қатар берілген. Ел ақысын «ептеп жерінде» ғана көзін «қысып келеді». Сөйтіп берілген шумақтағы Жанғойлық болыстың сырт келбетінің, құлқының белгілері өзара тоғыса келіп, үшінші тармақтағы ойды (ел ақысын жеу туралы ойды) тереңдетіп, жан-жақты аша түседі.

«Ақынның суреттеуінде сонымен қатар болыстың ел ақысын жеуіне оның мұрнының «пұшық келуінің» де тікелей қатысы бардай көрінеді. Сөйтіп шумақтағы негізгі ойды жеткізіп тұрған құбылыстар мен оқиға қатарына болыстың «пұшық» келуі қосылғанда, өлеңнің сатиралық пафосы бұрынғыдан әлдеқайда күшейіп кетеді» [6, 218].

«Шалтабайға» өлеңі екі жүзді қатыгез билеушіге арналған сатиралық туынды. Бұл өлеңде болыстың келбеті мен мінезі анық суреттеледі:

Салқын келіп тоң-торыс,
Сыртқа сыздап қарайсың.
Сенен баска жоқ болыс,
Деп өзінді санайсың.
...Елге сөзің жеткенше,
«Жамағат!» деп жалындың.
Қол билікке жеткен соң,
Салғырттыққа салындың

Бұл өлең мазмұны, мәні жағынан Абайдың «Мәз болады болысың», «Болыс болдым, мінеки» шығармаларымен үндес, сарындас.

Парақор старшынға арналған «Көкімге» атты өлеңі сатиралық уыты қуатты туындылардың бірі:

...Әлде бекіп келдің бе
Арын сатып бетіңнің?!

Бір тояйын дедің бе
Ақысын жеп жетімнің?

Әрбір отбасындағы береке-бірліктің ұйытқысы – әйел. Жамбыл өз кезегінде кейбір сараң әйелдердің қылығын «Сараң келінге», «Кесірлі қатынға» өлеңдерінде өткір тілмен әжуалайды. Мысалы:

Ел жұтаса екі елі кемімейді,
Қара қазан қатыны сараң байдың.

Жамбыл Жабаев халық салған сүрлеу жолмен қарапайым сөзден «экспрессивтік бояуы мықты сезілетін» тілдік бірлік жасай қолдана отырып, лирикалық қаһарман бейнесін барынша кең ашуға қол жеткізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Атамұра, 2005. – 272 бет.
2. Байтұрсынов А. Шығармалары. Алматы, 1989.-302 б.
3. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. – 208 бет.
4. Төреқұлов Н. Жамбыл мен Кенен творчестволық этюдтер / Н. Төреқұлов. - Алматы: Жалын, 1978. - 107 б.
5. Қасқабасов С. XX ғасырдың ұлы жырауы // Қазақ әдебиеті. - 2010. - 5 наурыз. - Б. 49
6. Жолдасбеков М. Жүз жыл жырлаған жүрек. – Алматы, 1992.

ӘОЖ:373.1.02

Ж.ЖАБАЕВ ЖЫРЛАРЫНА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС

Абилхамитқызы Рысгүл,
ЕҰҰ доценті, Нұр-Сұлтан қ.

E-mail: risgul555@mail.ru

Қазіргі әдебиеттану ғылымында кешегі өткен ақын-жазушыларымызға қатысты әртүрлі көзқарас бар. Сондай екі ұшты пікір иелерінің қатарында Ж.Жабаевтың да есімі бар. Қазақ сөзге бай, мақтаса жеті қат көкке көтеріп, даттаса жеті қабат жер астына кіргізіп жіберуге бар. Десек те, әр қаламгер жайында айту барысында оның шығармашылығына талдау жасайық, бірақ жеке барысына тиісуден сақ болғанымыз жөн. Өткен кезең өтті, олар кезінде жай кеткен жоқ, келер заманға жол сілтеп кетті. Қоғамнан тыс әдебиет болмайтыны секілді, әр кезеңдегі саясат әдебиетіміз бен мәдениетімізге айтарлықтай әсер етті. Сондықтан қай қаламгерімізді сөз етпестен бұрын сол уақыт пен кеңістікке аса мән бергеніміз дұрыс. Бұны мен қандай да бір ақын-жазушыны қорғау немесе ақтап алу үшін айтып отырған жоқпын. Әр зерттеуші өткен әдебиеттен өзіне керектіні іздейді, пайдалысын алады.

Ал біз сөз еткелі отырған Жамбыл ақын жыраулық дәстүрді жаңғыртушы, соңғы жырау деп те аталып есте қалып, әлі күнге дейін жырларын қайта қарап оқып келеміз. Ақыннан бізге осы уақытқа дейін айтуға тұрарлық қай қасиеті немесе қай жырлары? Алдымен, Ж.Жабаевтың кеңестік дәуірде батырларын жырын оқытпақ тұрмақ, аттарын атауға тыйым салынған уақытта, ақын «Көрұғлы», «Манас», «Сұраншы», «Шора», «Ерназар-Бекет», «Өтеген батыр» деп ұрандай білді. «Көрұғлы» дастаны бірнеше нұсқа арасынан ең көркемі деп Ж.Жабаевтікі мойындалса, Өтеген батыр жайында құрастырылған жинақтың ішіндегі ең көлемді және көркемдік деңгейі жоғары шығарма – Жамбылдың «Өтеген батыры». Бұл жырдың қазір үш нұсқасы бар. Сондай-ақ жүз жыл жырлаған жүрек «Мұңлық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Манас», «Сұраншы», «Ерназар-Бекет», «Шора» дастандарын да жырлап өткен.

Ұлт-азаттық қозғалыстың қаһарманы Кенесары ханның бейнесін кеңес кезеңінде жырға қосып, оны дәріптеуі – батылдық пен мысы басымдықтың белгісі. Соның бір дәлелі – «Сыздық Сұлтанға» толғауы. Сыздық – Кенесарының баласы, ержүрек батыр, жауынгер және орыс үкіметіне, Қытайға қарсы халықтың жауынгершілік күресті бастаған күрескер. Сыздық сұлтандағы мұндай қасиет тікелей арғы атасы Абылай ханнан берілгені айтпаса да түсінікті. Бұл жөнінде патшаның әскери шенеунігі Н. Павлов өзінің еңбегінде былай деп жазады: «Кенесарының баласы, Абылай ханның шөбересі, Тұрандағы аса ірі тұлғалардың бірі болып табылатын даланың осынау жаужүрек ұлының бойына бізге деген өшпенділік ана сүтімен бірге дарыған еді. Тұран өлкесіндегі Сыздықтың сирек кездесер оқшау бір қасиеті – атақ, мансап, қадір-құрмет іздемегендігі, ержүрек жауынгер, талмас қажыр иесі екендігінде» [1, с. 163].

Жалпы Сыздықтың шыққан тегін талдасақ, Ахмет Кенесарыұлының «Кенесары және Сыздық сұлтандар» атты жазған кітабында оның атасы Қасым сұлтан Абылай ханнан тарайтын отыз ұлының ішіндегі ең кенжесі болса, Сыздықтың әкесі Кенесары хан да Қасым сұлтанның бәйбішесінен алтыншы бала болып дүниеге келген екен. Ал Кенесары хан қаза болғаннан кейін оның екі әйелінен сегіз ұл қалады. Бәйбішесі Күнімжаннан: Жапар, Тайшық, Ахмет, екінші әйелі Жаңылдан: Омар, Осман, Әбубәкір, Сыздық, Жегей. Кенесары хан қайтыс болған жылы Тайшық сұлтан – жиырмада, Сыздық – он, Ахмет – бес жаста болған [2, 19 б.]. Яғни Сыздық сұлтан әкесі Кенесары хан ұлт-азаттық қозғалысты бастаған 1837 жылы дүниеге келген болып шығады. Алайда Ақмола сыртқы дуан приказының Сібір қазақтарының шекара бастығына Көшек сұлтан және онымен бірге көшіп жүрген қазақтар туралы жіберген 1847 жылы 30 қазандағы мәліметінде Кенесарының ұлы Жапар 15 жаста, одан басқа Кенесарының 13 жастағы Тайшық пен 9 жастағы Ахмет есімді ұлдары болса, Саржанның 12 жастағы Қошқарбай есімді ұлы бар. Олардың бәрі бірге көшіп жүр делінеді [3, 11-12-пп.].

Айтулы жазушы Мұхтар Мағауин «Жұлдыз» журналында бас редактор болып тұрғанда 1990 жылы аталмыш журналдың №9 мынандай дерек жариялаған екен:

«Өлең сөздің даңғылы, атақты шежіреші, қазақ халқының ұлы ақыны Жамбыл мұрасының жұртшылық әлі танып-білмеген қыр-сыры көп. Біз журналымыздың осы санында Жәкеңнің соңғы басылымдарынан аласталған «Сыздық сұлтанға» атты шағын өлеңін ұсынып отырмыз. Өлең соңғы рет ақынның 1946 жылы шыққан толық жинағында жарияланған болатын.

Кітаптағы аталмыш өлеңге берілген түсініктемені толық келтірейік; «Сыздық — Кенесары баласы (орыстар Садық, Сыдық дейді) Атақты батыр, жауынгер. Орта Азияда патша үкіметіне, хандарға, Қытайға қарсы халықтың жауынгерлік күресін бастаған (1860–1877) Сыздықтың батырлығы жайында тамаша бай, қызықты халық әңгімелері, жырлары ел аузында көп таралған. Орыс тілінде Сыздықтың ағасы Ахметтің 1889 жылы «Кенесары және Сыздық» дейтін кітабы шықты. Каразин дегеннің орыс тілінде романы да шыққан. Орыс тілінде Сыздық жайында мақалалар көп жазылған. 1880 жылдарда Сыздық Жамбылмен кездесіп, жолдас болған.. Сыздық 1910 жылы 71 жасында өлді» - деп берілген [4].

1884 жылдар шамасында Сыздық Кенесарыұлы қырғыз еліне келген. Қырғыздар үй тігіп, мал сойып, құрметпен қарсы алған. Қырғыз, қазақтан Орман ауылына 17 ақын жиналған. Солардың ішінде Жамбыл да болған.

Қырғыз ағайындар басында әкесінің кегін жоқтайды деп Сыздықтан қымсынса да, соңынан райласып сөйлескен. Сонда Сыздықтың айтқаны мынау еді депті Жамбыл ақын Ғали Ормановқа: «Мен сендермен шабысқалы келгем жоқ, табысқалы келдім. Сен де туысқанымсың. Жан ашуы үстінде әкемді өлтірдің деп кінә қояр жайым жоқ, жалғыз-ақ тілегім: әкемнің сүйегін бер – аталарыма қосайын, алтын жүзігін бер – қолыма салайын, Сарқасқа ерін бер – астыма мінейін, бұйымтайым осы-ақ еді» депті, 1946 жылғы жинақта берілген түсініктемеде Сыздық.

Қырғыз ағайындар Кенесарының алтын жүзігі мен Сарқасқа ерін береді де, сүйегін тауып бере алмайды. «Он бір жыра» деген жерге көмілген екен.

- Қап болмас! – деп отырды да, Сыздық сарқасқа ердің басын қанжармен қак айырып шапты да, жіліншік – жіліншік алтын алды. «Әкемді өлтіруін білсендер де, алтынын алуын білмеген екенсіңдер. Оқасы жоқ, бұйырған нәсіп қой!» - деп, қалтасына салды дейді. Енді бірінде: «Кенесарының ер-тоқымы рабайсыз үлкен әрі ауыр екен, ерттеген жылқының үстін алып түсетіндіктен, бір сиыршы өгізге ерттеп жүр екен, соны тауып әкеп беріпті. Баяғы күміс сыртқы ашамай-өрнектерін жұлып тастапты, әбден тозған ерді құшақтап, артына өңгеріп, Сыздық сұлтан жөнөп беріпті.

Алатаудың теріскейіне ауып, бір бұлақтың басына келгенде, аттан түсіп, сыздап түнеріп келген сұлтан қасындағы серіктерін ұзатып жіберіп, Жамбыл ақын мен биді ғана қасына алып қалып, қалмақ бас ерді құшақтап өкіріп жылаған екен. “Мынау найзаның түбін тіреп қоятын қасы, мұны төріме іліп қоямын, ұрпағымнан ұрпағыма қалсын” – деп қасын шауып алып, қоржынына салады да, ерді жармалап бөлсе, ағашының ішіне құйма алтынды толтырып тастаған екен» [4].

Осы Сыздықпен кездесуін Жамбыл жырға қосып, «Сыздық Сұлтанға» толғауын толғайды.

Кеңестік кезеңде Кенесары ханның атын атау мұң болған заманда оның баласымен жүруі, қырғыз еліне апаруын жыраудың жүректі де батыл парасат иесі екендігін аңғартады. Жамбыл атамyz жырлаған «Сыздық Сұлтанға» толғауына талдау жасап өтейік. Сөздің басы сәлемдесуден басталып:

Сәлем бердім, Алдияр,
Орын бердің қасыңнан.
Сен бір қалған көз едің
Кенесары асылдан - деп, Сыздықты асылдың тұяғы деп дәріштеп,
Алдияр деп ұлы мәртебе тұтқан.

Сыздық атың жайылды
Бұл өңірге жасыңнан.
Айбатыңды көргенде,
Дұшпандарың бас ұрған.
Даңқыңды естіп жүруші ем
Шартарапқа шашылған.
Ақ жүзінді көрген соң,
Енді мауқым басылған – деп, жыраулық дәстүрге тән өлеңдік қалыпқа салып, бас-аяғы жинақы жыр төгеді.

Ауылға жүр, қонақ бол,
Атан алып, ат мініп,
Ағайынға беріп қол,
Аттанарсыз, Сыдеке,
Ата жолы деген сол! – деген жырау арнау үлгісінде арнайы қонағы етіп, сый көрсетеді.

Арнап келіп алғаның
Алтын жүзік, Сарқасқа ер.
Атаңыздың аруағын
Сыйлайды екен бір тайпа ел.
Екеуінің қалғаны –
Он бір жыра деген жер – дегендегі Он бір жыра қырғыз еліндегі жер атауы екен.

Оны да айтты ағайын,
Іштен шыққан қайғы-шер.
Атаның не арманы
Іздеп келіп артынан
Бата қылса сіздей ер! – деп, Сыздық батырды зор тұтады.

Міне, Жамбыл ақынның жоғарыда айтқанымыздай, кеңестік кезеңнің құрсауында отырып, қазақтың соңғы ханы Кенесары мен Сыздық батырды асқақ жырлауы – асқан ерлік пен қазақтарға тән ер-азаматтық мыстың басымдығы. Осы ретте, Ж.Жабаевты өзі өмір сүрген кезеңнің замана суреткері болуымен қатар, ерлерін асқақтата жырлаған, еліне рух берген тоталитарлық жүйенің тар құрсауына дес бермеген эпик жырау деп атауға толық негіз бар.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Павлов Н. История Туркестана. – Ташкент: Типография при канцелярии Туркестанскаго Генерал-губернатора, 1910. – 238 с.
2. Кенесарыұлы А Кенесары және Сыздық сұлтандар / Қазақша аудармасы: Ғ. Ахмедов. – Алматы: Жалын, 1992. – 48 б.
3. ҚРОММ. 374-к, 1-т., 1922-іс.
4. Қапалбекұлы Н. Жамбыл және Сыздық сұлтан. // Алматы ақшамы 2011, 16 сәуір.

ӘОЖ 821.512.122.09

ЖАМБЫЛ ЖӘНЕ АРҚА АҚЫНДАРЫ

Ақыш Н., жазушы, ф.ғ.д.

М.Әуезов атындағы «Әдебиет және өнер» институты, Алматы қ.

Тегеуірінді жсырау, текті ақынның ел ішіндегі шығармашылық байланыстары туралы айтылғанда, ең алдымен қаперге алынатыны оның Жетісу ақындарымен дос-жаран, өнер адамы ретінде тығыз араласқандығы. Туып-өскен өлкесі Жетісу өңірі болғандықтан да, Жамбылдың көбірек қарым-қатынас жасағаны өзінің жерлестері болып келуі табиғи нәрсе. Ал оның басқа өңірдің сөз шеберлерімен байланысы болды ма, жоқ па, деген мәселе арнайы ауызға алына бермейді. Тіпті Жамбылдың Жетісудан өзге өлкелердегі өнерпаздарымен шығармашылық әрі тұрмыстық деңгейдегі аралас-құраластығы жөнінде соңғы жылдары тіпті ескерілмей бара жа- тыр. Осы тұрғыдан келгенде, оның Арқадан шыққан сөз өнері шеберлерімен байланысы ар- найы зерттеуді қажет ететін сияқты. Мақалада– тілге тиек бола бермейтін осы мәселеге қысқаша ғана шолу жасалады.

Тірек сөздер: әдеби шығармашылық, атақты ақын, айтыс, өнеріне сүйсіну, қарым-қатынас.

When it comes to the creative ties of the zhyrau, a noble poet in the country, first of all, it is important to note that he closely interacted with the poets of Zhetysu as a friend and a person of art. It is natural that the region where he was born and grew up is the Semirechye region, and it is natural that Zhambyl became his fellow countrymen, with whom he communicated more. And the question of whether he had a connection with the Masters of the word of another region is not taken into account specifically. Even in recent years, Zhambyl's interaction with artists from other regions of Zhetysu at the creative and domestic level has not been taken into account. From this point of view, it seems that his connection with the Masters of the art of the word coming from behind requires research on his conscience. The article provides only a brief overview of this problem, which is not relevant.

Key words: literary creativity, famous poet, aitys, admiration for art, communication.

Жәкеңнің Арқа ақындарымен алғашқы жанасуы атақты **Шөжемен** кездесуі десек, өмір шындығынан алыс кетпейтін сияқтымыз. Кезінде өз елінде атағы шыққан ауызша поэзияның бұл өкілі – Жамбылға мүмкіндігінше ықпалын тигізген айтыс ақындарының бірі.

Алыстан дабысы естіліп жататын бұл кісінің Жетісу өлкесіне келгенін естіп, Жамбыл сәлем беру үшін арнайы өзі іздеп барады да, біраз уақыт жанында ілесіп жүреді. Жамбылдан көп жас үлкен Шөже бір жағы көзінен кемтарлық көрген жан. Осындай адамның айытскерлігі Жас Жамбыл үшін бір жағы қызық та болып көрінген тәрізді.

Сөйтіп осындай сапарлас болған кездерінде Жамбыл Арқаның бұл атақты ақынының Кемпірбаймен айтысын үйреніп алыпты. Сөйтіп кейіннен жүрген жерінде сол айтыстың үзін- ділерін айтып, сөзқұмар жұртшылықтың құлағын қандырып отырады екен. Шөженің адам ретіндегі қызық мінездерін де қалт жібермейді. Оның өлең айту барысында кейде тұты- ғып қалатын әдеті, ойланған сәттегі көз құбылысы, домбыра қағысы назар аударатындай өзгеше көрінеді.

Ақынның осындай ерекшеліктерін өзінше қайталап, жас Жамбыл бір жағы тыңдаушыларын күлдіре жүргенге ұқсайды.

Ел аузындағы кейбір әңгімелер осы сапарлар кезінде Жамбыл Шөжеге еріп, қырғыз елі- не барып қайтқан деген де әңгіме бар.

«Ай қасында туады шолпан жұлдыз,
Айдың көлде ойнайды қамшат, құндыз.
Өз атасын жасырған мүрдет деген

Етім қазақ болғанда, түбім қырғыз» - деп өлеңдеткеніне қарағанда, Шөженің арқаға ауған қырғыз ұлтының тұқымынан болуы әбден ықтимал нәрсе.

Жас кезінде ептеп сал-серілік құрып аты шыққан Шашубай ақын мен Жамбылдың кездесуінің өзі бір жосын. Бұл ұшырасу әдеттегідей бір қалыпты жайбарақат өтпеген. Қазақтың жершілдігіне, рушылдығына тән драмалық сипаттар да орын алыпты.

Сол уақыттарда Жәкеңнің өлеңге сирек барып, бір тоқталып жүрген кездері екен дейді. Шашубай Жетісу жеріне қарай қысқы уақыттарда сапар шегіпті. Сонда ол қатып жатқан Балқаш теңізінің үстімен мұз арқылы өткен көрінеді. Содан Шу, Іле өзендерін бойлап, елді аралай жүріп, бір уақыттарда Алматыға (ол кезде Верный) да бас тірейді. Бұл қаладағы қазақ байларының ішінде түбі сол Арқа жақтанқоныс аударған Байбұлан, Баймолда дегендер болады екен. Олардан басқа атаққа шыққан қазақ заңгері Барлыбек Сырттановты (бір жазбаларда «Сырттанов») да тауып алады. Шашубайдың сөйтіп үлкен шаһарда көбірек үйір болғаны осы кісілері көрінеді.

Сырнайын соза тартып, құлақтарды елеңдеткен ақ шалбарлы, ақ кемзалды, қара тақиялы келісті жігіттің маңына қалалық қазақтар үйіріле қалады. Оның үстіне Орталық Қазақстанның ән мектебінің өкілі ретінде Шашубайдың шырқап салатын ән әуені де, бұл жақта айтыла бер- мейтін жыр мақамы да бөлек. Жетісу елін аузына қаратқан ол:

Қызылжар, Қарқаралыдан келіп жүрмін,
Елдерін Ұлы жүздің көріп жүрмін,
Аузымда өлең деген мәлегім бар,

Әркімде сөйлеп-сөйлеп беріп жүрмін, – деп, тоқсан толқытып, әнін Алатау шоқтығынан асырады.

Ол осылайша өз елінен шыққан қала байларын көтере мақтай отырып, жетісулықтарды ептеп жерге қаратқандай болыпты. Осы оқиғаны еске ала келіп: «Қалың Ұлы жүздің ішінде бір - лі жарым ауысып кеп қатарға ілінген арғынды мақтау Ұлы жүз адамдарының намысына тиеді. Олардың намысына тиген сайын, өзімшіл бай, мақтан құмар шенеуніктер Шашубайға өздерін көтермелете түседі. Сол кездегі Ұлы жүз елінің, оның ішінде Шапырашты, Дулаттың Бақия, Барлыбек тұстас кісілікті жігіттері; Байбұлан, Баймолда теңдес бай саудагерлері арғыннан келген ақынға қарсы айтыстыратын ақын іздеп, сөз есесін қайтарып арғынның аптыққан бай, асқақтаған қара таяғына (оқығандарына) өздерінше қыр көрсетпекші болады» дейді С.Бегалин. Осы жағдай құлақтарына тиіп, намыстанған Ұлы жүз адамдары бұл кезде атаққа шығып жүрген Жамбылды Алматыға алдырады. Сондағы ойлары – шалқи шапшыған Шашубайдың айтқан сөздеріне өздерінің арқалы ақындарын қарсы қоймақ екен.

Заты Арғын болып келетін Байбұлан бай: «Тамаша менің үйімде болсын» деп ұсыныс жасайды.

Өзі де ерекше киінген сымбатты жігіт сырнайын соза тартып құбылтқан кезде үйдің іші ереше сәнге, шалқыған әнге толып тұрады. Бұл көріністің өзі-ақ тамашалаушыларға ерекше әсер етсе керек.

Сол замандардағы Шапыраштының болысы Мәңке бірге ілесе келген екен, сол ақыры шыдай алмай: «Жамбыл-ау, мыңа арғын бізді өлтірді ғой, енді қашан» - дегенде, Жамбыл:

«Айта түссін, айтқанымен қайда барар дейсің» - деп, шайын ішіп отыра беріпті дейді.

Арқаланып алған Шашубай тоқтамастан, сырнайын кере сарнатып отырып, біраз жерге барып қалса керек. Жамбыл шайын ішіп болып, домбырасын алып, кие жөнелді: «Шашубай, сен бір Арқадан қашып келген жалаң аяқ, Жел сөзді не қылайын сенен аяп. Тіліңді аңдап айт та, байқап сөйле, Тимей ме, бүйте берсең, саған таяқ. Шашужан, сен Көкшетау, Қызылжардан келіп жүрсін, Дидарын жақсылардың көріп жүрсін» деп келіп, Байбұланның қалай байып кеткенін мысқылмен жырына қосады. Сөйтсе бұл үйдің иесі саудамен әлденіп алған пысықтардың бірі болса керек. Ол замандарда айтыскерлердің бір біріне сөзден жеңіліп қалмау үшін бір біріне батыра тисуі, кейде тіпті дөрекі сөздерді де айтып жіберуі аса оғаштық болып саналмаған. Бұған көптеген айтыстардағы жеке басқа тисе қағыта айтылатын мысалдар куә.

Жамбылдың ұтымды, дәлелді сөздеріне тоқтай қоймаған Шашубай тіпті арындап, арқаланып алады. Енді оның соқтығып, тілге тиек еткені – Шапыраштының ілесе келген кісілері:

«Бір көзі Самижанның қисық екен, Байбатшаң Мәңкеменен пұшық екен. Болғанда бірін ойқы, бірін шойқы, Бәрін де бап келісіп отыр екен» деп таза мазақтауға көшкен сыңай танытады.

Өз кезегі тигенде Жамбыл қонақтар мен байлардың арақ-шарап ішкенін тілге тиек қылып, «Бүйте берсеңдер, тозаққа бір-ақ барасындар» деген сыңайда батыра айтып жібереді. Осыны естіген кезде өзі де ішімдік ішіп қызып отырса керек, орысша киінгенбір жігіт Жамбылға қарай тұра жүгіріп, жұрт арашалағанша қол жұмсап жіберіпті. Сонан Мәңке болыс бастаған қонақтар арашаға түсіп, үйдің іші тұра шартта шұрт төбелес болып кетеді. Жұртшылық қызықтап отырған әжептәуір айтыстың да берекесі қашады. Амал жоқ, үй иелері Шашубайды басқа үйге ауыстырып, айқай-шуды тоқтатқандай болады.

«Ер шекіспей, бекіспейді» деген емес пе, ақыр соңында Жамбыл мен Шашубай артынша достасып, өте жақын болып кеткен көрінеді. Жастарының айырмашылығы да бөгет бола алмаған. Жамбыл Шашубайдан жиырма жастай үлкен болса керек. Арқаның бұл ақынынан ол Шортанбай, Дулаттың жырларын үйреніп, жаттап алған.

Бірақ шарапқа қызып алып, одыраңдаған ұр да жық жігіттің тамам жұрттың көзінше жұдырық жұмсап, сүйекке таңба түсіруі оңайшылықпен ұмтыла қоятын жағдай емес. Сол сорақылыққа куә болған Ұлы жүз адамдарының, солардың ішінде Жамбылдың да арғындар туралы теріс көзқараста қалуы заңды еді.

...Бір жылдары Арқа елінен «Балуан Шолақ» атанып кеткен атақты өнерпаз Нұрмағамбет келіпті деген хабар дүңк ете қалады. Ол кісі Сарыүйсін Қали байдың үйінде қонақ болып жатқан көрінеді. Бұл жөнінде С.Мұқановтың «Балуан Шолақ» повесінде қызықты баяндалған. Қалидың өзі де аса зор күштің иесі болыпты. Үйіне келген кісіні, әсіресе бір кісілік күші бар кісіне көргенде, екі қолының ұшымен қақпақыл тасша біресе ол жағына, біресе бұл жағына қойып, ойнатады екен дейді.

Өзі әнші, өзі балуан осындай ерекше тұлғалы адамды көруге кім қызықпасын. Жамбыл да үйінде жата алмай, арнайы келіп кездескен. Жанына атақты Мақыш балуанды, Сәдібек деген ақынды ертіп алады да, Қали байдың отырған қонысы Топар бойына қарай жолға шығады.

Жамбыл сол жолы Балуан Шолақтың өнерін тамашалап, бірер күн айналсоқтап, қасынан кете алмапты.. Өнеріне сүйсініп, тәнті болған қызықтаушылар өнерпаздың әніне қанып, бойын кернеген күшінің де қандай екендігіне көз жеткізеді. Өз көзімен қырғыз, қазақтың сан батыр балуанын, солардың ішінде Кенесарының Сыздығында көрген Жамбылға Балуаншолақ тіпті әсер еткен деседі.

Балуан Шолақтың сонымен бірге өз басынан кешкен әңгімелерді де жыр қылып айтып, жұртты аузына қаратса керек. Сонда оларға ерекше әсер еткен – Балуан Шолақтың орыс отар- шылдарына қорықпай қарсы шығып, жасаған ерліктері екендігі сөзсіз.

1930 жылдың көктемінде Қазақстанның құрылғанына 10 жыл толуына байланысты ме- рекелі жиын өтті. Осы мерекеге қатысқан Кенен Әзірбаев той өткен күннің ертеңіне Сәкен Сейфуллиннің Жамбылды үйіне шақығанын жырдай қылып айтады екен. Оны Жәкең өзі бірге ертіп барыпты. Сол бір эпизодты Кенен былайша әңгімелеп берген екен:

«Сәлемдесіп, қалжыңдасып, хал-жай сұрасып алған соң Сәкен маған қарап:

– Кешегі той үстінде айтқаның құлағыма жағып барады. Соны тағы бір шырқашы? – деді. Мен шай алдында «Қазақстан» деген сол тойға арнап айтқан әнімді шырқадым. Ас-су ішіп болған соң Сәкен Жамбылдан жай сұрады. Жамбыл домбырасын шерте отырып сөз бастады. Біз тыңдай қалдық:

Шіркін, кәрілік келдің ғой кезіменен, Келін жаман қарайды көзіменен.

Мінекей деп қолымен ұрмаса да, Ұрғандай ғып кетеді сөзіменен...»

Мен бұл сөзді тани кеттім. Ішімнен «Сүйінбай ғой» деп отырмын. Жәкең: «Жиырмада желдей болдым, отызымда белдей болдым, елуімде түбім терең құрақты көлдей болдым» деп шұбырта жөнелді... Ал Сәкен болса қаламын сусылдатып жазып отыр. Жәкең жырын тоқсанға тіреп тоқтады. Сәкенге қарап: «Сүйінбай айтқан екен, міне, біз де сондай болдық бүгінде» деп, Жәкең салалы сақалын сипап қойды. Шай ішті, Жәкең домбырасының құлағын қайта бұрады. Бұл жолғы дауысы көтеріңкілеу шықты. Иә, сонда ұстазым «Жабай батырды» былай жырлаған еді: Он сан ноғай бүлгенде, Ормамбет хан өлгенде, Қырық жылдай атысқан, Қызыл қанға батысқан. Найзаменен соғысқан, Қылышпенен шабысқан, Айбалтамен қағысқан... Ноғайдан шыққан Жабайды, Бес мың кісі қамайды, Жабай алды найзаны, Істеді талай айланы...

Жәкең осылайша сілтей берді, сілтей берді. Сәкен де жазғыш-ақ екен, қағаздың біраз бетін аударып тастады. Менің жанымда отырған Сәкеннің інісі Мәжит те «өзі ересен батыр екен-ау» деп қояды».

Кенен Әзірбаев естелігінің осы үзіндісінен-ақ Оның Жамбылға деген ықыласын, Сәкен Сейфуллин мен Жамбылдың бір біріне деген ықыласын, сыйластық сезімін осы көріністен-ақ анық тануға боларлық. Бәрімізге белгілі, қазақ әдебиетінің алыптарының бірі әрі атақты қоғам қайраткері Сәкен Сейфуллин – Арқаның Жаңарқа жағының тумасы.

1934 жылдың көктемінде Ораз Жандосов Жамбылды ауылынан Алматыдағы үйіне алып келіп қонақ қылыпты. Сонымен бірге республиканың әр түпкірінен келген халық ақындары да шақырса керек. Атап айтқанда, Қарағанды облысынан Доскей Әлімбаев, Ақтөбе облысынан Нұрпейіс Байғанин, Қостанай облысынан Орынбай Таймановтар Жандосов дастарқанынан дәм татыпты. Олар құттықтауларын өз жандарынан шығарып, өлеңмен жеткізеді. Бұл кезде аты енді шыға бастаған жас ақын Қасым Аманжолов «Жамбыл тойына» деп аталатын поэма- сынан үзінді оқыған екен.

1938 жылы Жәкең шығармашылығының 75 жылдығы тойланып, оған жан-жақтан ақындар ағылып келеді. Солардың ішінде Шашубай Қошқарбайұлы да болған. Көптен кезде- спеген ақындар шұрқыраса табысып, қалжың да қағыстырады. Ақын Мәриям Хакімжанованың айтуынша, бір әредікте Жәкең:

«Шашубай! Қазір баяғыдай төбеңмен жүре аласың ба?» деп сұрапты. Шашубай тек әнші, ақын, жыршы, композитор ғана емес, цирк шеберіне тән өнерлерді де көрсете алатын болған. Төбе құйқасын жыбырлатып, маңдайына дейін әкеле алады екен.

«Төбеммен жүру қазір қиындау. Бірақ тік тұрып көруге болады» деген Шашубай Жәкеңнің өтінішін жерде қалдырмай, анадайдан жүгіріп келіп, Жәкеңнің алдында төбесімен тік тұра қалыпты. «Одан кейін құрықпен де өнер көрсеткеніне куә болдық» дейді Мәриям апамыз.

Сол уақыттарда Шашубай 73 жаста екен.

Солтүстік Қазақстан облысының тумасы, Сәбит Мұқановтың жерлесі әрі құрдасы ақын Жақан Сыздықов өз естелігінде: «1938 жыл. Апрель, май, июнь айлары, – деп еске

алады. – Мен Москва қаласындамын. Бұл жолғы сапарымның мақсаты – Жәкеңнің өлеңдер жинағын бастыру еді. Ақынның жинағын бастыру, әрі редакторлық міндетін атқарып, мезгілінде қадағалап шығару маған жүктелген болатын-ды. Бұл кітапты қалай да болса, Жәкеңнің әдеби еңбегіне 75 жыл толған тойына үлгіру керек болды. Уақыт тығыз. Жұмыс қауырт. Күн сайын Алматыдан:

– Жақан-ау, кітапты қашан үлгіртесің? Қашан басылады? Тойға үлгіресің бе? Тез бітіру керек! – деген телефон сылдыры, асығыс телеграммалар үсті-үстіне соғылады» дейді. Осылай-ша Жамбыл шығармашылығының 75 жылдығына арналған кітапты шығарамын деп жүріп, Жақан Сыздықов Алматыдағы тойға қатыса алмай қалыпты. Москвада басылып шыққан кіта- бын Жамбылдың өзіне қалай көрсеткенін қызықты қылып әңгімелеп береді.

– Сөйтіп елге келгеннен кейін кешігіп болса да, кітаптың он данасын автордың өзіне кеп береді. Кітапқа Жамбылдың 70-өлеңі кірген екен, бетінің саны 228 болыпты. Жәкең тіпті кітаптың бағасын да сұрап алып, Жақанның өзіне «Мынандай өлеңдерімді оқып берші» деп тексерген де көрінеді. Сөйтіп кітабы үшін біраз әуреге түсіп, еңбек сіңірген жігітті қонақ қылып, көңілін көтеріп жіберген. Міне, Жәкеңнің Арқаның айтыскер әрі жазба ақындарымен қарым-қатынасына байланысты жекелеген мәліметтер осындай. Бұл тақырыпты ары қарай ін- дете түскен жағдайда басқа да назар аударарлық мәліметтердің шығып қалуы әбден ықтимал.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сүйінбай Аронұлы. Толық шығармалар жинағы. 3-томдық. Алматы: Әдебиет әлемі. 2015.
2. Жамбыл Жабаев. Толық шығармалар жинағы. 4 томдық. Абай атындағы ҚазҰПУ, 2015.
3. Жамбылтану және халық ақындары ғылыми-зерттеу институты. – Алматы, 2014.
4. Сұлтанғали Садырбаев. Ғалымның хаты. Алматы: Дәуір-кітап. 2015.
5. Үмбетәлі Кәрібаев. Шығармалар жинағы. 3 томдық. Алматы: ҚазАқпарат, 2014.
6. Дастан ата. Алматы: Жазушы, 1989.
7. Жетісу. Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2004.
8. Жамбылдың ақындық мұрасы және жамбылтану мәселелері. Алматы: Қазақ университеті, 2016.

ӘОЖ:373.1.02

ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ СИПАТЫ

Ансәбаев Д.С., п.ғ.к., профессор,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: ds.ansabaev@gmail.com

Бұл мақалада Жамбыл шығармаларының халықтық сипаты айқындалған, Жамбыл поэзиясындағы ең басты, ең құнды нәрсе – халық үшін қызмет етуінде. Жамбылдың отаншыл, тарихи жырлары осының айқын дәлелі.

Тірек сөздер: ақын, шығармалары, өлеңдері, халық ақыны, соғыс жылдары, шығармашылығы.

В этой статье раскрывается народный характер произведений Жамбыла, главное, самое ценное в поэзии Жамбыла – в служении народу. Об этом свидетельствуют патристические, исторические поэмы Джамбула.

Ключевые слова: поэт, произведения, стихи, народный поэт, годы войны, творчество.

This article reveals the folk character of Zhambyl's works, the main thing, the most valuable thing in Zhambyl's poetry – in serving the people. This is evidenced by the patriotic, historical poems of Jambul.

Key words: poet, works, poems, folk poet, war years, creativity

Жамбылдың қоғамдық - саяси лирикаларынан анық аңғарылатын жайды ұлы сыншы Н.Г.Чернышевскийдің сөзімен айтсақ: «Көркем өнердің өзіне тән жалпы сипаты - өмірді өз қалпында көрсету, өнердің негізі де осында; кейде көркем өнердің басқа да мәні болады, ол-өмірді түсіндіру, көбіне олар құбылыстар туралы үкім мағынасына болып келеді».

Жамбыл Жабаев 1916 жылғы 25 маусымдағы 19-31 жас аралығындағы ер азаматтарды соғыстың қара жұмысына алу туралы патша жарлығына қарсы ұлт-азаттық қозғалысқа белсене қатысып, бұқара халықтың қалың ортасында жүрген. Сол қозғалысқа арнап шығарған жалынды үндеу жырларының біразы ұмытылып қалып, «Патша әмірі тарылды» және «Зілді бұйрық» атты екі өлеңі ғана кейін хатқа түсіріліп алынған.

Ақынның бұл шығармалары Құлансаз, Қарабастау жайлауындағы Қарғалы, Самсы, Ұзынағашта болған қақтығыстардан елес береді. «Зілді бұйрық» өлеңінде бұл тарихи оқиға нақты есімдер және жер - су аттарымен дәлелді берілген. Өлеңде Верныйда жандаралдар қылған бұйрыққа наразы болған халықтың ұстап жүрген оразаларын бұзып, ауыздарын ашып, Қарғалы өзенінің бойында бас біріктіргені, алайда оның ұйымдастырушыларын құрығы ұзын үкімет әскері тұтқындап абақтыға қамап, азаптағаны, олардың жағдайларын біле алмаған қарапайым халықтың одан кейінгі ашынған әрекеттері жырланады.

Аттандық ұлығының қонысына,

Елді сорған борсықтай болысына.

Көп ерлер қаза тапты жауға аттанып,

Көксеген азаттықтың соғысында, - деген жолдар патшаның қарулы әскерімен қақтығыста көп халық қырылғандығын айғақтайды. Бұл жырда Жетісудағы ұлт-азаттық көтерілістің барысын, оның қандай сипат алғанын анық аңғаруға болады.

Жамбыл - шынайы шындықтың көркем суреткері. Таза шындықтың ақыны. Ұстазы Сүйінбай секілді ешкімге жалтақтамай, айтарын астарламай, ащы шындықты шымбайға батыруға дағдыланған. Ел билігіне, халық мұқтаждығына арналған өлеңдерінен бұл қасиетін оңай көре аламыз. Саяси лириканың шекпенін киген айтулы ақынның қай өлеңдерінен болмасын, халықтың ауыр тұрмысын, мұң-мұқтажын, ел басындағы ауыртпалықты, болыс - билер парақорлығының айқын көріністерін ажырата аламыз. Қандай дүниені болмасын, ақын көзімен барлап, сурет күйінде танып үйренген Жамбыл өмірден өткенше осы аңғарымпаз қалпынан танған емес.

Қай заманның ақыны болса да, жай пенделер секілді өз заманына тәуелді. Өз заманының туындысы. Жамбыл шығармашылығы да өз дәуірінің шындық сәулесі. Ол халық әдебиетін, өзінен бұрынғы ақындар шығармаларын, ауызша тараған жыр - дастандарды жатқа білген. Мұхтар Әуезовтің айтуы бойынша, миллион жол өлеңді мүдірместен жатқа айтатын болған. Сол миллионның ішінде қандай әдемілік, көркемдік үлгі жоқ дейсіз?!

Көненің көзімен жырланған әр дастанның жолында өзгеше сарын бар. Жүріп өткен жолдың еншісінде қаншама қайғы-мұң, соған сай қаншама қуаныш бар. Осының барлығын өлең жолына сыйғыза білу - нағыз ақынның қолынан ғана келеді. Өйткені Жамбыл - өмірімен де, шығармашылығымен де екі ғасырды молынан қаусыра тұтастырып жатқан ұлы ақын, сонымен қатар, дәстүрлі суырып салма, төкпе ақындық пен шыңына Абай шығарып кеткен жазба поэзия арасын жалғастырушы алтын көпір.

Жамбыл - халық ақыны. О баста суырып салма айтыстан басталған отты өлеңдерінде халықтық үн, халықтық зар басым. Жеке өз басының мұңын жырға қосса да жетіп артылатын еді. Алғадайдың өлімінің өзі Жамбылға оңай тиген жоқ. Алайда, әр жыры халық тағдырынан сыр шертеді. Екі ғасырдың көшінде бір ғасыр ғұмыр кешіп, сан түрлі оқиғаға куәгер болған Жамбыл ақынның қуатты жырлары күні бүгінге дейін өз сарынын жоймаған.

Жоймайды да. Өйткені, шындық жырланған, ақиқат ат үстінде айтылған өлеңдер өміршең келеді.

Халықтық жырдың негізінде немесе жыраулар поэзиясының үлгісінде бүгінгі мен өткенді сабақтастыра жырлайтын ақындар сол кезеңде жоқтың қасы болатын. Жамбыл сол үрдісті қалыптастыра білді. Қазақтың қоңыр үніне салып жыраулық дәстүрді ұстанса, енді - енді өзгеше иірім танытып жүрген поэзияны да қалыс қалдырмады. Сонысымен де қымбат.

В.Г.Белинскийдің пікірінше, әдебиеттің өзі, бәрінен бұрын, «халық санасы», халықтың рухы». Сонымен қатар ұлы сыншы көп ретінде «халық» деген сөздің барып тұрған мағынасыз сөзге айналатынына» қынжыла кеп, халық атын жамылып, құр күпсінген желбуаздарды өлтіре сынаған. Ондай бөспелер бұрында болған, өкінішке орай қазіргі кезеңде, ХХІ ғасырда да аз емес, халықтың атынан сөйлеп, қарақан бастың қамын күйттеп, пайда тауып, мансап - лауазымға ие боп жүргендер баршылық.

Жамбыл шығармаларында халықтың тарихы, өткен өмірдің сәулесі, салт - дәстүр, наным - сенімі, аңсаған арманы, қоршаған ортаға, әлеуметтік кеңістікке берген бағасы болады. «Халықтық сипат ең алдымен белгілі бір көркем шығармада бүкіл халықтың мәні бар мәселенің көтерілуінде жатады, және халық үшін маңызды мәселені көтеру бар да, оны халық тұрғысынан шешу не шешпеу бар. Демек, халықтықтың екінші шарты - көркем шығармада суреттелген шындық алға тартқан келелі мәселені халық мақсаты мен мүддесіне сай шешу» - деген З. Қабдолов пікіріне орай Жамбыл шығармаларындағы осы ерекшелік жоғарыда аталған өлеңдерінен айқын көрінеді.

Жамбылдың 1916 жылы патша отаршылығына қарсы халық толқуы кезінде айтқан өлеңдері ХVІ - ХVІІІ ғасырлардағы қазақ жырауларының отаншыл сарынымен үндесіп жататыны да заңды құбылыс.

Қызығыңды көп көрдім,
Қарабастау, Құлансаз.
Күндерімді өткердім,
Сенде жүріп ұзақ жаз, - деп өз атынан ризашылық сезіммен
басталып, жалпылық сипатта:

Көкорайға жайылған
Секілді едік үйрек қаз.
Ештеңе жоқ уайымнан,
Жүруші едік көңіл мәз, - жалғасады да:
Патша әмірі тарылды,
Оған қылар бар ма мән?!
Ішке толған зарымды
Кімге айтармын қылып наз, - деп халық зарын өз зарындай
қабылдаған ақын:

Көген көзді қосақтап,
Қалай қиып береміз.
Көздің жасы моншақтап,
Көңіл шер боп өлерміз.
Көк жайлауды қалдырып,
Көкіректі зар қылып,
Қорлықпен қайтып өтерміз, - деп халыққа айтқан арнауын
фольклорға тән төгілтіп айтуға ыңғайлы бас-аяғы жинақты жыр үлгісімен береді.

Ақынның:

Халықтың еркі кетті баласынан,
Сөзімнің ғибрат қыл сарасынан.
Ақ патша бұйрық қылды солдат бер деп,
Он тоғыз - отыз бірдің арасынан.
Осыған тірі отырып көнеміз бе,

Іріктеп бар боздақты береміз бе?

Болмаса елдік қылып тізе қосып,

Батырға қол бастаған ереміз бе?, - деп, жар салғаны, өлеңдегі «Би-болысты тәңір атты ел қорғауға жарамай, ағайынды еңіретті көз жасына қарамай» - деген жолдардан қайырымсыз, ат төбеліндей билеуші топтың қатыгездігі мен дәрменсіздігіне күйінген ақынның асқақ тұлғасы көрініп, жанашырлық сезімі жыр боп төгілді. Жамбылдың жаны күйзелді.

Оған Сатай батырдың ұрыста қаза болғаны қосылды. Бұл аз дегендей Мақыш ақынның атына оқ тиіп, жараланып ол келді. Патша зеңбірегі мен мылтығы қылыш пен шоқпарды жайпады. Көтеріліс тапталды. Бекболат Әшекеев дарға тартылды. Бұл қалай да ұрпақ жадында қалуға тиіс. «Зілді бұйрық» толғауы сол Суықтөбе бауырындағы қалың Дулат пен Шапырашты рулары оғландарының ерлігін дәріптеді.

Бұл тарихи дерек:

Ешқайсысы айтпаған соң айғай сап кеп,

Өзі айтты Жандаралдың «Бекболат» деп,

Бекболат бола қалса ту көтерген,

Бұйрық қылды «Дарға асып тарт!» - деп.

Сол жазалылар қатарында ағайын інілері Қалиқұл мен Байбосын қоса кетіпті. Саттар бауыр оққа ұшты. Бірақ Жамбыл оларды шейіттердің қатарына қосады. Олардың ерлігін жырлайды.

Аттандық ұлығының қонысына,

Елді сорған борсықтай болысына.

Көп ерлер қаза болды жауға аттанып,

Көксеген азаттықтың соғысында.

Би, болысты тәңірі атты,

Ел қорғауға жарамай. ...

Енді ойласақ не қалды,

Ата жұрттан кету бар,

Жолға тігіп не жанды,

Тәуекелге беку бар!

Жамбыл жігерлі сөз айтты. Бұл өлең ауылдан ауылға жетті.

Енді Жамбыл жай ақын ғана емес, рухшыл, көтерілісшіл ақындардың санатына кірді. Халық сөзін сөйлейтін ұлдарын халықтың өзі көтеріп алатыны осыдан ғой. Патшаның қатал да озбыр саясатынан қорықпай, халық үшін қауіп - қатерден тайынбай басын бәйгеге тіккен ақынды нағыз саяси күрескер ретінде бағалауымызға болады.

«Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» - деген зерттеу еңбекте М.Әуезов пен Л.Соболев жыр туралы былай дейді: «Жыр жеті-сегіз буынды өлең, бірақ бұл өлеңнің жолдары әдеттегінен бір шумаққа бірікпей, «тирадаларға» құрылады. Мұндай тирадаларға құрылған жолдардың саны логикалық мағынасына қарай, төрттен он төртке дейін өзгеріп отырады. Бұларда ұйқастың белгілі орны жоқ, бірақ мұнда қайталау, аллелерация, ассонанс негізінде жасалған дауыс ырғақтары айқын көрініп отырады.

Қазақ эпосында эпикалық поэмалардың өлеңдік құрылысы өзінің аса көркемдігімен көзге түседі: ақырғы ұйқас, жолдардың біркелкі басталуы, аллитерация, эпитет, метафора - бұлардың бәрі де дауыс үндестігіне қарай таңдалып алынады да, көбіне тұрмыс - салт өлеңдерінің әдемі, әуезді жолдарын құрайды.

Жырдың және бір ерекшелігі - бай оқиғаларды, шиеленісуді, қатты ренішті суреттейтін жерлерде желдірме өлең ұйқасының түріне көшіп отырады. «Желдірме» - өзінің атына сай оқиғаны асықпай айтатын жырға қарағанда, шапшаң, әдемі әуезді, декламациялы ырғақ». Міне, Жамбылдың жырлары да осы ерекшеліктерімен көзге түседі. Өлеңдерінің құрылысы 7 - 8 буынды, шалыс ұйқас үлгісімен жазылған.

Жамбыл поэзиясындағы ең күшті, ең құнды нәрсе - халық үшін қызмет етуінде, бұқараның мүддесін іске асыру. Жамбылдың отаншыл, тарихи жырлары осының бұрыннан келе жатқан үзілмес жемісі екенін аңғартады. Сонымен қатар «Жамбыл - менің жай атым,

халық - менің шын атым» - деп өзі жырлағандай, жалпылай алғанда Жамбыл шығармаларынан айқын көрінетін жай - халықтық сипат.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жабаев. Ж. Шығармалар жинағы. Алматы, 1996.
2. Жолдасбеков М. Асыл сөздің атасы. - Алматы, 1996.
3. Көккөзова М.Б., Әмірова М.Ж., Масимбаева А.А. Жамбыл Жабаевтың шығармаларындағы педагогикалық идеялар.- //Қазақстан Мектебі. 2015№2.
4. Алдабек Н.Ә. Жамбыл шығармаларының поэтикасы: Оқу құралы. - Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 86 бет.

УДК 821.512.122.09

О ВЕЛИКОМ АКЫНЕ, НАРОДНОМ СКАЗИТЕЛЕ ДЖАМБУЛЕ ДЖАБАЕВЕ

Бешпаев М., народный поэт, председатель союза писателей,
Кабардино-Балкарская Республика, Российская Федерация

Джамбул Джабаев со своей знаменитой поэмой «Ленинградцы, дети мои!» стал, как бы, былинным Отцом – Исполином всего необъятного отечества, который повёл за собой всё многонациональное воинство Советского Союза на праведную, священную, освободительную войну с немецко-фашистскими извергами, оккупантами, за свободу родной многострадальной отчизны!..

Ключевые слова: вечная песня, музыка домбры, вечная песня, мастер.

Dzhambul Dzhabayev with his famous poem "Leningraders, my children!" became, as it were, an epic Father - the epic of the entire immense fatherland, who led the entire multinational army of the Soviet Union to a righteous, sacred, liberation war against the German fascist monsters, occupiers, for the freedom of his long-suffering native land! ..

Key words: eternal song, dombra music, eternal song, master.

Джамбул Джабаев беззаветно верил в идеалы социализма и поэтому его многие посвящения адресованы партийным руководителям СССР. Однако они написаны от всего сердца, ибо он, Джамбул Джабаев, думается, всецело был окружён людьми-ставленниками партийного аппарата, которые сделали всё от них зависящее, чтобы гениальный акын не ушёл в сторону, не оторвался от центральной, генеральной линии того архисложного, тяжёлого периода времени.

Но даже в такой ситуации, почти что, столетний мастер казахской словесности, кровью сердца написал очень значимую, очень эпохальную, очень необходимую для всей страны поэму «Ленинградцы, дети мои!». Хочу из поэмы зачитать начальные строки:

Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя!
Мне в струе степного ручья
Виден отблеск невской струи.
Если вдоль снеговых хребтов
Взором старческим я скользну,-
Вижу своды ваших мостов,
Зорь балтийских голубизну,
Фонарей вечерних рой,
Золоченых крыш острия...
Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя!

Дорогие друзья! Уважаемые коллеги! Мы все, конечно же, помним знаменитый плакат, написанный замечательным грузинским художником Ираклием Тойдзе «Родина – Мать зовёт!», созданный в самом начале Великой Отечественной войны. Этот плакат, безусловно, многих бойцов вдохновил на мужественный подвиг.

Джамбул Джабаев пел: он властвовал, он повелевал, Он царствовал над душами, сердцами, думами людей. Все пленены, заворожены, околдованы, обезмолвлены Небесной силой, безшабашной, залихватской удалью – Этого степного оракула...

И только домбра, и только слова, удивительные, Изумительные слова айтыса, как пушинок, Увлекают, подхватывают тебя, других слушателей, И несут на крыльях колдовской, магической Музыки домбры и слов провидения великого сказителя, Акына Джамбула Джабаева...

Ты, без остатка, во власти восхитительного, Таинственного, языческого мира космоса, Созданного этим, исполненного величия, старцем... Что всё несётся, всё несётся, безостановочно, Неугомонно – на струнах домбры, продолжая очаровывать всех, своей божественной игрой и пеньем... Что это было? Как, как это возможно? В чём секрет, Такого потрясающего, поразительного успеха?

Никто не может доходчиво, понятно, внятно, чётко,

Ясно объяснить все таинства, волшебства данного действия... А все мы, в каком-то невозможном, невероятном экстазе – заворожены, заарканены, чудодейственной силой,

Магией слова, музыки – этого, поистине, языческого бога, Которому подвластно всё в подлунном мире...

Вдруг возникают, появляются из небытия, крупы Легендарных скакунов, планеты всей, волна за волной, Несущихся по полынной степи Казахстана!..

А ты, каким-то странным образом, приторочен к спинам Этих диких, необъезженных тулпаров...

А самое удивительное – отныне ты во власти, Стремительно летящих аргамаков.

Крылатые кони – вечные странники времён,

Несут нас по звёздному небу или по бескрайним казахским степям, Устланным алыми маками божественной земли!..

А эта вечная песня, столетнего акына – аксакала,

Несёт нас сквозь века, тысячелетия, во имя жизни на просторах, Богом так любимой, так оберегаемой, Казахской Земли!

БЛАГОДАРНОСТЬ МОИМ КАЗАХСКИМ БРАТЬЯМ

В этот торжественный, особенный день, посвящённый 175 – летию гения казахской сло- весности Джамбула Джабаева, я бы хотел поклониться этой священной, Богом любимой казахской земле, в знак вечной благодарности, от имени всех представителей репрессированных народов, подвергшихся чудовищному геноциду. Выразить ещё раз безмерную благодарность за безвозмездную помощь, поддержку, приют, которую вы подарили нам в те тяжкие, траги- ческие годы депортации. Огромное спасибо, братья и сёстры! Бизни кьаныбыз бир, тилибиз бир, динибиз бир!

КЪАЗАКЪ, КЪУДАЙ ЖЕРИНЕ СЕЗЮМ

Жокъ эт, гунч эт, кьырыр муратлыкьда, Сау халкъланы тут ахыратлыкьда.

Балкьар, чечен, ингуш, кьалмыкь,

Шам Кьарачай... Жерибизден терк кьысталдыкь... Жашларыбыз – кьазауатда,

Кеслерибиз – сатхыч атда!.. Кьартларыбыз – жолда кьата, Жанларыбыз – зарауатда!..

Нечик биз кёп, сюргюнчюле, Ёребизге – кюйгюнчюле!..

Кьыркъ тогьузда мында туудум, Мен Джамбулда жашап турдум. Кёп-кёп кьабыр кьалды бизден, Кетмез ол шарт эсибизден.

Жаннет жери, Кьудай эли, о Джамбылым, Кьазахстанда жашай дагьы балкьарларым! Бу алп кьырал – Алтын Кьазакь,

Турдукъ мында, сезмей тузакъ!

Эсим топа-толу эсгериуден,
Чыкьмай кьалгъанчама тюшлеримден. Ата-ана журту болдунг,
Бизге жашау тирмен кьурдунг; Къазакъ жери, къазакъ жери, Ашыкьгъанлай турдукъ
келге бери; Мында тапдыкъ биз болушлукъ, Саулай халкьгъа кьайгьыруулукъ.
Экеу болуп келдикъ биз багъалай, Сени, айтыс уста, Джамбыл Джабай! Бюгюн
поэтлеге бу тюрк жери бек бай,
Аны кёрдю, сезді, балкьар поэт, Бепай. 175 болду жырчы алп батыргъа, Ёмюрледе
аты барсын ал сатырда.
Ол кёп айтыслада хорлап чыкьды, Тохдамайын кюрешледе да чыныкьды!..

ӘОЖ 821.512.122.09

ТОТ САМЫЙ АЛМАЗ

Боттаев М.

*Ст.преп. СКГИИ, член Союза журналистов России,
Учёный секретарь «Российского Лермонтовского комитета»,
Заслуженный работник культуры,
Кабардино-Балкарская Республика, Российская Федерация*

Джабаев, своей поэзией смотрит на войну глазами народа и мы это видим и слышим из его уст. Взволнованно, искренне он го ворит о беде, раскрывает несправедливый, захватнический характер войны. Он верит в народ, в его духовные силы, которые приведут к победе, поёт славу отважным воинам отчизны своим сердцем, благословляет их на подвиги.

Ключевые слова: мировоззрение и философия, эпос, фольклор, певец путешественник.

Dzhabayev, his poetry looks at the war through the eyes of the people and we see and hear it from his lips. Excitedly, sincerely, he speaks about the misfortune, reveals the unjust, aggressive nature of the war. He believes in the people, in their spiritual strength, which will lead to victory, sings glory to the brave warriors of the fatherland with his heart, blesses them for deeds.

Key words: worldview and philosophy, epic, folklore, singer-traveler.

Эстетический и этический опыт народа, его мировоззрение и философию мы видим в жанрах народного фольклора, в историко-героических, лирических и обрядовых песнях, сказках и сказаниях, преданиях, легендах, пословицах и поговорках. В них в своеобразной форме нашли свое отражение важнейшие общественно-политические события в жизни казахов, в них же сосредоточены вековые художественные накопления. И поэтому фольклор не мог не стать одним из первых и важнейших источников казахской литературы. Исследователи фольклора казахского и всего древнетюркского мира единомышленны во мнении, что устное народное творчество, созданное в период исторической, этнической и культурной общности этих единых по языку народов, их общее достояние. На протяжении многих веков тюркские народы поклонялись (форма языческого многобожия) предметам, явлениям природы, деревьям, камням, росянам и степи; они посвящали им песни-гимны, приносили жертвы (кьурманлыкь). Говорили здравницы (алгьыш), сказывали мифологического и тотемистического содержания, пели трудовые и охотничьи песни, которые составляют наиболее архаический пласт устного творчества этих народов. Центральное место в фольклорном наследии древнетюркских народов занимает эпос. Это эпический памятник большого художественного значения. Сходство и различия версии эпоса, прежде всего в сюжетах, мотивах сказаний, в общности главных героев. Вместе с тем каждая из них имеет

специфические особенности, обусловленные с историей народа со- здавшего этот эпос. Художественно изобразительные средства казахского эпоса отличаются значительным своеобразием. Одна из ярких особенностей поэтики в народном казахском ска- зании, частое использование гиперболы. Она широко применяется в характеристике героя, его боевом оружии, физической силе, храбрости, в изображении главных врагов. Гиперболиче- ское сравнение одно из наиболее употребляемых изобразительных средств. Эпитет в эпосе не так универсален, как гипербола, и употребляется, главным образом, в двух случаях; 1.- эпитет общий определяет героизм как таковой, без индивидуализации и 2.- конкретный, относящийся к определенному персонажу, где он может быть постоянным и временным, вызванным разви- тием действия. Определенную художественную функцию выполняют и диалоги обращения, способствующие лучшему раскрытию облика «богатура»или его противника. Они обычно вводятся в текст, когда герой попадает в затруднительное положение и советуется со своим верным помощником-конём, и придает повествованию эмоциональную выразительность.

Для стихов казахского эпоса, как и для эпоса других тюркоязычных народов, характерна силлабическая система. Она обусловлена фонетическими особенностями языка, где ударения в слове на последнем слоге, а основой же ритмической организации стиха служит счет слогов. Рифмующимися словами могут быть разные грамматические категории: сказуемые-глаголы, существительные, прилагательные и др. Встречаются и редифные рифмы, характерные для тюркоязычной поэтики, рефрен и восклицание, позволяя более ясно произносить слова и де- лать паузу при чтении стиха. В этом плане особый интерес представляет цикл стихов и про- изведений казахского поэта просветителя Джамбула Джабаева, где мы видим трансформацию фольклорной поэтики и границу её возможностей. Конечно, можно сказать, что интерес спе- цифический, но он от этого не перестаёт быть:

Цветущая степь!
Ты волшебней мечты!
Огнём самоцветов сверкают цветы!
Пурпурные маки пылают, как пламя!
Степные тюльпаны блестят лепестками,
Как крупные яхонты, розы горят,
И белые лилии льют аромат.[1]

И как, он, поэт несколькими словами показывает нам свою бесконечную, переданную на генетическом уровне любовь к свободе, через поэтически яркую картину степи.

Самый распространенный и любимый народом жанр в фольклоре «жыр» – песня. Сло- вом «жыр» объединяются самые различные по характеру песни: древние обрядовые, охот- ничьи, историко-героические, любовные, лирические, песни-благопожелания, детские, колы- бельные. Значение песни для казахов чрезвычайно велико. С древнейших времен песня тесно связана с повседневной жизнью и с историей народа, его создателя и хранителя. Она была постоянной спутницей казаха, сопровождая его и в радости, и в минуты тяжелых испытаний. В песнях народ выражал протест против угнетения и несправедливости, прославляя героизм, доброту и независимость .Джамбула Джабаева в простонародье называли акын – певец пу- тешественник, другими слова истинный народный певец сказитель, который, своим устным творчеством рассказывал в песенной форме о былых временах и нынешней жизни. Джабаев особо любил исполнять эпосы; Суранши – батыр, Утеген – батыр, Козы – Корпеш и Баян – Сулу, так же несколько песен из знаменитого киргизского эпоса «Манас». Обладая необычно- венным даром певца – импровизатора он спокойно переходил в жанры разного песенного ис- полнения. Например; «толғау – песни размышления, арнау – песни призывы, матау – песни славословия»[2]. Однако одной из самых распространенных жанровых форм песенного фоль- клора являются лирические песни, в жанровом отношении они синкретичны. В большинстве любовных песен любовь прославляется как естественное, светлое чувство,

красота любимой или любимого превозносится, пылкие излияния влюбленных, либо задорные словопрения со- ставят их содержание.

Но рядом с радостью в любовной лирике соседствует грусть, печаль, тоска, когда любовь пресекается разлукой или гибелью одного из героев. В этих случаях любовные песни элегичны, напевны. Самостоятельную группу составляют шуточные песни. Они существуют издревле и характеризуют важнейшие стороны художественного склада народа, его психологию и миропонимания. Формы шуток зародились ещё в обрядовой поэзии языческого пантеона и это как-бы своеобразная пародия на героические песни. После революции 1917 года, по образцу старинных историко-героических создавались новые народные песни о Родине, о гражданской войне и Красной Армии. На этом отрезке времени поэзия Джабаева, и первые народные песни, играют роль литературы межвременья. Демократизм, простота и доходчивость поэзии создала предпосылки для духовного взлета народа и художественного осмысления действительности на тот момент. В новых стихах звучит надежда и вера народа в исполнения века вечной мечты. И конечно особое место в народном творчестве занимал образ создателя советского государства В.И.Ленина, человека который своими действиями сыграл огромную роль в историческом плане многих народов, и вот что написал Джамбул Джабаев:

И детям, и внукам, и правнукам враз,
Как старший в роду, я оставлю наказ.
Учитесь у мудрого Ленина жить,
Народ до последнего вздоха любить,
Умейте все мысли и чувства собрать,
Умейте все силы и волю отдать,
Тому, кого Ленин, как друга, ценил,
Тому, кого Ленин, как брата, любил.
В ком солнечный ленинский гений живёт![3]

И это есть литературно-поэтическая история того времени, которую надо осознать и принять, как часть истории народа. В годы Великой Отечественной войны 1941 -1945 годов, у казахов, как и у других народов нашей страны, песенный фольклор наполняется новым содержанием. И как велось исстари, в самые трудные времен, когда на родную землю напада- ли полки чужеземных захватчиков, когда требовалось духовное противостояние врагу, песня начало звучать наравне с выстрелами и значение её как силы возрастает. Чувство патриотизма получает новое осмысление. Боль народная, его гнев и ярость обретали художественное воплощение в творчестве казахских поэтов. Они проникнуты твердой верой в победу над врагом. Особую популярность получает сатира, фарс, появились и такие виды малых жанровых форм как письмо-обращение, воззвание, призывы. Эти формы литературы военного времени исходили из традиций, где пламенный призыв и мудрое слово напутствия сочеталось с раздумьями о судьбе родной земли, о достоинстве человека и его чести. Джабаев, своей поэзией смотрит на войну глазами народа и мы это видим и слышим из его уст.Взволнованно, искренне он говорит о беде, раскрывает несправедливый, захватнический характер войны. Он верит в народ, в его духовные силы, которые приведут к победе, поёт славу отважным воинам отчизны своим сердцем, благословляет их на подвиги. И одно из таких произведений «Ленинградцы, дети мои» (несколько фрагментов);

Ваших дедов помнит Джамбул,
Ваших прадедов помнит он,
Их ссылали в его аул,
И кандалный он слышал звон.
.....
Я под рокот моей струны
Воспевал, уже поседев,

Грозный ход балтийской волны,
Где бурлил всенародный гнев.

.....
Спать не в силах сегодня я ...
Пусть подмогой будут, друзья,
Песни вам на рассвете мои.
Ленинградцы, дети мои,
Ленинградцы, гордость моя![4]

Такова жестокая, правда, тех дней. Она звала к победе, сплачивала духовные и физические силы народа. И этой правдой поэзия Джабаева была сильна. Послевоенная литература и эстетическое развитие народа ставило новые художественные задачи, без решения которых нельзя было, продвинутся вперёд. Начинался сложный драматический процесс перехода чисто эмоционального и иллюстративного изображения военной действительности к её анализу, к социально-историческому и философскому осмыслению. Но этим уже занимались другие, те которые осуществили переход к художественно-аналитическому творчеству, и к углублению- реализма жизни. А реализм Джабаева слышен в других словах;

В орлиных просторах большой высоты, Как чалые кони, вздыбились хребты.

Над всем Джетысуподнялся Алатау, Исполнен величия и красоты.[5]

Во время всего долгого жизненного пути почти в полный век, он шёл к людям, через свой эпос, песни и поэзию беседовал с ними, утешал, вселял надежду. И вспоминая слова Понтелеймона Пономаренко; «Чтобы гранить алмаз, надо иметь этот самый алмаз, чем и была поэзия Джамбула» [6], в очередной раз понимаем, что поэзия Джамбула, да и сам Джамбул Джабаев это самородок, вышедший из фольклора и поэзии казахского народа – тот самый алмаз.

ЛИТЕРАТУРА:

1. И.М.Москвин. Вдохновенный поэт народа. Декада Московских зрелищ. 1938 г, № 15.
2. Е.Костюхин. Джамбул и советская фольклористика. Антропологический форум. 2006 г. № 4. С.404.
3. Джамбул. В мавзолее Ленина. Перевел с казахского К.Алтайский.kvistrel.su/ akyn/ 2020-02-17-5270
4. Ленинградцы, дети мои! Джамбул. Перевод с казахского М.Тарковского, сентябрь 1941 г. A-pesni/ww2/ official/leningradcy.htm.
5. Литературная гостиная, (поэтическая библиотека). 2019 год. Iralebedeva.ru/ poezia«Алатау» Джамбул Джабаев.
6. М.И. Исианов. Его Жизнь. Отдел культуры ССР ., 1954г.

ӘОЖ:373.1.02

ҒАСЫРДЫҢ ҰЛЫ ЖЫРШЫСЫ - ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ

Бұлдыбай А.С., ф.ғ.к., профессор,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

E-mail: anarbay50@mail.ru

Мақалада Ж.Жабаевтың Жетісу ақындық дәстүрімен жыр айту мектебінің негізін салған тұлға болғандығы талданып оның және Жетісу ақындарының барлығына ұстаз саналған Қабан жырау, Сүйінбай шығармашылығының ХХ ғасыр Гомері атанған Жамбылға әсері баяндалады.

Кілтті сөздер: ақын, жырау, жыр айту мектебі, тұлға, айтыс.

В статье рассматривается место Ж.Жабаева в акынской и сказительской искусстве Жетысуского региона и роль великих акынов своего времени Кабан жырау и Суюнбая в становление Жамбула как Гомера XX века.

Ключевые слова: поэт, сказитель, сказительская школа, личность, состизание акынов.

The article considers the place of Zh.Zhabaeva in the Akyn and storytelling art of the Zhetysu region and the role of the great akyns of their time Kaban zhyrau and Suyunbai in the formation of Zhambul as a Homer of the twentieth century.

Keywords: poet, storyteller, storytelling school, personality.

Қазақ халқының талай ғасырлар бойғы даналығының белгісі ретінде асыл қазына болып сақталған інжу-маржан сөз өнері мен музыка өнерін кейінгі ұрпақтарға жеткізген тамаша талант иелері – акынның, айтпақ ойын, қуаншы мен мұңын жеткізіп отырған. Кезінде халықтың көрер көзі естір құлағы, айтар тілі болған акындардың қайталанбас тұлғаларының бірі – туғанына 175 жыл толып отырған Жамбыл Жабаев еді.

Жыр айтуда өзіндік өрнегі, қолтаңбасы бар акындық, жыр айту мектебінің бірі – Жетісу акындық дәстүрі. Бұл мектептің негізін салған Жетісу акындарының барлығы дерлік өзіне ұстаз санаған Кабан жырау, XVIII ғасырдың әйгілі күйшісі, әрі жырауы Күсеп Жиенқұлұлы, оның баласы Арон, немересі Сүйінбай. Ал осылардың дәстүрін жалғастырған Жамбыл Жабаев тұлғасы сан қырлы. Осы сан қырлы таланттың жетілуіне, акын болып қалыптасуна оның ұстаздары мен, шығармашылық жолда арласқан ағалары, замандастары аз әсер етпеген.

Өз тұсында «өлең сөздің қызыл желі» атанған Сүйінбайдың акындық өнеріне ден қоюшы жас акындар оның қасынан қалмай топ-топ болып жүрген. Сол жастардың бірі, ұлы акынды төңіректеп, оның тәрбиесін көп көрген Жамбыл Жабайұлы.

Он үш жасынан акындықтың «ақ таяғын» ұстап, Сүйінбайдан бата алып, өмір бойы:

Менің пірім – Сүйінбай,

Сөз сөйлемен сыйынбай.

Сырлы, сұлу сөздері

Маған тартқан сыйындай, - [1,33] деп өткен акынның өмір жорлында, жыр жолында бұрылысы мен бұралаңы да, қуанышы мен қызығы да аз болмаған.

Домбырасын серік қылып Жетісу мен Қырғыз елін аралай жүріп жырына халық мұңын, ел тілегін арқау еткен акын сөзінің көпшілігі табан астын да, таудан құлап аққан бұлақтай төгіле айтылып, естігеннің құлағында, желдің сыбдырында кеткен кезі де аз болмаған.

Акындықтың қатты сыналар бір мектебі әсіресе акындар айтысы. Өйткені алқалы топ алдында жыр жауһарын ағызған импровизатор акындардың бәрі бірдей айтыс сайысына түсе бермеген. Ауыз әдебиетінің тарихына көз жіберсек, нағыз айтыскер акындардың елге аттары кең танылуы айтыс үстінде болған. XIX ғасырда өмір сүрген Жанақ, Шөже, Сүйінбай, Түбек, Майкет, Құлмамбеттерді осы қатардағы суырыпсалма жүйріктер десек, осылардың қатарында Жамбылдың да есімі тұруы заңды.

Айтыскер акын әр кез оқтаулы мылтықтай ойда жоқ, тосын жағдайдың барлығында да дайын тұратын, тез тұтанғыш, тапқыр жауап бергіш, ойы ұтқыр жан. Акындықтың осындай күшті қуатына азаматтық, кісілік, білімділік қосылса оның ел арасындағы беделі аса түспекке керек. Жамбылдың акындық атын шығарған бір ерекшелігі осы айтыскерлігі десек, екінші бір ерекше- лігі оның дастаншылығында жатыр. Заман тынысын кең эпикалық сарында жырлауда ол ай- рықша өнер танытқан жүйрік. Әрине, осы екі жанрда бірдей тамаша өнер танытқан Жамбылдың толғау, терме-өлеңдерінің көркемдік мазмұны, өрнектілігімен, ойлылығымен ерекшеленген.

Табиғатында акын адам өзін қоршаған қоғамдық болмыстан сырт қалмай халық ерлігін ту етіп ұстап, моральдық, эстетикалық мәселелерде де барынша әділ жырлап өзінің ілгерішіл позициясымен сол кездің өзінде-ақ көпшілікті аузына қаратқан.

Ақынның ертерек жырланған шығармаларының көбі бізге толық жеткен жоқ. Ал жеткен- деріне назар аударсақ шебер ақынның керзамандағы теңсіздікті, халықтың ауыр тұрмысын жыр еткенін әділдікті, адалдықты, адамдықты, елдікті, бірлікті уағыздағанын көреміз. Жалғандық пен опасыздықты, халық мүддесіне жат нәрсенің қандайы болсын ащы әжуа, алмастай кесіп түсетін мысқылмен аяусыз шенеп отырған.

М.О.Әуезовтің: «Қоғамдық, халықтық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және тарихи орны ерекше болып шыққан, қазақ фольклорындағы ірі айтыс Жамбылдың айтыстары,» - [2,281] деген пікірі оның Сарыбас, Құлмамбет, Досмағамбет, Шашубай және т.б. айтыстарына нақты баға. Бұл айтыстарында жыр алыбы дәстүрлі сүре айтыс үлгісімен елдікті, ерлікті, бірлікті айтып қарсыласын жеңіп қана қоймай, Сұраншы, Саурық секілді батырлар, Домалақ секілді анаға сүбелі жырдан ескерткіш орнатқан. Бұнымен қатар оның Бақтыбай, Бөлтірік, Айкүміс- термен жауаптасуларының өзі де тапқырлықтың, шеберліктің үлгілерінің бірі.

Ақынның айтыстарынан бастау алып, кейін үлкен эпикалық дәрежеге жеткен «Өтеген», «Сұраншы» дастандарындағы айтылған ой ақынның өмір бойғы айтпақ ойының желілерінің қосындысы десе де болады. Өмірінің әр кезеңінде осынау дастандарға қайта-қайта айналып соғып оған тарихи-экономикалық, саяси жағдайларға байланысты туған өз дүние танымы, көз қарасын қосып отырған. Оған бір ғана мысал Жамбыл Өтегеннің алғашқы нұсқасында патшаның отарлау саясатын ащы шындықпен жырласа, кейін түрлі себептермен ол жолдар түсіп қалған. Ал 1937 жылы жырлаған нұсқаға кейінгі кез оқиғаларын қосып жіберуі де ақынның идеологиялық қысымнан шет қала алмағанын көрсетеді.

Жамбылдың замандас, әріптес ақындарының қай-қайсысынан болса да биік тұрғанын ең алдымен оның өмірге халықтық көз қараспен қарай білуінде екенін көреміз. Осы бұқарашылдық, демократиялық позиция оның кейінгі творчествосына тән.

Қазақ даласына келген жаңалық халықпен бірге тыныстап, бірге жасасып келе жатқан қарт жыршыға қайта жасарғандай күш-қуат өмірге деген сенім беріп, еңкейген белін жазып, жанына жайсаң рух, шабыт берді. Ақынның:

Бұл Жамбыл көрген бұрын, талау-тарап,
Кез болды енді оған алшы заман,
Кең жатқан байтақ ұлан шежіремін
Тарихтың домбырасын қолыма алам,
Жиырма бес маған тағы қайтып келді,
Сәлемін алтын күннен айтып келді.
Қалайша жыр төкпесін, ән соқпасын

Шақтықтан нәсер төккен дәуірде енді, –[1,104] -деген сөзі оның осы кездегі көңіл-күйінің айқын көрінісі.

Жамбыл 1919 жылы ақындар слетін, 1922 жылы Ұзынағаштағы өткен қосшы одағының съезін, 1934 жылы Алматыда ашылған Қазақстан жазушыларының бірінші съезін өлең-жырмен ашып, халық поэзиясының жаңа беттеріне өз үлесін қоса жүріп 1936 жылы Республикалық ақындар слетіне қатысады. Бұл жырау өміріне үлкен өзгеріс алып келді.

Он күндік басталар алдында Жамбылдың «Туған елім» толғауы орыс тіліне аударылып, Қазақстаннан барған өнерпаздарды тоқсандағы Жамбылдың бастап баруы қазақ мәдениетінде ерекше оқиға болды. Бұл сапар Жамбыл атын күллі Одаққа таратты, Ұлы жырау құрметке бөленіп қазақ әдебиетінде тұңғыш рет «Еңбек Қызыл Ту» орденін алған ақын болды.

Тоқсандағы ақынның жырлары халық жүрегіне жетіп, тез арада даңққа ие болуының себебін М. Қаратаев: «Жамбылдың талантының құдіретінде болса, екіншіден жыраудың халық ойын дәл тауып, халық үнімен сөйлеуде, халық поэзиясының асыл тіл, образын, байлығын жаңа мазмұнға жарата білген даналығында, шеберлігінде,» - [3,36] деп атап көрсетеді. 1938 жылы Қазақстан жұртшылығы Жамбылдың ақындық қызметінің 75 жылдығы кеңінен атап өтті.

Ұлы Отан соғысының қарсаңында Жамбыл тағы бір рет Москваға барып қайтты. Бұл кез оның өлеңдері «Правда» газетінде, басқа Республика халық- тарының тілінде,

шет елдерде үзбей басылып шығып жатты. 1939 жылы жырау үшінші орден «Құрмет Белгісімен» наградталды және 1941 жылы Одақтың Мемлекеттік сыйлығын берді. Ұлы Отан соғысы басталғанда Жамбыл 96 жаста еді. Бұл соғыс Отанымыздың ер-азаматтарына, халқына және соның ішінде Жамбыл бастаған халық ақындарына үлкен сын болды. Босай бастаған белбеуін бекем буып, елін, жерін қорғауға халықты жігерлендіру, үндеудің жыраулық дәстүрі қандай болатынының үлгісін көрсеткен Жамбыл тағы да асқар биіктен көріне білді. Жамбылдың соғыс жылдарындағы шығармаларының барлығының мәні үлкен, шоқтықтар биік десек, осылардың ішінде бөле-жара айтуды керек ететіні «Ленинградтық өрендерім». Жеңіс күнін асыға күткен Жәкең оны көзімен көріп 100-ге қараған жасында дүние салды.

Ғасырлар бойы екшеліп, сұрыпталып, жетілген халық поэзиясының қайнар бұлағынан нәр алған Жамбыл Жабаев өз шығармашылығы арқасында асқар көркемдік биікке көтерілді. Ақын өлеңдері қырықтан аса қазақша, жиырма сегіз рет орысша, жетпістен аса басқа тілдерде миллионнан аса тиражбен шығуы бұған бірден-бірі мысал.

Жамбыл кімнен тәлім алды, өлеңде кімдерді ұстаз тұтты, қандай өнер адамдарымен қарым-қатынас жасап, айтысқа түсіп, жыр майданындағы білімін толқытырып отырды деген сұрақтардың кім-кімді де қызықтыратыны даусыз. Бұл ретте Жамбыл өзі мойындап айтып кеткен Сүйінбай мен есімі ертеден мәлім болғанымен енді ғана өмірі мен шығармашылығы зерттеу нысанына айнала бастаған Жетісу ақын - жыраулары пір тұтқан атақты Қабан жырауды ереше атағанжөн. Қабан жырау өз заманының әрі ақыны, әрі батыры, әрі жырауы, әрі сәуегей абызы болған тұлға.

Жырау туралы деректер әлі де аз болғанымен, көнекөз қариялардың айтқан аңыз, дәйектері ізімен, Сүйінбай, Бақтыбай, Кенен, Әбікен т.б. ақындардың жыр-толғауларындағы деректі жолдар арқылы Қабан жырау туралы біршама мәліметтер жинақталған. Қабан жырау Жалайыр ішіндегі Мырза деген рудан шыққан. Шамамен XVIII ғасырдың басында дүниеге келген, тоқсан жыл өмір сүрген. Ел есіндегі естелік аңыздарға қарағанда, Ескелді, Балпық билермен Райымбек, Өтеген батырлармен тұстас.

«Қабан ақынды ұстазым деп санағандар аз емес. Соның бірі айтыс өнерінің асқан шебері, от ауызды, орақ тілді Жалайыр Бақтыбай. Ол түсінде өзіне Қабан ақынның ақ балдақ бергенін өмір бойы мақтанышпен айтып өткен, пір тұтқан, Жамбыл атамыз секілді арқалы, әруақты ақындармен айтысарда Қабан ақынға сыйынған», - дейп жазады М.Жолдасбеков [4,29].

Күміс көмей әнші, композитор Кенен Әзірбаев өзінің «Жамбыл-жыр» деген өлеңінде:

Ұстазы Сүйінбайдың Қабан ақын,
Бас иген Ұлы жүзде тамам ақын.
Нағашысы жалайыр Қабан ед деп,
Жамбыл атам айтатын маған атын.
Атағың үлкен еді-ау, Қабан жырау,

Жамбылдың айтқан сөзі есте тұр-ау, -[5,98] - деп тебірене толғайды. М.Жолдасбеков: «Қабан кезінде жырау болған, айлап айтса таусыл- майтын эпостарды, замана жайында терең толғауларды жырлаған. Өкініші, соның ешқайсысы да сақталып бізге жетпеген. Сыпыра жырау тәрізді, Қабанның есімі өзінен кейінгі ақындардың аузынан түспеген. Сүйінбай жасында Қабанның көшінен жеті күн қалмай, ілесіп жүріп батасын алса керек», - [4,254] дейді.

Қабан жырау XVIII ғасырдағы Шал, Көтеш ақындар тәрізді айтыскерлігімен де аты шығып, кейінгі ақындарға үлгі мектебі болған. Ақынның Таутан қызбен, Тұмаршамен айтысы ел аузында жатталып, сақталып бүгінгі күнге жеткен. Қабан жырау есімі М.Әуезовтың «Айтыс ақындары» деген зерттеуінде, «Қазақ әдебиеті тарихында» Қалқа Жапсарбаев туралы мақалада кездеседі. [2, 70]

Жамбылдың тағы бір ұстазы Сүйінбай Аронұлы – XIX ғасырдың 30-жылдарынан 80-жылдардың соңына дейін алпыс жылдан астам іркіліссіз жырлаған, айтыста жеңіліп көрмеген аса көрнекті ақын - жырау. Оның өлеңдері мен айтыстарында XIX ғасырдағы

қазақ елінің өмір-тіршілігі, арман-мұраты көрініс тапқан. Жасынан қолында билігі мен байлығы барлардың кедей-кепшікке көрсеткен зорлық-зомбылығын, әлеуметтік әділетсіздікті көріп-біліп өскен ол қара халықтың жоқшысы болды. Би мен бектің, атқа мінерлердің халыққа жасаған қиянаттарын алмастай өткір жырлармен естен кетпестей қып бетіне басты. Ел бірлігін, оның тәуелсіздігін, сол жолдағы ерлердің жанқиярлығын талмай жырлады. Ол өзінің бұл биік адамгершілік-этикалық ұстанымын жолын қуған талантты шәкірттерінің көкірегіне құйып отырған.

Жамбылдың Жетісу өңірінің даңқты ақыны Сүйінбаймен кездесіп, батасын алуы оның ақындық бағын ашқан айтулы оқиға болады. Бірде 14-15 жастардағы Жамбыл жарапазан айтуды сылтауратып, Сүйінбай ауылына келеді. Үйінің сыртында ат үстінде тұрып, жарапазанға жалғастыра өз жанынан өлең шығарып, ұзақ жырлайды.

Ардақты үйдің иесі,
Бата бер менің жырыма.
Қуат бітіп үніме,
Көңілін тапсын елімнің.
Жар бол да, өзің жәрдем ет,
Жібер мені бір демеп, – [6,22] - деп өтінеді жасөспірім ақын.

Жамбылдың жыр жолдарына сүйінген Сүйінбай Жамбылды үйге шақырып, ұзақ отырып, өлеңін зор ықыласпен тыңдайды. Бала ақынның болашағынан үлкен үміт күткен көреген жырау: «Осы шабысыңнан тайма! Өлең-жырыңды дауылдата бер! Жолың болсын! Бақытың ашылсын, балам! Шындықты айт, әділдікті жырла! Кәне, тозығы жеткен жолға түспе, жаңа жол, даңғыл жолға түс! Өлеңің бүкіл халық сүйсініп, көңілімен иіліп тыңдайтын өлең болсын! Сенің көңіліңнің асылы патшаның қазынасынан да бай болсын!» – деп бата береді. Жамбыл Сүйінбайдың өсиетін өмір бойы есінде сақтап, ұстазының есімін ардақтаумен өтеді.

Ұлы Жамбылдың даңқты ұстазы Сүйінбай Аронұлы – қазақ халқының XIX ғасырда өмір сүрген ең әйгілі өнерпазы, табиғи зор талант иесі, суырыпсалма өнердің жарық жұлдыздарының бірі. Оның озық поэзиясы біздің көп ұлтты әдебиетіміздің алтын қорына қосылған әлеуметтік мәні үлкен шығармалардың қатарына жатады.

Сүйінбайдың поэзиясы әрқашан терең философиясымен, ой сұлулығымен және тіліндегі соны поэтикалық өрнек - айшықтарымен ерекшеленеді. Оның ақындық, азаматтық даңқы туған жерінің шегінен асып, туысқан қырғыз, қарақалпақ халықтарына да кеңінен мәлім болды. Міне, сондықтан да академик - жазушы Мұхтар Омарханұлы Әуезов Сүйінбайды «айтыс өнерінің алтын діңгегі» деп атаған [2, 13].

Халық ақындарының ақындық атының шығуы айтыс өнерімен тікелей байланысты. Жамбылдың ақындық қызметінде айтыс елеулі орын алады. Жамбыл өзінің ақындық өнерін көбінесе осы айтыстар үстінде көрсете білді. Жамбылдың айтыстаға бір ерекшелігі - өзінің ақындық өнерін тиісті идеялық бағытта пайдалана білгендігі. Ақын айтыста қалың көпшіліктің көңіліне қонымды ел ішіндегі әлеуметтік теңсіздік, әділетсіздік сияқты мәселелерді қозғайды. Айтыс үстінде халық атынан сөйлеп, халыққа арқа сүйеп отыратын Жамбылдың бұрынғы айтыстарының ішінде, әсіресе оның Құланаян Құлмамбет ақынмен айтысы ерекше көзге түседі. Жамбыл айтыстарын зерттеушілер Құлмамбетпен өткен айтыс тарихын былай таратады.

Құланаян Құлмамбет XIX ғасырдың 80-жылдарында жыр сайыстарында талай рет сыналып, арындап тұрған кезі еді. Арқаны, Жетісуды, Сыр бойын аралап, талай айтыста жеңіп, атағы шыққан Құлмамбет ақын байтақ өлкенің айтыста алдына жан салмайтын жүйрігі саналатын. Жамбыл мен сол құдіретті Құлмамбетті бір айтыстыру қызық құмар елдің елегізе күткен арманы еді. Ақыры соның сәті түседі. 1881 жылы Іле бойындағы үлкен бір жәрмеңкеде тоғыз ақынды жеңіп: мерейі асқан Құлмамбет: "Өлгі Жамбылдарың қайда, шақыртыңдар" – дейді. Жамбыл табалдырықтан аттай бергенде, домбырасын қолына ала салып:

Болғанда мен ақсұңқар, сен – бір тауық,
Сен – әтеш айғайлағыш ауық-ауық.

Болмаса аты шыққан Сүйінбайың,

Басқасын қою керек жылы жауып, – [1,237] - деп, Жамбылды біржолата тұқыртып тастамақ ниетімен тұрпат-тұрқынан бастап, кем-кетігін санамалай жөнеледі. Одан әрі майталман жырау таныс даңғылға түсіп, елінің атқа мінерлерін, бай-манабын мадақтап, Жамбыл жағын жамандап, сөз нөсерін төгеді.

Айтыс дәстүрінде мұндай "психологиялық шабуыл" кешірімді, сыйымды саналады. Анық дарынды, алғыр ақын әріптесінің айбатынан қаймықпай, қарсы жауап әзірлеп, алып ұратын сәтін күтеді. Құлмамбет өзінің тегеурінді екпінін байқатқан соң, елінің байлығын тізбелеп мақтауға көшеді.

Мұндайдың талайын көрген өжет те дарынды Жамбыл бойын тез жинап, аға ақын күтпеген, әрбір ақын өз руын мақтайтын үйреншікті, ескі сұрлеуге қарсы жаңа – халықтық сарынға көшеді. Өлеңнің түрі мен ырғағын сан құбылта, құйқылжыта келіп:

Адамдықты айт, ерлікті айт, батырлықты айт,

Ел бірлігін сақтаған татулықты айт.

Қарынбайдай сараңдар толып жатыр,

Оны мақтап әуре болмай жөніңе қайт, – [6,243] - дейді. Адамдық, батырлық, елдік жоқ жерде адам мен мал басының көптігінде ешқандай қасиет болмайтынын дәлелді, қисынды етіп алға тартады. Осылайша қарсыласын тыңдаушылардың көкейіне қонымды, салмақты уәжбен тұқыртып алған соң, оның мақтаған байлары мен саудагерлеріне қарама-қарсы елдің тәуелсіздігі үшін күрескен Сұраншы, Сауырық батырларды нағыз ерлер, халық қалаулылары етіп көрсетеді.

Жамбылдың ақындық, жыраулық тұлғасының қалыптасуына Түбек, Құлыншақ, Бақтыбай, Майлықожа және М.Сандыбайұлының септігінің тигеніне көз жеткізу қиын емес.

Көптеген айтыстарда тұрмыстық жай, әдет-ғұрып, жол-жоралғылар сөз бола отырып, әлеуметтік мәселелерге барып тіреледі. Уақыт көшінде көңілдің рухани көкжиегін кеңітетін Жамбылдың Құлмамбетпен айтысы қазақ әдебиетінде біршама кең зерттеліп, бағасын алды деп айта аламыз. Жамбылдың Құлмамбетпен қағысы әлеуметтік мәселелерге түзілсе, Майкөт ақынмен дидактасуы сыпайы сөздермен өрілген.

Жамбылдың тектілігі, мәрттігі, кішілігі ел арасында аңыз болып тараған. Жүз жылдық өмірінің сексен бесін өлеңмен өткізген Жамбыл айтысқанда да, арнау жырларында да, дастандарда да осы тұрғыдан айныған емес, сол себепті де ол ел ықыласына бөленді, жаңа заманда жаңаша түрленді. Жамбыл поэзиясының өміршеңдігінің де, ақын есімінің ел жадынан өшпейтіндігінің де сыры осында. Жамбылдың майталман ақын болып қалыптасуы тек Жетісу ақындық мектебінің ауқымында болған жоқ. Ол өзіне дейінгі ертеде өмір сүрген атақты жыраулардың, өзімен қатарлас айтулы ақындар мен жыршылардың мұрасын, күллі халық поэзиясын толық меңгерген, өз шығармашылығына да негіз еткен. Жоғарыда айтылғандай, Махамбеттен отыздай жас кіші, Абайдан бір мүшелдей үлкен болған, ешқандай ағымға қосылмай, зар заман ақындарының тобын көбейтпей, оңаша күй кешкен Майкөт толымды зерттеуге лайық. Осынау жыр тарланының Жамбылмен дидактасуы да көптің қалам тарта бермейтін тың тақырып.

Жамбылды жыр даңғылы десек, оның басқа ақындармен сөз жарыстыруы иә қағысу машықтары, иә болмаса дидактаса табысқан, танысқан өлеңдері де ел санасынан өшірілмей, қайта дәуір толқынымен жаңа арнаға құйылмағы хақ.

Сондықтан “Өлең сөздің пірі - Жамбылдың” көмейінен төгілген ұлы жырдың куәсі болған заңғар жазушы М. Әуезовтің: «Бұл жүз жылдарда бір-ақ көрінетін құбылыс... Гомер деуімізге осы Жәкең ғана сыятын болуы керек» [2,284], - деп кесіп айтуы тегін емес! Жамбыл тектілігінің құпиясын жырларымен, дастандарымен, айтыскерлігімен, ең ақыры, жүз жастың шыңына шықса да, қажымай, алаулай соққан жүрегінің табымен дәлелдеп кетті. Жамбыл бұл фәниден озғанымен, қайталанбас жамбылдығы жұртымен мәңгі жасайды: Ол - өз елінің ар - намысы, үні, жүрегі, қазақ халқының табиғи талантының ақиқат шыңы деуге болады.

Ал Сарыбаспен, Досмағанбетпен сүре айтыстарының да сюжеттік мотиві кең. Мұнда жеке батырлардың жорығы да, ел тарихының шежіресі де, тарихы аңыз, оқиғалар да, қоғамдық өмірдің шындық бейнесі де, әралуан адамдардың образы да таратылып, айқын жырланған.

Жамбыл Жабаев - біздің ХІХ ғасырда қазақ поэзиясының шоқтығын биікке көтерген талант иесі. Әдебиет есігін алғаш ашқан жылдардан - ақ жыр әлеміне үлкен дайындығын танытқан, халқымыздық ауыз әдебиетінің бай мұраларынан терең сусындап шабытына талмас қанат байлай келген ақын.

Жамбыл өле - өлгенше өз сертінен айныған жоқ, жақсылықты жырға қосты, жамандықпен алысты, гүлден шыққан Феникс құсындай, еркіндік сүйген халқының өршіл рухы, бүкіл жарасымды болмысымен оның шығармашылық мұрасында қайта жаңғырды. Еш нәрсеге таң қалуды доғарған әлемді көне мәдениеттің жанды дір еткізер тірлігімен танысуға мәжбүр етті. Аңыздар елінен жыр патшалығынан шыққан осынау құдірет иесінің мәңгі жасар ғұмырының мәні, ұлылығының сыры да, осында шығар?

Жамбыл Жабаевтың қайталанбас шығармашылығы қазақ поэзиясында ерекше еленіп, ғасырдан ғасырға тарих көшімен бірге ілесіп, ұрпақтан - ұрпаққа ұласып мәңгі жасай бермек.

Туғанына жүз жетпіс бес жыл толып отырған Жамбылды халқымыздың ерекше бағалап, халық санасында ғасырлар бойы қалыптасқан алып сөзін қосып жыр алыбы деуі оның шығармашылық тұлғасына берілеген әділ баға.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 2016ж. 1- том. -270 бет.
2. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы; Он жетінші том. –Алматы: Жазушы, 1985. –350 бет
3. Қаратаев М. Көргенім мен көңілдегім Алматы: Жалын, 1982. –280 бет.
4. Жолдасбеков М. Асыл арналар. –Алматы: Жазушы, 1986. –328 б.
5. Әзірбаев К. Аңыздар сыры /Құраст. Кененқызы Т/. –Астана: Елорда, 2000. –348 б.
6. Жабаев Ж.Екі томдық шығармалар жинағы. –Қазақ университеті, 2016 ж. 2- том. -4574 бет.

ӘОЖ 821.512.122.09

ЖАМБЫЛДЫҢ АҚЫНДЫҚ МҰРАТЫ

Дәдебаев Ж., профессор, ф.ғ.д.

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы Абай ғылыми-зерттеу институты

Мақалада Жамбылдың ақындық мұратының, көркемдік-эстетикалық нысанасының мәнін танытатын ерекшеліктердің қатарында оның шынышылдық тұлғасы үлкен орын алатыны кеңінен талқынады.

Тірек сөздер: ақындық мұра, ұлы жырау, шындық, байлық, билік.

Annotation: In the article, it is widely discussed that among the features that reflect the essence of Zhambyl's poetic ideals, artistic and aesthetic goals, his sincere personality occupies a large place.

Key words: poetic heritage, great zhyrau, truth, wealth, power.

Жамбылдың ақындық мұрасына тән бірнеше ерекшелік бар. Ол ерекшеліктер ақынның ойлау, ой толғау қабілеті мен дүниетанымына тән қасиеттерден бастау алады. Ақын не айтса да, не туралы сөйлесе де, не жайында толғанса да, анығын айтады, орынды әрі оралымды айтады, шынайы да шырайлы толғанады. Арына, намысына қозғау салған,

елдің, халықтың мұратына қайшы келетін, адамдықтан, адамгершіліктен алшақ тұрған күштермен бетпе-бет келгенде, ақын таланты суаруы келіскен алмас қылыштай жарқылдап, жүзінен жасын шашыратқандай болады. Ақынның өзі де, Мұхтар Әуезов аңғарғандай, қарсыласының қалт еткен мінін қылып еткізбей бас салып, ақырында оның өзін де, мінін де сара тіліп, сорын қайнатып шығарады. Осының бәрі Жамбылдың көзінің қырағы, көңілінің сергек екендігін, ойының терең, ойлауының тегеурінді, танымының бай екендігін аңғартады. Сонымен қатар ақынның айту, жырлау, толғау шеберлігі де мінсіз, тәңірдің дарытқан қасиетіндей кінәратсыз, таза. Бұлардың қай-қайсысын да ақын өзінің шығармашылық өнері мен өмірінің мазмұны мен мәніндей көріп, көңілінен бір сәт таса етпеген, әрқашан көзінің алдында, жүрегінің ба-сында ұстаған. Осы ретте есте мықтап ұстайтын мынадай жай бар: ақын анығын айтқанда да, тура, айтқанда да, шынайы әрі шырайлы толғағанда да бір-ақ нәрсені айтады, бір-ақ нәрсені толғайды. Ол – шындық.

Шындық кісінің қолы жетпейтін аспандағы құс емес, ұстатпайтын судағы балық та емес. Шындық деген – кісінің өзі. Оны көру оңай болғанмен, тану қиын. Тани қалған күннің өзінде де оны сол танылған қалпында ұғып, сол қалыпта айту – қиынның қиыны. Ал айтыла қалған жағдайда, оған тоқталмауға, оны мойындамауға болмайды. Шындықтың алдында елдің бәрі бірдей кішік. Сондықтан аспанның асты мен жердің үсті аралығында шындықтан асқан ұлы нәрсе жоқ. Жамбылдың ақындық мұраты шындықты айту, шындықты жырлау болды.

Шындықты әркім тани алмайды, шындықты әркім айта алмайды, шындықты айтқанды әркім ұната қоймайды. Шындықты сүю, шындықты айтқанды сүю де жұмыр басты пенденің бәрінің қолынан келе беретін іс емес. Шындықты да, шындықты айтқанды да айнымай сүйетін құдірет иесі біреу болса, ол – Құдай, ал екеу болса, біреуі – Құдай, екіншісі – халық. Құдай мен халықтың құдіретінде де, қасиетінде де шек жоқ – екеуі де мәңгілік. Бұлардан басқа, үшінші құдірет иесі қалайда бар, жасауға тиіс болса, ол – Жамбыл.

Адам баласы қатарында мұндай құдіретке, мұндай қасиетке жүз жыл бойына тынбай шындық деп соққан, шындық деп жырлаған ұлы жүрек иесі ғана лайықты. Өйткені жүз жыл жасап, жүз жыл жырлау Құдай мен халықтың сүйікті кісісінің ғана қолынан келмек. Ал жүз жыл жасап, жүз жыл жырлағанда, жай ғана жасап, жай ғана жырламай, жүз жыл бойына шын жасап, жүз жыл бойы шындықты жырлау – айрықша құбылыс.

Жамбылдың ақындық мұратының, көркемдік-эстетикалық нысанасының мәнін таны-татын ерекшеліктердің қатарында оның шыншылдық тұрғысы үлкен орын алады. Ақынның шыншылдығы да, шыншылдығынан туып жатқан сыншылдығы да халық таныған ақиқат құбылыстар мен оқиғаларға негізделеді. Ол қандай қиын-қыстау жағдайда да, ақындығы мен азаматтығы, тіпті өмірі сынға түскен қандай қатерлі шақта да осы ақиқатты айтқан, сынын да, мадақ сөзін де ақиқат шындыққа бағындырған. Ол қандай алмағайып заманда да шындықты айтып, қандай көзді тартып, көңілді арбайтын қыздырмалы, қызықпалы ортада да әділеттің ақ жолынан таймай, шынды сындай, сынды сындай жарқыратып, өмір құбылыстарын шынайы толғаған. Халық арасында Жамбылдың суырыпсалма ақындық даңқы мен абыройының кең жайылуының себебі осында.

Ақын өзінің шығармашылық өмірінің бастапқы кезеңінде-ақ дүние қуып, мал жиғаннан, бай болып, билік құрғаннан, әкім болып елге тізе батырғаннан халықтың мұңын мұндап, жырын жырлағанды әлдеқайда адал іс, абыройлы қызмет деп білген. Ақын ақындық өнерді өлең шығару деп қана ұғынбай, шындықты, халық өмірінің шындығын, әділдікті, адамдықты қорғаудың басты құралы деп бағалаған. Халық үшін қадірлі, қасиетті істі де ол шындық, әділдік, адамдық таразысымен өлшеді. Ақындық өнер туралы мұндай биік көзқарас Жамбылдың ақындық тұрғысына, шығармашылық концепциясына негіз болды. Ұлы ақынның мұндай ұлы эстетикалық нысана-тұрғысы талаптары деңгейінен қарағанда, тұрмыстағы пендешілік істің қандайы да: байлық та, билік те баянсыз, опасыз болып көрінеді.

Ақын дүние қызығын, байлық рақатын мансұқ етпейді, елге қайыры жоқ, халыққа пайда-сыз байлықты ғана баянсыз, опасыз деп біледі. Біткен малды бекер шашқаннан

кісінің жақсы аты да, жомарт аты да шықпайды. Берекесізге жасаған қайыр да бір, құмға құйған су да бір – екеуінен де із қалмайды. Сонымен қатар байлықтың әр екі кісінің бірі тани бермейтін айрықша қасиеті бар. Егер байлық адамгершілік негізі берік, тегі таза, кісілік, адамдық уызына жарып өскен, шілдесінде шырақ көрген кісіге бітер болса, онда оның рақаты мен қызығы бүкіл елге жетеді. Егер байлық адамшылық негізі жоқ, уызында жарымаған, шілдесінде шырақ көрмеген бір насқа бітер болса, онда оның рақатын ешкім де көре алмайды. Адамның, адамдықтың жауы осындайлардың арасынан шығады. Жамбылдың қарсы болатыны – осындай бай мен осындай байлық.

Биліктің де өз буы бар. Ол біреудің ойына түссе, біреудің бойына түседі. Әлдебіреуге билік тисе, онда ол билігін кісінің басына, құдайдың жолына қарап айтпайды, құлқынының қамына қарай айтады. Мұндай би мен мұндай билік – кісінің де, кісіліктің де хас дұшпаны. Жамбылдың жек көріп, жер-жебіріне жетіп айыптайтыны – осындай би мен осындай билік.

Адам мен заман – Жамбылдың шығармашылық өнерінің басты тақырыптық өзегі. Адамның жақсылығы мен жамандығы, адамдығы мен надандығы, адалдығы мен арамдығы сарапқа түскен шығармаларында ұлы жырау аз сөзбен, білінер-білінбес ишарамен заман тынысы, заман шындығы жайында үлкен ой түйеді. Зымыран уақыт жан біткеннің қай-қайсысын да, ұлысын да, кішісін де түпті түбінде бір тізесіне салып илеп, желқомдай түтіп, түте-түтесін шығарарын айтумен бірге, кісінің кісілігі, жарық дүниедегі жақсылығы, адамдығы оның кісіге жасаған кісілігімен, кісіге тигізген шапағатымен, елге сіңірген еңбегімен өлшенетінін де ақын тебірене отырып толғайды. Жырау танымына салғанда, адамның адамдығын сақтап қалатын, оның өзі өшкенмен, атын өшірмей, ұрпақтан ұрпаққа алып баратын күш-қүдірет – оның осын- дай істері. Кісінің қалған пендешілік істерінің бірінде де опа жоқ. Мұндай түсінік, мұндай халықтық негізі берік берен қағида Жамбылдың шығармашылық өнері мен өнегесіне өлшеусіз зор бағалы мазмұн дарытты.

Ел боданда, ер босқында жүрген заманда да ар ұялардай, ақындық ождан аяқ асты болар- дай қылыққа бармай, шындықты айтып, шындық шынарын көкке өрлету әрбір екі ақынның қолынан келмейді. Жамбыл алдында отырған бай-шонжарды да, алдына бітейін деп тұрған мыңғырған малды да, қолына қонайын деп тұрған дәулет құсын да олардың баяндылығына, өзінің биік адамгершілік мұратына, халықтық нысанасына сай байымдап, бағалайды. Жастайы- нан ұстанған ақындық мұратына, шындықты, әділдікті, адамдықты құрмет тұтқан халықтық танымына лайықсыз болса, ақын бай мен байлықты да, дәулет құсын да қабыл көрмей, сара ойы мен дара талантының, даналық танымының құс жолындай сайрап жатқан ақ даңғылымен самғай береді. Бұдан біреу басына жұмақ орнатпақ болса да, әділет жолынан таймайтын, ар туына дақ түсіруге бармайтын халықтық ұлы мұрат, халықтық қайсар қасиет көзге түседі. Жамбыл – осындай халықтық ұлы мұрат пен халықтық қайсар қасиеттің жыршысы. Жамбылдың ақындық ұлылығы осында.

Ақындық мұратқа адалдық, ақындық өнерге адалдық жоқ жерде, ардың ақтығы мен ожданның тазалығы да болмақ емес. Қолының қысқалығына қарамай, Жамбыл ақындық ар-ождан тазалығын дүние қызығынан, байлық пен дәулеттен өлшеусіз жоғары қояды, құдай бер- ген талантты құдай көрсеткен жолға жұмсайды. Ақынның мұнысын, мұндай нысана-тұрғысын, дүние-мүлікке бұрылмай, ақындық ар-ождан, ақындық абырой, ақындық ақыл-ой мәртебесін өсірген даралығын оның өз заманы үшін де, бүгінгідей парықты нарық билеген базарлы за- ман үшін де таң болып, таң қалып қарайтын таным деген дұрыс. Мұндай қасиет пенденің кейпіндегі періштенің де, періште кейпіндегі пенденің де бойына бітпейді, ақындық өнерді ардың ісі деп білген, арын жанынан жоғары бағалаған, тақтан да, бақтан да биік қойған, тудай желбіретіп төбесіне көтеріп ұстаған нағыз халық данышпанының ғана басына қонбақ. Өнерді өркендететін, өнерпаздың өркенін өсіретін нағыз халықтық асыл қасиет осындай болса керек.

Ұлы жырау шындықты жырлап қана қоймай, оны жанын салып қорғады, елі үшін жырын қару етіп, күреске шықты. Бұл күрес үстінде көргендері мен көңілге түйгендері нәтижесінде ақын шындықты, әділеттілікті, адамдықты олардың тарихи тегіне сай тану

дәрежесіне жетті, адам тағдырын, заман құлқын билеп-төстейтін жалпы заңдылықтарды шығармашылық сара таныммен байымдау деңгейіне дейін көтерілді.

Адам мен заман жайын, ел мен елдік, батыр мен батырлық арасын толғап, жырлағанда, Жамбылдың өзі де, жыры да сұңқардай сұрапыл, қырандай алғыр, тұлпардай жүйрік сипа- тымен дараланады. Тіпті ақын жырлары сұңқар самғап шыға алмайтын заңғар биікте парлап, қыран қанатын талдыратын қияға шырқайды, тұлпар тұяғы жетпейтін асу- асу белдерден аса- ды. Сондықтан да ақын жырларының сұрапыл тасқыны алдында дүниенің байлығын алдына салып айдап, қорасына әкеліп қамап жүрген байлар да, тұтас аймақты қабағымен бағып, қалт еткізбей ұстаған болыстар да көмейіне құм құйылғандай үнсіз, тым-тырыс қалған. Тау басы- нан бұрқ-сарқ қайнап тасып шыққан таза бұлақтай асыл жыр өз жолында кедергі-тосқауыл дегенді білмей, бәрін де бұзып-жарып өтіп, жұрттың жүрегін баурап, көкейіне қонған соң ғана тұнады, жай тұнбай, өзі баураған жүрек пен өзі қонған көкіректі күндей жарқыратып, гүлдей жайнатып тұнады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дүйсенов М. Жамбылтану өрісі// Жамбыл Жабаев творчествосы: Ұжымдық монография. Алматы: Ғылым, 1983.-272б.-3-55 бб.
2. Амандықов Я. Жамбыл өнер әлемінде. Алматы: Қайнар, 1998.-176 б.
3. Дастан-ата: Жамбыл Жабаев туралы естеліктер / Құраст. Н.Төреқұлов.-Алматы: Жазушы, 1989.-416 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВТЫҢ КЕҢЕС ОДАҒЫ КЕЗІНДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРІ

Имангазинов М.М., ф.ғ.д., қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры,
Ілияс Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
«Ілиястану» ғылыми-практикалық орталығының меңгерушісі

Жамбыл Жабаевтың Кеңес одағы кезіндегі шығармашылық өмірі туралы зерттеу, оның шын мәніндегі үкіметке сену арқылы талай туындылар жазып, ұлт мақтанышына айналған еді. Осы жайттар мақалада хронологиялық тәртіппен көрсетіледі.

Кілт сөздер: Шу, Отар, Әлкей, әдебиет, ұлт

Творческая жизнь Жамбыла Жабаева в Советском Союзе было изучена не мало. Написано множества работ. Жамбыл с верил в его истинное правление того времени и он стал гордостью нации. Эти факты представлены в статье в хронологическом порядке.

Ключевые слова: Шу, Отар, Алькей, литература, нация

The creative life of Zhambyl Zhabayev in the Soviet Union has been studied a lot. Many works have been written. Zhambyl believed in his true rule of that time and he became the pride of the nation. These facts are presented in the article in chronological order.

Keywords: Shu, Otar, Alkey, literature, nation

Жамбыл Жабаев – ақын-импровизатор, Қазақстанның ең белгілі, танымал ақындарының бірі, жыршы, жырауы. Ол 1846 жылы 28 ақпанда Жабай есімді көшпенді қазақтың отбасында дүниеге келді. Отбасылық тарих бойынша, Жамбылдың анасы Ұлдан, Жамбылдың атасы Ыстыбайдың ауылы шапқыншылардан қашып жүрген кезде босанған. Яғни, ұлт мақтанышы Жамбыл тауынының маңында, қазіргі Отар станциясының солтүстік-

шығысында, Шу өзенінің жоғарғы жағында дүниеге келген. Сөйтіп, баланы таудың құрметіне орай Жамбыл деп атады.

Ол шулы және көңілді тойлар мен көп адамды жиындарда жүргенді ұнатты. Бірақ, ол бәрінен де көп әндерді, қызықты және көңілді ертегілерді білетін малшылардың, асау тұлпарларды үйрететін жылқышылардың жанында жүргенді жақсы көретін. Сондай-ақ, бала Жамбыл шежірешілердің ру мен тайпалардың шығу тегі, өткен заманның көрнекті тұлғалары туралы әңгімелерін тыңдап өсті. Бірақ, Жамбылдың ең жақын ата-бабаларының арасында ақындар да, әншілер де болмаған. Есесіне, оның анасы Ұлданның ағайы Қанадан танымал музыкашы және композитор болды.

Жамбыл домбыра ойнауды ерте жасынан үйренді. Тіпті, кейін оны ақын-құрдастарының арасынан ерекшелей бастады. Жамбыл атақты ақын Сүйінбайдың шәкірті болды. Ол көп жылдар бойы ұстазымен бірге жүріп, оның айтысын тыңдап, ақындық шеберліктің тәжірибесін үйренді. Ұстазы оған: «Жақсы сәтте, сәттілік сенімен бірге болсын, ұлым! Адамдардың жадынан шығып кетпейтін, қуана есте сақтайтын өлеңдер шығар, сенің өлеңдеріңе тек санаулы адамдар ғана емес, бүкіл халық құлақ түрсін. Сенің өлеңдерің кеудеден емес, жүректен шықсын. Шындық туралы айта отырып, әділеттілікті жырла, басқалар салып кеткен жолмен емес, айналада болып жатқандарға қарап, біліп, өз жолыңды тап. Хан қазынасынан гөрі жаның бай болсын», - деп батасын берген.

Жамбыл ауыл-ауылдарды өздігінен аралап, ақындық шеберлігін көрсете бастаған уақытта жиырма жаста болатын. Осылай ақындығын жер-жерге көрсетіп жүрген Жамбыл өзі барған ауылдардың бірінде Бұрым есімді танымал сұлуды кездестіреді. Сөйтіп жас ақын мен бұрымды қыз бір-бірін сүйіп қалады. Бірақ, бойжеткен салт-дәстүр бойынша басқа жігітке айттырылып қойған болып шығады. Ал салт-дәстүрден аттап кете алмаған Бұрым ата-анасы таңдаған жігітке тұрмысқа шығуға мәжбүр болады. Бұл оқиға ақынның жүрегінде терең жарақат болып қалды.

1875 жылы Шапырашты руының ең ықпалды адамының бірі Сарыбайдың жылына орай берілген асқа көп халық жиналды. Ол жерге белгілі ақын Майкөт те келді.

Сарыбай Сүйінбай ақынның жақын туысы болған және қазақтың әдет-ғұрыпына сәйкес, Жамбыл Сарыбайдың кіші інісі Саржанмен бірде жиналған халықты өздері қарсы алды. Ақын ретінде ол қонақтарды импровизация-өлеңдерімен қарсы алуы керек болды. Жамбыл Сарыбайдың жауға қарсы күрестегі батырлық әрекеті жайлы, Қоқан басқыншыларымен шайқаста ерлік көрсеткен Шапырашты руының айтулы батырлары туралы жырлады. Оның импровизациясы тарихи оқиғаға айналды. Бұл ақынның көпшілік алдында алғаш рет өнер көрсетуі болды. Тыңдаушылар оны атақты Сүйінбайдың таланттынан кем емес ақын деп атады.

Ал танымал дала ақындары Жамбылды өздерімен теңдей, поэтикалық шеберліктегі дос пен серіктес ретінде көрді. Осы тұста Жамбылдың жыраулық қасиетін дөп басып айту керек.

Академик Әлкей Марғұлан: «Жырау ру басы ақсақал, халықтың көкейтесті арманының мұңшысы, жыршысы ретінде өте қажетті тұстарда ғана болмаса, суырып салып жыр тудыра бермеген. Ел құрметіне бөленген жырауларға жұрт болашағына қауіп төніп, қалың бұқара жол таба алмай тығырыққа тығылған екіталай ауыр сағаттарда ғана ақыл салып, кеңес сұрайтын болған. Сонда ғана жыраулар халыққа күш-жігер беріп, осы оқиғаның немен тынарын болжап, тебірене жыр толғайтын болған. Болашақты барлап болжам айту – көреген де білгір жыраулардың поэтикалық өнерінің басыт тәсілі болып саналған, - дейді, өзінің «Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы» деген мақаласында [1,186].

«Жырау – ақпа-төкпе импровизатор, өлең сөзді қару еткен өнер адамы, халықтың қамын ойлайтын парасатты мол елағасы, қысылғанда жол табар ақылшысы, уақыт, оқиға сырын, замана бағыт-бағдарын ақыл таразысына салып сынай, салмақтай білетін, болжағаны болып, айтқаны келетін тапқыр да көреген дана абызы, қисық кеткенді қылышпен емес, сөзбен сілейтіп бұйрық берер әміршісі, бетің бар, жүзің бар демей тура

айтар өткір де әділ биі, жөні келгенде жыр мен қаруды бірдей жұмсап, жауға аттанар жауынгер жырауы болған. Жырау ел тағдырын шешер ірі оқиғалар, аса мәнді көкейкесті мәселелер тұсында толғанған. Халық өзгелерден гөрі қайғырғанда деп, қуанғанда қанат бітіріп, ақыл қосатын асыл сөз иесі жырауларды қатты қадірлеген. ХҮ – ХҮІІІ ғасырларда өмір сүрген жыраулар мен ақындардың көпшілігі сарай маңында көрінеді. Мұндай сипатты Шығыс, Орта Азия елдері ақындары өмірінен де байқаймыз. «Ресейде ХҮІІ ғасырда патша сарайында ертекті, әңгімешілер (сказочники) ұстаған» [1,48 б.] дейді, академик Д.С. Лихачев.

«Сөзі өтімді, халыққа беделді мұндай адамдарды ел билеушілердің тірек етпеуі өз маңында ұстамауы мүмкін емес еді» [2,49].

«Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» атты Қазақстан Ғылым академиясынан шыққан ұжымдық зерттеу еңбектегі «Жыраулық поэзияның даму ерекшеліктері» деген мақалада: «Қазақтағы жыр мен өлеңнің түр, мазмұн құрылысындағы айырмашылық белгілерін алғаш танып, әңгімелеген кісінің бірі – Құрбанғали Халитұлы. Ол ақын мен жыршының өлеңшілердей емес, өз жанынан шығарып айтатын дарын қасиеті бар деп санап: «Ақындардың бір бөлімін «жыршы» дейді. Бұлар да ақынға тең түседі. Шығармаларында айырмашылық бар. Ақын шығармасын «өлең» дейді, оларының бір жолы төрт немесе одан да көп сөзден тұрады. Ал, жыр болса одан гөрі қисынға құрылған (қиыннан қиысқан) үш сөзден тұрады. Мысалы, Бұхар жыршының жыры, шығыры (поэзиясы), тез жазылып алынатын Асан атаның мақал сөздері және Абылай хан қайтыс болғандағы Бұхардың көңіл айтуы да жырға жатады. Осы күнге Құдабай ақынның айтып жүргені «өлең» делінеді. Екінші айырмасы: ақындардың өлеңі жай мағыналы болып, ал, жыршылардың сөзі мадақ, насихат мағыналы болып келеді және мысал сипаттас әсерлі болады. Сонымен бірге өлеңнің алғашқы екі жолы түпкі мағынасына сай келе бермей, қисын үшін де алынады. Ал, жырдың барлық жолы арналған тақырыптан ауытқымайды» [3,36],- деп жазады.

«Рас, «жыр», «жыршы» деген ұғымдар әдебиетімізде ерте кезеңдерде-ақ туып қалыптасқан. Бұған өз жанынан шығарып айтуға мүмкіндігі бар әр алуан суырып салма ақындар жатқызылып келген. «Жырау» сөзі де осы ұғыммен терең астасып жатыр. Алайда ХІХ-ғасыр мен ХХ-ғасыр басында шығыс сюжетіне байланысты туған қисса, хикая, дастандарды ел ішінде айтып таратушы жаңа бір топ орындаушы – жыршылар пайда болды. Бұлардың көпшілігі суырып салма ақындар емес, тек бұрынғы ақындар жырлаған өз репертуарындағы әр алуан жырларды (хикая, дастандарды) ел ішінде орындап, айтып таратуды дәстүр етті, сондықтан осы топтағы кейінгі орындаушы жыршыларды төкпе ақын-жыршылармен, дарынды ақын-жыраулармен бір қатарға қойып атаудың реті келе бермейді. Әрине, бұл топтың ішінде де некен-саяқ ақындық өнері бар, көне сюжетті өзінше үйлестіріп қайта жырлайтын табиғи дарындылары да болды, алайда біз бұлардың өзінде жіктеп ажырата білуге тиістіміз» делінген «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті (ХҮ – ХҮІІІ ғғ.)» [4,90] деген зерттеу еңбекте.

Ал Шоқан Уәлиханов «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» деген еңбегінде рапсод жөнінде мынадай пікірде: «Жыр дегеніміз рапсодия. Ал жырламақ деген етістік тақпақтап айту дегенді білдіреді. Барлық далалық жырлар қобыздың сүйемелдеуінде тақпақтап айтылады. Негізінен, жырлардың мазмұны бұрында өткен белгілі халық батырларының өмірі мен қаһармандық іс-әрекеттері болып келеді. Бұл тұста бір назар аударатын жай, шығармадағы батырдың өмірі мен ерліктеріне байланысты оқиға қара сөзбен әңгімеленіп келеді де, ал өлең-жыр жолдары шығарма кейіпкерлері немесе негізгі қаһарман сөйлегенде ғана басталады» [5,26] – дейді.

Филология ғылымының кандидаты, ғалым Б.Қ. Ақбердиеваның «Қазақ тіліндегі мифтік жүйе» атты еңбегінде асатаяқ турасында тұжырымды пікірі бар. Онда былай делінген: «Аса, асатаяқ – мифологияда (шаман мифінде) ғаламдық ағаштың бір модельдік варианты болып табылады. Қазақ бақсыларының да қолына ұстап жүретін асатаяғы, асай-мүсей сібір шамандарының үш әлемді шарлауға мүмкіндік беретін космостық ағашының бір түрі.

Ақ сәлдесі басында,
Сырлы аса қолында.
Өзі ақтың жолында,
Бір диуана келді де,
Асамен түртіп оятты...».

(«Алпамыс батыр» жыры)

Осы аталған еңбекте асатаяқ турасында тағы да мынадай пікірлер бар: «Сібірлік шаманизмде, - деп жазады Е.М. Мелетинский, - әлемдік ағаш пен шаман арасындағы байланыс өте тығыз, әрі жан-жақты. Шаман әлемдік ағаштың көмегімен адамдар мен құдайларды, жер мен аспанды байланыстыра алады, яғни ол дәнекер, медиатор қызметін атқарады», - [6,78]десе, академик Сейіт Қасқабасов, «біздің халқымыздың танымында медиатор – Бәйтеректің, космос ағашының формалық жағынан өзгерген түрлерінің бірі – бақсының қолындағы асатаяғы. Бұл жерде, бақсы асатаяғы мен ертедегі бәйтеректің түбірі бір екені, ол архаикалық мифтегі космостық ағаш екені күмәнсіз деген әдебиеттану, фольклорда осы мәселені арнайы зерттеген маман-ғалымның пікірін ескермеске болмайды», [7,78] - дейді.

Жыршы, термеші мен ақындар жөніндегі, олардың эпостық жырларды, аңыз-әфсаналарды өзіндік бір жолмен халық арасында тарату турасында Мәлік Ғабдуллин өз ойын төмендегідей білдіреді: «Батырлар жыры халықтың жазу өнері болмаған кезде туды. Оны жыршы ақындар шығарып, ел арасына ауызша айту түрінде таратты. Жырдың алғашқы үлгілерін кейінгі ақындар пайдалана отырып, оны көпшіліктің тілегіне сай өзгертеді, өңдейді. Әрбір ақын өздерінің жырын жұрттың жиналған жерінде айтқанда бұрыннан таныс әңгімелерді қайталай бермей, тыңдаушыны сүйсіндіріп, қызықтыратын жаңадан тың әңгімелер қосады. Егер тыңдаушы көпшілік ақыннан жырды ұзағынан айтуды, батырдың балалық шағынан бастап қартайғанға дейінгі өмірін, ерлік істерін молынан жырлауды өтінсе, онда халықтың бұл тілегімен ақындар санасып отырған. Осы ретте олар жырын бірнеше күнге созып айтатын болған.

Әрине, жырды ұзағынан айту, бір оқиғадан екіншісін тудыру, әңгіменің жалпы желісін бұзбай молынан қамти жырлау, әрбір ақыннан асқан шеберлікті, ақындық өнерді керек етеді. Сондықтан да олар көпшілік алдында жыр айту үшін оған көп даярлық жасаған, ертеден келе жатқан және бұрын жұртқа таныс болған жыр әңгімелеріне қиыстырып жаңа сюжет қосу жайын көп іздеген. Ертеден келе жатқан жыр сюжеттерін негізге ала отырып, оны әрбір ақын өзінше жырлаған, жаңадан редакциялаған» – дейді, өзінің «Қазақ халқының ауыз әдебиеті» [8,96] атты кітабында.

Байқағанымыздай, екі халықтың әдеби мұраларының шығу, жазылу жайы ұқсас келсе, жырау, ақын – аэд, рапсодтардың арасында, олардың әдеби мұраны жеткізудегі мәнері, айту машығы, әдіс-тәсілдері көп жағдайда ұқсас, етене жақын екендігі көзге ұрады. Мұндай ұқсастықтар әлем әдебиетіндегі ақындарға ортақ. Айталық, айтыс ақындары, жазу ақындары көнеден келе жатқан талант иелері болса, олар - әдеби мұраларды жеткізуші, ұрпақтан-ұрпаққа таратушы ретінде халық арасында кеңінен танымал болған. Жыршы – жыраулар, аэд – рапсодтар тек бір ғана өлеңді, жырды жеткізуші ғана емес, яғни, өлең-жыр жанрының аясында қалып қана қоймай, ара-тұра болса да айтыс өнеріне өзіндік үлес қосқан. Қорқыт бабамыздан бастап, кейінгі дәуірдегі өмір сүрген Сыпыра, Қазтуған, Ақтамберді, Бұхар, Дулат және т.б. жыраулардың, Сүйінбай, Шөже, Кемпірбай, Бақтыбай және тағы басқа ақындардың шығармашылығында бұл феномен олардың бойындағы ажырамас асыл қырларының бірі. Бұл тек қазақ әдебиетінде ғана емес, талай халықтардың тәжірибесінде болған жайт.

Жыр-өлеңнің өзі айтыс өнерімен тікелей байланысты жанр екендігі талассыз. Академик Мұхтар Әуезов ақындар шығармашылығын арнайы зерттеп, ол турасында мынадай пікір білдірген: «Айтыс жанры ерте замандарда бір қазақ емес, дүние жүзіндегі көп елдердің тарихында болған. Бүгінгі күнде айтыс Совет Одағында, нақтылы ақындар

айтысы түрінде үш елде бар. Ол, қазақ, қырғыз, қарақалпақ елдері. Ерте дәуірлерде айтыс осы елдердегі қазіргі дәстүрдей Шығыс, Батыстың көп елдерінде болған. Мысалы, арапта жәрмеңкелерге жиылған ақындардың айтысқан жарыс өлеңдері қағазға жазылып, көпшілік оқуына, сынауына қолайлы етіп, жәрмеңке ортасына ілініп қойылатын болған. Ол айтыс өлеңдерін араптар, мұғаллакат деген. Сол алуандас айтыс өлең Батыс Еуропаның орта ғасырында: келттерде – фильдер деген ақындарды туғызған. Терістік Францияда труверлер, орталық Европадағы мейстерзингерлер және Скандинавия елдерінде болған «эдалаларды» жырлайтын скальділер – бәрі де айтысқа жүйрік ақындар. Олардың өз өмірінде, бірімен бірі жиі айтысып жүретін болған. Орыс халқының ескілігінде, әрі күлдіргі артистер қызметін атқаратын, әрі ақын-скоморохтар өнері де сол айтыстың талай үлгілерін тудырған. Сол саналған әр елдегі, әр ақындар топтарының қатарынан шыққан мейстерзингерлер және кей дәуірлерде ағылшынның менестрельдері, өздерінің айтыстарын дін тақырыбына да арнап, жарысқа түсетін. Әсіресе шіркеу ішінде, дін тақырыптық айтыстарды көп жүргізген мейстерзингерлер болады. Бұлар айтыстың кейбір жұмбақ-сұрақ түріндегі жарыс-таластары, қазақ ақыны Шөже мен Кемпірбай айтысында келетін дін жұмбағына өте жақын. Шөже Кемпірбайды жеңгенде «уаттари уэззейтуни» деген аяттың мағнасын айт деп қысады. Онысы діндер аңызы бойынша, Мұсаның Син (Синай) тауына шығып, құдаймен жауаптасқанын келтіріп, сондағы айтысқан сөздерін, өлеңмен шешіп бер дегені еді. Кемпірбайда бұны шешерлік білім болмай, жеңіліп қалады. Бұл мысал, қазақтағы, қырғыздағы бұрынғы, бүгінгі мәлім болып жүрген айтыстың кейбір үлгісі, бұрын көп халықтарға ортақ болған үлгі-өрнектер екенін танытады»[9,325 б.] -дейді.

Айтыс көне еуропалық айталық, скандинав, балтық жағалауында өмір сүрген халықтарда кездеседі. Бірақ, қазақ халқындағы әндетіп, өлеңдетіп, термелетіп айтқаны, эстетикалық талғаммен жеткізу жөніндегі дерек көзі болмаса да, олардың айтыстары көбіне риторика, шешендік өнер арқылы көрінді. Риторика, ділмар, шешендік өнер грек халқында ерте заманнан туындап, жедел қарқынмен дамыды. Оның алғышарты, негізі қоғамдық қажеттіліктен туындап, демократияның жандануына қозғаушы күш есебінде дүниеге келді. «Риторика» терминдік атауының әуелгі әрі негізгі мағынасы шешендік өнердің теориясы дегенді береді»[10, 85]-дейді, профессор Серік Негимов. Сондай-ақ сыртқы сымбаты сұлу, мағынасы кемшін қызыл тіл дегенді сездіретіндігі бар.

Жамбылдың шығармашылық өміріне терең із қалдырған өміріндегі маңызды оқиға – Шөже және Шашубай ақынмен кездесуі болды. Жамбыл олармен ұзақ уақыт бойы айырылыспады. Ол Шашубайдан көптеген Сары-Арқа ақындарының әндерін, XV ғасырдың ақыны және философы Асан Қайғы туралы көптеген аңыздарды естіп, білді.

Дәл Асан Қайғы туралы айтылған аңыздар кейінірек Жамбылға «Өтеген батыр» поэмасын шығаруға шабыт берді. Ол оны «Хикая» деп атады. Бұл туынды алғаш рет 1937 жылы жазылған және қазір оның шығармаларының барлық басылымдарына қосылған. Бұл поэмада, жер әлемді айналып, жер іздеп өз халқының бақытты үлесін іздейтін Өтеген батырдың жорықтары сипатталған.

Оның өлеңдерінен кеңестік биліктің басында отырған барлық билік өкілдерін кездестіруге болады. Жамбыл оларды эпикалық кейіпкерлер, аңызға айналған батырлар сияқты ерекшелеп, «Калинин ақсақалға», «Ежов батыр туралы ән», «Клим Батыр», «Біздің Киров» секілді тағы да басқа өлеңдер шығарды.

Жамбыл Жабаевтің шығармашылығында «Сұраншы батыр» поэмасы үлкен орын алады. Поэманың негізгі идеясы – Қоқан хандығының құлдығына және тонаушылығына қарсы күрес, Сұраншы батырдың орыстармен достығы. Жамбыл бұл туындысында 19-шы ғасырдың 50-60 жылдарындағы қазақ халқының Қоқан шапқыншылығына қарсы күресін бейнелі және жалпылама түрде көрсетті. Негізінен ақын Қоқан шапқыншылығының бір эпизодына тоқтайды. Және бұл поэмада тарихи деректерге толық сәйкес келетін оқиғалар баяндалады.

Екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы туралы хабар Жамбыл жайлауда болған кезде келді. Сол жылдары Жамбыл Мәскеу мен Ленинград туралы ең жақсы өлеңдер жазды.

1941-1942 жылдары қыс мезгілінде Ленинград қоршауынан аман қалғандар 1941 жылдың қыркүйегінде Жамбылдың қала тұрғындарына жолдаған өлең жолдауын ешқашан ұмытпайды. Жамбылдың тіпті, орыс тіліне аударылған жолдауы Ленинградта радио арқылы таратылып, онда плакаттар түрінде жарияланды. Жамбылдың жолдауы үйлердің қабырғаларына және бүкіл қаланың дүкендерінің терезелеріне ілінді. Қазақ ақыны ол жолдауда ұлы қаланың қорғаушыларына сүйіспеншілікпен, алаңдаушылықпен батыл ынталандыру сөзін жеткізеді.

Жамбылдың Ленинград тұрғындарына арнаған үндеуі қалада үлкен патриоттық жігер тудырды. Оның шығармаларын орыстың көптеген ақындары аударған. Ал бұл аудармалар үлкен жұмыс атқарды. Олар оқырмандарды Жамбылдың шығармашылығына қызықтырып, қазақ ақынының бейнесі мен ойларын әлемнің ең алыс бұрыштарына жеткізді.

Жамбыл шығармаларының орыс тіліндегі аудармалары шетелде де танымал болды. Оның еңбектері Қытайда, Чехословакияда, Англияда және басқа елдерде жарық көрді. Осылайша, қазақ жырауы әлемдегі барлық ұлттың сүйікті ақыны болды.

Оның өлеңдері КСРО-дағы шынайы өмірді дәріптеді және билік тарапынан кеңінен таратылды. Тоқсан жастағы Жамбылдың бейнесі жаңа құрылысты және оның халқын қуана қарсы алған, шығыстың ақсақалы ретінде бейнеленді. Оны көнедеөмір сүрген Гомермен салыстырды. Ол Қазақстанның ең беделді ақынына айналды, ал оның әндері қазақ ауылының жаңа өмірінің бір бөлігі болды.

Жамбыл 1938 жылдан бастап Қазақ КСР Қарулы Күштерінің депутаты болды. Өлең-жырларымен көптеген елге танылып, артына баға жетпес асыл мұра қалдырып кеткен жыл алыбы Жамбыл атамыз 1945 жылы 22 маусымда, 100 жасқа толуына бірнеше ай ғана қалғанда дүниеден озды.

Мұхтар Әуезов Жамбылдың айтыстағы өнері туралы еңбегінде Шыбыл шал айтқан мынадай әзіл өлеңге назар аударады:

Екейде елу ақын, сексен бақсы,

Айқымда алпыс ақын, тоқсан бақсы [11, 179].

Ғұлама осы еңбегінде бертін келе қосылған мынадай өлең жолдарын да ескереді:

Екейде елу бақсы, сексен ақын,

Жаратып мінеді екен ерттеп атын.

Қобызы, домбырасы үнін қосып,

Гүлейді жын қаққандай кешке жақын [12, 179].

Мұхтар Әуезов осы өлең жолдары негізінде Жамбылдың өз елінен шыққан ақындардың көптігі, «ақын мен ақындықтың молдығы» туралы пікір түйеді. Бүгінде ақын, ақындық туралы ұғымның басы ашық, мағынасы анық: ақын – шығармашылық тұлға; ақындық – өнер; ақындық талант – тәңір сыйы. Бақсы, бақсылық туралы ұғымның айналасында түрліше түсініктер бар. Бұл жерде олардың бәрін саралап, сараптап шығудың реті жоқ. Бірақ мынаны айту парыз: а) бақсы – қазақтың сөз өнері мен саз өнерінің, жыраулық өнерінің байырғы өкілі; ә) бақсылықта, бақсы ойынында эпикалық жырлау, лирикалық толғау, музыкалық сарындау, сөз бен би, іс-қимыл ара-жігін ашпай, өзара тоғысқан, тұтасқан қалпында көрініс тапқан; б) бақсылық – қазақтың бір өнерінің емес, көп өнерінің байырғы бастауы; в) бақсы таланты да табиғи болмыстан өніп-өсетін ерекше қасиеттердің қатарынан.

Елу бақсы мен сексен ақынның қобызы мен домбырасы бір жақтан, алпыс ақын мен тоқсан бақсының қобызы мен домбырасы екінші жақтан үн қосқанда, сөз бен саз, ән мен жыр, ой мен ойын үндесіп, үйлесіп, өңкей келісіммен жарасып, айрықша бір өнер ортасы туады.

Мұндай ортаға түскен өнерлі жастың ия ақын, ия бақсы болып шықпаса шарасы жоқ. Ақын Үмбетәлі Кәрібаев осындай айрықша өнер ортасында өніп, өсіп шықты. Он төрт жасынан Жамбылдың жырын тыңдап, соңына ерді. Жетісу ақындық мектебінің алтын бесігінде тербетілді. Сүйінбай мен Жамбыл өнегесінен үйренді.

Мұхтар Әуезов Жамбылдың айтыстағы өнері туралы еңбегінде Сүйінбайдан бері қарай Жамбыл айналасына келгенде, «қоюланған қалың үйір, үлкен шоғыр, ордалы өлең» барын көрсетеді. Сол қоюланған қалың үйір, үлкен шоғыр, ордалы өлең өрісінде Үмбетәлі Кәрібаевтың ақындық өнерінің өзіндік орны бар. Үмбетәлі Кәрібаев ақындық өнер жолын тандағанда, Жамбылдай айтқыш ақын болуды арман етті.

«Айтқыштық» ұғымның мағынасын екіншісі біріншісі деп басып, дәл сипаттап беруі қиын. Оның басты ерекшеліктерін Мұхтар Әуезов ақындық айтыс өнеріне тән айрықша белгілер негізінде анықтаған. Мұхтар Әуезов анықтаған «айтқыштық» - айтыс ақындарының айтыс үстінде бір-бірінің бойындағы, басындағы, маңындағы «қалт еткен мінді қылып еткізбей бас салып, сара тіліп, сорлатып шығаратын айтқыштық». Айтқыштықтың Жамбылға тән басты белгілеріне келгенде, Мұхтар Әуезов мыналарды атап көрсетеді: а) төбеден түскен жәйдей жайратқыш; ә) қадалған жерінен қан алмайды, жан алады; б) мазағына ілінгеннің басына қарай қаптағанда, қатты соққан құйындай, үзігін, туырлығын желпілдете, түңлік ұшыра соқтығып, ыршытып түсіреді; в) оқтай өтімді [13, 187].

Мұхтар Әуезовтің сипаттауларына қарағанда, Үмбетәлі Кәрібаевтың Жамбылдай айтқыш ақын болу туралы арманы аса биік болғанға ұқсайды. Ақын алдындағы арманының биіктігінен сескенбеді. Алған бағытынан қайтпады. Ақын осы арманы жолында ізденіп, маңдай терін төгіп жүріп, өз ақындық өрнегін тапты, талантын ашты, өлең-жырдың жүйрігіне айналды. Жүзден – жүйрік, мыңнан – тұлпар. Халық даналығы осылай дейді. Алуан-алуан жүйрік бар: бірі шамасына қарай шабады; бірі бабына қарай шабады; бірі бағына қарай шабады. Тұрмыс-тіршілікте жыр жүйрігінің, ақындық өнердегі жүйріктің қасиетін де осы үлгіге салып бағалау бары рас. Ақпа ақынның қасиетін қыранның қасиетімен салыстырып анықтау үлгісі де кездеседі: «Шабыты келген ақпа ақын бабындағы аш қыранға меңзес. Тұрпыдан томағасын тартқанда, алғыр қыран бар өңірді сәтте көріп, шолып өтіп, қимыл еткен шөп басын, қыбыр еткен тышқан жүрісін, қылт етіп бұққан түлкі түгін лезде шалып қалғандай, айтыс ағымындағы ақпа ақын да сондайлық көмескіні көргіш, бұлдырды білгіш болмақ шарт» [14, 176].

Осы салыстырмалы сипаттаудан ақпа ақынға тән мынадай қасиеттер дараланады: а) көрегендік; ә) сезімталдық; б) білгіштік; в) айтқыштық. Үмбетәлі Кәрібаевтың ақындығы дегенде, біздің ойымызда осы қасиеттер тұрады. Үмбетәлі Кәрібаевтың суырып салып айтатын ақпа-төкпелігіне қоса жырлап айтатын жыршылығы да, толғап, теріп айтатын термешілігі де, көңілін толқытқан шындық құбылыстардан алған әсерлерін өлеңге айналдырып, жазып шығаратын келісті ақындығы да болды. Ақынның жеке басына, талант табиғатына тән жоғарыда айтылған қасиеттердің барлығы мен байлығы аса маңызды екенінде сөз жоқ.

Сонымен қатар, ақынның азаматтық келбеті мен әлеуметтік беті, қоғамдық құлқы, парасат-пайымы да келісті. Парасат-пайым кем болған жағдайда ақынның қоғамдық құлқы, әлеуметтік беті мен азаматтық келбеті толық болады деу қиын. Бұлар толық болмаған жерде көрегендік, сезімталдық, білгіштік, айтқыштық та жарастық таппайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Марғұлан Ә. «Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы» атты мақаласы. Алматы. «Ғылым» баспасы. 1959 ж. 263 б.
2. Лихачев Д.С. «Поэтика древнерусской литературы». Журнал «Время» // 1967 г. №10. Стр 48-49.
3. Құрбанғали Халид "Тауарих хамса" (Бес тарих), Алматы, 1992, 304 б.
4. Абылқасымов Б. "Фольклор", "Ауыз әдебиеті" ұғымдары туралы // Фольклор шындығы, Алматы, 1990, 169 – 181 бб.
5. Мағауин М. Қазақ ордасындағы хан сайлау дәстүрі. // Ата салтыңды аяла. Алматы, 1998, 160 б.
6. Мелетинский Е.Н. Поэтика мифа, Москва, 2000, С.407
7. Қасқабасов С. Қазақ фольклоры мен әдебиетінің тарихы. (Қазақ фольклорының тарихына қатысты жоба-проект) // «Қазақ ҰҒА хабарлары». Тіл, әдебиет сериясы, 1998, № 4, 78б.

8. Ғабдуллин М. Қазақ халқының ауыз әдебиеті. А., «Мектеп», 1958 жыл. 96 –б.
9. Жолдасбеков М. Жүз жыл жырлаған жүрек: зерттеу. – Алматы: Жазушы, 1992.
10. Әуезов М.О. Әр жылдар ойлары. Алматы, - ҚМКӘБ, 1959 жыл. 325- б.
11. Мағауин М. Қазақ ордасындағы хан сайлау дәстүрі. // Ата салтыңды аяла. Алматы, 1998, 28- б.
12. Әуезов М. Жамбылдың айтыстағы өнері // Әуезов Мұхтар. Жиырма томдық шығармалар жинағы. - Том 18. Зерттеулер мен мақалалар / Жауапты шығарушы М. Мырзахметов. – Алматы: Жазушы, 1985. – 176-189-беттер.
13. Мұқанов С. Жамбыл Жабаев // Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. – Том 15. Халық мұрасы. Тарихи-этнографиялық шолу. Әдеби портреттер. – Алматы: Жазушы, 1979. – 254-283-беттер.

ӨОЖ 821.512.122.09

ТВОРЧЕСТВО ДЖАМБУЛА ДЖАБАЕВА В ГОДЫ ВЕЛИКИХ ИСПЫТАНИЙ

Иноятов С., д.и.н., проф.,

Бухарский государственный университет, Бухара, Узбекистан

Раджабов К., д.и.н., проф.,

Института истории Академии наук Узбекистан, Ташкент, Узбекистан

Арипова Х., к.п.н.,

Бухарский государственный университет, Бухара, Узбекистан

Готовность встать на защиту родины красной нитью проходят через все военные песни Джамбула Джабаева, который отчетливо сознавал свой долг поэта как воспитателя масс. Непокоримая вера в торжество справедливого дела, непреодолимости мощи родины, непобедимости народа и призыв к героическим подвигам – все это сделало песни Джамбула Джабаева сильным идейным оружием в борьбе против немецко-фашистского нашествия.

Ключевые слова: Джамбул Джабаев, акын, аксакал, песня, призыв, вдохновлять, народ, самоотверженно, трудиться, во имя победы, степь, песни – толгау, оптимизм, свобода, независимость, Родина.

The readiness to defend the homeland runs like a red thread through all the military songs of Dzhambul Dzhabayev, who clearly recognized his duty as a poet as educator of the masses. Unshakable faith in the triumph of a just cause, the invincibility of the power of the homeland, the invincibility of the people and a call for heroic deeds - all this made Dzhambul Dzhabayev's songs a powerful ideological weapon in the fight against the German fascist invasion.

In the article, it is widely discussed that among the features that reflect the essence of Zhambyl's poetic ideals, artistic and aesthetic goals, his sincere personality occupies a large place.

Key words: Dzhambul Dzhabayev, akyn, aksakal, song, appeal, inspire, people, selflessly, work, in the name of victory, steppe, songs - tolgau, optimism, freedom, independence, simost, homeland.

Джамбул – величайший мастер казахского народного и поэтического искусства. В песнях Джамбулы, в реверберации его домбры звучит истинный голос казахского народа. «Я сильный сокол, я песня своей страны», «Я твой Джамбул», – обращается поэт к рабочим. В его песнях коллектив гармонично сливается с личным, составляет основу творчества Джамбулы. Он поет о людях, для людей, в окружении людей. Мысли и чувства народа Джамбула заключены в самошлиф.

Весть о начале Великой Отечественной войны пришла к Джамбылу когда он находился на жайляу. Через несколько дней он сел на коня, чтобы вернуться в район Май-Тюбе. Как рассказывает Сабит Муканов, «Жамбыл подъехал к дому в тот момент, когда по радио пере- давалась речь И.В. Сталина 3 июля 1941 года. Перед репродуктором собрались все родствен- ники Жамбыла. В эту же ночь Жамбыл сложил песню: «В час, когда зовёт Сталин». Эта песня сердечно и взволнованно выражала все те чувства тревоги советских людей за свою родину, патриотическую готовность встать на ее защиту». Высоко оценил вклад акына в литературу в годы войны А. Н. Толстой: «Сегодня знаменитый аксакал советской поэзии, 95 – летний Джамбул снова, как в молодые годы, на коне, бодр и свеж, и поёт во весь голос о героях Оте- чественной войны». Акын своими песнями вдохновлял народ и призывал его на героические подвиги.

Стар был Джамбул, его песнь не старела.

Громким призывом над степью гремела,

Словом участия будила народ, -

Слово мое лишь с народом живет... [1.1]

В первые же дни войны были сложены «Поэма о любви и гнев», «Выстоит племя бога- тырей», «Городу ленинских зорь» и другие песни. 22 июня 1941 года, когда немецко-фашистские захватчики вероломно напали на нашу страну, акын был тяжело болен. Разгневанный старый акын (ему было 95 лет) почувствовал прилив новых сил. Он выписывается из больни- цы и едет в родной район, чтобы побывать в колхозах и песней призвать народ самоотверженно трудиться во имя победы над врагом:

Давайте же силы объединим,

Чтоб доблестный воин досыта ел,

Пусть вашим трудом он будет храним,

Пусть немца гуртом берет на прицел!

Песней благословляет воинов, идущих на фронт:

Помни, сын мой, слово отца,

О приказе родной земли,

Был приказ: стоять до конца!

Стой и немца свинцом сверли! [1,2]

Всюду был слышен его голос. Голос акына доходил до сердца каждого, вдохновляя его на подвиги и на труд. Не было такого крупного события, на которое бы не откликнулся Джамбул взволнованным произведением. Появляются его песни – толгау (стихотворения – размышления). «Вступим в бой с заклятым врагом», «Москва», «На коней, богатырское племя!», «Светлый праздник наш недалек», «Клятва под знаменем». В ярких образах акын выражает патриотические мысли и чувства народа. «Приказ Родины» сложен в 1942 году и специально зачитывался в частях и подразделениях действующей армии.

Пламенные стихи оставляли неизгладимое впечатление в сердцах воинов, о чём они писали акыну. Акын отвечал фронтовикам письмами или песнями. Так рождались его новые произведения: «Письмо на фронт», «Ответ», «Привет от Джамбула», «Сынам любимой Родины», «От столетнего сердца». Творчество народного певца Джамбула отличалось мобилизую- щей силой. Поэзия его полна оптимизма, в его стихах звучит призыв к борьбе с врагом и вера в окончательную победу над врагом:

Советский воин! На запад, вдаль!

Разящей пулей врага ужаль,

Сверкни очами из –под бровей,

Сломи фашистов и в прах развей!

Им передышки мы не дадим –

Красноармейцы, мы победим! [1.3]

Джамбул и себя считал воином, отстаивающим свободу и независимость Родины. Не- сколько своих лучших песен в эти годы Джамбул сложил о Москве и Ленинграде. Те,

кто пережил ленинградскую блокаду зимой 1941-1942 года, никогда не забудут поэтическое послание, с которым обратился Джамбул к жителям города в сентябре 1941 года. Послание Джамбула в русском переводе было передано по радио в Ленинград и там издано в виде плакатов. Плакаты с посланием Джамбула были развешаны на стенах домов и в окнах магазинов по всему городу. С любовью, с тревогой, со словом мужественного ободрения обращался казахский акын к защитникам великого города. Джамбул говорил:

Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя!
Мне в струе степного ручья
Виден отблеск невской струи.
Если вдоль снеговых хребтов
Взором старческим я скользну,
- Вижу своды ваших мостов,
Зорь балтийских голубизну,
Фонарей вечерних рой,
Золоченых крыш остря...
Ленинградцы, дети мои!
Ленинградцы, гордость моя! [5,с.302]

Обращение Джамбула к ленинградцам вызвало большой патриотический подъём в городе.

Не затем я на свете жил,
Чтоб разбойничий чуютъ смрад!
Не затем вам, братья, служил,
Чтоб забрался ползучий гад
В город сказочный, город – сад.
Не затем к себе Ленинград
Взор Джамбула приворожил!
А затем я на свете жил,
Чтобы сброд фашистских громил,
Не успев отпрянуть назад,
Волчьи кости свои сложил
У священных ваших оград [5,с.303].

Участник ленинградской обороны, известный драматург Всеволод Вишневский писал, что эта песня воспринималась как мобилизующее свидетельство дружбы народов и вдохновляла ленинградцев на ратные подвиги. «В самые тяжелые для Ленинграда дни, осенью 1941 года, - писал драматург, Джамбул обратился к нам, защитникам Ленинграда, с вдохновенным призывом: «Ленинградцы, дети мои!» Без слез и чувства радостного волнения не могли мы читать это послание. Это послание было так же ценно, как подход сильного резерва. Народ Казахстана слал нам свой братский привет, любовь и дружбу, и мы шли в бой, удвоив свои силы». Очевидцем неотразимого агитационного воздействия был и ленинградский поэт А. Прокофьев. Он видел многих ленинградцев, читавших со слезами на глазах плакаты с джам-буловским посланием.

Невзирая на бомбежку города фашистскими самолетами, люди стояли в очереди, чтобы купить газеты с песнями казахского акына Джамбула. Напряженно звучит голос столетнего поэта-мудреца. «*Ленинградцы, дети мои!*» – так обращается к защитникам города акын. Былинными героями представляются они поэту. Эти герои ежеминутно находятся в опасности. Поэт Джамбул не скован определенным сюжетом, свободно переходит от истории к современности, от легенды к быти, сопоставляет, сравнивает.

22 июня 1945 года знаменитый акын скончался, не дожив до своего столетия. Замерли часы в момент, когда перестало биться сердце поэта. Через год, когда отмечалось столетие со дня его рождения, воздвигли мавзолей. Дом его превращен в литературно – мемориальной музей. Для студентов вузов по постановлению Казахской республики

утверждена стипендия имени Джамбула, также была утверждена премия за лучшие произведения литературы, музыки и живописи.

Создан фильм о жизни великана народной поэзии. Пишутся исследовательские работы о его творчестве. Джамбула переводили многие крупнейшие русские поэты. Эти переводы сделали большое дело: они приобщили читателя к творчеству Джамбула, донесли образы и мысли казахского акына до самых дальних уголков. В русских переводах Джамбул стал известен и за рубежом. Его произведения, изданы в Китае, Чехословакии, Англии и других странах. Казахский певец стал родным поэтом для всех народов мира. Певец борьбы и героических подвигов во имя счастья народа, Джамбул утверждал:

Певец вдохновенный, поэт лишь тот,
Кто призывает к борьбе народ,
Кто мыслями о народе живет.
Акын вдохновенный и славный лишь тот,
Чью песню лелеет и любит народ.

Эти слова можно отнести и к поэзии самого Жамбыла.

Я с народом вместе жил,
Честно я ему служил.
И народ меня за это
Осчастливил, полюбил. [5, с. 364]

Его песни любит народ, знает народ. Родина высоко оценила творчество Джамбула Джабаева. Он был награжден орденом Трудового Красного Знамени, орденом Ленина и удостоен звания Лауреата Государственной премии. Образ Джамбула отображён в произведениях скульпторов и художников разных поколений и творческих манер. Великому Джамбулу посвящают свои поэмы и стихи другие поэты. Белорусский поэт Янка Купала так отозвался о великом Жамбыле:

Сизокрылый столетний орел,
Казахских степей соловей.
Джамбулова песня светла, как ручей,
Для песни Джамбуловой нет рубежей,
Как нет рубежей в поднебесье орлу,
Летящему смело сквозь бурю и мглу.

И действительно, для Джамбула нет рубежей. Когда-то Суюмбай учил своего ученика Джамбула: *«Пиши так, чтобы твои песни запоминались надолго, пусть твои песни станут достоянием всего нашего народа»*. И песни Джамбула стали достоянием не только родного народа, но и народов других национальностей. Великий акын писал:

Кочуй, моя песня!
Будь гостьей желанной
В просторных, ковыльных степях Казахстана!
Лети, моя песня, как сокол, быстра,
в одиннадцать сказочных стран...

Поэты Узбекистана сочинили свои стихотворения о Джамбуле: Максуд Шайхзода «Джамбул», Уйгун «Улан», Куддис Мухаммади «Думбира» и т.д. В Узбекистане произведения Джамбула Жабаева изданы на узбекском языке «Жамбул уланлари». В 12-томном Национальном Энциклопедии Узбекистана отпечатано биография Джамбула Жабаева и его фототрафия. [9, с. 542] Для песен Джамбула нет рубежей. Достоянием миллионов стали лучшие произведения великого акына. Имя его живет в сердцах прогрессивного человечества.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Джамбыл Джабаев. Избранные произведения. Алма-Ата, 1989.
2. Избранные произведения. Жамбыл Жабаев. Перевод с казахского. Астана: Аударма, 1983. 464 стр.

3. Джембыл Джабаев. Избранные произведения. Алма-Ата: «Жазушы», 1981. 400 с.
4. Джембыл Джабаев. Избранные произведения. Алматы: «Ғылым», 416 с.
5. Стихи о Великой Отечественной. В 2-х книг. Книга первая. Москва, «Худ. литература», 383 с.
6. Баембетов Д. И звон домбры, и метронома стук//Казахстанская правда. 2003. С. 4
7. Кочеткова В. Великан народной поэзии//Луч. 1996. Февраль. С. 3
8. Сулейменов О.О. Собрание сочинение в 7 томах. Т-III, Аз и Я: Книга благонамеренного читателя. Алматы: «Атамұра», 2004 1975.
9. Узбекистон Миллий Энциклопедияси. Ташкент, в 12 томах, Т.3. Тошкент, 2002, С.542.

ӘОЖ 821.512.122.09

ЖАМБЫЛТАНУДАҒЫ КЕЛЕЛІ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ЖАМБЫЛДЫҢ АҚЫН ШӘКІРТТЕРІ

Қапалбекұлы Н., жазушы, бас ғылыми қызметкер,
Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт Министрлігінің
ЮНЕСКО қамқорлығындағы
«Мәдениеттерді жақындастыру орталығы» мемлекеттік музейі, Алматы қ.

Мақалада Жамбыл шығармаларының өміршеңді, жырдан салтанатты шаһар тұрғызған дара ақынның данышпандығының бір қыры – өзімен қанаттас, замандас шәкірттер тәрбиелеудегі өзіндік ақындық мектеп қалыптастыруы жайлы сөз етіледі.

Тірек сөздер: ақын шәкірттер, ақындық, терме, атақты, аударма

The article will tell about the relevance of the work of Dzhambul, the genius of Akyn, who built a triumphal city from pezas, about the creation of his own poetic school in the education of his contemporaries.

The article tells about one of the aspects of the genius of the poet, who built a lively, solemn city from

Key words: pupil's poets, poetic, terme, famous, translation

Дүниеден озғанына жетпіс жылдан асса да, Жамбыл дауысы әлемнің әр түкпірінен естіледі, әлі де жырлары Алатаудай асқақтап тұр. Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев ұлы жырау жайлы былай деген еді: «Егер біз Жамбыл даналығын тәу етіп, ұлылығын ұлағат тұтып жатсақ, оның себебі, Жамбыл арманының адамзаттық арман-аңсарымен ұласып жатқандығында. Сондықтан да, қазақтың Жамбылына адамзаттың Жамбылы ретінде құрмет көрсетіп, өлмес рухының алдында басымызды иеміз.

Қазақ халқы барда, оның тілі мен діні аман тұрғанда, адалдық пен адамдықтың, әділеттілік пен ізгіліктің жаршысы – Жамбыл да мәңгі жасай бермек».

Жырдан салтанатты шаһар тұрғызған дара ақынның данышпандығының бір қыры – өзімен қанаттас, замандас шәкірттер тәрбиелеудегі өзіндік ақындық мектеп қалыптастыруы жайлы айтпақпыз.

Заманымыздың ұлы жазушысы академик Мұхтар Әуезов Жәкең жайлы бірнеше әдеби еңбектер жазды. Сонда былай дейді: «Жамбылдың өзгеше бір ұнамды ерекшелігі – ол өзі шығарған жыр шеңберінде өзінен бұрын өткен көптеген ақындардан репертуар жағынан да кең, бай болды. Ол бір өзі әрі эпик ақын, әрі айтыс ақыны, әрі азаматтық әуеннің де ақыны. Халық поэзиясындағы үлкен ақын да өз жолын қуған ізбасар, шәкірттері арқылы өзіне ақындық орта жасап алады. Жамбыл творчестволық бет-бейнесі, мән-мағынасы жағынан өзінің тіке-лей алдында өткен ұстазы Сүйінбайға өте жақын, сонымен туыстас, сарындас. Ал Жамбыл төңірегіне топталған кіші, жас ақындар өз творчествосында жалпы

ақындық-шығарғыштық және жанрлық-репертуарлық бет-бейнелерімен, бағыт-бағдарларымен Жамбылға жақын, сонымен үндес. Бүкіл әлемдік әдебиет пен фольклорда бұл сияқты тарихи заңды құбылыстар мейлінше мол-ақ. Ал Жамбыл туған аз ру Екейде қазір, өлген ақындарды (соның ішінде Жамбылдың талантты ұлы да бар) қоспағанда, еркек-әйелі аралас жиырма шақты ақын бар.

Олардың жас шамаларының басқыш, сатылары да қызық. 93 жастағы Жамбылдан басталған тірі тізбек үзілместен 13-15 жасар мектеп жасындағы шәкірт ақындарға дейін жетеді. Және де, шамамен алғанда, әрбір он жылға бір немесе бірнеше ақыннан келіп отырады. Жамбыл тек өз шығармаларымен ғана емес, сонымен бірге өзі тәрбиелеп, баулыған, ер, әйел ақындар тобымен де халық поэзиясының бұтағы, бүрі мол бәйтерегі. Халық ақыны Жамбыл, тек өз шығармаларымен ғана емес, тарихи-әдеби зерттеу тұрғысынан да, өзгеге ұқсамайтын дара, оқшау бет-бейнесімен де аса зор құбылыс.

Заманымыздың ұлы жазушысы Мұхтар Әуезов 1938 жылы осылай деп жазды. Бұл зерттеуінде Жамбылдың шәкірттері Өтеп Оңғарбаев, Саяділ Керімбеков, Үмбетәлі Кәрібаевтарға ерекше тоқталып, Жамбыл ұлы ақынның әсері мен үлгісін алған Өмірзақ, Орымбай, Естай, Әріп, Оспантай және басқа да шәкірттерінің есімін атайды.

Шынында да Жамбылдың ақындық әлемі керуеніне ілескен әнші, күйші, жыршы-тер-мешілер көп болғаны аян. Ақынның шыңдалар жері, сыналар тұсы – ас, той, қалың ел жиылған жиын. Жәкең жүрген жерінде сөзінің парқы бар, өлеңінің нарқы бар айтыскер, жыршы жыра-уларды сондай сапарларға бірге алып шығып, жұрт алдында бәсін сынаған.

Шынында да Жамбылдың ақындық тәлім-тәрбиесін алған, ұлағатты кеңесін тыңдаған жыр сүлейлері кімдер еді?

Бұл жерде мына бір тарихи деректі ортаға тартамыз. 1925 жылы Ташкент қаласында шығып тұрған «Терме» журналында қазақ ауыз әдебиетін зерттеуші ғалым Шамғали Сарыбаевтың «Халық әдебиеті және оны жинау жолдары» деген мақаласы жарияланған. 1922 жылы 9 маусымда Ұзынағашта қазақтың көрнекті ақын-жыршылары бас қосып, өнер көрсетіп, айтыс өткізіледі.

Осы шараға қатысқан ақындардың өмірбаяны, білетін өлеңдері, дастандарын жазып алып, суретке түсіріп алған – Шамғали Сарыбаев «Терме» журналында осы жиынға қатысқан ақын-жазушылар жайлы былай деп жазды:

«Жабайұлы Жамбыл. Жасы – 68-де, жылы – қоян, аздап сауатты, тұратын жері – Ұзын Қарғалы болысы, 4-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Көрұғлы» дастаны, «Ерназар-Бекет», «Сүйінбай мен Қатаған айтыстары», «Садыр патша мен Жамбыл патша заманы», «Тезек төре мен Сүйінбай», «Жамбыл мен Құлмамбеттің айтысқаны», «Шалтабай» дастаны және шежірелер мен терме өлеңдер.

Елікбайұлы Жартыбай. Жасы – 35-те, жылы – тышқан, шала сауатты, тұратын жері – Ұзын Қарғалы болысы, 4-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Бақтыбайдың Тезек төреге айтқаны», «Сүйінбайдың Тезек төреге барғаны», «Құлмамбеттің Шабден батырға барғаны», заман жайында толғаулар мен терме өлеңдер.

Көпешұлы Арғынбай: Жасы – 45-те, жылы – барыс, дауысы – ашық, шала сауатты, тұратын жері – Ұзын Қарғалы болысы, 4-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Нәрікұлы Шора», «Орта жүз Әлібекбай», «Мысырдағы Әбділда Исаның абақтыға салынғаны», «Жақанның өлеңі», «Қашабай мен Тілеуқабыл қызының айтысқаны», «Сүйінбай мен Қыздарбектің айтысқаны», «Арқадағы Қанапия салдың қарындасы», «Қалипа мен Қожа», «Сүйінбай мен он бір ақынның айтысы», «Майлықожаның қырғыз Қара Бәйтіктің Меккеден келгенде алдынан шығып айтқаны», «Біржан сал мен Сара», «Қарабек мұңы», «Ізбасар мен Барқыттың айтысқаны», «Рүстем-Дастан» және өзінің өмірі.

Өтепбергенұлы Қарабек. Жасы – 40-та, жылы – қой, сауаты шала, тұратын жері – Ұзын Қарғалы болысы, 5-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Сүйінбайдың Тезек төреге барғаны», «Жалайыр Бақтыбай мен Оспан».
Кәрібайұлы Үмбетәлі. Жасы – 30-да, жылы – жылан, ескіше оқыған, дауысы – орта, тұратын жері – Ұзын Қарғалы болысы, 1-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Карл Маркстің өмірі», «Қызыр деген жетім бала туралы», «Қаршыға мен кекіліктің достығы», «Тазының түлкі қуғаны», Мұхаммед Қанапия жөнінен, қанағатсыздық жөнінен, өзінің кедейлік өмірі жөнінде айтқаны.

Райымбекұлы Мақыш. Жасы – 44-те, жылы – қоян, сауаты – ескіше, дауысы – орта, тұратын жері – Ұзын Қарғалы болысы, 3-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Нәрікұлы Шора батыр», «Қатынын мысқылдаған Ораз молда», «Қазақ шежіресі туралы», терме өлеңдер.

Әбдікәрімұлы Шүкітай. Жасы – 41-де, жылы – жылқы, сауаты – ескіше, дауысы – жақсы, тұратын жері – Жанту болысы, 3-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Нәрікбайұлы Шора» (дастан), «Қатаған мен Сүйінбайдың айтысқаны», «Мұса молда мен Манап қыздың айтысқаны», «Кемпірбай мен ақын Қисық батырдың айтысқаны», «Бақтыбай мен Тезек төренің айтысқаны», «Жамбыл мен Құлмамбеттің айтысқаны», «Батырақ пен байдың айтысқаны», «Қаз бен үйректің хан сайлауы», өзінің кедей-лік өмірі жөніндегі шығармасы.

Мүсірепұлы Сәдібек. Дулат, Жаныс. Жасы – 40-та, жылы – жылқы, сауаты – шамалы, дауысы – өте зор, тұратын жері – Жанту болысы, 5-ауыл.

Жатқа білетін жырлары: «Әзәзіл мен бай баласының сөйлесуі», «Жолбарыс мінген ұры», «Сараң бай», «Шашубай мен Жамбылдың айтысқаны», «Біржан мен Сараның айтысқаны».

Тайшыұлы Айтбай. Жасы – 51-де, жылы – мешін, сауаты – шала, оқи, жаза біледі, тұратын жері – Жанту болысы, 5-ауыл.

Жатқа білетін жыр-дастандары: «Нәрікбайұлы Шора», «Сүйінбай мен Тезек төре», «Сүйінбайдың Найманмен айтысқаны», күлкілі терме өлеңдері.

Соқырұлы Әпежек. Жасы – 38-де, жылы – тауық, ескіше оқыған, дауысы – орта, тұратын жері – Ескі Іле болысы, 2-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Балғын батыр қиссасы», «Кенесары-Наурызбай», «Тілеуқабақ», «Сауда ишан – Мақалбай», «Түлкі мен кекіліктің достығы», «Қасқыр мен түлкінің жолдастығы», «Тотының тоқсан тарауы», өзінің Бәтима қызбен айтысқаны, қазақтың мақал-мәтелдері, нақыл өлеңдері.

Досымұлы Қосдәулет. Жасы – 35-те, жылы – тышқан, сауаты жоқ, тұратын жері – Дегерес болысы, 1-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: заманаға лайықты үгіт-насихат сөздері, мақал-мәтелдер.

Қандекұлы Есдәулет. Дулат, Баба, жасы – 39-да, жылы – сиыр, сауатты, дауысты, тұратын жері – Дегерес болысы, 3-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Мақалбай», «Мұңлық-Зарлық», «Құлмамбет пен Түбектің айтысқаны», «Зағипа мен Әмірдің айтысқаны», «Шашубай мен Сарыбастың айтысқаны», «Сарыбас пен қырғыз Қалмырзаның айтысқаны», «Ашаршылық», «Ноғайбай жыры», тағы басқалар.

Әзірбайұлы Кенен. Жасы – 33-те, жылы – барыс, сауатты, дауысы – зор, тұратын жері – Қордай болысы, 3-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: «Садуақас Жомарт қиссасы», «Балуан Шолақтың он бір түрлі өлеңі», «Ескі Іледегі бір қызбен айтысқаны».

Шыңғысұлы Жасымбет. Жасы – 46-да, жылы – сиыр, сауатты, дауысы – зор, тұратын жері – Алматы болысы, 4-ауыл.

Жатқа білетін жыр-дастандары: «Мың бір түн», «Жаппас Болат төре мен Қуандық сұлудың айтысқаны», «Майлықожа өлеңдері», «Сейітжағыпар әңгімесі».

Қарғабайұлы Өмірзақ. Жасы – 53-те, жылы – жылқы, шала сауатты, зор дауысты, тұратын жері – Қастек болысы, 1-ауыл. Қазақтың ескі қисса, жырларын жақсы біледі.

Қосшыбайұлы Әбдіқадыр. Жасы – 35-те, жылы – тышқан, оқыған, дауысты, тұратын жері – Қастек болысы, 2-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: Шора батыр, Түбек, Құлмамбет, Шаншар ақындардың айтысқаны.

Естенұлы Абдолла. Жасы – 28-де, жылы – қой, сауаты – жоқ, әнші, қазақтың халық әндерін өте жақсы біледі, тұратын жері – Талғар, Қарасу болысы, 3-ауыл.

Жатқа білетін өлең-жырлары: «Бұратқұл мен Манан қыздың айтысқаны», «Тәмсіл ақындардың өлеңдері».

Қарабек ақын. Жасы – 75-те, жылы – қой, сауаты жоқ, кезінде асқан әнші болған, тұратын жері – Талғар, Қарасу болысы, 2-ауыл.

Жатқа білетін өлеңдері: нақыл, тақпақ, терме өлеңдерді және әнді де жақсы айта біледі.

Жолбарысұлы Оспан. Жылы – тышқан, тұратын жері – Талғар болысы, 3-ауыл. Бұл ақын қазақтың қиссаларын, нақыл, терме өлеңдерін жақсы біледі».

Енді Жәкеңнің өзіне кезек берейік. Бұл әйгілі ақындарға арнау жыры. 1943 жылы желтоқсан айында Алматы қаласында халық ақындарының республикалық айтысы болды. Айтысты ашарда Жамбылға сөз беріліп, өлең айтты. Бұл өлең «Социалистік Қазақстан», «Казахстанская правда» газеттерінің айтыстың ашылуына арналған 9 желтоқсандағы санында басылды.

Жамбыл арнауында аттары аталған ақындар: Орымбай Тайманов, Шашубай Қошқарбаев, Нартай Бекежанов, Нұрлыбай Баймұратов, Кенен Әзірбаев, Маясар Жапақов, Қуат Терібаев, Жақсыбай Жантөбетовтер қазақтың атақты халық ақындары.

Ақындардың сондағы айтысы Жамбылдың арнауымен өз алдына дербес кітап болып басылды. 1945 жылы шыққан «Қамал бұзған қаһарман» атты жинағында басылған. Өлеңді жазып алған Ғали Орманов.

Онда қарт жырау өлеңмен өрнек салып, қалай төгіледі:

Алатаудан, Арқадан Ақындарым келіпсің, Тілдерінен бал тамған Жақындарым келіпсің. Ертис, Еділ, Іле, Сыр, Бас қосқалы келіпсің. Жүрген жері думан жыр – Сендер елге көріксің! Шаршы топта төгілген, Сөздеріңді сағындым. Көзге жылы көрінген, Өздеріңді сағындым. Астананың елімен, Бір қуанған кәріңмін. Алтын орда төрінен, Қолыңды алып көріскен Сәлемі осы Жамбылдың! Жата алмадым тыншығып Сендер келді дегенде. Бір отырдым, бір шығып, Елең қағып өлеңге. Мұндай дүбір жарыста, Кім қызбайды намысқа! Көтермекші боп келдім, Ақындарым, қарышта. Ұлы жиын үстінде, Сөзсарапқасалынар, Ой тарапқа шабылар. Өрен жүйрік өткен жер, Ұзын жол боп қалынар. Кекендегенторының, Ізі қайдантабылар? Жүйрік – жүйрік болар ма, Шаршы төске сермемей?! Қыран – қыран болар ма, Тас қияға өрлемей?!

Жорға – жорға болар ма Төрт аяғы тайпалмай?! Батыр – батыр болар ма Қалың жауды қайтармай! Ақын – ақын болар ма Арқа қызып, ән салмай! Жиылған көп халайық, Сөзіне ұйып тамсанбай?! Ақындар, көз салыңдар, Хиуаны шалыңдар, Қиу салып талайдан, Келе жатқан сарын бар. Ұзын жолда біз өткен, Өренге көп тәлім бар. Сүйінбай мен Қатаған – Қара өлеңді матаған, Атын жаттап балалар, Әлі күнге атаған. Кеншімбай мен Орымбай, Өлең сөздің қорындай. Көрінеді сорабы – Керуен көшкен жолындай. Құл, Құлмамбет, Құлыншақ, Майкөт, Сарбас, Қуандық, Бұлдырайды туға ұқсап, Көңілімізді құмар ғып. Шөже менен Кемпірбай, Өлең-жырдың жұртындай! Біз солардың өреніКөк дауылдай боратып, Сөз бастандар келелі. Жырға лайық елің бар, Елге лайық ерің бар. Уа, Орымбай, Шашубай, Сендер өзен басындай. Ағытыңдар өлеңді! Жазғытұрғы тасқындай. Нартай, Кенен, Нұрлыбек, Маясар, Қуат, Жақсыбай! Өлең-жырды дүрілдет – Жарқылдатып жасылдай. Сөздеріңнің күшінен, Жау жүрегі түршіксің. Жырларыңды естіген, Дос құмардан бір шықсын!». Бұл аталған ақындар жиын тойдың гүлі болды, жыры болды.

Іздестіре білсек, архивпен жұмыс істесек әлі де зерттелмей жатқан ақындар қаншама?! Жақында Қазбек деген інім Қарабек ақынның өлең-жырларын тауып әкелді. Енді арабшадан аударып, кітап етіп шығарып, оқырмандарымызға ұсынбақшымыз.

Жыр алыбы Жамбылдың 175 жылдық мерейтойына дейін оның тәлім-тәрбиесін алған шәкірт ақындардың бәрін жеке-жеке зерттеп, шығармаларын іздеп, тауып, кітап етіп шығаруымыз керек. Өйткені, уақыт асықтырады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сүйінбай Аронұлы. Толық шығармалар жинағы. 3-томдық. Алматы: Әдебиет әлемі, 2015.
2. Жамбыл Жабаев. Толық шығармалар жинағы. 4 томдық. Абай атындағы ҚазҰПУ, Жамбылтану және халық ақындары ғылыми-зерттеу институты. – Алматы, 2014.
3. Сұлтанғали Садырбаев. Ғалымның хаты. Алматы: Дәуір-кітап. 2015.
4. Үмбетәлі Кәрібаев. Шығармалар жинағы. 3 томдық. Алматы: ҚазАқпарат, 2014.
5. Дастан ата. Алматы: Жазушы, 1989.
6. Жетісу. Энциклопедия. Алматы: Арыс, 2004.
7. Жамбылдың ақындық мұрасы және жамбылтану мәселелері. Алматы: Қазақ университеті, 2016.

ӨОЖ 822. 511. 112

ХАЛҚЫНЫҢ ҚАМЫН ТОЛҒАҒАН ҰЛЫ ЖЫРАУ

Қожағұлов С.Қ., ф.ғ.к.,

*І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Талдықорған қ.*

Мақалада Жамбыл Жабаев шығармаларындағы елінің бірлігін, жерінің бүтіндігін, халқының қамын жеген ерлер жайлы толғаулар мен айтыстарының халықтық сипаты талданады.

Тірек сөздер: *Толғау, импровизация, айтыс, ұлттық өнер, шежіре, диапазон, реализм.*

В статье анализируется национальный характер мыслей и аргументов в творчестве Жамбыла Жабаева о людях, которым небезразлично единство страны, целостность земли, судьба народа.

Ключевые слова: *Толғау, импровизация, айтыс, национальное искусство, генеалогия, диапазон, реализм.*

Resume: The article analyzes the national character of thoughts and arguments in the work of Zhambyl Zhabayev about people who are not indifferent to the unity of the country, the integrity of the land and people.

Key words: *Tolgau, improvisation, aitys, national art, genealogy, range, realism.*

«Кең жатқан байтақ-ұлан шежіремін, Тарихтың домбырасын қолына алған»- деп, жырлаған Жамбыл үш түрлі қоғамдық формацияны, «арпалыс алақұйын заман ала» (Қасым А.) өте ауыр кезеңді көрді. XIX ғасырдың II жартысы мен XX ғасырдың II жартысына дейінгі уақытта өмір сүрген ұлы жырау нағыз дүрбелендер мен аласапыранға, көтерілістер мен төңкерістерге толы заманды басынан өткерді. Ресейдегі төңкерісшіл-демократтық идеялардың таралуы, I дүниежүзілік соғыс, 1916 жылғы Ұлт азаттық көтеріліс, ұлт зиялыларының отарлық езгіге саяси қарсылығы, Алаш партиясының мемлекеттікке ұмтылуы, қазан төңкерісі, уақытша үкімет билігі бәрі - патшалық Ресейдің отар елдерінің әлеуметтік - саяси ахуалына әсер етпей қойған жоқ. Азамат соғысы, ұжымдастыру мен тәркілеу саясаты, қолдан жасалған қысым мен ашаршылық, 1937- 38-дегі нәубет, отан соғысының зардабы - қазақ халқының тарихындағы жарасы жазыла қоймаған ақтаңдақ беттер. Осындай аласапырандар мен зобалаң кезеңнің куәгері Жамбыл ақын заман болмысын жалтақтамай, ел басына туған қиыншылықты қабырғасы қайыса толғады, ақиқатты ашына жырлады. Ел ішінде ел бірлігін толғаған айтыс өнерімен танылған импровизатор ақын тар жол, тайғақ кешудің талқысына, қатаң сын тезіне мойымады, шындалды.

Жамбыл өзі өмір сүрген кезең шындығын, өз автобиографиясын өзі өлеңмен өрнектеген ақын. «Менің өмірім» деген өлеңінде:

Көз аштым, сорғалаған қанды көрдім,
Қамыққан қанды жасты жанды көрдім.
Ел көрдім, еңіреп босқан таңды көрдім,
Қойнында Алатаудың зарды көрдім, десе, ол зар заман ақиқаты.

Екі ғасырды, екі-үш қоғамдық формацияны, түрлі қарама-қайшылықты сеңше соғысқан саяси жүйені басынан өткерсе де ойы сәулелі, көкірегі даңғыл, сөзі-жебе ақын арнау айтса да, тарих тереңінен толғаса да, айтысса да, ұзақ сонар жырласа да тақырыбының темірқазығына айналған халық тағдырын, ел мүддесін айтуда ақиқаттан айнымады. Ерлікті, батырлықты, татулықты ту көтерген, берекелі елді, ел қорғаны ерді емірене шабытты шағында жай тастар шағырмақ бұлттай шамырқана толғайтын ақынның сүйенері де, сүйінері де, тірегі де, тілекшісі де халқы болды.

Еріксіз он сегіз жас мінгізді атқа,
Бір Жамбыл бөлінгендей екі жаққа.
Бір жағы қайнап өскен қалың елім,
Бір жағы атқа мінген бай мен датқа, десе осы бай мен датқа, манапты

жырлағанда:

Аз сөзім бай-манапқа арналғанда,
Жалтақтап ел не дер деп алаңдадым-деуі ақын көңілінің халқына

адалдығы.

Біз Жамбылдың Құлманбетпен айтысын да кезінде таптық тұрғыдан бағалап, бір жақты пікір айтып келдік. Шындығында, Жамбыл өзі айтқандай: «Құлманбет ақын да жырдың бетін елдің тілегіне қарай бейімдеп, көбі атқамінерлерге шаншу болып келген ақын еді» [1,12].

Құлманбетпен салыстым,
Күшті ақынмен алыстым.
Итермелеп манаптар,

Жыртуын жыртым намыстың - деуі Жамбылдың Құлманбетті мойындауы, бағалауы. «Руының, жерінің, ерен батырлары мен дуалы ауыз би-шешендерінің, билік тізгінін ұстаған атқамінерлер жақсы жайсандарының ерекшеліктерін асырып айту- айтыс өнерінің негізгі алғышарттары» [2,8] болғаны белгілі.

Жыр алыбының заман шындығын толғаған, өмірдің өзінен туған қоспасыз таза ақындық мұрасының көркемдік-эстетикалық мәні мен маңызы – ақын дүниетанымының кең тыныстылығында, реалистік бейнелілігінде. Ақын жырларының өзегіндегі өміршең идеялық тұғыр халық тағдыры, заман келбеті, өз бейнесі арқылы айқындала түседі. Қазақ елінің көне сұрлеуінен, тәлейлі тарихынан сыр тартатын, халқының басынан өткен теңсіздікті, қоғамдық қайшылықтарды толғаған, қайырсыз қарынбайларды, барақ батырларды емес, «ақындықты, ерлікті, батырлықты, ел бірлігін сақтаған татулықты» өнеге тұтқан айтыстары мен толғау жырлары - ақын есімін ерте танытқан туындылар- өткен өмір шежіресі, көне замандағы қилы күндер хикаясының деректі белгісі.

Жамбылдың «Сырттанға» деген өлең арнауында да халық мүддесін қорғаған батырдың ерлігіне бас ию, оны дәріптеу ниеті айқын:

Қыдылалі, Есімбек,
Эрентальді сабаған.
Ер туған ұл десін деп,
Бір кәдеге жараған.
Сендей қазақ аз шығар,
Үміт қылған баладан.
Екі балаң жетілсе,
Құтыларсың табадан...Екі бала Сырттаның Барлыбегі мен Тұрлыбегі.

Барлыбек Сырттанов - тұңғыш қазақ елінің жарғысын жазған алаштың азаматы.

Сәлем айт, барсаң Абайға деп, басталатын өлеңі - Әбдірахман қазасынан кейін Абайға жолдаған жұбатуы болса, Кенесары баласы Сыздық Сұлтанға арнауы - ел қамын жеген ерлердің ерлігін әрқашан ұлықтаған ақынның батырға көрсеткен сыйы мен ырзалығы. «Жамбыл қай заманда болса да, шындықты батыл айта білді» [3,226].

Профессор Е.Ысмайылов: „Сүйінбайдың бүкіл Жетісу ақындарына, әсіресе, ең талантты шәкірті, келешегінен зор үміт күткен Жамбылға берген ақындық, ұстаздық жолында екі үлкен ерекшелік бар. Бірі — айтыста болсын, шындықты жеткізіп өткір, шешен, тапқыр тілмен тыңдаушыны құмарландырып сөйлеуі, екіншісі -тарихта болған батырларды үнемі жырға айналдырып айтуы. [4,43]

Миллиондардың жүрегін тербеген «миллион жол өлеңді жатқа айтатын» (М.Әуезов) Жамбылдың кеудесін кернеп көмейінен саулаған інжу-маржан-халық поэзиясының құймалы алтыны – қазақтың ауыз әдебиеті, толғауы тоқсан қызыл тілдің байлығы. Парасаты биік М.Әуезов Жамбылдың өнерін «Импровизатордың шеберлігі деген осы. Эпостағы бұрын-соңды қолданып жүрген образдарды қалай пайдаланады. Мүдірмей ағытып, өзінің биік идеалы тамаша жырын табанда тудырып отырғанда, халық байлығы оған алтындай құйылып жарқылдап жатқан жоқ па?»-деп таңдана мойындаса, Жамбыл ақындығын алғаш зерттеушілердің бірі -Е.Ысмайылов: «Жамбылдың халықтық даналықпен жырлаған поэзиясы қазақ әдебиеті көлемінде ғана емес, бүкіл дүние жүзі әдебиетінде айрықша маңызды орын алады» - [4,55] деп бағалады.

«Асан қайғы», «Көрұғлы», «Манас», «Мұңлық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Ханым сұлу», «Аршын қыз бен Жантелі шебер», «Сұраншы мен Орман хандай» көне жыр аңыздарды жатқа айтқан Жамбыл өзі де сүре айтыстарында «Сұраншы батырды, Өтеген батырды жаңғырта жырлады. Жамбылдың «Өтеген батырдағы» халыққа еркін қоныс іздеу, бақытты өмірді аңсау Асанқайғыға байланысты аңыздардан желі тартқан өршіл идеялы мотив болса, ұлы жырау ұлттың ұлы мұратын жаңғырта дамытып отырған. Жамбылдың Ғ. Орманов жазып алған «Есте қалған әңгімелерінде» Кенесары бастаған ұлт –азаттық көтерілісінің Жетісудағы сипаты Е.Бекмахановтың зерттеулері мен М.Әуезовтың «Хан Кене» пьесасының мәтінімен идеялақ тұрғыда сәйкес келуі де қызықты жайт. Ал Кенесары баласы «Сыздық сұлтанға» деген өлеңі мен естелігі ақынның 1946 жылы шыққан жинағына енгенімен кейінгі басылымдардан саясат сапысымен сылынып тасталған.

Жамбылдың импровизаторлық шеберлігін, өмір тарихын объективті түрде саралау, ақынның өмір сүрген дәуірі, сол кезеңнің саяси-әлеуметтік қайшылықтары, қоғамдық өмір өзгешеліктері әдебиет тарихын жаңаша жазуда зор септігін тигізері даусыз.

Суырыпсалмалық дарынмен импровизациялық қабілетті талап ететін өнер сайысы айтыс өлеңдері ақынның білімі мен зерделілігін, көкейкесті мәселелінің мәнін көркемдік көрігінде суарып айта білетін алғырлығының, тапқырлығының да көрінісі. Өз дәуірінің әлеуметтік, қоғамдық, саяси мәселелерінің де шындығын шырқыратып жеткізе алатын өнер де-импровизация. Өйткені ел алдында қолма-қол туатын жырға цензура жоқ. Сондықтан әділдік пен шындықты көксеген халық импровизатор өнеріне ерекше ден қойған. Импровизатор ақындарына деген ерекше ілтипат, құрмет те жоғары болған.

М.Әуезов “Жамбыл және халық ақындары” деген зерттеуінде: «...айтыс жанры ақынның жан-жақты, мол білімдар, айналадағы барлық құбылысқа дайын да, орынды жауап бере білетіндей болуын талап етеді. Халық туындыларының әр түрлі, әрине соншалықты мол репертуарынан басқа, ақындар халықтардың, рулардың тарихы саласынан, география саласынан т.б көптеген жайлардан мол хабардар болуға тиісті еді. Ол - өз халқына, өз кезіне тән білімдердің тірі энциклопедиясы» [5,77],-деп бағалады. Айналадағы тарихи-саяси оқиғаларға дер кезінде үн қосып, халықтың тілек-арманын, мұң зарын жыр тілімен жеткізіп отыру -Жамбылдың айнымас кредосы, бұл өз кезеңінің бұқаралық ақпарат құралдарының міндетін ауызша атқарған қызметі де болды.

Халық поэзиясының, ұлттық өнердің аса мәнді өміршең саласы, көркем ойымыз бен әдеби дәстүріміздің ғасырлық даму жолдарын айқындайтын көне өрнегі, туған тіліміздің

сөздік қорының бай қазынасын паш етіп, әлемдік әдебиетке қазақ халқының қосқан үлесі де-айтыс өнері. Төл өнеріміз айтыстың сапалық жағынан өсуінде өзіндік ізін қалдырған Жанак, Түбек, Сүйінбай, Бақтыбай сияқты саңлақ жүйріктердің шоғырында Жамбыл есімінің шоқтығы биік тұруы заңды.

Той десе он жетімде тартынбадым,

Семсердей майдандағы жарқылдадым,-деген Жамбылды алғаш халыққа танытқан суырып салмалық-импровизаторлық өнері - айтыскерлігі.

Жасынан ел аузындағы өлең-жырдың, терме-толғаудың, шешендіктің уызына қанған, «Жетісу айтыс өнерінің бесігі» Сүйінбайдай жыр сұлейіне сыйынған Бақтыбай, Құланаяң Құлманбет, Майкөт пен Бөлтірік сынды жыр жампоздарының алдын көрген Жамбылдың ақындық ортасы қазыналы еді. Сонымен бірге Жамбыл туысқан қырғыз елінің де сөз өнерін жетік біліп, Тоқтоғұл, Мұраталы, Әлімқұл, Балық, Тыныбек, Қатаған сияқты дүлдүлдермен өнер сайысына түскен жыр алыбының қай өлең, қай толғауын, айтысы мен жыр-дастанын алсаңыз да халық тілінің қаймағын қалқып алар едіңіз. «Шын қызсам, сөзім - жалын, домбырам – найза», «Ұстауға күн мен айды жуықтау, «қара сөзді қамшы қылып, қуды мініп, құланды құрықтау», «Құйындап көпке шапқан мен бір пырақ», «Мен қорғасын сақамын, сен ұтылғыш кенейсің», «Мен бір соққан дауылпаз», «Өткір қылыш алмаспын» тәрізді метафоралар ақын дүниетанымының кеңдігі мен тереңдігін аңдатар келісті көркемдік. Жамбыл өзі де ақындық өнер жайында:

Ақын деген ат болмас,
Қандырмай мейір суаттай,
Жыры болмай бұлақтай.
Тұнығы болмай сынаптай.
Алатаудан арындап,
Асқан судай құлатпай.
Қыбыршыған көңілден

Қытығын таппай сұратпай.
Досың болса, күлдіріп,
Сүйсіндіріп жұтатпай.
Жауың болса, бүлдіріп:
Домбыраң – берен,
Жырың – оқ,
Дәл тигізіп, сұлатпай...

Жамбыл жыраулық поэзияны жаңғыртты, Асан Қайғыдан Ақтамберді, Бұхарға дейінгі, Махамбет, Дулат, Шортанбай, Мұраттарға келіп ұласқан ақындық-жыршылық дәстүрді жалғастырды.

Ілгері Шөже, Балта заманда өткен,
Асекең, Бұхар жырау арманда өткен.
Солардың аруағы маған қонып,
Ел мұңын жырмен төгіп нөсерлеткем.

Жамбыл нені жырласа да, кіммен сөз сайысына түсіп айтысса да жалтақтамай, жалбақтамай Асан қайғы, Бұхарлардай, Тезек төреге турасын айтқан Сүйінбай мен Бақтыбайдай ақиқатты айтты. Қали байға:

Сойылынды соғып тұр,
Болысың мен орысың, – деуінде көп мағына, үлкен шындық бар.
Болыс төре жүрген жоқ,
Халықты қорлап, жылатпай.
Шабарманы шаптығып,
Барады елді шыдатпай.

Болыс төре, билері,
Кедейлерге теңдік бер
Қысы-жазы шулатпай!..

Жыр алыбы көне жырауларша, көсіле, күңірене толғады:

Замана деп толғаған,
Ел қайғысын қолға алған,
Абылайдың алдында,
Сөз сөйлеген болжаудан,

Бұхар жырау ол да өтті - деуі Асан қайғының «Қилы-қилы заман болар, қарағай басын шортан шалар».-деген жұмбақ ойының шешімін Абалайханға тарқатып берген Бұхардың толғауын мезгегені:

Шернияз бен Шортанбай,
Досқожа мен Нысанбай,
Дулат пенен Сүйінбай-
Сөздері жел құйындай,

Өтті еңіреп олар да- деп өзінің алдындағы ақын жыраулардың өнерін
биік бағалады, олардың мұрасымен етене таныстығын да аңғартты.

«Мен өзім көпті көрген ақсақалмын, қазақтың артып алған көп мақалын» деп
толғаған Жамбыл:

Жердің шелін сел жуар,
Елдің кегін ер жуар,
Дауыл тұрса бұлт қуар... немесе
Жаудан күту жақсылық-
Зарыққанның салдары.
Байдан күту жақсылық-
Тарыққанның салдары.
Ел қадірін ер баққан,
Елдер білер деген сөз,
Зер қадірін зер соққан,
Зергер білер деген сөз,
Заман заман дегенде,
Заманға қожа адам ғой,
Наразы болсаң заманға ,

Бар кінәні соған қой - деп халық даналығы мен тапқырлығы құйылып
түскен шешендік сөздерді де афоризмдерді өз жырына арқау етті. Құлманбетпен
айтысында:

А, Құлманбет Құлманбет,
Ағып жатқан сумен кет,
Сумен кетсең ел ішер,
Судан шыққан бумен кет,
Онда да тиер кесірің,

Қызарып батқан күнмен кет - деп қазақтың наным сенім
фольклорының, магиялық өлеңдердің сарынымен де төкпелейді.

Жамбыл жырларының халық жадында кесек-кесек, түйдек-түйдегімен жатталып
қалуы, жасампаздық сыры неде? Алдымен-заманының көкейкесті күйін, халқының тарихи
тағдырын, арман-тілегін, мүдде-мұратын, мұң-мұқтажын, дер сәтінде жалтақтамай,
жасырмай, жасқанбай айта білуінде, екіншіден – ел қорғаған ерлерін, елдік, бірлік, татулық
тақырыбын ту етіп көтеруінде, үшіншіден ел мен жер тарихының шежіресін шешендікпен
толғауында. Жамбыл шығармаларының күші-оның шығармашылығының халықтың
сипатында.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жабаев. Ж.Шығармаларының толық жинағы: II томдық,- 2- том Алматы: Қазақ университеті, 2010.-244 бет.
- 2.Құланаян Құлмамбет. Сөзімнің қыл сыймайды арасына.../құраст. Т.Әлібек.- Алматы: Ана тілі, 1998.-224 бет.
3. Жабаев. Ж.Шығармаларының толық жинағы: II томдық,- 2- том, Алматы: Қазақ университеті, 2010.-244 бет.
4. Ысмайылов Е. Ақындар.Монография.–Алматы:«Жазушы», 1956.– 67-71 б.
5. Әуезов М. т.15. 20 томдық шығармалар жинағы, Алматы: Ғылым, 1987.

ӘОЖ 821.512.122

ЖАМБЫЛ - ЭПИК АҚЫН

Джакыпбекова М., ф.ғ.к.,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Каримова Г.,

Талдықорған жоғары политехникалық колледжі, Талдықорған қ.

E-mail: Mamilya_72@mail.ru, karimova.g72@mail.ru

Жетісу жері қай кезде де, қай кезеңде де ел мұңын, ел жырын жырлаған дарабоз ақындарға кенде болмаған. Сондай аса дарынды, маржан сөздің майын ағызған ақын-жыраулардың бірі, «Менің пірім – Сүйінбай» деп жырлап өткен Жыр алыбы – Жамбыл.

Жыршы айтыскер ақын Жамбылдың қазақ әдебиетінің тарихында «жыр алыбы» деген өшпес есімі қалды. Жыр дегеніміздің өзі жеті-сегіз буынды болып келетін өлең өрнегінің өлшемді түрі. Өлеңнің бұл өлшемі әдебиетіміздің бастау арнасы болып саналатын ауыз әдебиетіндегі эпостарға тән сипат.

Жамбылды «жыр алыбы» дегенде ақын бойындағы табиғи таланттың бір қыры дастаншылдық қасиетінің айқын көрініс тапқандығын байқауға болады. Ж.Жабаев өз дәуірінде батырлық, лиро-эпостық жырларды ұзағынан жырлап, оларды халық арасына насихаттап, өз жанынан жаңғыртып, жаңа сюжеттік желілер енгізіп, өз арман қиялының жемісіне негіздей отырып, кейбір жырлардың тың үлгілерін де ұсынды.

Жамбыл бабамыздың ұрпағына аманат еткен рухани мұрасы - замана шындығын өнер көрігінде шындаған жыр - дастандары мен айтыс-қағыстары. Ақын жырларының идеялық өзегінен тарих қойнауларында тұнған тәуелсіз ел тағдыры, ұлт мұраты, бодандық кезеңнің бет-бейнесі де көрінеді. Жыраудың қазақ елінің көмескі сұрлеуінен, нақты тарихынан сыр шертетін, халықтың басынан өткен толып жатқан әлеуметтік теңсіздікті, қоғамдық қайшылықтарды көрсететін айтыстары мен дастандары - қазақ халқының рухани мәдениетінің бір саласы, өткен өмір шежіресі, көне замандағы қилы күндер хикаясының деректі белгісі.

Жамбыл кезінде «Көрұғлы», «Мұңлық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Манас», «Өтеген», «Сұраншы» т.б. дастандарды жырына арқау еткен. Қазан төңкерісіне дейінгі көптеген дастандарының ішінен «Көрұғлы», «Өтеген», «Сұраншы» ғана қағаз бетіне түсіріліп, бұл дастандардың Жамбыл ұсынған үлгілері әдебиетіміздегі эпостық жырлардың қорына мол үлес қосты.

Жамбылдың жыршылдық мектебі өз алдына сөз ететін үлкен бір сала. Ол «Көрұғлы» (15 күн жырлаған), «Ерназар-Бекет», «Сүйінбай мен Қатаған» айтысын, «Садыр патша мен Жамбыл патшаның заманы» дастанын, өзінің Құлмамбетпен айтысын, «Шалтабай» дастанын, «Манасты», «Шахнаманы», «Мұңлық-Зарлық», «Тотының тоқсан тарауын», «Қыз Жібек» жырын, «Абылай ханның Бұқар жыраумен үш жүздің баласын аралауы», «Тезек пен Сүйінбай» айтысын, «Мың бір түнді» (оны 33 күн жырлаған, Құлмамбеттен үйренген) ол үш күн, үш түн жырлаған. Күн-түні қисса айтып, шежіре шертуден Жамбыл алдына қара салмаған даңғыл, алғыр, шешен, өткірлігімен ерекшеленген. Эрудициясы барынша кең. Демек, ұлы ақын күллі қиссаларды, қазақ эпостарын, өзіне дейінгі және өзімен үзеңгілес әр шәкірт ақындардың жырларын, айтыстарын түгелдей жатқа білген.

Жамбылдың кең көсіле жырлаған дастандарының бірі - «Көрұғлы» дастаны. «Дастан» айту, баяндау, жырлау деген мағынаны білдіретін парсы сөзі. Алайда, бізге жеткені сол толассыз тасқындаған жыр жолдарының бір сілемдері ғана.

Академик Әлкей Марғұлан: «Жырау ру басы ақсақал, халықтың көкейтесті арманының мұңшысы, жыршысы ретінде өте қажетті тұстарда ғана болмаса, суырып салып жыр тудыра бермеген. Ел құрметіне бөленген жырауларға жұрт болашағына қауіп төніп, қалың бұқара жол таба алмай тығырыққа тығылған екіталай ауыр сағаттарда ғана ақыл

салып, кеңес сұрайтын болған. Сонда ғана жыраулар халыққа күш-жігер беріп, осы оқиғаның немен тынарын болжап, тебірене жыр толғайтын болған. Болашақты барлап болжам айту – көреген де білгір жыраулардың поэтикалық өнерінің басыт тәсілі болып саналған, - дейді, өзінің «Қазақ халқының көне поэтикалық мұрасын жасаушылар туралы» деген мақаласында.

«Жырау – ақпа-төкпе импровизатор, өлең сөзді қару еткен өнер адамы, халықтың қамын ойлайтын парасатты мол ел ағасы, қысылғанда жол табар ақылшысы, уақыт, оқиға сырын, замана бағыт-бағдарын ақыл таразысына салып сынай, салмақтай білетін, болжағаны болып, айтқаны келетін тапқыр да көреген дана абызы, қисық кеткенді қылышпен емес, сөзбен сілейтіп бұйрық берер әміршісі, бетің бар, жүзің бар демей тура айтар өткір де әділ биі, жөні келгенде жыр мен қаруды бірдей жұмсап, жауға аттанар жауынгер жырауы болған. Жырау ел тағдырын шешер ірі оқиғалар, аса мәнді көкейкесті мәселелер тұсында толғанған. Халық өзгелерден гөрі қайғырғанда деп, қуанғанда қанат бітіріп, ақыл қосатын асыл сөз иесі жырауларды қатты қадірлеген. Ресейде де XVII ғасырда патша сарайында ертекіші, әңгімешілер (сказочниктер) ұстаған. Сөзі өтімді, халыққа беделді мұндай адамдарды ел билеушілердің тірек етпеуі өз маңында ұстамауы мүмкін емес еді.

Жыршы-жыраулар әр туындысына мол әдеби эпитеттер мен бейнелеулерді пайдалана отыра, жыр формаларына өз ойларынан түрлі оқиғаларды іріктейді. Осыдан кейін көкірегіне түйген сюжеттерді өз тарапынан өзгеріске ұшыратып, әр әдеби мұраны өзіндік тұрғыдан жаңаша айтады. Аэд дайын жырды айтқаннан гөрі, импровизатор ретінде, яғни қазақ айтысындағы табан асты сөз таба қойып, шебер жеткізуші ролін де ойнайды.

Жамбыл ұлттық сөз өнері тарихындағы «Жыршы ақындар поэзиясы» дәстүрін өзіндік даралық шеберлікпен дамытқан. Бұл орайда көрнекті әдебиеттанушы ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, Жамбыл шығармашылығындағы, осы ерекшелік жаңаша пайымдалды. Профессор Б.Абылқасымов былай дейді: «Жыршы – ауыз әдебиетінің дәстүрін сақтаушы, батырлық, тарихи, ғашықтық жырларды айтып таратушы. Ірі өнерпаз жыршылар жырларды өзінше өңдеп не суырып салып шығарып айтқан. Бұл жағынан қарағанда ерте кезден жыршының тұлғасы екі түрлі болған деп ұққан дұрыс. Біреулерінде қандай да қоғамдық-тарихи уақиғаны жырлап айту, суырып салып өлең шығару қабілеті айқын көрінсе, ал басқаларда шығарылған жырды жаттап, өзінше өзгертіп – өңдеп айту, орындаушылық шеберлігі басым болған».

«Талай ғасырлар қойнауынан біздің заманымызға жеткен «Көрұғлы» эпосы түркі тілдес халықтарда түрікменде, өзбекте, тәжікте, қарақалпақта және қазақта, кавказ халықтарында – азербайжанда, армянда, грузинде, абхазда, құмық халықтарында кездеседі» Осы тұжырымның негізінде «Көрұғлы» эпосын зерттеуші ғалымдар эпостың екі версиясы бар деп қарастырады: бірі- азербайжан, екіншісі- түрікмен саласы.

Көрұғлы кім? Ол қашан, қай жерде өмір сүрген адам? Әр халықтың тарихын зерттеуші ғалымдардың пікіріне сүйенетін болсақ, жалпы Көрұғлы деген батырдың өмірде болғандығын растайтын нақты дәлелді пікірлер бар. Алайда, уақыт жылжыған сайын ғасырлардың бел-белесінде Көрұғлы батырдың бейнесі өз елін, туған жерін жаудан қорғайтын қаһарман батырдың жинақталған тип дәрежесі деңгейіне көтеріледі де, әр халық өз өміріндегі тарихи оқиғалармен Көрұғлы есімін байланыстырады.

Қай халықтың болмасын, «Көрұғлы» эпосында нақты тірек боларлық бір сюжет өзгеріссіз сақталған. Азербайжан саласында әкесінің көзін патша ойып алғанына байланысты баласын көрсоқырдың баласы Короғлу деп атаса, түрікмен саласында баланың көрде дүниеге келуіне байланысты оның атын Көрұлы-Көрұғлы деп атайды.

Әр халықтың өзіндік ерекшелігі бар, сол жағдайға қарай эпикалық шығармалар да өзгереді, жаңа туынды жасалады»[1,215], - дейді зерттеуші ғалым И.С.Брагинский.

«Көрұғлының» қазақ топырағында отыз үш нұсқасы бар. Жамбылдың жырлаған «Көрұғлы» дастанында ақынның өзіндік қыры айқын танылған.

Мысалы:

Домбыраны қолға алып,
Ойланып қатты толғанып [2,295],- деп басталатын дастанның алғашқы жолдарында Жамбылдың өзіндік үлкен философиялық толғауы берілген.

Қасиет болмас халықта,
Басқарушы қорласа.
Малдай айдап адамды,

Орынсыз күштеп зорласа... [2,295],- деп жалғаса беретін, мазмұны осы сарындас болып келетін ел басқару ісіндегі әділетсіздікті әшкерелеуге негізделген бұл толғауды берудегі жыраудың мақсаты дастанға желі боларлық негізгі оқиғаның ел басқарып отырған қаһары қатты хан Бозайханның әрекетінен өрбитіндігін оқырманға алдын-ала хабардар ету еді.

Дастанның басқа нұсқаларында Көрұғлының әкесін халық қан қақсатқан қатал етіп көрсететін эпизод мүлдем кездеспейді. Мысалы, Рахмет Мәзхожаев нұсқасында Көрұғлының әкесі Раушанбек хан емес, саяткер. Ол Шағдат ханнан жәбір көріп, өз елінен кетіп қалады. Ал, Ерғали Есенжолов нұсқасында Көрұғлының әкесі – Мұңлыбек батыр жаумен шайқасып өлді деп қысқаша ғана баяндап кетеді.

Жамбыл дастанындағы бұл ерекшеліктің болуына, біріншіден, өз шығармаларына қарапайым халықтың мүддесін арқау етті, сондықтан да шығармаларына халықтық сипат тән, екіншіден, қоғамдағы тап күресінің шиеленісуі себеп болды.

Жамбылдың «Көрұғлы» дастанының өзге версияларынан өзлгешелігі тек бұл бастаумен ғана шектеліп қоймайды.

Дастандағы оқиғаның әрбір өрбу тұстары: оқиғадағы кейіпкерлердің іс-әрептеке негізделуі, сөз саптауы ақын тарапынан болған үлкен шығармашылық ізденістің іздерін байқатады.

Ауыз әдебиетінің үлгілері, ондағы элементтер – Жамбыл шығармаларының негізгі арқауы. Бұл - заңды құбылыс. Зерттеуші ғалым М.Жолдасбеков: «Жамбыл – халық әдебиетінің өзінен өнген», деп атап көрсетеді, М.Әуезовтің сөзімен айтсақ Жамбыл «ел өнерінің бөлеуінде, алтын бесігінде өскен». «Жиырмасыншы ғасырдың Гомері» атанған жыр алыбы Жамбылдың өзі де: «Мен Сүйінбайдың қасында көп жүрдім. Мұндай жүйрік тілді, терең ойлы ақынды ешқашан көрген емеспін. Ол өлең айтса, көкірегі күмбірлеп, аузынан будақ-будақ сиқырлы, сұлу сөздер естілетін; егер айтыса қалса, нұрланып, жер мен аспанның арасын қара сөзге толтырып жіберетін еді, жарықтық!» деп тамсанса ұстазына, өзі де сол ұстазынан асып түспесе кем түскен жоқ.

Бозайхан ханның кертартпа, жағымсыз әрекеттерін суреттей келе:

Өзің қу бас, балаң жоқ,
Артыңда сенің қалатын.
Сені жоқтар адам жоқ,
Жер бетінде тіршілік,

Сен өлген күні қуанар [2,298],- деп өмірде көпті көрген қарияның сөзімен ой салады. Осы адуынды сөзден кейін:

Өліп қалсам бір күні,
Тұяқсыз кетті деген соң,

Дұшпандар қылар табаны[2,298],- деп Бозайхан хан қатты қайғырып, құдайдан бала сұрайды. Бұл сюжетті Жамбыл қазақтың батырлық эпостарындағы бас кейіпкерді тәңірден тілеп алған жалғыз ұл болатындығын меңзей отырып енгізген. Қатты құса боп қайғырған Бозайхан кіші уәзірдің қызы Гүлжазираға сөз салады. Хан мақсатының бодауына құрбан болған Гүлжазираның жан күйзелісін ақын құраған шеңгел астында өсе алмай қалған гүлге, торға түскен сұңқарға теңейді:

Жазықсыз жас балдырған,
Нокта түсті басына.
Гүлжазира құса боп,

Құсалы дертті болады [2,302],- деп суреттей келе, ақын тағы да өз заманындағы әйел басындағы теңсіздікті әшкерелеп көрсетуге ден қояды.

Гүлжазираның қайғыдан өлесі болған халіне Тазша бала ара түседі. Қыздың жүрегі соған ауырады. «Қыр мұрынды, қиғаш қасты, күміс кірпік, алтын шашты» Гүлжазираны ақын арғымақ үстінде от ойнатқан жүрегі жолбарыстай, айбаты арыстандай батырға емес, Тазша балаға телиді. Бар жақсылықтың нышанын жинақтаған ертегінің кейіпкері Жамбыл жырына арқау болды.

Бозайхан мен жас Жазираны өлім жазасына кесіп, Тазша баламен бірге жерлейді:

Жазира жатқан қабірге

Ағаш шығып жемісті

Ерекше шыққан екі ағаш

Еңкейіп келіп қабысқан[2,303],- деп Жамбылдың баяндауынан аңғаратынымыз, ақынның жадында «Қозы көрепші-Баян сұлу» жырының да өзіндік үлгісі болған.

Жоғарыда атап өткеніміздей, «Көрұғлы» дастаны бірнеше варианты болғанымен де, нақты бір эпизодтық деталь барлық жырларда еш өзгеріссіз сақталған. Ол баланың көрде дүниеге келуі.

Р.Мәзхожаев нұсқасында көрде туған бала жылқышы Бабалының кер биесінің сүтін ішіп өседі. Ал Жамбылда Көрұғлы ханға ақыл айтқан кемпірдің ешкісінің сүтін ішіп өседі.

Көрде туған баланы ұстап алу үшін әр түрлі айла әрекеттер жасалады. Жамбыл нұсқасында көрден шығып ойнап жүрген баланы қарияның баласы Дардан ұстап алады. Ал Р.Мәзхожаев нұсқасында алуан түрлі жеміспен алдап, жылқышы Бабалы баланы ұстап алады.

Баланың адам арасына үйренуі өте қиынға соғады:

Үш жылда барып қосылды

Адамдарға ақылды [2,304],- деп Жамбыл жырлаған «Көрұғлы» дастанының үзіндісі аяқталады.

«Көрұғлының» сақталған басқа нұсқаларында оның ерлік жорықтары баяндалса, Қалижан Өтешұлы нұсқаларында Көрұғлының ұрпақтарының ерлік істері суреттеледі.

Жыр алыбы Жамбылдың «Көрұғлы» дастанының мәтінімен егжей-тегжейлі танысып, өзге нұсқаларымен салыстыра қарастырғанда, мынадай қорытынды жасауға болады:

- біріншіден, жыраудың қағаз бетіне түсіреген бұл жыр жолдары «Көрұғлы» дастанының үзіндісі ғана. Себебі, әрбір оқиғаға өзіндік философиялық толғауымен қорытынды жасап отырған Жамбылдың біз танысқан үзіндісінде оқиғаның тек алғашқы сатылары ғана берілген;

- екіншіден, ақын дастанын заманының үнімен үндестіріп, жырдағы мифологиялық элементтерді шындық шеңберіне лайықтап, жырды жадындағы тың жолдармен молайтқан;

- үшіншіден, ақынның өсіп өнген мектебі ауыз әдебиеті болғандықтан, фольклорлық мотивтерді кең әрі үйлесімді қолданған.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. История всемирной литературы: в 9 томах/ ред. И.Брагинский. –Москва:Наука, 1983. – 584 стр.
2. Жабаев Ж. Екі томдық шығармалар жинағы. Т.1.-Алматы:Жазушы,1982. – 336 б.
3. Жолдасбеков М. Асыл сөздің атасы. Зерттеулер. – Алматы: Білім, 1996.- 301 б.

ӘӨЖ 811.512.122 (075)

«ЖАМБЫЛ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АФОРИЗМДЕР»

Мадет Е., 2 курс студенті,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: ernrmadet@gmail.com

Мақалада жыр алыбы Жамбылдың шығармаларындағы бүкіл ұлтқа үлгі болар ділмар сөздері мен олардың мағынасы,афоризмге бергісіз асыл сөздерінің түп төркінінде не жатқаны айқын көрсетіледі.

Тірек сөздер: Афоризмдер, ділмар сөз, мәнді нақыл сөздер.

В статье наглядно показан смысл слов поэта Жамбыла в произведениях поэта, который послужит примером для всего народа, и их смысл, суть афоризмов.

Ключевые слова: афоризмы, риторика, содержательные пословицы.

The article clearly shows the meaning of the words of the poet in the works of the poet Zhambyl, which will serve as an example for the whole nation, and their meaning, the essence of the aphorisms.

Keywords: Aphorisms, rhetoric, meaningful proverbs.

Афоризм немесе ділмар сөз — қысқа сөзбен түйінделген тиянақты, бейнелі ой. М. Өуезов ғылыми және әдеби-көркем шығармашылық еңбегінде афоризмге үлкен мән беріп, оны жинауға ерекше көңіл бөледі. Ол ертедегі билер,, шешендер, ел арасындағы көнекөз қариялар немесе әлем әдебиетінің белгілі майталмандары айтқан афоризм сөздерді жадында сақтаған, қажеттілерін хатқа түсіріп алып отырған. Солардың бірқатары баспасөз бетінде, жазушының 20 томдық шығармалар жинағында «Есте болар сөздер» деген тақырыппен жарияланды, енді біразы жазушының мұрағатында сақтаулы. Өуезов афоризмді жинаумен қатар, оның жанрлық сипаты, көркемдік-эстетикалық ерекшеліктері, сөз өнерінің өзге жанрының поэтикалық жүйесінде пайдаланылуы мен атқаратын көркемдік қызметі туралы да маңызды байымдаулар жасаған.

Афоризмнің, оның басты поэтикалық қасиеттерінің ақындар айтысында, шешендік өнерде пайдаланылу жолдары мен олардың көркемдік-эстетикалық қызметі жазушының бірнеше зерттеу мақалаларында көрсетілген. «Абай Құнанбаев» атты монографиясында бір - екі өлең жолының бойына сыйған тұжырымды көркем сөз Абайда көбінесе афоризм боп қалыптасқанын айта келіп, афоризмнің әртүрлі жайлардан «түйіп айтқан нақыл, ақыл, терең ойлар» екенін атап көрсетеді.

Афоризмнің баламасы ретіндегі «ділмар» терминін А.Байтұрсынов енгізді. Ал Шәкәрім Құдайбердиев «мәнді сөздер» деп атайды. Ділмар сөз ойды жинақтап, тереңдетіп, салмақты, өрнекті, кестелі айтуға, мейлінше қысқа, түйінді тұжырымға, өткір мәнерлілікке, парасатты пайымға негізделеді. Мұндай үлгілі, дарынды сөздердің «тігісі жатық», авторы белгілі. Әлемдік сөз өнерінде афоризмнің өзіндік тарихы бар. Нақыл сөздер көне заманның ойшылдары Платон, Аристотель, Гераклиттен бастала тұра, туған халқымыздың әдеби-көркем мұраларында, әдебиет классиктерінің туындыларында да кездеседі. Ділмар сөзер: отан, халық дәуірге, оқу-білім, ғылым-өнерге, ақыл-парасат, арман-мақсат, үміт-тілекке, адамгершілік асыл қасиеттерге, достық, махаббат, ұрпақ, өмір, уақыт, ата-ана тәрбиесіне, мінез ерекшеліктеріне қатысты жасалады. Афоризмнің басты қасиеті: аз сөз, терең мағына. Ал бұндай бір ауыз сөз бен бүтін бір ұрпаққа азық болар ділмар сөздер Жамбыл атамыздың жырларында да жетерлік. Жамбыл атамыздың өнегелі, өрелі өлеңдерін оқи отырып, адамды және жалпы қоғамды тәрбиелейтін қанатты сөздерді кездестірдік. Жыр шумақтарындағы бұл жолдар, біраз тентекті тезге салып, саналы адамның санасына нұр шашатыны анық. Біршама ғасырлардан сұрыпталып бізге жеткен сөздер афориздерге бергісіз, парасатты, пайымды ойлар. Ол жердегі айшықталған орынды теңеулерді, өзімізше мағынасын ашып, жеке - жеке талдап, қарастырып көрдік. (Қай өлең, атын жазу керек) Шәбден төреге айтқан мына сөзін алайық:

Асқақтаған адамда тоба болмас,

Ел қарғаған адамда мола болмас.

Асқақтаған адамда тоба болмас. Асқақтау адамдықтан айырады. Асқақтау тәкаппарлыққа, дандайсу атаққұмарлыққа жетелейді. Тәубені ұмыттырады, соңында менмендікке әкеп соқтырады. Ал бойында шаңның тозаңындай менмендігі бар адам жәннатқа кірмейді. Асқақтаған адам өзінің кім екенін, қайдан шыққанның ұмытады. Бәрі

өзінен өзі бола салғандай көріп,өзін өзгелерден биік ұстап,дәрменсіз жаратылыс екенін естен шығарады. Тәубесіз, шүкірсіз адамға айналады. Асқақтаудың шегін білмеген адам, ақыр соңында содан өзі опық жейтіндігін ескертеді. Бес күндік жалғанда ешкім мен сыйласа алмаған адамда қандай мәртебе болсын. Біреудің қайғысын бөлісіп, ауырлығын көтерісіп, жоқшылығында жәрдемдесе алмаған адам кімге ұнасын.Сүреңсіз өмірде баянсыз дүние үшін елін қанап,халқын тонап,жұрттың алғысын емес қарғысын алған адамның жалғыздықтан жапа шегетіні анық.Қазіргі кезде қолындағы билігімен ғана елге жағып, ағайыны оны қорыққаннан ғана құрметтеп жүрсе,ол адам қара жер қойнауына кіргенде туысының өзі бір уыс топырақ салуға әрекет қылмайтыны, жақынының өзі жат болатыны мәлім. Елдің қарғысын алған пендеге ешкім де дұға бағыштап жарытпас, қара жердің қойнауына да абыроймен кіре алмаған адамның, моласыз қалары хақ.

Елден туып ер болсаң елге қара,

Шірік құрай ауылға қора болмас.

Шірік құрайдың тек отқа жаққаннан басқа пайдасы жоқ екені белгілі.Сол сияқты ұлттың қорғаны,елдің ертеңі болар ерлер ез болмауы қажет.Ондай жағдайда тура сол шірік құрай сияқты,кеудесін көтеріп жүргеннен басқа пайдасы болмайды.Өскен ортаға,туған жерге пайдасыз болудан асқан қасірет бар ма?.Азамат деген атқа лайық болып,жұрттыңның бір жыртығын жамап,әлсізге қамқор болып,бар жауапкершілікті өз мойнына алу,ердің ер екенін білдіретін бірден бір қасиет.Ағайының сені ардақтап өсірді, құндылығымызды көтерер,көшті алға жетелер деп сеніп артты.Енді сол сенімді ақтау сенің азаматтық борышың.Сол борышты өтеу үшін,топқа түссе тайсалмайтын қайсар,аламанда артта қалмас алғыр болуың шарт.Шірік құрайдың қора болуға жарамайтыны секілді, ез болған пенде елдің сенімін ақтап жарытпас.

Сондықтан ер боп туған соң халқыңның қасында бол,қол ұшын соз, қарайлас деген түсінікті бір ауыз сөзбен жеткізгендей. Еркекшоралық – әйелдік нәзіктікке қарама-қайшы ұғым болса, онда ер деген ат – қайырымсыздық пен жауапсыздыққа қарама-қайшы ұғым болмақ.«Жоғалт көзін» өлеңіндегі мына сөздер,адамгершіліктің негізгі қағидаларын көрсетіп тұрғандай:

Қорегі нәжіс құзғынға адал астың дәмі жоқ,

Адамнан күтпе жақсылық ұяты жоқ, ары жоқ.

Санамалы уақытты дәуірге, ғасырға, 365 күннің тізбегінен құралатын жылға да жіктеп қарасақ ақ пен қарадан тұратыны хақ. Тірліктегі тіршілік иелерінің де амал-қарекеттері мен пиғылдары да түрліше. Айналасына зұлматты төндіріп, жанындағыларды кейітіп, жасаған ісінің қайырымы болмайтын дүбәра тобырға айналған пенделер қайдан шығады? О баста жамандық атаулыға еті үйреніп, бойындағы иманы әлсіреп, жүрек тазалығы тозаңға айналып кетеді. Жасап жүрген тірлігі кембағал болып, адамилықтың табалдырығынан аттап кетеді. Ұяты мен ары адыра қалып, бойындағы құптауға тұрарлық қасиеттің бәрін кір шалады. Мұндай типтегі адамдармен бір шепте тұрып, өлшеусіз ғұмырды аралас-құралас болып кешудің өзі әбестік. Себебі құзғынның табеті нәжіспен һәм хараммен шектелсе, адалдық пен адамдықтың шекарасынан алыстап кеткеніне еш шүбәңіз болмасын.Әрбір сөзі жақұт Жамбылдың «Өсиет» өлеңіндегі мына афоризмге мән берейікші. Тектіліктің не екенін бейнелеп тұрғандай:

Көп қарға тең келмейді бір сұңқарға,

Көп жылқы тең келмейді бір тұлпарға.

Тікен тірлікте күйбең тіршілікпен өмір сүріп жатқан қаншама адам бар...Қоғамда шешімі табалмаған сауалдарда жетерлік.Осы сауалдарға жауап іздеп, қарапайым халықтың мәселесін шешуге тырысып жүрген жандар да баршылық.Қолынан келгенше жәрдем жасап жүрген адамдар да аз емес. Бұл жерде асылдың жолы бөлек,жөні бөлек екенін, оның орнын ешкімнің баса алмайтынын,мың жаманның бір жақсыға тең келемейтінін көрсетіп бергендей. Қанша қарға жиылса да бір сұңқардың істегенін істей алмайды,ол жасаған ерлікті қайталай алмайды. Оның бойындағы болмыс басқа, бітім өзгеше. Тектінің еркелегенінің өзі ерліктей көрінеді. Бір ауыз сөзбен бітім мен болмыстың, тектілік пен

ептіліктің қаншалықты құнды екенін айшықтап тұр. Жамбыл Жабаевтың өлең жолдарындағы афоризмге бергісіз бұл ойлар- біздің зор байлығымыз бен тарихи мұрамыз. Сонымен қатар, ұлтық дүниетанымымыз бен менталитетіміздің тілдегі ең бір жарқын көрінісі. Теңдессіз өтімді ойларды, бір ауыз сөзге сидырып айту асқан шеберлікті талап етеді. Жоғарыдағы ділмар сөздермен- ақ Жамбыл атамыздың шеберлігін бағамдай беріңіз. Бұл жердегі өрелі сөздер, жинақталған даналық ой-тұжырымдарын салыстыра отырып, сол замандағы халқымыздың ой өрісінің қаншалықты биік болғанын білуге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жолдасбеков М. Асыл арналар. I том. 1986ж.
2. Жамбыл Жабаев өлеңдер жинағы. «Жазушы» баспасы. Алматы 1970.
3. М.О.Әуезов. «Әдебиет майданы» журналының 1938ж. №5 саны «Ардақты Жәке!»

ӘӨЖ 811.512.122 (075)

ЖАМБЫЛДЫҢ ЭПИКАЛЫҚ МҰРАСЫ

Мәдібай Қ.Қ.

М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы қ.

Мұхаммади Қ.Т.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

Елдік, отаншылдық рухты түсірмеген «азамат ердің баласы» жауынгер жыраулар поэзиясының даңғыл дәстүрі Жамбыл ақындығында алабөтен шығармашылық бағыт ашқан (Кеңес тұсындағы қаумалап отырып айтылған саясат ығындағы үгіт-насихат өлеңнің қауқары ақындық өлшемде ауа райын туғыза алмайды - (Қ.М.).

Алдындағы асқар биігі, ақындық өнеге мектебі Сүйінбай жырлаған «Өтеген батыр» жырын Жамбыл ақын да айтты. Бұл шығармашылық қостарапта нәзира дәстүрі ілгері оза ма? Басқа бір сипаттары бар ма?

Осындай мәселе XIX ғасырдың өн бойында кең таралып, «жүз ақын жүз түрлі» (шартты-(Қ.М.). өрнектеп, әрлеп отырған дін тарату соғыстары, пайғамбарлардың ғұмыр-ғибраты айтылатын қисса өлеңдерге де, төл батырлық дастандарға да, ғашықтық эпосқа да катысты кеңіте зерттеулермен нақтылана түскен.

*Ақ көбікке оранып,
Толқыны тоқсан бұралып,
Арықтай аққан арнаны,
Жамбыл бір жыр жырласын.
Жұрт хикая тыңдасын,
Өтеген батыр туралы.
Хикая емес бұл өзі,
Өз жанымнан шығарған,
Есімде жоқ осы жыр-
Қайдан, қалай алынған.*

Ызыңдап жел жеткізген, бұлбұлдың әні айтатынын, айнала дүниенің бәрі айтатын халық сөзі екен. Оны жыршы айтқан, ақын өлең еткен.

Өтегеннің қос мүйізді болып тууы, өмір тарихы баяндалып басталған «Жаздың жылы күні еді», - деп жағымды күйде жалғасқан жырдың тіл көркемдігі, поэтикалық тазалығы тыңдаушыны тарта түседі.

Батырдың шапшаң өсуінен хабардар ете сала айтушы – Жамбыл жырау бірден ел тарихын толғауға ойысады. Тарих болғанда өзі айтқан бір кездегі қырғыз, қазақ, қалмақ

ұрысынан бірден патшадан, хандардан көрген қорлыққа, XIX ғасырдың оқиғаларына «өтіп» кеткен. Жырдың баяндалуында бұл екі арада ұзақ тарихтың сұлбасына түсіп, нақты айтып өтуі әбден мүмкін. Бірақ ендігі оқушыға жеткен тасқа басылған оқиға былайша өрбіген.

*...Жетісу қазақтың ежелгі қонысы еді,
Мамығы майдай оралған.
Күндер болған бір кезде,
Сол жер қанға боялған.
Бір кездерде алакөз –
Болған сол жер аймағы.
Ұрыс, қағыс болған кез,
Қырғыз, қазақ, қалмағы.*

Қазақ поэзиясындағы атамекеннен айрылу, жер кезіп, ел кезіп қоныс іздеу сарыны оқиғалы жырдың мазмұнын түзген.

*Ақ жағалы патшаның,
Жақындап тұр жорығы.
Жетісуға жендеттің,
Түскелі тұр құрығы.
...Олар келіп халықты,
Көк өспейтін жерге айдайд,
Көрместей гып жарықты,
Күн түспейтін жерге айдайд,
Күнге қақтап, көктемде.
Су түспейтін жерге айдайд.
Аспанда ыстық күн шыжып,
Жел еспейтін жерге айдайд,
Сағым ойнап, құм қайнап,
Үйлеспейтін жерге айдайд.*

Өтеген батыр жұртын Жиделібайсын жұмақ мекенге көшіруді көксейді. Тынымсыз заманның кесекті ерінің, сөзі мен ісі бір жерден шығып отыратын ел бастар азаматтық тұлғасы кесімді, шешімді тұстарда танылып, ашыла түсіп отырады.

*Өтеген қарап жатпады,
Пайдасыз сөз айтпады.
Ұрандап елді шақырды,
Батыр кірпік қақтады.
Елу жігіт бел байлап,
Мақұлдасып, ыңғайлап,
Ақылға айтқан тоқтады.*

Өтеген қол бастап Қытай барды. Көзі қуанбады. Көңілі толмады.

*Алты күннің аясы,
Көрінді түскен қарасы,
Жақындады Пекинге.
Ол жердің миуа жемісі.
Күнге күйіп қабысқан.
Даласында жүр кісі,
Бүгіліп жерге жабысқан.
Ұлтарақтай өлкесі,
Адамы көп, жері тар.
Өтегеннің сөзіне,
Көрінді ол жер – қыспақ жар.
Өліп-өшіп ойдағы ел.
Күріш еккен алқына,*

*Қытайда қоныс болмады,
Қоныстар қазақ халқына.*

Жамбыл жыры қанық, нақты өмір көріністерімен құнарлана түсіп отырады. Оқиға кейін қайту, енді Еділге беттеумен жалғасады.

*Көңілсіз Еділ бойлары,
Ерлерді құп алмады.
Тұнжыраңқы аймағы,
Жабырқаңқы жан-жағы.*

Жырдың баяндау мақамында ежелден дәстүр болған *—ып, in* көсемшелі баяндауыштармен екпіндей үдете түсіп сөйлеу кәдімгі сабылған өмір салмағы түскен баяулықты әдіптейтін есім сөздің нақты мәндерінде іркіліп, ырғақ өзгертіп отырады.

*Ол кезде Ресей патшасы,
Еділге бұғау салғаны.
Сезілді езіп зарлатқан,
Жазықсыз елге пайданы.
Осыдан бастап патшаның,
Тігілді орда, іргесі.
Көшпелі қазақ еліне,
Ол орда болар түрмесі.
Арандайын ашылды,
Қорқау патша құлқыны.
Қызды күң ғып зарлатып,
Айдап алған жылқыны.*

Одан Өтеген қолы Ақтөбеге қайтқан.

Жорық сапарларда ер жастанған, қату қабақ Өтеген бұрынғы ертегінің батыры емес. Нақтылық қалпы, көңіл күй, құбылыс, ширығу сәттері кәдімгі өмірдегі адамға етене.

Жырдағы батырдың ішкі ойы – ішкі монологы оның тұлғалық болмысын таныта түсуге септеседі.

Айтушы демеп, жалғап отыратын «Сонда Өтеген сөйледі, /Сөйлегенде бүй деді» дегендей эпикалық дәстүрге жаңа көркемдік нышандары дари бастаған.

*Тіл қатпады Өтеген,
Ұштасып ойдың сабағы.
Құстай ұшып ұшқыр ой,
Көздің де шырын алмады.
«Әйелімді алыста,
Өксітіп үйде қалдырдым.
Жапан түзде жол шегіп,
Қорқыттай-ақ қаңғырдым.
Күн күркіреп аспанда,
Нажағай ойнап жатса да,
Жанарымды жандырдым»,
Мен халқымды сүйемін,
Оған қоныс табармын.
Шалқып жатқан шалғынның,
Шұрайлы жерін алармын!-
Деген ойда маужырап,
Өтеген отыр тұнжырап.*

Кенеттен кәдімгі өмір баса-көктеп келген ертегілік желінің жетегіне ереді. Жамбыл Өтегенмен өзектес, жанын өртеген күйіктің жалынын басар көзсіз ерлік жасауға жол беретін осындай көркемдік тәсілдерге жүгінеді.

Тымық түнде тыныш дамылдап жатқан, көктен Ай сұлу кербездене үңілген жұлдыз бен жұлдыз қалтырап сыбырласқан тылсым бір сәт болатын.

*Бір уақытта сырылдап,
Шөптің басы шуылдап,
Ескендей жел ышқынып,
Жұрт та шошып оянды.
Аттар-тағы пысқырып,
Жұрт үрпиіп тұрысты,
Бір-біріне ығысты.
Мұрын жарған күлімсі,
Сезді бір жат иісті.*

Дүрліккен жұртына сабырлы батыр басу сөз айтады.

Енді жыр мазмұны қалыпты өмір көрінісіне әсірелеу, ұлғайту араласа отырып дамиды. Өтеген де бірде кәдімгі қатары қарайлаған қолбасы, жетекші қарапайым кісі, бірде-ертегінің жаужүрек, арпалыс күрес үстіндегі айлалы алып батыры кейпінде ашылып, таныла түскен.

*Ысқырғанда айдаһар,
Тізе бүкті жас тұлпар,
Өтеген барып айқасты,
Өртенген желдей дем алып.
Айдаһар мың бұралып,
Ауыздан жалын от шапты.
Қозғалған таудай қалтырап,
Найзағайдай жарқырап,
Толқындайын тауланып,
Қомданды жылан қос басты.
Шұбарлана шабынып,
Күн көзіне шағылып.
Жылтырап әйнек қос көзі,
Шатынады жарылып.*

Осы тұс жыршы-жырау батырлық эпостағы баяндау мақамына ойысқан.

Батырдың жаумен бетпе-бет келген сәтте «Тұлыптан түгі шығып» қатулануы сынды табылған, таңбалы тіркестер жыр тілінде мол.

Өтеген батыр жауына халқын арқаланып «Мен!» деп сес көрсете сөйлейді.

Халқы үшін, қазақ елі үшін «қыспағы жоқ, көңілді жайдары, жайлы өмір» іздеп шыққан. Айдаһар ердің жолын бөгемеген, жол берген. Ежелгі жыр-аңыздарда батырдың жолына қолдаушы, қостаушы оралып отыратындығы, Ер Төстіктің тілекшілері, тағы басқалар үлгісіндегі оқиға өрбіту, мазмұн түзу дәстүрі ұтымды қолданыс тапқан. Айдаһар бейнесі бір түрлі іш жылытады.

Кәрі жылан мен жас жыланның шабысуындағы айқын меңзеу Жамбылдың айтқыштық, тапқыштық қырларын әрлей түскен. Жан-жақта аңдып жатқан жыланы аз болып па еді қазақтың!

Жыр оқиғаны қоюландырып, үрей туғыза, жұмбақ тастап отырып дамыта баяндау құрылымымен тартып отырады. Ғайып ереннің жолығуы ел жоғын іздеген ердің тілекшісі көп екендігін меңзейді.

Жорық жауынгерінің көзі түспей қалмайтын ең даладағы суретті көріністер жырға жан кіргізіп отырады.

*Тағы да жазық, тау, дала,
Жақпарланып жалдана.
Мұнарланып көрінді,
Шапқан жолы шаңдана.
... Бір кең ашық алаңда,
Қарағайлы, қайыңды.
Қара орманға жолықты.*

Қабағын жапқан қара орманда қылмиған қыз болып, таусылмайтын, қашанда батырдың жолын тосатын, қарасы қалың қарсы күштің біреуі Жезтырнақ жолыққан.

Асу-асу белдерден өтіп Өтеген діттеген жеріне жеткенше талай оқиға бастан өткен, көрмеген, білмеген елдердің ерекше тұрмыс күйлері есте қалған.

Жамбыл Өтеген сабылып іздеп, сарылып күткен арманды мекенді тапты дейді.

Өтегеннің аузына сөз салады.

*«Осы жерде Өтеген, деміңді ал, көзің сал,
Кезе бермей қияны,
Осы жерде деміңді ал!»*

Ақын қазақ қазан төңкерісінен кейін жарылқанды дегенді меңзей ме, жоқ, қазақ әлі Жиделібайсынды таба алмады, Өтегендей ер қайда? деуге ыңғай таныта ма.... Қалай дегенде де халқының өксігі, арман-аңсары өлеңге көшіп, өмір жалғаған, қуат шашқан.

Қазақ әдебиетінің тарихын зерттеудің қазіргі кезеңдегі түбегейлі бағыт ұстанған толымды кешенді үлгілері, өкінішке орай, мүмкіндіктер молайғанымен, көп емес.

Классикалық ғылым өрісінде дара ізденіс машығымен, мұраны игерудің әдіснамалық, ғылыми көкжиегі бір ғана түпкілікті тақырып – сүйінбайтану ауқымында ілгері оздыруға ден қойып, ұтымды еңбек жасап келе жатқан Мүбәрак Үмбетаевтың зерттеу тәжірибесі назар аударады.

Өзі ілгеріден, үзбей, ұдайы толықтырып келе жатқан Сүйінбай Аронұлының ақындық ауқымына бағытталған кешенді зерттеудің бір саласы – Сүйінбай – Жамбыл, ақындық мектеп, әдеби дәстүр.

Зерттеу нысаны бойынша белгілі бір дәуірдің тарихы, әлеуметтік, саяси бағыты – Қоқан хандығы, Ресей отаршылдығы, Сүйінбай өлеңдерінің жиналуы мен жариялануы, Сүйінбай поэзиясының зерттелуі, ақын өмірбаяны, шығармашылық мұрасының жанрлық, даралық, көркемдік бағыттары тұрғысында нақты тарихи дерек, өмірлік негіз, қилы ықпалды факторлар туралы егжей-тегжейлі, жалықпай тауып, тауысып айтуға ден қойған ғалым Сүйінбай жырлаған «Өтеген батыр» жыры мен осы жырдың Жамбыл айтқан нұсқасы туралы да арнайы ғылыми тоқтамдар жасайды. Шығармашылық тұлға мұрасын зерттеу өнегесі бөлек, қашанда көпшік сөз, қоспа баяндауға ыңғай бермей, дәуірдің, заманның жалпы сұлбасын долбармен емес, тарихи құжат, мейлінше сұрыпталған дерек, дәйек, негізді, иланымды көркемдік қисындарға ғана сүйеніп отырып, қиюлы тоқтамдармен өз зерттеу бағытын айқындаған Мүбәрак Үмбетаев жамбылтануға да мән қосады, құнар құяды.

Осында автор дәстүрлі нәзіраны атап өтеді, арғы замандардан негізінен ауызша туып, ауызша сақталып жеткен бай рухани мұраның көпнұсқалылығының, көпсатылығының табиғатына тиесілі заңдылықтарға, қазақ эпостарының қашанғы зерттеу желісіне қатысты тың қисындар жасауға бастайтын ойлар айтады.

«Өтеген батыр» жырының нұсқалары бағытындағы сала-сала ауқымды зерттеуде Өтеген батыр өмір сүрген дәуірдің, ел тарихындағы белгілі бір кезеңдердің толымды тарихи сипаттамасы жасалуы да – еңбектің бір нәтижесі.

Осында Жоңғар хандығының мемлекеттік құрылымына, геосаяси ұстанымына, тарихта болған ел билеуші-хандарына; Қоқан, Хиуа хандықтарының көкейін тескен мүдде-мұраттарға қатысты бірқанша тарихи дерек қамтылған.

М.Үмбетаев тақырыптың бұрын-соңғыда аталып, игерілу нәтижесін назарда ұстайды, қажет тұсында жүгініп отырады.

«Тарихи деректер Өтегеннің жауынгерлік жолын алғаш жырлап таратқан Сүйінбай ақынның арғы атасы Күсеп екенін дәлелдейді [1,50-6.]. XVIII ғасырдың әйгілі күйшісі, әрі жырауы Күсеп Жиенқұлұлы өмір сүрген дәуірі жағынан Өтеген батырмен тұстас» [2, 73-6].

Зерттеушінің «Өтеген батыр» жырының бірнеше жырлаушысы болғанын ескере отырып, Сүйінбай жыры мен Жамбыл жырының сабақтас желілері, дара сипаттары туралы салыстыру жүргізу тәсілі эпикалық мұраны оңтайлы зерттеуге тартудың тиімді жолдарын көрсетеді.

«Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері» оқу құралында (2012ж.) мәселе «Өтеген батыр» жырының Сүйінбай айтқан нұсқасы», «Өтеген батыр» жырының Жамбыл

айтқан нұсқасы», «Өтеген батыр» жырының Тілеміс Есболұлы айтқан нұсқасы» атты тарауларда арнайы зерделеу арқылы автор тарихи жырдың дәуірден дәуірге сабақтасуындағы көркемдік негіздерді елеп, екшейді. Қазақ эпосының, тарихи жырлардың жанрлық жаңғыру, түлеу, өзгеру заңдылықтарын негіздейтін тарихи-көркемдік фактілер мен факторлар тұрғысында таным байытатын пайымдаулар жасайды. Әр жыршының, жеке шығармашылық тұлғаның өз заманының ыңғайында жыр түлету дәстүрі тұрғысында тың байламдар бар.

М.Үмбетаевтың «Өтеген батыр» жырының сюжеттік арқауын әлемдік әдеби жәдігерлермен сабақтастықта қарастыруында да зер салып, зерттеуге тартатын қисындар аз емес. Жырдың Сүйінбай, Жамбыл нұсқаларындағы авторлық дара ұстаным, көркемдік шешімге қатысты М.Үмбетаев бірнеше нақты мәселені тарқатып отырған.

«Сүйінбай мен Жамбылдың Өтегенге арнаған дастандары бастан-аяқ бірдей, бір-бірінің көшірмесі деп қарауға болмайды. Жырдың Жамбыл айтқан нұсқасында төтенше оқиға, мифтік бейнелер мен тосын әрекеттер бірінші орынға шыққан» [2, 49-б.]

Екі нұсқаның сюжеттік желісіндегі өзгешеліктердің түп-төркіні, автор алға қойған мақсат, ұқсас желілердің дәстүрлі арқаулары туралы нақтылы тұжырым-болжамдар қазақ әдебиетінің даму тарихындағы заманалық көркемдеу тәсілдерінің тарихи-рухани мәніне қарай тартады. Жамбыл оқиға желісінде өзгерістерге барғанымен, дастанның өн бойында Сүйінбай нұсқасындағы эпикалық жырлау сарынын сақтаған.

Өтеген өмір сүрген дәуірді Сүйінбай өз уақытына қарай икемдеп жырлайды. Жамбылдың жырдағы оқиға барысын құбылтып, түрлендіріп отыру дағдысы да сол өз уақытының шындығына тақата баяндау дәстүрін дамыту үрдісіндегі ырықтан тыс себептердің ықпалына меңзейді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Үмбетаев М. Сүйінбай. Монография. – Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, «Ұлағат» баспасы, 2015. – 272 бет.
2. Үмбетаев Мүбәрак. Өтеген батыр тұлғасының әдеби-тарихи негіздері: оқу құралы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2012. – 133 бет.

УДК 101.8:316.3

ДУХОВНЫЕ ОСНОВЫ В ФИЛОСОФСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА

Нурбосынова Л.С., к.ф.н., ст. преподаватель кафедры с.г.д.,

Берикова А.К., к.ф.н., ст. преподаватель кафедры с.г.д.

Жетысуский университет им.И.Жансугурова, г.Талдыкорган

E-mail: 73256@inbox.ru, aganumberikova@mail.ru

Для Казахстана является остро актуальной проблематика человека и общества, имеющие духовные основы бытия. Центральной проблемой философии Ж.Жабаева является человек (личность) и общество. В творчестве поэта красной нитью проходит взаимосвязь человека и природы, человека и общества, на фоне чего раскрывается внутренняя наполненность человеческого бытия. Человек, живя в обществе, делает акцент на почтительном отношении к природе, сравнивая некоторые моменты из жизни, описывая внутреннее состояние или внешние черты, тем самым одухотворяя ее.

Ключевые слова: Жамбыл Жабаев, казахская мысль, человек, смысл, общество, культура.

Қазақстан үшін адам мен қоғам мәселесі өзекті болып табылады, себебі болмыстың рухани негіздеріне жатады. Ж.Жабаев философиясының басты мәселесі -

адам (тұлға) және қоғам. Ақын шығармашылығында адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның өзара байланысы қызыл жіппен өтеді, осы байланыстың негізінде адам болмысының ішкі толықтығы ашылады. Қоғамда өмір сүрген сайын, адам табиғатқа үлкен құрметпен қарау тиіс, себебі өмірдің кейбір сәттерін салыстыра жүріп, оның ішкі жағдайын немесе сыртқы ерекшеліктерін сипаттайды, осылайша оны рухтандырады.

Түйінді сөздер: Жамбыл Жабаев, қазақ ойы, адам, мән-мағынасы, қоғам, мәдениет.

For Kazakhstan, the problems of man and society, which have the spiritual foundations of existence, are acutely relevant. The central problem of the philosophy of Zh.Zhabaeva is a person (personality) and society. In the work of the poet, the relationship between man and nature, man and society runs like a red thread, against which the inner fullness of human existence is revealed. A person, living in a society, emphasizes a respectful attitude to nature, comparing some moments from life, describing the internal state or external features, thereby spiritualizing it.

Key words: Zhambyl Zhabayev, Kazakh thought, man, meaning, society, culture.

Выдающимся представителем казахской социально-философской мысли советского периода является Жамбыл Жабаев (1846-1945). Творчество великого акына было направлено на первейшую потребность человека осознать окружающий его мир для того, чтобы понять, какое он имеет значение для его жизни и жизни его близких людей и всех людей в общем.

Отношение казахов издревле к «пространству ими занимаемое» было сугубо почтительное, уважительное. Данное понятие объединяло в цепочку ряд слов, имеющее ценность для любого человека, независимо от принадлежности - это родной дом, Родина, Отчизна. Земля, оставленная предками предыдущим потомкам, как символ мудрости, заключает в себе великий смысл. И смысл этот в самой жизни, в сохранении великой нации, и священной земли. С самого начала своего существования как этноса, народа, казахи осознали особую ценность своей принадлежности, как неделимого народа, которого объединял общий язык, территория, общность исторической судьбы и культуры.

Важнейшим проявлением личностного бытия человека является наличие у него жизненной позиции, каковой представляет собой высшую интеграцию его ценностей. Отношение индивида к земле, как ценности, не является индивидуальным отношением, а связано с исторически развитым существованием индивида как члена какой-либо общины. В самосознании казахского народа глубоко укоренено представление о целостности человека с миром, с природой, духовная близость, единение, заполняющее духовное пространство.

Ж.Жабаев подчеркивал, что человек - есть продукт социального развития и то, какие цели и какой смысл личность возведет в приоритет ценностных, укажет нам и на уровень духовного развития общества. В аксиологическом аспекте личность довольно часто схватывает и выражает данную социальную среду и указывает на включенность человека в общественные отношения. Человек творит свою жизнь сам, но в соответствии с историческими законами развития. Однако человек может предвосхитить свое общество, наполнив его этическими категориями добра, любви, дружбы и доверия, преданности своей родной земле, отчизне.

Великий акын казахских степей Жамбыл Жабаев указывал на глубоко укорененную социальную природу человека. Социальность в плоти и крови, даже в имени моем, - говорил Жамбыл: «Жамбыл деген жай атым. Халық деген шын атым». Покуда жив человек, будет существовать и социальное пространство: «Өшпейтін, халық жыры қартаймайтын, өшеді деп оны ешкім де айта алмайды» (Жамбыл). М.Жумабаев не раз подчеркивал, что именно в обществе и через общество, в процессе постоянной деятельности человек изменяет не только окружающий мир, но и свою собственную жизнь, осмысливая ее со своим народом. В этом отношении хотелось бы отметить, что самореализация только тогда осуществляется эффективно и всесторонне, когда развитие каждой отдельной личности совершается во имя всех живущих и тех, кто еще будет жить. Личность реализует себя через действия, идеи,

цели, которые не кончаются на ней самой. Диалектика здесь такова, что чем в большей степени человек реализует себя, как человек общественный, тем богаче его личностное содержание, тем ярче и многообразно проявляется его индивидуальность, тем больше объективных и субъективных предпосылок для того, чтобы человек был в действительности самодостаточен.

В своих песнях Жамбыл правдиво рассказывал о реалиях того времени (о быте простого народа), о высоких качествах, которыми должен обладать человек (в песнях о батырах) и отображал в своих произведениях.

В годы Отечественной войны стихотворные произведения Ж.Жабаева вдохновляли, давали надежду и всеобщую известность получили его песни «Ленинградцы, дети мои», «Приказ Родины», «Москве», «Приказ Родины», «Поэма любви и гнева», «В час, когда зовёт Сталин». Философские идеи Ж.Жабаева отличалась социальной наполненностью, насыщающей внутреннее пространство человека природным калоритом, выраженное эпической простотой повествования. Он сочетал устное народное творчество с литературным казахским языком, теоретические изыски с практическими основаниями. Его творчество представляет яркую страницу казахской социально-философской мысли советского периода. Мысль Ж.Жабаева связана с обществом, а именно с жизнью простого народа. Его перу принадлежит множество романтических, бытовых, социально-сатирических песен, героических поэм и сказок («Собака бая Кадырбая», «Чёрный указ», «Поэма гневного сердца», поэмы «Утеген батыр», «Суранши батыр», сказка «Хан и акын», «Притча о лентяе» и др.). Человек - существо социальное. Его индивидуальность раскрывается во всех сферах его деятельности (трудовая, общественная, семейная и др.), которая напрямую связана с обновлением общества, связанного с поиском и принятием новых решений, которое невозможно без преодоления сложившихся стереотипов, без свободного творчества в самых различных областях деятельности людей. Смысл человеческой жизни в том, чтобы реализовать свои способности в этом мире и передать результаты последующим поколениям (диалектика преходящего и вечного). Творчество человека, его вклад в материальную и духовную жизнь общества делают жизнь осмысленной. «Смысл жизни людей, таким образом, - пишет И.Д. Панцхава, - должен состоять в соединении их индивидуальных стремлений с поступательным развитием человечества... Индивид, как часть коллектива, не может усматривать смысл жизни только в реализации личных интересов, т.е. личной цели, находящейся в непосредственной зависимости от жизненно важных задач всего общества. Поэтому смысл жизни каждого индивида неразрывно связан со смыслом человеческой истории, которая в каждую эпоху ставит перед человечеством определенную задачу. Эта задача обусловлена закономерным развитием общества» [1, С.188-189].

В советское время песни акына были пронизаны патриотизмом (поэмы — «Моя родина», 1936), «Вооружённый народ», песни — «Гимн Октябрю», «Колыбельная песня», «Кляча и конь», «Песня о братстве народов», «Ленин и Сталин» и др.

Творчество в казахской философии всегда выражалось «в близости к реалиям бытия» (М.С.Орынбеков), «к универсалиям культуры, к запахам гор и степей, к ветрам кочевой цивилизации» (А.Нысанбаев), что характерно и для мировоззрения Ж.Жабаева.

Искусство в творчестве Ж.Жабаева выступает как деятельность, которая утверждает и прагматическое отношение человека к миру, а также созерцательное, основанное на эстетическом отношении к природе, к Вселенной, к человеку и это отношение было необходимо как условие полноценного, радостного человеческого существования.

Ядром человеческого существования, по мнению психолога В.Э.Чудновского [2, С.116], - в своеобразном для каждого субъекта соотношении «горизонтального» и «вертикального» измерений - стремления «забежать вперед» (мысленно представить себе собственную жизнь в целом) и стремления «вверх» - к высоким ценностям и духовным идеалам. В казахской философской мысли особо актуальной была проблематика

человеческого существования в «горизонтальном» измерении, т.к. мыслилась жизнь с ее конечностью, взаимосвязанная с неустойчивостью и непостоянством бытия. («өмір, дүние дегенің ағып жатқан су екенің», «осы жалған дүниеден шешен де өткен не бұлбұл, көсем де өткен не дүлдүл», Абай Кунанбаев; «дүние деген ұшқан құс, байқай алмай қаларсың, басынан шарлап өткенін», М.Мөңкеұлы). Вполне естественно, что в горизонтальной плоскости измерения человеческого существования существует явное противоречие, заключающееся в конечности земной жизни.

Казахская мысль стремилась обрести прочный смысл в «вертикальном» измерении, поскольку она связана с обретением вечного смысла, вечной жизни как высокого идеала. М.Ауэзов писал: «...тас үгітіліп құмға айналады, темір тозады, ұрпақ озады, дүниеде өлмейтін сөз ғана...» [3,С.50]. Имея своей предпосылкой высокие ценности и идеалы, этот процесс в итоге дает результат, прямо противоположный устремлениям человека. Вспоминаются сформулированные И.Кантом три вопроса, имеющие, по его убеждению, принципиальное значение для осуществления смысла жизни: «что я могу знать?», «что я должен сделать?», «на что я могу надеяться?». Последний вопрос указывает на иллюзорный характер ожидаемого. Данный процесс связан с «многоликостью» человеческого мышления, в том, что оно не остается на одном уровне развития по отношению к выполняемым функциям.

Субъект-объектные отношения находят свое отражение в социуме, в ценностях, аккумулированные в истории культуры. По Гегелю, человек - это целый мир, в который входит все общество и вся культура, поэтому человека определяют как общественно-культурное существо. Общество и культура - это его среда, где он может найти смысл и в полной мере реализовать его. Ж.Жабаев горячо любил свою Родину - Казахстан. В своих произведениях он отмечал свое искреннюю духовную близость к родному краю, в которой он обретал целостность. Именно в таком отношении раскрывается полнота взаимоотношений и происходит реализация духовных основ бытия. Вот одно из его стихотворений.

Казахстан.

Есть земля - и на ней живёт
Славных воинов гордый род,
По зелёным её полям
Бродит тучный и сытый скот.
Есть страна, где велик простор
Океанов полей и гор,
И прозрачных, как лунный свет,
И безбрежных, как даль, озёр.
Там лесов недоступных тень,
Там зелёных жайлау сень,
Там в широкой степи, акын,
Ты встречаешь и ночь, и день.
Есть земля, что в себе хранит
Медь, железо, свинец, гранит.
И об этой земле твоя
Молодая домбра звенит.

Общественному сознанию таких людей, как Жамбыл-ата, нужно помнить всегда. Особенно актуально в современном мире, где смысл и цели, которые ставит перед собою человек должны быть вполне реальными и согласовываться со смыслом общества. Именно такая общность личности и социума дает основание оптимистически смотреть на бытие человека в мире и его сущность - «менде болмаса да, елде болсын» (пословица), «туған ел, дүниеде сен болмасаң, өзімді отқа атар ем әлде қашан» (К.Аманжолов); человек за время своего проживания во Вселенной смог преодолеть трагизм индивидуальной смерти непосредственно в результатах своей деятельности, своего творчества, которые навсегда остаются в памяти поколений, потомков.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Панцхава И.Д. Человек, его жизнь и бессмертие. М., 1967.
2. Психологические, философские и аксиологические проблемы смысла жизни.// Вопросы психологии. – 1999. - №4.
3. Қазақтар. Көпшілікке арналған IX томдық анықтамалық. А., 1998. IV том.

ӘОЖ 811.512

ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ЖАНА КЫРГЫЗ-КАЗАК АҚЫНДЫҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ БАЙЛАНЫШЫ

Орозобекова Ж.К., ф.и.д., профессор,
Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин
Лингвистикалык экспертиза бөлүмүнүн эксперти

E-mail: manas-65@inbox.ru

Жамбыл Жабаевдин өмүрү чыгармачылыгы тууралуу эң алгач жолу союз маалында мектепте окуп жүргөн кезибизде 5-класстын кыргыз адабиятынан окуган элек. «Октябрь гимни», «Менин Мекеним», «Лениндин мовзoleyинде», «Ленин жана Сталин», «Ленинград балдарына» деген ырларын жатка айтып берүүчүбүз. Эң таасирдүү эсте калганы «Бакыт, байлык жана акыл» легенда жомогу эле. Ал кезде китепте Жамбыл Жабаев казак акыны, - деп турса деле, биз кыргыздын акынындай эле тааныптырбыз. Себеби эл ичинде аталарыбыз алкаса «Жамбылдын жашын берсин, талантын берсин» дегенине кулак каныгып калган көрүнөт.

Акындын чыгармаларынын алгачкы жыйнактарынын бири 1938 -жылы акын Кубанычбек Маликовдун редакциясы алдында жарык көрөт. Тагыраак айтканда «Жамбыл Жабаев» деген чыгармалар жыйнагы латын ариби менен кыргызча котормосу «Кыргызмамбас» басмасынан басылып чыгып элге тарай баштаган. [1.162]

Ал эми 1946-жылы Жамбыл Жабаевдин 100 жылдык юбилейине арналган басма жарык көрүп, анда акындын чыгармачылыгын тематикасына жана жанрдык түрүнө карай үч бөлүккө бөлүп даярдашкан. Жаш курагындагы ырлары Бурул кызга арналган ырлары, Сара кыз менен, Кулмамбет менен болгон айтыштары; нускоочу ырлары; экинчи бөлүгүндө легенда жомок, эпикалык «Сураншы-батыр», «Утеген-батыр», «Хан жана акын», «Жалкоо жөнүндө жомок», «Бакыт, байлык жана акыл» жомогу; үчүнчү бөлүгүндө «Калинин аксакалга», «Ежов батыр жөнүндө ыр», «Клим батыр», «Биздин Киров» ж.б ушул сыяктуу ырлардын топтому кирген. [2.128.]

1996-жылы 150 жылдыгына арналган жыйнак жарык көргөн. Быйыл акындын 175 жылдык юбилейи өтүп жатат. Акындын өмүрү кылымга тете узак болгонундай эле, казак менен кыргыз урпагы жашап турганда акындык поэзиянын чок ортосунан орун алган элине калтырган керемет чыгармалары дагы жашай берээрине шек жок.

Жамбыл Жабаевдин төкмө акындык өнөрүнөн сырткары, дастанчы, эпик айтуучу, нускоочу жана новатор көп кырдуу талант экенинин белгилесек болот. Акындын чыгармалары кандай гана жанрдык түрдүн алкагында жаралбасын маани-мазмуну жагынан терең, тематикасы ар түрдүү, өзү жашап өткөн доордун жаман-жакшысын, адилеттүүлүк менен караөзгөйлүктү, жалган менен чындыкты, өмүр менен өлүмдү, мезгилди, тарыхты, кашкайта чагылдырган, элдик мурастын үлгүлөрүн жаратмандуулук менен айта билген жана жаңы коомду чын жүрөгү менен кабыл алып, новаторлук менен мамиле кылган патриот акын болгондугун баса белгилеп келип, Жетисуу айтуучулук мектебин негиздеген Кабандан тартып улаган айтуучулук мектебин түзгөндүгүн жана акындык менен айтуучулукка тең акындын чыгармачылыгына учкай болсо да кайрылып, акындык поэзиянын тарыхындагы салттуулук жагдайынан кеп учугун улоону орундуу көрдүк.

Эпик айтуучулардын катарында эле көркөм сөз искусствосунун башатында турган акындык поэзия тууралуу кеп козгогондо, ак тандай акындардын бир-бирине кыттай кыналган ыр саптары, чукугандай таамай айкан тапкыч чечендиги, алмустактан берки адамдын акыл наркын ыр саптарына чөгөрүп, кыл аспаптын кылын күүгө келтирип, коңур добуш үн менен таңды-таң дебей, түндү түн дебей, ырдап, кулактан кирип бойду алган, уккандын черин жазган улуу сөздүн усталары өнөрдү баккандардын элеси көз алдыбызга келе түшөт. Көөнө доорлордо биз билбей калган канчалаган ак тандай акындар өттү экен, арийне ыр башатынын алгач кышын койгон ырчы ким болгонун да билбейбиз. Бирок дагы ушул кезге чейин кыргыз, казакта айтуучулук манасчылык, ырчылык, акындык, салттуу таризде уланып келе жатканы, алардан көөнөргүс сөз өнөрү калганы анык.

Тарыхый булактарга караганда бизде «ырчы» дегендин маңызы менен колдонулушу башаты Чынгызхандын баласы Жуучуну угузгандагы Улук ырчынын (Кетбуканын) ырчылык өнөрү менен байланыштуу айтылып келет. Кетбуканын Жуучуну угузгандагы ырынын үч варианты жана комуз күүсү сакталып калганын XIII кылымда «Түрктөрдүн ата-теги» деген жыйнакка жана араб тарыхчысы Ибн-ал-Асирдин летописине кирген маалыматтан улам билебиз, бул маалымат белгисиз бир перс жазмакери кагазга түшүргөн текст менен тастыкталат. Угузуу ыры табышмактаткан каймана тил аркылуу алым сабак, собол таштоо ыкмасы менен ырдалган. Ырдын кагазга түшүрүлгөн нускасы да мазмундук жагынан тарыхый учур менен шайкеш келип турганы кызыгууну жаратпай койбойт. Кетбуканын таржымалы тууралуу санжыра тарыхый булактарда 1227-жыл наамына болжолдошот. [3.202-204.] Акындык поэзияда табышмактатып суроо таштап, экинчиси жооп берген форма дал ушул башаттан улам калыптанган шекилдүү. Маселен, Кетбука

Деңиз баштан ылайланды,
Ким тундураар аа ханым?
Терек түптөн жыгылды,
Ким тургузар аа ханым?

Чыңгыз хан

Деңиз баштан ылайланса,
Тундураар уулум – Жуучудур.
Терек түптөн жыгылса,
Тургузаар уулум – Жуучудур.
Көзүңдөн жашың чубурат
Көңүлүн муңга толгонбу?
Ырың көңүл оорутат,
Жуучум каза болгонбу? .[4.46]

Акындык поэзиядагы алым сабак айтыштын эң бир күчтүү шыкты, терең акылды, тапкычтыкты талап кылган ыкмасы ушул. Кийин мындай форма кийинкилерге калька катары кызмат кылган болуу керек. Мисалы, Талым кыз менен Көбөктүн, Жамбыл менен Сара кыздын айтышын алсак. Кетбуканын ыры кара ыр формасында болгон көрүнөт, кара ырдын салттуу түрдө ырдалышы, төкмөчүлүктө комуздун коштоосу менен уланып кеткени тууралуу: «Эпосту жарата турган тарыхый шарттын жоюлушу кара ыр кайтадан адабият аймагына кирип, көбүнчө акындар чыгармачылыгынан кеңири орун алып, адабият тарыхында кара ыр өнүгө баштагандыгын Асанкайгы, Токтогул тарабынан тарабынан алгач башат алган салттуулук уланат. Ал Замана поэзиясы аталуусу менен өз алдынча жанрдык жүктү көтөрүп калктын көркөм табиятында орчундуу роль ойнойт», - деп жазган белгилүү фольклорист аалым Батма Кебекова. [5.34] Акындык өнөрдүн кийинки тарыхы Алтын Ордонун дооруна туш келет. Ал доордо Өзбек хандын улуу баласы Жаныбек хан он алты жыл кандык кылып туруптур. XIV-XV кылымдардагы аты калган Токтогул, Асан Кайгы, Жээренчелердин оозунан калган сөздөр, ырлардын мазмуну жетиштүү түрдө тарыхый учурлардан кабар берет. Мисалы, хандын каарынан бир эле кыргыз эмес, жалпы түрк балдары запкы жегени айтылат:

Ата түрктүн балдарын,
Алды алдынан айдадың,
Адилет ишке барбадың,
Карчыга салдың калкылдап,
Ааламды алдың арчындап,
Эр өлтүрүп кун бербей,
Талап кылып пул бербей,
Каңкорлугуң арбыды,
Сенден кордук көрбөгөн,
Түрк баласы калбады ж.б. [6, №1021].

Болбосо, Аксак Темир Токтогулду даргага астырардын алдында да тайманбай туруп акын:

Жалпы түрктө сайраган,
Булбул элем Токтогул.
Чарчабаган аргымак,
Дулдул элем Токтогул.
Тартынбаган ар иштен,
Кургур элем Токтогул.
Качырганын кайсаган,
Тунжур элем Токтогул.
Топту түзүп, туу жыккан,

Буудан элем Токтогул. [7.инв., №1021] ошол замандын каардуулугун, адилетсиз падышанын кылган иштеринин курмандыгы болгондугун айтып өтөт. Токтогулдун замандашы Асанкайгы болсо кыргыз, казак, ногой, каракалпак элине кеңири белгилүү элдин эсинде бек сакталып калган философ акындардын бири болгон. Бир жылдары эл оозундагы айтымдарга караганда Обь дайранын жээгине конгон элге ак жайдын күнү кар жаап, муз тоңуп жут болот. Ошондо Асанкайгы кайгырып көпкө ырдаган дейт:

Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Куйругу жок, жалы жок,
Кулан байкуш кантти экен?
Алдейлерге эне жок,
Асырарга ата жок,
Жетим байкуш кантти экен?
Айдай бетин тытынып,
Жубан байкуш кантти экен?
Чапаны жок, жеңи жок

Ичээрине ашы жок,
Кедей байкуш кантти экен?,- деп, [7.19]. Асанкайгынын кайгырганын эл оозунда ушу кезге чейин айтылып калган:

Эл кадырын азган билет,
Эр кадырын эл билет,
Жер кадырын көчкөн билет,
Тоо кадырын сүрүлгөн билет,
Жоо кадырын чабылган билет,
Заман кадырын тарыган билет,
Тууган кадырын бөлүнгөндө билет

Соо кадырын ооруганда билет [7,12-13] деген жыш рифмадан түзүлгөн саптардын ар бир сабы нуска. Бул акындык поэзияда кийин туруктуу формула сентенция катары башка акындарга дагы көчкөн. Асанкайгынын ырларындагы санат, термелери улам кийинки акындардын чыгармачылыгында да кеңири колдонулуп келет. Кейиштүүсү алп акындын чыгармалары бизге толук жеткен жок.

Салттуу поэзиянын башында ырларынын тематикасы, мотиви, стили боюнча иликтөөнүн объектисине алынгандардын бири, Калыгул бай уулунун чыгармалары болду. Калыгул 1785-жылдары жашап өткөн ойчул акын болуптур. Башка акындардай болуп, комуз чертпеген, обондуу ырдабаган, куюлушкан жорго тил менен баяндап чукугандай сөз тапкан, чечендикке жакын айткан киши экен. Бу кишинин ырларынын мазмуну терең, төкмөчүлүктөн жакын, кара ыр деп аталат:

Адыры болбой, тоо болбойт,
Акыры болбой зоо болбойт,
Карысы болбой эл болбойт,
Камышы болбой саз болбойт,
Өрдөгү болбой көл болбойт,
Ашуусу болбой бел болбойт,
Карагай болбой, чер болбойт,
Кайратсыз адам эр болбойт.
Көп болуп жылдыз ай болбойт,

Көөнү тар киши бай болбойт [7.22] ички жана сырткы жыш рифмадан турган формула сентенция, терме ырларынын манызында турмуштук тарбиялык терең маани жатат. Жогорудагыдай модель дагы акындык поэзиядагы бирден-бир көп колдонулган поэтикалык салттуу ыкмалардан. Мындай кара ырдын өнүгүшүнө тарыхый окуялар, коомдук социалдык абал дагы шыкак берип турган шекилдүү. Кара ыр кыргыз фольклорунда толуккандуу объектиге алынып изилдене элек. Кара ырдын чеберлерине Арстанбек, Калыгул, Молдо Нияз, Молдо Кылыч өңдүү акындарды атай кетсек болот. Акындык поэзиядагы өз алдынча модификацияга, стильге ээ жанрдык түр десек болор.

XVIII-XIX кылымдарда XX кылымдын башында жогорудагыдай алп акындардын салтын көптөгөн зор акындардын тобу толуктады, кара ыр, төкмөчүлүк өнүктү-өстү. Ушул өңүттөн алганда акындардын чыгармачылык өнөрүндө синкреттүүлүктү байкоого болот: ырчы, төкмө акын, жомокчу, чечен, айтуучу ж.б. Алсак, Балык Кумар уулу ал алп манасчы болгон, «Манасты» «Оторкандан» тарта айтып, «Манастан» башка кенже эпостордон, ошондой эле элдик ырлардан мыкты аткаруучу экен. Айта кете турган сөз, Чөжө акын дагы «Оторканды» айткан дешет. Ал эми Музооке Тоголок Молдонун устаты болгон. Музооке акындыгы артык, комузчу, күүчү өнөрү бар экен. Кадимки Арстанбек менен комуз чертишкени аңыз калган. Акшербет Бүргө кызы, Назар Болот уулу, Чөжө, Майкөтөн, Сокур Калча, Айтыкеден тартып, Жапыйдын Тыныбегине чейинки ысымдарды атасак жетиштүүдүр.

Чөжө Каржабай (Шөжө Каржаубай) теги кыргыз, казак окумуштуусу Х. Сүйүншалиевдин жазганы боюнча Көкчөтоодо 1808-жылдары туулуп 1895 ошол чөлкөмдө каза болот.[8.234] Чөжө көзү азиз болгон менен дүйнөнү күзгүдөй чагылдырган көп кырдуу талант абдан мыкты акын болгондугун Балта, Кемпирбай, Тезекбай, Жамшыбай менен болгон айтыштары жана өмүрүнүн соңку жылдарында Байтик баатырдын айылына келип ырдап, андан Жаныш менен айтышканын көрүнүп турат. Бул текстин жазылып калганы бар.(уруусун эски кыргыз уруусу деп аташат экен).

Кыргыз акындык поэзиясынын тарыхында элге таржымалы так айтылбай белгисиз жүргөн алп акындар да өткөн экен, алардын бири Катаган. Катаган акын тууралуу учкай айта кетели, учурунда акындын ысымы казак менен кыргызга аттын кашкасындай таанымал болуптур. Казакта ал тургай «Үлкен акын Катаган, Коңыр Бөрү асында, Бес жүз жылкы матаган» деген сөз калыптыр. Катагандын жашап өткөн турагы тууралуу ар кандай маалыматтар айтылат. Так маалымат жок, арийне казак акыны Кабылов Өмүрбек төмөндөгүдөй маалымат берген: «Илгери Ормон кандын тушунда Катаган деген чоң ырчы болгон экен. Казактын Коңыр Бөрү деген сексенге чыккан байы каза болуп, жыл айланып аш берилет. Ашты Тезек төрө башкарат. Ашка Ормон кырк кишиси менен келип. Катаган деген ырчысын ала келет экен. Катаган ашта тогуз күнү ырдап беш жүз жылкы алат байгеге.

Ошондо Ормон кетип бара жатып тамаша кылып Тезек төрө, казактан жакшы ырчы чыкканча биздин олжодон бөлүшүп турайын дейт. Буга Тезек ызаланып калат. Байгара деген аскер башчысын чакыртып: «Казактын мыкты акынын тапкын, Ормонкандын ырчысы Катаган менен айтыстырамын», - дейт. Байгара издеп жүрүп Сүйүнбай деген бир жаш акынды таап келет. Сүйүнбай ошондо 23 жашта болот. Көп узабай Ормонкандан ашка чакырып киши келет. Тезек төрө 50 кишисин алып, Сүйүнбайды кошо алып ашка келип түшөт. Ошондо Катаган элүүлөргө келип, салмактуу акын кези экен. Айтыштын тексттин эч ким жаттап калбаган, эл оозунда айтылып калган сөзгө кулак төшөсөк, акындар элдин руханий жан дүйнөсүн азыктандыруу менен чектелип калбай, эки элдин ынтымагын чыңалтып турган дагы данакерлер болгондугунун түшүнүүгө болот. Ошондо Сүйүнбай акын Катаганды жеңип, байгени алат. Кийин-мурун бул айтыштын эки алп акынга тиешелүү текстинин нускасы табылбаптыр. Ошондон көп узабай Катаган жер оодуруп Таласка кеткен дешет. Мунун бир аныгы, карыялардын айтымында Катаган алп акын болгон экен, Олуя-Атада каза болот. А кишинин оозунан «Эр Болот» («Нурпери») эпосун угуп калган Абдыкеримов Арстанбек Катаганды көрүп калдым деп чоң фольклор изилдөөчү Ж.Таштемировго баяндап бергенине караганда Катаган деген чоң акын болгон экен.

Жамбыл Жабаев ошол чоң акын Катаган, айтылуу Арстанбек менен айтышкан Сүйүнбайдай алп акындын окуучусу болгон экен. Кыргыз акындык поэзиясынын тарыхында Жамбыл Токтогулдан бир топ улуу болсо да Токтогулдун талантына баа берип, жогору сыйлаганы биз үчүн мактаныч. Жамбыл Жабаев жогорудагыдай алп акындын шакирти эле болбостон абалтан калыптанып келген акындык өнөрдү салттуу түрдө алып, аны өнүктүрүп жана кеңейтип, өзүнүн мектебин түзгөн көп кырдуу талант болгондугун казак кыргызга бирдей таанымал белгилүү аалым А.Булдыбаев минтип жазат: «Кезинде Сыр боюнда туулуп, Жетисуу акындык мектебине негиз салган Кабан (Кабелиса) акындык мектебин Бактыбай Жолбарысулу үйрөнүп, кийин Кабан акындын жээни Сүйүнбай Аронуулу улантып өз мектебин калыптан- дырса, Мэулимбай, Кыдыралы, Калка, Темиргали, Артык, Эбикен, өзүнүн айтыш мектебин калыптандырды. Сүйүнбайдын шакирти Жамбыл Жабаевдин чыгаан таланты аркасында бул мектеп Сарыбас, Кенен, Үмбетали, Бармак, Саядил, ж.б көптөгөн таланттар аркылуу өзгөчө таанылды. Бул мектеп өкүлдөрү, жыраулык ырчылык, акындык менен катар, жыршылык өнөрдү да өнүктүрдү» - дейт. [9. 3]

Ошол таланттардын ичинен казак кыргызга тел, домбура менен комузду бирдей чертип, ырдаган жез тандай акын Кенен болгон дешет:

«Кенен кыргыз елі туралы айтканда үнөмі екі халыктың бірлігін, өзіне көрсөткен жақсылыгын алға тартады. Көрші жұрттың өзіне деген ықылас-пейілін асқан сүйіспеншілікпен жырға қосады. Ол қазақтың домбырасымен де, кыргыздың комузымен де жыр төккен.

Ал сол кездегі қазақ-қыргыз ақындарының қою достығы туралы тағы да осы әнінде:

«Ер жігіт сыртта жүрсе ел сағынар,
Елден соң туып өскен жер сағынар.
Туған ел, өскен өлкем жөнің бөлек,

Әйтпесе, кыргыздан да силасар ер табылар», - деп толғайды. Туған жерге сағыныш пен кыргыз халқына деген алғыс қатар өріледі ән шумақтарында.

Қазақ пен кыргыз ақындарының арасында жырдың кедергісі де, тілдің кедергісі де болмаған. Әркім өзі тілінде жырласа да ортақ ұғым, біркелкі түсінік, бірыңғай пайым көрініс тапқан. Сондықтан «Жетісу ақындары мен кыргыз ақындары сан айтыстарда бір-бірімен сынаса жүріп, екі тілде бірдей жырлап, екі елге тел перзент боп өсіп толысады. Майкөт, Бактыбай, Сүйінбай, Бөлтірік, Құлмамбет, Жамбыл, Сарбас, Кенен, Үмбетәлі, Өмірзақтар кыргыз тілінде де жосылған жүйрік танылса, кыргыздың Қалмырза, Төкпе, Тоғалақ, Халық, Оспанқұл сияқты көптеген өнерпаздары да қазақ тілінде кедергісіз жыр төккен», - деп жазат М.Жолдасбеков. [10.232]. Жогорудағы узак шилтемени бекеринен алғаныбыз жок, акындык поэзиянын байыркы карт тарыхына сереп салып келип, акындардын чыгармачылыгына кайрылып, акындыктагы салттуулукту: тагдыры бир эки

элдин маданиятында залкар акындардын абалтан үзөңгүлөш жүргөнүн, замандын жарчысы болуп, өз элин, жерин, тагдырын, тарыхын, арманын кубанычын, жаманын, жакшысын, достугун кашкайта айтып, кылымга көөнөргүс изин калтырып, акындык өнөрдүн ыкмалары салттуу түрдө улап, бир-бирине жеткирип келген залкар акындарыбыздын насили азыркы кезге чейин салттуу түрдө сакталып калганы маданий дүйнөбүздөгү чоң олжо, көөнөргүс казына экенин белгилейт эмеспи.

АДАБИЯТТАР:

1. Жамбыл Жабаев –Фрунзе:Кыргызмамбас, 1938,-162-б
2. Жамбыл Жабаев (чыгармалар жыйнагы)-Фрунзе,Кыргызмамбас, 1946, 128-б.
3. Сборник материалов относящиеся Золотой Орды, извлеченные из арабских-персидских сочинений.т.11.,М.,-Л.,1941стр.202-204
4. Б.Кебекова. Кыргыз эл ырчыларынын тарыхынын очерктери.-Бишкек:Турар, 2009., 34-б
5. КУИАнын кол жазмалар фондусу инв.,№1021
6. КУИАнын кол жазмалар фондусу инв.,№1021
7. Кыргыз эл ырчылары.-Б.,1994.,19
8. Х. Сүйүншалиев Казак адебиетинин калыптасуу кезеңдери-Алматы 1967.,234-б
9. А.Булдыбай Жетису жыраулык,жыршылык, акындык дастандары.-Алматы:басмасы, 2014, 36
10. М.Жолдасбеков Асыл арналар.-Алматы:Жазушы,1986., 232-б

ӨОЖ 821.512.122

ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР

Оспанбаева Н.

Илияс Жансүгіров атындагы Жетису университети, Талдықорған қ.

E-mail: nargizasetovna@mail.ru

Жазушы шығармасындағы көнерген сөздер өткен ғасырдағы қазақ тілінің байлығын көрсетеді. Біз оның туындыларын оқи отырып, көнерген сөздерді кездестіре отырып, сол дәуірдің тынысымен тыныстай аламыз.

Кілт сөздер: Жамбыл, этнографизм, көнерген сөз, тарихи сөз, архаизм сөз.

Древние слова в творчестве писателя отражают богатство казахского языка прошлого века. Читая его произведения, мы можем вдохнуть дыхание той эпохи, встречая старинные слова.

Ключевые слова: Жамбыл, этнографизм, древнее слово, историческое слово, слово архаизм.

The ancient words in the writer's work reflect the richness of the Kazakh language of the last century. Reading his works, we can breathe in the breath of that era, meeting the old words.

Key words: Zhambyl, ethnography, ancient word, historical word, word archaism.

«Менің пірім – Сүйінбай, сөз сөйлемен сиынбай!...», - деп жырлаған Жамбыл Жабаевтың 175 жылдығы да келіп қалыпты. Жалпы, ол қандай ақын деген сауал қояйын. Ал бұл сұраққа жауап бермес бұрын оның өміріне кішкене тоқталып өтсем.

Жамбыл Жабайұлы (әкесінің шын есімі Жапа) қазіргі Алматы облысы теріскей Алатаудың солтүстік бауырын жайлап қыстаған Шапырашты руының ішінде 1846 жылы ақпан айында Жамбыл тауының етегінде дүниеге келген. Ұлттық әдебиет бөлімінің қызметкері Игиликова Сымбат Игиликқызының мақаласында жыр дүлділінің есімі туралы қызықты ақпарат бар екен. Міне, «Жамбыл» деген сөз қытай тілінде «Қорған» деген

мағынаны береді екен. Таудың атын ертедегі қытай келіп осы Алатау атырабын Шу өзенінің бойын, Балқаш жағасын мекендеп билеп тұрған кезде солар қойған ат екен деседі.

Ол – жыршы-жырау, ақын. «Халық поэзиясының алыбы», «XX ғасырдың гомері». Жамбыл Жабаевтың қарапайымдылығына таңғаламын. Неге? Себебі, оның «Жамбыл – менің жай атым, халық менің шын атым» деген сөздері есіме түседі. Сүйінбай дегенде жадымызға Жамбыл Жабаев келетіні сөзсіз шығар, сірә? Он алты жасында Сүйінбай Аронұлынан яки өзінің ұстазынан бата алу, мен үшін, үлкен жетістік. Өзімнің он алты жасымда Сүйінбайдай тұлғадан бата алу тұрмақ, Жамбыл секілді ойлаған емеспін... Оның алғашқы өлеңі: «Шағым» (бала Жамбылдың молданың үстінен әкесіне жасаған шағымы). «Шағым» өлеңінен үзінді:

Шып-шып етіп молданың
Қолындағы тобылғы.
Қозғалтпайды жон жағым,
Талай дүре соғылды. [2, 177]

Үзіндіні жайдан жай келтіргенім жоқ. Оның ақындық шеберлігі туралы тілге тиек етпесем әйтсе болмас. Әр өлеңінің өзіндік көркемдік ерекшеліктері бар. Ал, олардың шығу тарихы тіптен қызық. Білесіздер ме, Жамбыл осы «Шағым» өлеңін бар болғаны он жасында шығарған. Бірақ, өлең ұйқасында, ой иірімдерінде, тілінде ешқандай кемшілік жоқ. Өлеңді қалай-қалай өрбітеді, иә? Нағыз өлеңдер Жамбылда ғой!..

«Қозғалтпайды жон жағым, талай дүре соғылды» дейді. Бұндай сөзді қазіргі таңда кімдер айта алады? Осы жерден бала Жамбылдың қайсар, батыл болғанын көріп тұрмын. Тек бұ өлеңде көрініс таппайды, тағы Романовтар әулетінің таққа отырғанына 300 жыл толуына орай тойға жиналған қазақ байларының жағымпаздық қылықтарын әжуалаған «Өстепкеде» өлеңі бар, Мөңке болыс туралы сатиралық өлеңінде және т.б туындыларында оның шыншыл, намысқой екенін көре аламыз. Сіздер жыр алыбының қандай ақын екендігін сезген боларсыз деген үміттемін. Алайда жоғарыда қойылған сауалға қосарым мынау. Тағы бір рет. Жамбыл Жабаев қандай ақын? Жамбыл жәй ғана ақын емес, ол күрескер ақын. 1916 жылғы Ұлт-азаттық көтеріліс кезінде 61 жасына қарамай, көтерілісшілерді қолдап, жыр арнады. Романовтардың таққа отыруының 300 жылдығына арналған Верныйдағы ақындар айтысындағы ақындық болмысы көзден тыс қалды. Сонымен қатар, Жамбылдың Балуан Шолақ, Әсет ақын, Шашубай сынды ақындармен арасындағы әңгімелер қалың оқырманға жеткен жоқ. Яғни, алтын қылыш қынабында жатпайды демекші, бізге әлі оны тану үшін жаңа көзқарас пен таным қажет. Тақырыбымнан ауытқып кетпей тұрғанда шығармаларындағы этнографизмдерге келейік.

Этнографизм (грек. *ethnos* - «тайпа», *grapho* - «жазамын») - жеке бір ұлтқа, ортаға тән салт, тұрмыстық заттың атауы. Бұл анықтама Конкабаева Назым Нурболатовнаның диссертациялық жұмысында кездеседі. Сомен этнографизм дегеніміз белгілі бір ұлтқа тән салт-дәстүрдің, әдет-ғұрыптың, тұрмыстық заттың атауы. Ал олар Жамбыл шығармаларында кездесе ме? Әлбетте. Төменде жыр-дастандарынан үзінді беріле отырып, талданады.

Патша жорық ашуда.
Дүре соғып дүрілдеп,
Бүлдірген елді біріндеп,
Атуға да, асуға. [1, 159]

Патша – тарихи сөз. Оның ішінде ел басқаруға қатысты сөздерге жатады. Патша деп ел билеуші адамды айтады. Кітаби дәстүр ертедегі әміршілерді «патша» деп атау біздің уақытымызға дейін орыс тілінде сақталып келді. XIX ғасырда орыс сөз пайдалануда, әсіресе қарапайым халықта, осы сөзбен монархты белгілеген.

Еміренге дала күңіреніп,
Жайлауларда, тауларда,
Жетісу бойы тебіреніп,
Қуырылған патша, *хандарға*. [1,159]

Хан – тарихи сөз. Оның ішінде ел басқаруға қатысты сөздерге жатады. Хан - лауазым. Түркі-моңғол халықтарында мемлекет басқарған билік иесі.

Зерттеушілер Хан сөзі семантикалық-тілдік реңкі өзгерген көне түркілердің “қаған” терминінен қалыптасқан деп есептейді. Жазба дерек көздері Орталық Азия халықтары Хан терминін Түркі қағандығы ыдырағаннан кейінгі кезеңнен қолдана бастағандығын растайды.

Жетсе жендет *нөкері*,
Халықтың сөзсіз құруы:
Айдан анық қан қылып,
Ұл, қызды тұтұын қылуы.[1,160]

Нөкер – тарихи сөз. Оның ішінде ел басқаруға қатысты сөздерге жатады. Олар билеушілер (патша, хан, т.б.) мен жоғары лауазымды адамдарға қызмет еткен адамдар. [3]

Қарыс жауып қабағын,
Суырып қыннан *қылышын*.[1,169]

Қылыш – тарихи сөз. Қару-жарақтарға жатады. Ол ат үстінде ұрыс жүргізу үшін жеңіл әрі кесіп түсер қару ретінде қолданылған.

«Өтеген деген сенбісің,
Қамалды бұзған ермісің?!..»[1,171]

Қамал – тарихта болған хандық атауы. Орда деген мағынаны береді.

Көрінді көзге бір *шаһар*,
Өлуге енді қалғанда.[1, 179]

Шаһар – қала деген сөздің орнына қолданылады. Тарихи атау. (Е.Хамитова)

Сия *сауыт*, қаламсыз,
Дәптер, кітап, қағазсыз,
Ой қозғаған домбыра,
Сөз қозғаған домбыра![1,184]

Сауыт – тарихи сөз. Садақ, қылыш, найза, т.б. қарулардан қорғану үшін жасалған басқа арналған киім. Сауыттың дулығасы, бұған қосымша мойынды жабатын жалбағай сауыт пен қол сауыт, аяқ сауыт темір шығыршықтан жеке тоқылады. Алғаш Сауыт I мың жылдықта Ассирияда пайда болған. Кейін бар елдерге тарады. Қазақстанның ежелгі тұрғындары – сақтар да сауыт жасаған. [3]

Мойнына *шекпен* байлатып,
Оралдан өрлеп Алтайға
Алуға *патша* ынтықты.
Садақ тартқан қазаққа
Түтіндетті мылтықты,
Ертістен өтіп, жоғары,
Жетісуға қол сұқты. [1, 186]

Шекпен – архаизм сөз. Үй тұрмысында қолданылған. Ол — жүннен тоқылатын сырт киім. Шекпен тек қана түйе жүнінен тоқылады. Күзеп алынған түйе жүнін шаңтозаңынан арылтып, одан соң қолмен майдалан түтеді де, шүйке жасайды. Шүйкеленген жүнді ұршықпен иіреді. Шекпен тоқитын жіп өте жіңішке болады. Иірілген жіпті екі ағаштың арасынан ыспалап өткізіп, оның буылтықтарын кетіріп қайта өңдейді. Шекпен де терме бау тоқитын өрмекпен тоқылады. Тоқылып болған кездемені кәдімгі матадан киім пішкендей етіп өлшеп, шекпен пішеді. Шекпенді жазда киеді. Оған қара барқыттан не болмаса басқа тыстық матадан қаптал жаға (дөңгелек жалпақ жаға) салып, етек жеңін сондай матамен көмкеріп әдіптейді. [3]

Садақ – тарихи сөз. Қару-жарақтың бір түрі. Ол жебе атуға арналған. Садақты тас дәуірінен 20 ғасырға дейін дүние жүзінің барлық халықтары пайдаланған. Ерте кезде аң аулауда, кейін соғыс ісінде қолданылған. Қарапайым садақты тобылғы, үйеңкі, т.б. ағаш шыбықтарынан доғаша иіп, екі ұшын қайыспен керіп жасайды. [3]

Ақ семсерлер жарқылдап,
Қомпаң-қомпаң шоқысып... [1, 189]

Семсер – болаттан істелген екіжүзді өткір қару. Қару-жарактыі бір түрі болып саналады.
Өрді беттеп екі қарт

Намазын оқып жол алды. [1, 191]

Намаз – діни сөз. Ол тәкбірмен басталып, сәлеммен аяқталатын, ерекше әрекеттер мен сөздерден тұратын ғажайып ғибадат. Бес парыздың бірі. О дүниеде ең бірінші сұралатын амал.

Намаздыгер болғанда,
Суықтөбе өрімен
Қарттар шыңға кеп жетті... [1, 191]

Намаздыгер – асыр(екінті) уақытын айтады. Ол бесін уақытының шыққан сәтінен бастап, күннің батуына дейінгі мезгіл. (Қ. Жолдыбайұлы)

Найзадай шашы тік тұрып,
Көтерген шаңырақ уықтай... [1, 197]

Найза – тарихи сөз. Жақын қашықтықта, бетбе-бет айқаста түйреу мақсатында қолданылатын қару түрі.

Бойдағы қару күшіммен,
Балалық парызымды берейін. [1, 199]

Парыз – тілімізге сіңісіп кеткен араб сөзі. Арабша фарз дейді. Бұлтартпас дәлелдермен әмір етілген діни іс-әрекеттер мен міндеттер. Мәселен, дәрет алу, намаз оқу, ораза ұстау және зекет беру.

Сонымен, жазушы шығармасындағы көнерген сөздер өткен ғасырдағы қазақ тілінің байлағын көрсетеді. Халық даналығынан туған ғасырлар бойы тіл қазынасының қоймасында сақталып келе жатқан, бірақ заман ағымына қарай адамы демей ме? Осылайша олар көнеріп, бізге түсініксіз болған сөздердің Жамбыл шығармаларында кездесуі нені аңғартады? Біз оның туындыларын оқи отырып, көнерген сөздерді кездестіре отырып, сол дәуірдің тынысымен тыныстай аламыз. Керемет емес пе? Әр сөз – ел өмірінің, ел өткенінің дәлелі. Жазушы мұрасы халық қалауын тапса, мәңгілік жасамақ. Оқыңыздар! Көз жеткізіңіздер! Толқыңыздар!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жамбыл Жабаев. Жапанға біткен бәйтерек: Өлеңдер, айтыстар, дастандар. – RS; Халықаралық Абай клубы, 2013. – 280 б.
2. Ибрагимов Қ. Қазақ тілі мен әдебиеті: Талапкерлерге арналған оқулық-тест. – Алматы: ШЫҢ-КІТАП, 2017. - 316 б.
3. Уикипедия. Ашық энциклопедия.

ӨОЖ 821.512.122.09

ЖАМБЫЛТАНУ – ӘЛЕМ ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ ТҰЛҒАТАНУДЫҢ КӨРНЕКТІ САЛАСЫ

Тебегенов Т., ф.ғ.д., профессор

Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы қ.

Мақалада Жамбылтану бағытында атқарылып жатқан келелі істері мен Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі салтанат құрған жаңа дәуірімізде Ұлы Даламыздың негізгі иесі мемлекет құрушы қазақ халқының аса көрнекті тарихи тұлғасы Жамбыл атамыздың жарқын жолы Мәңгілік Ел даму жолындағы болашаққа ұрпақтарымен бірге жалғаса беретіні сөз болады.

Тірек сөздер: әдеби шығармашылық, зерттеу еңбек, ғұмырнама, дерекнамалық-тарихнамалық, фильм

The article says that in the new era of independence of the Republic of Kazakhstan and the ongoing work in the direction of Zhambyl, the bright path of the outstanding historical figure of the state-forming Kazakh people, the main owner of the Great Steppe, Zhambyl ATA, will continue together with his descendants to the future on the path of Mangilik El development.

Key words: literary creativity, research work, life, source and historiography, film

Қазақ сөз өнері – Ұлы Даламыздың негізгі иесі қазақ халқының ата-бабалық киелі руха- ни құндылық қазынасы. Ауызша және жазбаша авторлық поэзияның егізделе өрілген жалғас- тықпен дамыған көп ғасырлық дәстүрі ежелгі дәуірлердегі тарихи-поэтикалық негізін сақтай отырып, қазіргі жаңа дәуірімізге ұласып отыр. Қазақ әдебиетінің қалыптасуы, дамуы кезең- деріндегі жәдігерліктерінің тасқа ойылып, халық жадында жатталып, кітап беттеріне кейін- нен жазылған әдеби-мәдени мұралары орта мектептердің, арнаулы орта және жоғарға оқу орындарының оқулықтарынан орын алған шығармашылық тұлғалар (Иоллығ Тегін, Махмуд Қашқари, Қорқыт Ата, Әбу Насыр Әл –Фараби, Жүсіп Баласағұн, Қожа Ахмет Иасауи, Дулат Бабатайұлы, Махамбет Өтемісұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөңкеұлы, Базар Оңдасұлы, Сүйінбай Аронұлы, Біржан сал Қожағұлұлы, Ақан сері Қорамсаұлы, Әсет Найманбайұлы, Жамбыл Жабаев, Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбайұлы, Шәкәрім Құдайбердиев, Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Айма- уытов, Мұхтар Әуезов, Сұлтанмахмұт Торайғыров, Қасым Аманжолов, Бауыржан Момышұлы, Жүмекен Нәжімеденов, Мұхтар Мағауин, Әбіш Кекілбаев, т.б.) даралана бағаланады. Бұлар- қазақ сөз өнерін ұлттық және жалпыадамзаттық гуманистік ұстанымдағы көркем ойлау биік- тігіне көтерген көрнекті шығармашылық тұлғалар. Қазақ сөз өнеріндегі осы дара тұлғаларының әрқайсысының шығармашылық әлемін бүгінгі және болашақ ұрпақтың жан-жақты білуі үшін зерттеу- зерделеу жұмыстарының үздіксіз жүргізіліп келе жатқаны – өркениет заңдылықтарына негізделген тұлғатану дәстүрі.

Жамбылтану – ұлттық және жалпыадамзаттық өркениет кеңістігіндегі тұлғатанудың көр- некті саласы. Оның шығармашылық ғұмырнамасына арналған жинақ еңбектер [1,2,3] -қазіргі жаңа дәуіріміздегі жаңаша бағалаулардың тарихнамалық-дерекнамалық негізі. Жамбылдың әдеби шығармашылық-өнернамалық тұлғасының алғашқы ресми танылуы оның 1913 жылы қазіргі Алматы (ол кезде Верный бекінісі) қаласында өткен Ресей патшалығынан үш жүз жылдығына арналған халықаралық көрмеде танымал жыршы- ақындармен, әншілермен, күйшілермен бірге арнайы шақырылғанынан, оларды түсірген П.А.Лейбництің фотосуретінен, этнограф В.А.Васильевтің кітабында (1915ж.) сол фотосуреттің жариялануынан басталатындығы туралы ғалым-жазушы М.Дүйсеновтің дерегінен көрінеді. Жамбыл шығармаларының КСРО-дағы және әлемдегі халықтарға танылуындағы деректерді жинақтаған, бағалаулар жасаған іргелі тарихи-танымдық, ғылыми-теориялық зерттеу еңбектер үздіксіз жазылып келеді. Жамбыл шығармалары КСРО-дағы және әлемдегі халықтар тілдеріне аударылды, солардың негізінде кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды, монографиялық кітаптар жарық көрді. Жамбылдың композиторлық шығармашылығын, жыршылық орындаушылық өнерін танытатын музыкалық мұрасы да арнайы монографиялық көлемде талданып зерттелді.

Жамбылдың үздік суырып салма төкпе ақындығы, философиялық толғаулары мен тари- хи дастандары, Шығыс халықтарына кеңінен таралған дастандар сюжеттерін нәзирагөйлік дәстүрдегі өзіндік нұсқамен жаңғырта жырлауы, мақамды-сазды композиторлық шығармашылығы, жыршы орындаушылық, күйшілік өнері, барлық туындыларының да халықтық сипаты- бәрі де оның адамзат өркениетінің мыңжылдықтар белестеріндегі көрнекті тұлғалармен тектес болмысын айғақтайды.

Жамбылтанудың тарихи негізі-XX ғасырдың 20-90- жылдары мен қазіргі XXI ғасыр ба- сында да үздіксіз жазылып келе жатқан поэзия алыбының шығармашылық тұлғасына арналған әдеби шығармалар және ғылыми-танымдық іргелі зерттеу еңбектер. Бұл еңбектер

жүйесінде көрнекті ғалымдардың, ақын-жазушылардың, мемлекет және қоғам қайраткерлерінің лебіздері басты орын алады. Жамбыл шығармалары XX ғасырдың 20-90-жылдары және қазіргі XXI ғасырдың басында Қазақстан Республикасына және Азия, Еуропа, Америка, Африка, Австралия құрлықтары кеңістігіндегі халықтарға кеңінен танылды. Жамбыл шығармашылығының жалпыәлемдік әдби үдерістегі үздік, дара құбылыс тұрғысындағы сипатын танытуда қазақтың көрнекті шығармашылық тұлғалары Мұхтар Әуезов, Сәбит Мұқанов, Ғабит Мүсірепов, Әбділда Тәжібаев, Әбдіжәмил Нұрпейісов, Мұхамеджан Қаратаев, Сапарғали Бегалин, Есмағамбет Исмайылов, Нина Смирнова, Мырзабек Дүйсенов, Шәмшиябану Сәтбаева, Нысанбек Төреқұлов, Сейіт Қасқабасов, Мырзатай Жолдасбеков, Сұлтанғали Садырбаев, Яһуда Амандықов және т.б. қаламгерлер ғылыми зерттеулер (ондаған монографиялар, мақалалар), көркем әдебиет шығармаларын жазды.

Фольклортану, әдебиеттану, өнертану салаларындағы зерттеулерде Жамбыл поэзиясындағы лирикалық толғаулар, дастандар жанрлық, көркемдік-стильдік тұрғысында саралана талданды. Сонымен бірге қазақтың дәстүрлі ауызша авторлық поэзиясындағы жыраулық-ақындық дәстүрді Жамбылдың жаңғырта дамытқан жаңашылдығы, ұлттық және жалпыадамзаттық гуманизм деңгейіндегі көркем ойлау дүниетанымының философиялық-психологиялық сарындары бағаланды. Жамбылдың жыршылық, композиторлық өнері өлеңсөз бен әуез (музыка) тұтастығындағы ұлттық және әлемдік өнертану заңдылықтары аясында байыпталды.

Жамбыл шығармаларының орыс тіліне алғаш аударылуында Қазақстандағы орыс ақындары П. Кузнецов, К. Алтайский, олардан кейін М. Тарловский, А. Брагин елеулі еңбек етті. Ақынның бірқатар өлеңдерін Д. Снегин, А. Жовтис, В. Копытин, Н. Сидоренко, Я. Смеляков, Л. Шефферс, М. Исаковский, А. Шубин, А. Адалис, А. Хазин аударып, орыс тіліндегі сол аударма нұсқалары КСРО, одан кейін шетелдер халықтарының тілдеріне аударылуына негіз болды. Осылайша Жамбыл атамыздың жырлары Ұла Дала тарихында әлемхалықтарының тілдеріне тұңғыш аударылып таралды, қазақ поэзиясының көрнекті үлгісін әлемге танытты.

Жыр алыбының поэзиясына арналған кандидаттық, докторлық диссертациялық еңбектер – Жамбылтанудың фольклортану, әдебиеттану ғылымдары салаларындағы іргелі зерттеулер. Атап айтқанда, XX ғасырдың 50-жылдары Қ. Тұрғанбаевтің «Жамбылдың эпикалық дастандары», Ә. Байтанаевтың «Жамбылдың лирикасы», К. Бейсембиевтің «Жамбыл шығармаларындағы советтік патриотизм» тақырыбындағы кандидаттық диссертацияларында ақын шығармалары жанрлық, сюжеттік-композициялық, көркемдік-стильдік тұрғыда жүйелене қарастырылды. Ал, XXI ғасырдың басында зерттеуші А. Т. Тебегенованың «Жамбыл шығармашылығына жаңаша көзқарас: ұлттық сипат және көркемдік дәстүр жалғастығы» (2003) атты кандидаттық диссертациясы, сол зерттеу негізіндегі монографиясы, ізденуші А. Қыдырбаеваның «Жамбыл шығармашылығының зерттелуі» (2004) атты кандидаттық диссертациясы Жамбылтанудың жаңа дәуірдегі ғылыми-танымдық тұғырын биіктетті. Жамбылтанудың ғылыми-танымдық деңгейін танытуда көрнекті ғалым Е. Исмайыловтың «Ақындар: Жамбыл және халық ақындары творчествосы» (1956), М. Жолдасбековтің «Жамбыл және оның ақындық дәстүрі» (1994) атты монографиялары және сол тақырыптарда қорғаған докторлық диссертациялары дәстүрлі ауызша авторлық поэзия алыбы шығармаларының поэтикасын бағалаудың классикалық ғылыми негізділігін дәлелдеді. Қазіргі XXI ғасыр басындағы Жамбылтануға көрнекті үлес болып қосылған академиктер У. Қалижанның «Жамбыл», Е. Сыдықовтың «Жамбыл» атты тарихи-танымдық кітаптары да жыр алыбының Ұлы Дала тарихындағы шығармашылық ғұмырнамасын жаңаша бағалаудың үлгілері қатарына қосылды.

Жамбыл атамыздың көркем әдебиет шығармаларындағы (поэзия, проза), өнер туындыларындағы бейнеленуі де Жамбылтанудың халықтық сипатын айқындай түседі. Ақындардың (К. Әзірбаев, Қ. Терібаев, М. Байғанин, Қ. Алтынбаев, Ж. Сыздықов, Т. Жароков, Д.

Әбілев, Қ. Аманжолов, Ә. Тәжібаев, Т. Молдағалиев, т.б.) лирикалық және эпикалық ар-нау жырларында Жамбылдың көркем әдеби бейнесі тарихи-поэтикалық сипатпен сомдалды.

Жамбыл тұлғасының бейнеленуінде көркем прозалық туындылар да айрықша орын алады. Атап айтқанда, суреткер Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» роман-эпопеясының төртінші кітабындағы Абайдың Алматыда ауырып жатқан баласы Әбіштің (Әбдірахманның) көңілін сұрай келгендегі сюжет арқылы көркем бейнеленген-ді. Жамбылдың тарихи-әдеби бейнесінің сомдалуында орыс жазушысы Павел Кузнецовтың «Бақытын тапқан адам» атты тарихи романын (1950 жылы орыс тілінде жазылып, 1959 жылы қазақ тіліне аударылып басылған) ерекше даралап бағалаймыз. Бұл тарихи романы үшін жазушыға республикалық Жамбыл атындағы сыйлық берілді.

XX ғасырдың 90-жылдары Жамбылдың әдеби-тарихи бейнесінің сомдалуындағы жазушы Нағашбек Қапалбекұлының «Бала Жамбыл» (1995), жазушы Жұмабай Шаштайұлының «Жыр жолбарыс» (1996) повестері, жазушы Мұхамеджан Етекбаевтің «Ұлылардың ұлысы-ақын Жамбыл» (1996) деректі әңгімелер жинағы жарық көрді.

Жамбылтанудың әлем өркениеті кеңістігінде бағалануында қырғыз ақыны Халық Акиевтің, жазушы Ш.Айтматовтың, тәжік ақыны Ғ.Лахутидің, беларус ақыны Янка Купаланың және орыс ақын-жазушыларының (Н.Тихонов, М.Шолохов, К.Симонов, С.Маршак, Лебедев-Кумач, т.б.) пікірлері айрықша маңыздылығымен ерекшеленеді. Сонымен бірге, Жамбыл шығармаларының Еуропа халықтарының (венгер, неміс, ағылшын, чех, румын, т.б.) аударылуы, сол халықтар көрнекті ғалымдарының Жамбыл шығармаларының көркемдік-поэтикалық сипатына арналған мақалалар жазғаны-қазақтың дәстүрлі поэзиясының әлемдік деңгейде бағалануының жарқын көрсеткіштері.

Жамбылдың тарихи бейнесінің кинодраматургиядағы бейнеленуінде қазақтың тұңғыш кинотуындысы «Амангелді» кинофильмінің Амангелді батыр туралы Жамбыл өлеңінің оқылуымен басталатыны айрықша маңызды. Ал, 1938 жылы қазақстандық оператор И.Колсановтың «Жамбыл ата» атты документальды кинотуындысында Жамбылдың домбырасын күмбірлетіп, жыр тасқынын ағыза, селдете төгіп, шабытқа бөленген табиғи тарихи тұлғасы психологиялық шынайы қалпында суреттелді. «Домбыраның үнімен» атты фильм-концертте Жамбылдың кинодағы алғашқы бейнеленуіндегі «Ленинградтық өрендерім» өлеңін жырлау сәтін халық артисі Қапан Бадыровтың ойнауы сәтті жасалды. Ал Жамбыл ақынның ғұмырнамасын қазақ тарихымен сабақтастыра өріп суреттейтін «Жамбыл» көркем фильмінде (сценарий авторлары: Ә.Тәжібаев, Н.Погодин, Жамбыл бейнесін сомдушы-Шәкен Айманов) жыр алыбының жігіттік шағы, ел азаматы-халық ақыны болып қалыптасқан кемелдену кезеңдері, ақырында жыр алыбы-Ұлы Дала абызы болған биіктіктері реалистікпен суреттелген. 1996 жылы Жамбылдың 150 жылдық мерейтойына арналып «Жамбылдың жастық шағы» фильмі де түсіріліп, көрермендерге ұсынылды.

Әдеби-көпшілік, танымдық «Жамбыл» журналы 2004 жылдан бері, әдеби-мәдени, ғылыми-танымдық «Жамбыл әлемі» газеті 2016 жылдан бері жарық көріп келеді.

Жамбылтанудың дерекнамалық-тарихнамалық шынайылығын дәлелдейтін фотошежірелер, ұлттық және әлемдік бейнелеу –кескіндеу (живопись, графика), мүсін (скульптура) өнеріндегі туындылар, қолөнер салаларындағы туындылар-бәрі де Ұлы Дала перзентінің жыр алыбы тұғырындағы тұлғалық даралығын ұрпаққа танытуымен өте маңызды. Қазіргі кездегі Жамбыл атындағы филармония, орта мектептер, көшелер, әлем мемлекеттері қалаларындағы (Санкт-Петербург, Анкара, т.б.) Отанымыздағы мүсін ескерткіштері, Жамбылтану орталықтары, оның атындағы журнал, газет, т.б.- бәрі де ұмытылмас тұлғаның мәңгілік ұлықталатын ұлағат көрсеткіштері. Жамбыл атамыздың ақындық, жыршылық, композиторлық өнері салаларын қамтитын туындыларының орта мектептердегі, арнаулы орта және жоғары оқу орындарындағы оқу үдерісінде XX ғасырдың екінші жартысы мен қазіргі XXI ғасырдың басында да үздіксіз оқытылып, тәлім-тәрбие жұмыстарында пайдаланылып келеді.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының Тәуелсіздігі салтанат құрып келе жатқан жаңа дәуірімізде Ұлы Даламыздың негізгі иесі мемлекет құрушы қазақ халқының аса көрнекті тарихи тұлғасы Жамбыл атамыздың жарқын жолы Мәңгілік Ел даму жолындағы болашаққа ұрпақтарымен бірге жалғаса береді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Дүйсенов М. Жамбылтану өрісі// Жамбыл Жабаев творчествосы: Ұжымдық монография. Алматы: Ғылым, 1983.-272б.-3-55 бб.
2. Амандықов Я. Жамбыл өнер әлемінде. Алматы: Қайнар, 1998.-176 б.
3. Дастан-ата: Жамбыл Жабаев туралы естеліктер / Құраст. Н.Төреқұлов.-Алматы: Жазушы, 1989.-416 б.

ӘОЖ 821.512.122.09

ЖАМБЫЛ: ТӨКМӨ АҚЫНДЫҚТЫҢ КЕРЕМЕТІ (ТИЗМЕКТЕР)

Тургуналиев Т., филос. ғ.д., профессор
Манастану институты, Бишкек, Қырғызстан

Жамбыл – дүлдүл ақын. Бұл оған қазақ халқының ғана емес, бұрынғы барша кеңес Одағы жұртының берген әділ бағасы. Жаңа дәуірде, жарлылар үкіметі тұсында ширек ғасырдан аса ғұмыр кешкен талант иесі соңына өлмес мұра, өшпес даңқ қалдырды. Жамбыл ақын еді, даңғыл ақын атанды... Мақалада Жамбылдың төкпе ақындығы, «Манас» жырын орындауындағы шеберлігі жайлы кеңінен сөз болады.

Тірек сөздер: ақындық, шеберлік, төкпе ақын, туысқандық, мұра.

Zhambyl is a great poet. This is a fair assessment not only of the Kazakh people, but also of the entire former Soviet Union. In the new era, under a poor government, the talented man, who lived for more than a quarter of a century, has left an immortal legacy and an indelible glory. Zhambyl was a poet, he became a ... The article tells about Zhambyl's tokpe poetry and his mastery of the song "Manas".

Key words: poetry, mastery, tokpe akyn, kinship, heritage

І. Жамбыл бабабыздың эң улуу касиети-көркөм-интеллектуалдықтың кайталангыс устаты болгон.

Эгерде биз “көркөм интеллектуалдык сапат деген эмне?” деп суроо коюп, анан жооп издесек, анда:

а. “Интеллект” түшүнүгү жалаң гана илимге тиешелүү эмес, көркөм чыгармачылыктын да негизи;

б. Көркөм интеллект-акылмандык менен, философиялык, филологиялык, тарыхый та- раптан элдин турмуш-тиричилигин терең да, тунук да, кеңири да билгендиктин уюткусу, түгөнгүс казынасы.

Ушул улуу чечимден алганда, Жамбыл бабабызды өз заманынын акылман акыны, көркөм-интеллектуалдык керемет касиеттин кыр-чокусуна чыккан улуу акын экенин билебиз, даңазалайбыз, дайыма сыймыктанабыз.

в. Көркөм-интеллектуалдык сыйкырдуу дүйнөдөгө биз, катардагы жөнөкөй адамдар өталбайбыз, биз бул турмуштун гана күнгөйү менен тескейинде жашап жүргөн пенделербиз; ал эми улуу акындар; миң-миң деген ыр саптарын нөшөрлөтүп төккөн дулдул акындар; миллиондогон саптарды такалбай-какалбай же мүдүрүлбөй, жолунан асти жаңылбаган, жомок сыңары айтылган жоргодой жылжыган гений манасчылар бул дүйнөдөн башка, биз жетпеген трансценденталдык, сыйкырдуу сыр дүйнөгө өтүп, ал жактын кереметин көркөм дүйнөгө айландырат.

Казак да, кыргыз да, башка элдер деле акылмандыкты өзүнө сиңирген, көркөм тарбия- таалим алган тарыхый чөйрө. Бизге сыйкырдуу дүйнөнүн сырын ачкан Жамбыл бабабыз бизди дайыма байытып, элге-журтка кызмат кылууга, кыргыз менен казактын түбөлүк туугандыгына, бир боордугуна, адамдын Адам болуп калыптанышына жол багыштап, үн салып турат.

II. Көркөм-интеллектуалдык касиеттин дагы бир керемети-акын, төкмө акын, манасчы, жазуучу, кинематограф,, музыкант, сүрөтчү, скульптор, чыгармачылык инсандардын генийлери, улуулары акылмандыктын-интеллектуалдыктын, көркөмдүк касиеттин кубаттуу күчү менен жаңылык, көркөм жаңылык ачат.

Ооба, көркөм жаңылык ачуу түгөнгүс деми, илхамы генийлерге, улууларга гана берилген чыгармачылык керемет нерсе. Муну “кудайдан берилген касиет” [1,188 б.] дешет.

Карт тарыхтын эң байыркы, Ману, Манас тегибизден бери талбай келаткан казак элинин бай жандүйнөсүнөн жаралган, “кудайдан берилген” көөнөрбөгөн Улуу Сөздүн Улуу Атасы Жамбыл бабабыз болгон. Сөздүн каухарын, берметин терип, “Жаз” аттуу ырында Жамбыл бабабыз:

“Жаз жайнап жан жаныбар ыракаттанган, Жаркырап май айында түр жайнаган, Суу агып, жер айланып жадырашып, Ааламда биздин таңдай таң атпаган”, [2,73 б.]-деп ал казак, кыргызыдын бүт дүйнө жүзүндө Жер сорусу болгон Ала-Тоо атамекенибизди шаңшып ырга салып атканы ажайып.

“Ааламда биздин таңдай таң атпаган”; “Кардуу тоо бийик мунар кетпес, Сырдашып бу- лут менен болгон кептеш” деген Жамбыл бабабыздын саптарын мен “көркөм ачылыш” (но- торство), акындык өнөрдөгү Жаңы Сөз деп айтаар элем.

Мен ар бир жылдын жайында, баш оона айында улуу тоолорго чыгып, үнкүрлөргө жатып эс алганга куштармын. Аксынын Миң текесине, Кожожаштын Аскасына барып, таң эми гана супа садык салып келатканда мен, Жамбыл бабам жазгандай, Ааламда биздин таңдай, улуу тоо башындагыдай таң айтпаганын бүт жандүйнөм менен сезем, чексиз ыракаттанам. Ошондо дагы бир улуу акындын айтканы дайыма эсиме түшөт-Владимир Высоцкийдин: “Тоолордон ашкан керемет тоолордо гана болот” (“Лучше гор бывают только горы”).

Кадырлуу туугандарым, казак, кыргыз элине байыркынын эң байыркы доорлорундагы биздин акылман ата-бабаларыбыз, “Манас” эпопеясында айгинелегендей, Алтай-Саян улуу тоолорунан Оролго чейин; Ала-Тоодон “кең Кашкардын ары жагы, Кем Алайдын (Гималай- дын) бери жагына” чейинки Теңир даарыган улуу тоолорду, өзөндөгөн өрөөндөрдү, ээ талаа, эрмен чөлдөрдү мурас кылып тандап, таштап кеткенине биз дайыма таазим кылып турушубуз парз. Жамбыл бабабыз да “Ааламда биздин таңдай таң атпаган”, “Сырдашып булут менен кептеш” болгон деген Сөзү менен бизге “балдарым, “Ала-Тооңарды көздүн карегиндей ыйык сактап жүргүлө!” дегендей Каймана Сөз калтырган.

III. Манасчылык, төкмө акындык өнөрдүн бирден бир негизги пайдубалы- куймакулак- тык. Адамдын эстутумун эки түрдүү дейли: куймакулактык жана кумкулактык. Көп адамдар кумкулак, азыр айтканды бир аздан кийин унутат же чала эстеп калат. Ал эми куймакулак- тык-бул сейрек сапат. Манасчылар, төкмө акындар, жомокчулар укканын заматта илип кетет, толук эстеп калат, так кайталайт. Алар тынымсыз аккан улуу дарыядай-үзгүлтүксүз, токто- бой төгөт. Адегенде улуу манасчыларды, төкмө акындарды ээрчип жүрүп манасчылыктын, төкмөчүлүктүн дүйнөсүнө кирет, ауросуна тунат. Анан, өз кудуретине жараша таланты ор- гуштайт, илхамы көкөлөйт, келечекте улуу же гений төкмө акынга, манасчыга айланат. Чы- гармачылык ушул жолду басып өткөн генийлер, улуулар: Ырамандын Ырчы уулунан бери, баткендик Токтогул; кереметтүү Келдибек, Тыныбек, Чоюке, Сагынбай, Жүсүп, Саякбай ма- насчылар; кара жаак жез таңдай, нөшөрлөгөн төкмө акындар баткендик Токтогул, узонамат- тык Токтогул, Жеңижок, Эшмамбет, Кабан жырау, Суйунбай, Жамбыл, Майкөт жана башка- лар.

Бул гений манасчылар, гений, улуу төкмө акындар куймакулактыктын атактуу өкүлдөрү, жүз миңдеген, миллиондогон ыр, эпопея саптарын, “Манас” саптарын улуу дайрадай тынымсыз төккөн, чыгармачылык-интеллектуалдык улуу касиеттин ээлери. Баса, Жамбыл

бабабыз гениалдуу манасчы Тыныбекти көргөн экен, “Манасты” андан уккан экен [3,156 б] Эгер мен баба- быздын жанында болсом, анда гений Тыныбек жөнүндө сурап, анын кереметин кеңир билип алмакмын. Аттиң, армандуу дүйнө. Биз Тыныбекти өтө аз билебиз.

Биз, бүгүнкү кыргыздар жана казактар, бүт адамзат атпайдын улуу мурасы, маданияты, дүйнөдө теңдеши жок керемет өнөрдүн өкүлдөрүн-манасчыларды, төкмө акындарды Жер жүзүнө кеңири жеткире элекпиз, даңазалай албай атабыз.

IV. “Илимий-техникалык революция доорунда эпос жаратуу жөндөмү түгөнөт” деген түшүнүк бар. Бирок, турмуш илимий жоболорго баш ийбейт экен. Бүгүнкү заманда да жаңы эпос жаратуу, демек, манасчылык өнөр, төкмө акындык керемет кыргыздарда, казактарда, сака-жакуттарда түгөнмөк турсун түтөп атат. Элдик бул өнөрлөр уланып атат. Бүгүн казакта, кыргызда ондогон таланттуу төкмө акындардын тили булбулдай сайраганын угуп жүрөбүз. Бүгүн кыргыздарда “Манас” эпопеясынын жаңы үлгүлөрүн чыгаргандар; сака-жакуттарда элдик олонхолордун изин суутпай, жаңы олонхолорду жараткандар ондоп саналат.

Американын улуу жазуучусу Марк Твен “мени о дүйнөгө өтүп кетти дегендерге ишенбегиле, мен тирүүмүн” деп тамаша-чынын аралаштыра айтканы бар. Анын сыңарындай, “или- мий-техникалык доордо эпос чыгаруу, “Манас” аттуу, төкмө акындык апат болот” деген сөздү уксаңыз жылмайып, мыйыгыңыздан күлүп эле койуңуз-бүгүнкү төкмө акындар, манасчылар, олонхосуттар алардын наадандыгын шылдыңдап турган чындык.

Ылайым мындан ары да казакта, кыргызда төкмө акындык түгөнбөй улана берсин; алар- ды Жамбыл бабабыздын, Токтогулдун, Жеңижоктун ыйык арбагы колдоп жүрсүн. Ылайым кыргызда, жакутта фольклордук чыгармачылыктын изин суутпай бараткандарды Ырамандын Ырчы уулунун, Келдибектин, Тыныбектин генийи дем берип турсун.

Казак, кыргыз жакут жана бизге тектеш элдердин улуттук пассионардык руху мындан ары да көкөлөй берсин.

V. Кыргыз, казак элдериндеги дагы бир улуу касиет жөнүндө айта кетели. Дүйнөлүк илимде генийдин табияты тууралуу карама-каршы эки пикир бар.

Бири, гений-бул соо адам эмес, жиндичалыш, липеманьяк, психопатиялык ооруга чал- дыккан пенделер. Бирок, чыгармачылыкка келгенде оттой жанат. Демек, аларда оң жагы-ге- нийлиги да, сол жагы-психопатиялык дартка чалдыкканы да чындык дешет.

Экинчилери, генийдин денсоолугу да, чыгармачылык-илхамдык сапаты да психопатия- лык дарттардан алыс, тунук дейт [4, 656 б.]

Өкүнүчтүү тарыхый чындык: генийлик деңгээлге жеткен Ньютон, Свифт, Шопенгауэр, Руссо, Ампер, Лютер, Кардано дагы-дагы бир топ окумуштуулар, жазуучулар, акындар жана башка чыгармачыл дөө-шаалар өмүрүнүн аягында жинди болуп, өз өмүрүн өзү кыйгандар болгон. Улуу Аристотель да “акылынан айныбаган улуу акылман болбойт”; анын сөзүн улап Ч.Ломброзо “психикасы жараланган генийлер” [4, 791 б.] бар дейт. Ооба, бар.

Бирок, жашы токсон, жүзгө барганда да акылы тунук, айныбаган, өмүрүнүн аягына чей- ин чыгармачылыктын улуу касиетинен ажырабаган генийлер, улуулар болгон, бар. Батыштан чыккан айрым генийлер эки сапаттуулук менен жашаса-генийлигин сактап, бирок, липема- ньяктыкка, жиндиликке чалдыкса, дүйнөдөгү баардык генийлер, улуулар да ошондой тагдырды күтөт деп ойлоо болбойт.

Эч ким “улутчулдук”, “өз элин, боордошторун көкөлөтүп, актап атат” дебесин, бирок, бул да тарыхый чындык: казактан, кыргыздан чыккан генийлердин, улуулардын бири да пси- хопатологиялык балекеттин туткунунда болгон эмес. Мына, чындык, жүз жылга сегиз ай гана жетпей көз жумган улуу Жамбыл бабабыз өмүрүнүн бир да учурунда, карылыктын тэ-э кыр- чокусунда да акыл тунугун, көөнөрбөс керемет чыгармачылык рухун, түгөнбөс илхамын жоготкон эмес. Бул катарда Чокан Уалихановду, Абайды, Мухтар Ауэзовду да айтсак жарашат.

Гений, улуу кыргыз манасчылары мурдагы Келдибек, Тыныбек, Чоюке; кийинки Сагынбай, Саякбай, токсон алтысында көзү өткөн Жүсүп Мамай; гений, улуу акындар Кет Бука, Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Алыкул; төкмө акындар-Токтогул, Эшмамбет,

Жеңижок жана башкалар айныбай, акылынан адашпай, акыркы демине чейин чыгармачылык кереметинен ажырабай өткөн.

VI. Жамбыл бабабыз бизге кыргыз менен казактын тукумунан, түбүнөн бир туугандыгын, боордоштугун түбөлүк ыйык сактоо осуятын калтырган. “Кыргыз уулу кулак сал, Эзелден кыйбас боорум”! ... “Атабыз болгон бал таттуу, Апабыз болгон жан таттуу”. “Ааламга күбө мен Жамбыл, ... Казак тууган кыргызга” [5,19 б.] деген ыр саптарында улуу бабабыз казак менен кыргыздын ата тектеринин тукумдары бал таттуудай жанбирге болгонун баяндайт. Кыргыздын “Манас” эпопеясында казактын акылманы, баатыры Айдаркан, Манас менен үзөнгүлөш көкжал Көкчө жөнүндө көп айтылат. [6,47 б.]

Казак кыргызга тууган экенине карт тарых күбө.

Токтогул Шибердеги тозоктон качып келатканда Жамбыл бабабыздын айлында бир нече күн баш калкалап жүргөн экен.

“Канатым-казак бир тууган, Кабар ал жандан уу жуткан... Казактан Жамбыл сен элең, Чалкып жаткан көл элең. Өлөңү оттой алоолоп, Ташкындаган сел элең. Кыргыздагы бир бооруң-Токтогул акын мен элем”⁸ [3,156 б.] десе, анда Жамбыл үн салып, “Тулпарга тулпар таанымал, Күндүр-түндүр талбаган. Акынга акын таанымал, Калтырбайт элин арманга. Токтогул менен бул Жамбыл, Бирине-бири таанымал, Ыр отуна жанганда” [3,158 б.] деп Токо улуу бабабыздын акындык сапатын бийик баалап, чалкып жаткан көлгө, ташкындаган селге теңесе; Жамбыл төкмө акындар күндүр-түндүр талбаган тулпар; экөө тең ыр отун жандырган, төкмөлүгү түгөнгүс мөндүрдөй акын экенин даңазалайт.

Жамбыл менен Токтогул бири биринин кадыр баркын бийик туткан нарктуу адамдар болгон. Кымызга кызып алган, эки улуу тулпардын акындак таскагына муюган адамдар эки акынды айтыштырмак болгондо, акылман Жамбыл бабабыз:

Биз айтышпайбыз. Көңүлү жакын, бири-бирин сыйлаган акындар айтышпайт. Эгерде айтышсак, кызий-кызий бири-бирибизге тил тийгизип коюшубуз ыктымал. Арабыз сууп калат. Андан көрө биздин ыр, күүлөрүбүдү тынчай бергиле, [3,157 б.] деп улуу Сөзүн айткан экен.

VII. Кадырлуу казак туугандарым! Дүйнө илимпоздору, өзгөчө кыргыз, казак окумуштуулары өзгөчө көңүл сала турган өтө татаал, азырынча белгилүү жагынан белгисиз, жагы, сыр дүйнө тарабы миң эсе сыйкырдуу маселе-гений, улуу манасчылардын, нөшөрлөтүп ыр сатарын эчен саат, эчен күн, ал түгүл эчен жумалап “Манас” айттырган, ыр ырдаткан генийлиги, улуулугу алардын мээсинин кайсы керемет нейродноруна батат, ташка тамга баскандай жазылат; турмуштун, тарыхтын миң кубулган кайрыктары, миндеген окуялары алардын жандүйнөсүнүн кайсы кампаларында сакталат да батат, -деген суроолорго ишенимдүү жооп жок. Мурдагы маалыматтар боюнча адамдын мээсинде 10-12 миллиард нейрон бар экени белгилүү эле. Ал эми акыркы изилдөөлөрдү алсак, мисалы, Дж.Кехо жаңы төрөлгөн ымтыракайдын мээсинде 100 млрд.нейрон камтылган [3,159] дейт -90-100 жашка чыккан генийлер, улуулар мээсинин 5-10% гана мүмкүнчүлүгүн пайдаланат экен. Ырамандын Ырчы уулунан Келдибек, Сагынбайга чейин; Абайдан, Токтогулдан Жамбылга чейин генийнердин, улуулардын мээ кереметин, жанүйнө чексиз байлыгын изилдеген, билген илим болгон эмес. Бул тарыхтын калың туманына төнүп кеткен, аралап кеткен сыр дүйнө. Бул сыр эртеңки күнү ачылабы? Азыр гений болбосо да, кыргыздын, казактын таланттуу манасчылары, төкмө акындары бар эмеспи. Бүгүнкү-эртеңки нейро-психоилимдер ачалабы?

“Манас” доорунда, Манас атабыздын меритократиялык, конфедеративдик империясынын мезгилинде кыргыз элинин курамындагы казак-кыпчак-ногой-нойгут жана башка жоокер уруулардын улуу мурасында манасчылык, төкмө акындык өнөрдөн пассионардык улуттук рухтан жаралган гениалдуу чыгармалар биздин ошол байыркы кылымдардагы ата-бабаларыбыз курган керемет цивилизациясынын бирден бир негизги башаты болгону талашсыз.

Сиз менен биздин ыйык милдетибиз-Жамбыл менен Токтогулдун, манасчы, төкмө акын генийлердин, улуулардын көөнөрбөс мурасын терең изилдеп, али жообу жок суроолорго далилдүү, ишенимдүү жооп табуу деп эсептейм.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Шюре Э. Великие посвященные.-СПб.: “Азбука-классика”, 2002.-288с.-88-б.
2. Тагдыры бирге эгиз эл. Жыйнақ.- Жамбыл Жабаев. “Жаз”.-73-б.
3. Төрөкулов. Токтогул менен Жамбыл.-Кара: Тагдыры бирге эгиз эл. -156-б.
4. Ломброзо Ч. Гениальность и помешательство. В кн.: Преступный человек.-М.: Эксмо; СПб.: Мидград, 2005.- 880с.-; 656, 690-б.
5. Жамбыл Жабаев. Кыргыз уулу, кулак сал.-которгон С.Жусуев.-Кара: Тагдыры бирге эгиз эл.-19-б.
6. Манас. Бириктирилген кыскартылган вариант.-Редактор-Б.Юнусалиев.-Ф.: “Кыргызмамбас”, 1958-1960; Манас. Сагынбай Орозбаковдун айтуусу боюнча.-Ф.: “Кыргызмамбас”, 1980; Манас. Саякбай Карала уулунун айтуусу боюнча.-Б.: “Турар”, 2010; Манас. Жүсүп Мамайдын айтуусу боюнча.-Үрүмчү, Шинжаң эл басмасы, 2006.

ӨОЖ 821.512.122.09

ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАЖАРСТАНДА АУДАРЫЛУУ, НАСИХАТТАЛУУ КАҚЫНДА

Хинаят Б., т.ғ.к.

«Мадияр-Тұран» қауымдастығы, Будапешт, Мажарстан

Жамбыл шығармаларын мажар тіліне тәржімалаумен көп маман азды-көпті еңбек сіңірді, тіпті академиялық деңгейде зерттеген мамандар болды. Энциклопедия мен түрлі антологияларда Жамбыл шығармаларын үзбей жарияланып тұрды, оқу бағдарламаларынан да ұмыт қалдырылмады. Жамбыл шығармалары тек Мажарстанда ғана емес, мажарлар тұратын Словакия, Румыния, Югославия, тіпті Украина аумағында да мажарша жарияланған. Сталиндік культ ақыр болғаннан кейін де Жамбылдың патриоттық сарындағы және халық әдебиетінің үлгілері көп мәрте басылды. Жамбыл шығармаларын зерттеу дәстүрі қалыптасты және ол академик Тренчени-Вальдапфель Имре шығармашылығымен тікелей байланысты болды.

Тірек сөздер: аударма, әлемдік мәдениет, дәстүр сабақтастығы, поэзия

Many specialists have done a lot of work translating Zhambyl's works into Hungarian, even at the academic level. Zhambyl's works were regularly published in encyclopedias and various anthologies, and educational programs were not forgotten. Zhambyl's works have been published not only in Hungary, but also in Slovakia, Romania, Yugoslavia and even Ukraine. Even after the end of the Stalinist cult, examples of Zhambyl's patriotic and folk literature were published many times. The tradition of studying the works of Zhambyl was formed and it was directly connected with the work of academician Trencheni-Valdampf Imre.

Key words: translation, world culture, continuity of traditions, poetry

Еуропа құрлығына шығыстан келіп қоныс аударған мажарлардың арғы-бергі тарихында Ұлы Даламен байланыс түрлі кезеңдерде әралуан түрде басымдыққа ие болып отырды. II жиһангерлік соғыстан кейін советтер ықпалына айналуы, сөйтіп 1949 жылы Мажар Халық Республикасы құрылуы Азиядағы кезеңіндегі туыс, бауырлас халықтармен гуманитарлық, мәдени салада да етене жақын жақындасуға жол ашқан сияқты бір үміт әкелді. Бірақ, Мәскеу нұсқауындағы ресми билік Мажарстанда орнаған жаңа жүйе коммунистік идеологияның қолайына жағатын, жарқын қоғамның жаңаша беттерін өнер мен әдебиетте насихаттауға, үгіттеуге баса мән берді.

Мажарстанның бірнеше университетінде орыс тілі мен әдебиеті кафедралары мен факультеттер ашылып, советтіктердің жетістігін насихаттауды қолға алды. Советтік және орыс әдебиетінің жүздеген авторларының туындылары аударылды, зерттелді, баға берілді. Олардың қатарында көркем әдебиет пен ауыз әдебиетінің, тіпті фольклордың небір тамаша туындылары да орын алды. Бүгіндер тарих шаңына көмілген «Szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája», яғни мажар тілінде жарық көрген Совет әдебиетінің (мажарша) библиографиясы атты бірнеше томды жинақты шолу осындай ойға жетелейді.

Жамбыл шығармаларының мажар тіліне аударылуы. Аталған библиографиялық жинақтан байқағанымыз 1945-1970 жылдар аралығында қазақ қаламгерлері арасынан мажар тілінде ең көп жарияланған, зерттеу арналған, насихатталған автор Жамбыл екенін байқаймыз. Әсіресе 1960 жылдарға дейін. Біздің есебіміз бойынша Жамбыл шығармалары түрлі антология мен жинақтарда 25 мәрте, ағымдағы газет журналдарда 27 рет, ғылыми басылымдар мен энциклопедияларда 17 мәрте жарық көрген екен (бұл әлі де толық статистика болмауы мүмкін, себебі библиографияны құрастырушылар ескерткендей «библиография ешқашан толық болмайды, үнемі толығу мен түзетулерге мұқтаж» [1, 790-791 б.]. Мұнда мажарлар тұратын көрші Словакия, Румыния, Югославия, Украина (Карпат етегі аймағында) елдерде жарық көрген шығармаларда ішінара қамтылған.

Жырау шығармаларының Мажарстанда осыншама танымал болуының бірнеше себебі болуы орынды және басты біреуі, жоғарыда айтып өткеніміздей, Мажарстандағы саяси-идеологиялық ұстанымның эталоны, Советтер еліндегі мешеу халықтардың жаңа мизамдағы жетістіктері мен елдің гүлденуі, халықтың бақытты тұрмысы, ондай жетістікке жеткізген Лениндік партия, күн көсем Сталин, советтік конституциялық құрылым мен коммунистік идеология, индустриализация мен колхоздастыру мәселесі сияқты ел алдындағы күн тәртібінде өткір тұрған жайттар себеп болғаны түсінікті.

Жамбыл шығармаларынан мажар тіліне 1938 жылдан аударыла бастаған: Габор Андор «Májusi dal a Szovejtunioról» мамырды жырлау өлеңі [1939. 5. sz. 18-21] және Ланыи Шаролтаның Жамбыл ақын мақаласы [1938. 6. sz. 122-125]. II соғыс аяқталар тұсында Гергей Шандордың «Ақынның қазасына» [Gergely Sándor: Egy népköltő halálára // Szabadság 1945/134. sz.] атты жазбасы «Сабадшаг» басылымында да Жамбыл тақырыбын сөз болған. Осы тақылеттес мақалала «Új Szó» газетінің 1945 жылғы №66 санында (Dzsambul Dzsabajev // Új Szó 1945. 66. sz.) жарық көрген екен.

Жамбыл ақынның өлеңі мажар тілінде «Új Szó» (Жаңа сөз) басылымында көбірек жарияланды: 1946 жылғы №61, 1946 жылғы № 67, 252, 1947-жылғы 49, 1951-жылғы 285-санында Жамбыл өлеңдері жарияланған. Оған қоса 1947 жылғы №49 санында әдебиетші Мадарас Эмильдің «Жамбыл – қазақтың халық жыршысы» атты зерттеу мақаласы жарияланған (M[adarász] E[mil]: Dzsambul, a kazah nép dalosa // Új Szó 1947/49. sz.)

Ақынның Сталин тақырыбын жырлаған жырлары мажар тілді аудиторияда 1949-51 жылдары көп мәрте жарияланды [Мақала көлеміне байланысты тек ақын шығармасының кейбір атаулары мен жарыө көрген басылым атауы мен номерін беруге мәжбүрміз*: A sztálini alkotmány // Ének Sztálinról. Budapest, 1949. 45-46. old.; Sztálin törvénye // Szovjet versek. Budapest: Budapest Ny. [1949], 125. old.; Tiszatáj 1949/4. 241-244. p.; Szovjet Kultúra 1951/12; Délmagyarország 1949/ 203. sz. szept. 2.; Szabadságharcos 1951/49. sz.; Szovjet Kultúra. 1950.

11. sz.; Új Szó [Pozsony] 1951/285. sz.; Új Szó 1945/67. sz.; Magvető 1949/42. sz.; Szabad Szó 1949/264. sz.; Irodalmi Szemle 1950/1. sz.]. Ал, большевик партиясын, сиезін, бай мен жарлыны теңестірген гумандығы мен жасампаздығын жырлаған [A Győztesek Kongresszusának // Van ilyen párt! Budapest: Új Magyar Könyvkiadó, 1951. 24-27. old.; 91-95. old.] октябрь төңкерісіне арналған жырларына [Az októberi forradalomról // Délvidéki Hírlap 1949/179. sz. nov. 4.; Új Szó 1946/252. sz.; Utunk [Kolozsvár] 1947/22. sz.]. Кремль, Мәскеу туралы жырлары да қатысты осындай уәж айтуға болады [A Kreml aranykupolái // Irodalmi Szemle 1949. 1. sz.; Moszkva // Új Világ 1949/15. sz.].

Хрущев жылымығы тұсынан кейін аталған тақырыптағы өлеңдер ұмыт болды деуге болады. Хидаш Антал аудармасымен «Szovjetirodalom» әдеби журналында жарияланған Жамбылдың әйгілі «Ленинградтық өренім» өлеңі (Leningrádi gyermekeim Ford. Hidas Antal // Szovjetirodalom. Kiev-Uzsgorod, 1950. 193-197. old.) 1980 жылға дейін басылып тұрды [Válogatás a Szovjetunió köztársaságainak költészetéből. Válogat. Garold Regiszta. Budapest: Európa, 1980. 232-237. old.]. Сол сияқты Бекеш Жужаннаның аудармасындағы Жамбылдың «Бесік жыры».

– Bölcsődal өлеңі «Kis Újság» газетінде (1949, №204) және «Világ» басылымында (1949, №51 санында) жарияланған екен. 1951 жылы балалар әдебиетінің антологиясына (Műsorfüzet. 4. kötet. Budapest: Művelt Nép, 1951, 11-13. old) енгізілген. Араға отыз жыл салып «Fecskeköszöntő. Gyermekversek a világirodalomból» (Торғаймен сәлемдесу) атты әлемәдебиетіндегі балаларға арналған өлеңдер жинағында 1971 және 1982 жылдары екі мәрте басылған [Budapest: Móra, 1982. sor. 1971. 59. old].

«Kazah irodalmi szemelvények» (Қазақ әдебиетінен үзінділер) атты 1969 жылы жарық көрген жинаққа мажар тіліне аударылған Жамбыл шығармаларының таңдаулыдарына қоса, жаңадан өлең-жыр аудармалары орын алды. Олардың арасында Жәкеңнің «Алатау»,

«Абайдың суретіне», «Сұраншы батыр» (үзінді). «Қазақстан тойына», «Кәдірбайдың төбеті», «Пушкинге», «Егістің бітік шығуы», «Жастар алдындағы сөз», «Жетіппін жүре-жүре қыр басына», «Сақалым темір күрек борға малған», «Мен бір шал тоқсан» (мажарша «Hegyek között – Táv aрасында» деген ат берген), «Орындалған ант туралы жыр», «Менің өмірім», «Соңғы сөз» сынды туындылары қамтылған [Kazah irodalmi szemelvények Válogatott. Nyzmélyiné Laszkovszky Márta. – Budapest, 1969, MSZBT. 108 old].

Жыр алыбы Жәкеңнің шығармаларына Мажарстандағы университет оқу бағдарламасына ұсынылған хрестоматияда [Világirodalmi antológia V. Egyetemi segédkönyv. Budapest: Tan- könyvkiadó, 1958], 1965 жылы жарық көрген әлемәдебиетінің жинағында орын берілді [A világirodalom ars poeticái. Budapest: Gondolat, 1965].

Жамбыл Жабаев шығармаларының мажар тіліне кеңінен аударылуы мен насихатталуы нәтижесінде елдегі түрлі энциклопедиялардан да орын алғандығын айтып өту жырау шығармашылығының маңыздылығы мен көркемдігіне әдебиеттану саласының мамандары тарапынан берген шынайы баға деп айтуға тұрады. Айталық Мажардың жаңа энциклопедиясының 1962 жылғы 6-томында (Új magyar lexikon VI. (S–Z). Szerk. Berei Andor és 11 tagú szerk. bizottsága Budapest: Akadémiai. 1962) жырауға орын берілген. Ал, 1972 жылы жарық көрген Világirodalmi lexikon -Әлем әдебиетінің энциклопедиясының екінші томына мақала дайындаған атақты Мандоки Қоңыр Иштван жырау есімін Dzsambul Dzsabajev деп мажарлар арасында орныққан орысша транскрипцияға қоса, ұлттық яғни қазақы есімі Zsambul Zsaba- july екендігін, халықтық «поэт», оған қоса ақын деп аталатын арнайы шығармашылық тұлға екендігін талдайды. Автор Жамбылды зерттеуші мажар мамандарының еңбектерімен қатар Жәкеңнің 1955 жылы жарық көрген «Үштомдық шығармалар жинағына» және сондай-ақ Ұлы Мұхтар Әуезовтің «Жамбылдың айтыстағы өнері» атты 1948 жылғы еңбегіне сүйене отырып, Жәкеңнің «Құлмағанбет, Сарбас, Досмағанбет, Шашубай сынды ақындармен сөз сайыстырғанын, лирикалық және эпикалық туындылар қалдырғанын», қазақ халық дастандарын жаңаша леп, тың қырларын әкелгенге тоқталған. Отандастары оның жырларын халық әні ретінде шырқайды» [Mándoky István: Dzsambul Dzsabajev // Világirodalmi lexikon

2. Cam-E. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 927. old.].

Жамбыл мұраларының зерттелуі және академик Тренчени-Вальдапфель Имре орны. Жамбыл Жабаев шығармаларын мажаршаға тәржімалаумен айналысқандар қатары өте көп деп айтуға болады: Ланьи Шаролта, Габор Андор, Мадарас Эмил, Райч Иштван, Хидаш Антал, Бекеш Жужанна, Сильи Ерньо, Кестейи Золтан, Нойд Ласло, Сергей Кирянов, Гашпар Эндре, Тереньи Иштван, Кардош Ласло сынды мамандар айналысты. Жамбыл өмірбаяны мен шығармашылығын сөз еткен «A nép regös éneke» (Халықтың абыз жыршысы) атты 1950 жылы жарық көрген мақалада [Friss Újság 1950. III. 5. sz.] жырау

шығармашылығына «көне парсы әдеби дәстүр сарынанда бай сөз өрнегімен, бай симпатияға толы, ырғақты, ұйқасты жырлар тудырғанына», – деген пікір білдіреді. Ал, мажарлардың «Театр және кино» журналында Жамбыл ақын туралы «Сөз: XX ғасыр Гомері» атты мақала да сол тұста жарияланған еді [Szó : A XX. század Homérosza // Színház és Mozi 1950/26 sz.].

Ал жырауды зерттеуге ерекше ден қойғандығының айғағы Жамбылдың «Менің өмірім» туындысы 16 шумағымен Мажар Ғылым академиясының «Форум» деп аталатын әдеби, әлеуметтік ғылымдар және сыни журналының 1949 жылғы 10-санында әдебиетші Хегедүш Гезаның тәржімасымен жарияланғандығын бір мысал ретінде айтуға болады [Dzsambul élete – a népé. Ford. Hegedűs Géza // Forum. Irodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóirat. 1949/10. 790-791. old.]

Мажарстанда Жамбыл шығармашылығымен – аудару, зерттеу мәселесімен етене ден- деп айналысқан бірден-бір ғалым, академик Тренчени-Вальдапфель Имре (1908-1970) шығармашылығына арнайы тоқталу орынды. Жас кезінен қоғамдық жақтан аса белсінді болған: пионер, педагогика, көне тарихты зерттеу қоғамы, антикалық әдебиетті мажаршаға аудару, басып шығару ісімен айналысқан. Екі бірдей университеттің ректоры болған грек-латын әдебиетінің түрлі жанрлардың бастауларындағы алыптардың шығармаларын мажар тіліне аудару және әдеби байланыстар мәселесін зерттеуге өмірін арнаған: классикалық гума- низм авторларынан, грек әдебиеті тарихынан бастап социалистік реализмге дейінгі әдебиет, дін тарихы мәселесіне арналған ұзын ырғасы 400-дей еңбектің авторы. Оның арасында совет әдебиеті, Жамбыл шығармашылығына қатысты еңбектері бар. Әлем және мажар әдебиетінің арабайланысы, сабақтастығының тарихын Гесиодтан бастап Горкийге дейін зерттеген ғалым 1950-жылы Мажар Ғылым Академиясының мүшелігіне қабылданған. Зерттеулері үшін Ма- жарстан мемлекеттік сыйлығымен және әдебиетшілерге берілетін Баумгартен сыйлығымен екі мәрте марапатталған айтулы ғалым...

Тренчени-Вальдапфель Имре аудармасымен, алғысөзімен Жамбыл ақынның шығармасы бірнеше мәрте мажар тілінде жарық көрді. Және сол арқылы газет-журналдарда жарық көрді, насихаттауға, зерттеуге арқау болды [2, 227-258 б.]. Тренчени-Валь- дапфель Имре қазақ әдебиетін зерттеу үшін қазақ тілін үйренгендігі айтылады, арнайы ат сабылтып Алматыға барған, 1969 жылы көкек айында Мажарстанда өткен қазақ мәдениеті мен әдебиетінің күндерін ұйымдастыруға ықпал еткен. Ол Жамбыл шығармашылығын классикалық Грециядағы гомерлік дастандарды жатқа жырлаушы, эпикалық, негізінен кәсіби ақындардың шынайы бастауында тұрған рапсод Гесиод (Хесиодос) образымен салыстырады. Айталық, оның «Nagyvilág» атты журналда жариялаған мақаласында Жамбылдың 172 млн совет адамының замандасы, қазақ даласының шынайы болмысын жырына арқау ет- кен ақынға Мартин Андерсен Нексөнің құттықтауы рух беретініне тоқталады. Әрі қарай ав- тор Жамбылдың ұзақ ғұмыры, шынтуайтында, қазақ тарихындағы өзгерістерді «зар заман- ды» және Октябрь әкелген жаңшылдықтың да айғағы іспетті екендігіне айтады. Уәжін жы- рау жырларынан үзінділермен көркемдей отырып, зерттеуіне қоса, автор өз тәржімасындағы «Сұраншы батыр» дастанынан үзінді, «Атаның әлдиі», «Жылқышы», «Алатау» өлеңдерін қоса берген [3, 1174-1175 б.].

Жамбыл шығармалығын етене жақын зерделеу үшін зерттеуші «Az akin élete (Részletek a költő által tollbamondott önéletrajzból)», яғни Ақынның өмірі: өз аузынан қаламға айтқан өмірбаянынан үзінді» деген атпен Жамбыл өміріндегі елеулі тұстарын екшеп жариялаған. Жәкеңнің айтқан түйінді бір сөзінің мағынасына бойлаған зерттеуші «Жыр – сақарадағы (Даладағы) жойқын күш» атты мақаласында қазақ әдебиеті туралы толғамында «Алтайдан Каспий аралығын қоныстанған халықтың ... ерлікке толы өткені мен үмітті болашағын бай- ланыстырушы жыраудың халықтың өзіндік идентификациясын сергек ұстауда, реті келгенде төңкеріске үндеуде маңызы шексіз болды», – деп баға береді [Trencsényi-Waldapfel Imre. Az akin élete. Részletek a költő által tollbamondott önéletrajzból // Nagyvilág (журнал). 1964. 4. 603-605]. Қазақтардағы ақынның киелілігі мен өзіндік

артықшылықтары оның образын бет-бейнесін қоршау-қолдау тұрғандай, тіпті бұл бағзыдағы гректердегі гомерлік жыршылардағы байырғы дәстүрмен үндестігін байқататындығына оның жолдары мен синтезделу жайын талдайды. Қорқыттан басатап, Махамбет, Абай, Жамбыл аралығындағы ақындық дәстүр сабақтастығын шолып өтеді. Ғалым «әдебиет теориясы мен салыстырмалы әдебиет тарихы үшін қазақ поэзиясының соншалықты қызықтырады, оның ең Гомерге дейінгі ауыз әдебиет дәстүрімен ұқсас қырлары бар», – деген түйін жасайды. Бұл тақылеттес пікірлер осымен толастап қалған жоқ, ХХІ ғасырда да мажарстандық әдебиетшілер Жамбыл жырау шығармашылығына айналып соғып отырады...

Қорытынды. Халықтар арасындағы мәдени-рухани байланыстарда халықтың рухани қазынасымен астасып жатқан Жамбыл жырау шығармашылығы заманында советтік одаққа ғана емес, оның тыс шет мемлекеттерге де кең таралуы қазақ халқының бет-болмысын, сан қырлы бай фольклорлық дәстүрін әлемге насихаттауға тосын мүмкіндік болды. Сол арқылы әдеби аударманың ғана емес, оған қоса ғылыми зерделеудің де нысанына айналды, әрі насихат-талып ғана қаймай, алыс шетелдік ғылымдарының зерттеуіне арқау болды. Тіптен, қазақтың фольклорлық санасының, жыршылық дәстүрінің антика кезеңіне тән сипаттарын айғақтайтын антикалық филология зерттеуіне айналып үлгерді. Жан-жақты байланыстарға арқау болды. Саяси жүйеге ғана байланып қалмайтын өміршең қырлары әлі де болса оқтын-оқтын зерттеушілер назарын аударып отыруы Жамбыл шығармашылығының кең диапозонын, әлеуетті қуатын танытады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Szovjet népek irodalmának magyar bibliográfiája. 1955-1970. Összeállította Kozocsa Sándor és Rado György. Budapest: Gondolat, 1982. élete – a népé. Ford. Hegedűs Géza // Forum. Irodalmi, társadalomtudományi és kritikai folyóirat. 1949/10. 790-791. old.
2. Dzsambul Dzsabajev. Trencsényi-Waldapfer Imre (összeáll. és az összekötő szöveget írta) : Budapest, 1955. 32 old.
3. Trencsényi-Waldapfer Imre: Dzsambul Dzsabajev // Nagyvilág 1957/8. 1174-1175. p.
4. Trencsényi-Waldapfel Imre: Dzsambul // Szovjet irodalom. Szerk. a bevezetőt írta Kardos László. 1959. 227-258. old.).
5. Kazah irodalmi szemelvények Válogatott. Neszmélyiné Laszkovszky Márta. – Budapest, 1969, MSzBT. 108
6. Trencsényi-Waldapfer Imre. A dal a pusztán hataémas erő (jegyzetek a kazah irodalomról // Nagyvilág 1964. 601-603
7. Mándoky István: Dzsambul Dzsabajev // Világirodalmi lexikon 2. Cam-E. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 927. old.
8. Қасқабасов С.А. ХХ ғасырдың ұлы жырауы – Жамбыл Жабаев / <https://martebe.kz/hh-asyrды-ly-zhyrauy-zhambyl-zhabaev/>

ӘОЖ 541.124

ЖАМБЫЛДЫҢ ЖЫРАУЛЫҚ ПАЛИТРАСЫ

Шаяхмет Ш.Т., ХБҚ111 тобының студенті,

Ғылыми жетекшісі - **Имангазинов М.М.**

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: shyryn_0202@mail.ru

Жамбыл Жабаев – ақын-импровизатор, қазақ халқының аса дарынды жыршы, жырауы. Баяндамада ақын шығармаларында, оның мұраларында адам мен заман бейнесі мейлінше кең көрініс тапқандығы сөз болады. Заман туралы жыр толғағанда да, адам

туралы сыр қозғағанда да ақын өмір шындығын үлкен халықтық мұрат тұрғысынан суреттегені, халықтың, қалың елдің сөзін сөйлегені ұлттық тұрғыдан сипатталады. Ұйқас пен ырғақ байлығы, ой мен сөз жарастығы, нақтылық пен жарасымдылық үндестігі – ақын жырларында асқан шеберлікпен астасып жататындығы көркемдік тұрғыдан қарастырылады. Жыр алыбы ХХ ғасырдың алғашқы жартысында КСРО аймағында орын алған елеулі өзгерістердің бәрін көріп, өзі де ұлы оқигалардың ортасында жүрді. Зерттеудің негізгі мазмұны ұлтымыздың ұлы қуанышын халық атынан жырлаған жырау шығармаларының талдауын құрайды.

Тірек сөздер: Ж.Жабаев, жырау, халық ауыз әдебиеті, ақын, шығармалар, өлең.

Зерттеудің өзектілігі: Жамбыл және оның поэзиясы, жыраулық палитрасы – қазіргі әдебиеттану ғылымының үлкен де күрделі, маңызды да мәнді мәселесі. Халық поэзиясының феномені атанған Жамбыл Жабаевтың шығармашылық жолы ғылыми тұрғыдан жан-жақты, толық зерттеуді қажет етеді.

Зерттеудің болжамы: Егер Жамбыл шығармашылығын ғылыми тұрғыда кеңінен зерттейтін болсақ, ақынның революцияға дейінгі өмірі мен ақындық қызметі туралы толыққанды, бір жүйеге келтірілген деректер қалыптасар еді.

Қорытынды: Жамбыл алдына қара салмаған айтыскер ақын, халқымыздың аса бай ауыз әдебиетінің үлкен арналы дариясы саналады. Оның жыраулық-көркемдік палитрасы өте бай. Мақсатымыз, жырау шығармаларын талдау арқылы білім алушыларды ұлтжандылыққа баулу. Ақынның әдеби мұрасы арқылы білім алушыларды өз ана тіліне құрметпен қарауға, қазақтың әдебиеті мен жыраулық өнерін қолдауға, рухани мұраны сақтауға шақыру.

Жамбыл ақын – ХІХ ғасырдың жартысынан көбін, ХХ ғасырдың жартысына дейін жасаған, бір ғасырдың куәсі болған жыр дүлдүлі, айтыс шебері. Жамбыл Жабаев 1846 жылы ақпан айының 28 жұлдызында дүниеге келген. Туған жері – Жамбыл тауларының бөктері. Шу өзенінің құяр сағасына жалғаса тізбектелген Жамбыл, Хан, Байғара, Шағырлы тау сілемдері бүгінде Жамбыл облысының Шу, Мойынқұм аудандарына қарайды. Жамбыл деген сөз – қытай тілінде қорған деген сөз. Таудың аты ертедегі қытай келіп осы Алатау атырабын, Шу өзенінің бойын, Балқаш жағасын мекендеп билеп тұрған кезде солар қойған ат екен деседі. Жамбыл дүниеге келгенде Жетісу Қоқан хандығының қол астында еді. Қоқан ханы Құдиярдың Жетісу еліне салған лаңы аз емес-ті. Оның датқалары елді жаялыққа айналдырып, аузына қақпақ, басына тоқпақ болған. Опасыз шапқыншылықтан әбден ерқашты болып титықтаған қалың жұрт сынаптай сырғып, жөңкіліп, көше берген. Ығысып, үдере көшкен сондай бір боранды қыста Ұлдан ана көш жөнекей түйе үстінде толғатып, болашақ ақын ықтырма күркеде дүниеге келеді. Жамбылдың өзін көрген, өмір жолын білем дейтін кісілердің айтуынша, жаудан ығысып көшіп келе жатқан ауыл толғақ қысқан Ұлдан ананы көрген соң, көшті тоқтатып, жүк артқан түйелерді шеңбер жасай шөгеріп, айнала жүкпен қоршап, киіз тұтып, ықтырма жасайды. Ұлдан ана осы ықтырмада босанады. Ақын ұлы жүздің шапырашты тайпасының екей руынан шыққан. Арғы аталары дәулетті болғанымен, Жамбылдың әкесі Жапа шаруа кісі болған. Кей тарихи деректе жыр алыбының әкесі туралы шокпыт шапанды кедей болған деген сипаттама кездеседі.

"Қақаған қар аралас соғып боран,

Ел үрей - көк найзалы жау торыған.

Байғара, Жамбыл, Ханда мен туыппын,

Жамбыл деп қойылыпты атым содан", - дейді Жамбыл ақын.

Халқымыздың ақындық өнерінің даму тарихында Жамбылдың алатын орны айрықша зор. Жамбыл және қазіргі халық поэзиясы немесе Жамбылдың асқан ақындық өнері, оның тамыр тартқан тереңі – қазіргі әдебиеттану ғылымының үлкен де күрделі, маңызды да мәнді мәселелерінің бірі. Қазақ халқының ұлы ақыны, жиырмамыншы ғасырдың Гомері, халық поэзиясының феномені атанған Жабаевтың шығармашылығы

заман мен адамның ара-қатынасын соншама жан-жақты қамтуымен қайран қалдырады. Жүз жыл өмір кешкен ақында неше жүз жылдар өнері мен шеберлігі түйіскен. Оның ақындығын тану үшін жыраудың ауызша айтқыш, айтысқыштығын талдап ұғыну қажет. Халық бұл алуан ақындарға «суырыпсалма» ақын деп баға берген. Қынаптан қылыш суырғандай жалт еткіш, отты, өткір өнерді айтқан. Ал айтысқа шеберлігі - жалпы ақындық өнердің, тіпті барлық әдебиет өнерінің өзгеше бір биік сатысы деп тұжырымдауға болады.

Қарт жыраудан таса қалған тақырып жоқ десе де болғандай: кедей өмірі, жастық шак, қайта жасару, туған ел, келбеті өзгерген өңір, жер дәулеті, ел сәулеті, халықтар достығы, табиғат тамашасы, Отан қорғау, кәрілік, жақсылық пен жамандық, адамдық пен надандық – бәрі де ақын шығармашылығының негізгі арқаулары. Ақынның осыншама сан сала тақырыптың қай-қайсысын да толық игеріп, шыңнан асыра жырлауын ұлылық десек жаңылысқанымыз емес. Жамбыл творчествосының негізгі мотивтері мен идеялық, тарихи тамырлары тікелей оның алдында өткен Махамбет, Сүйінбай, т.б поэзиясында ғана жатқан жоқ, әлдеқайда тереңде – сан халықтың әрі сан ғасырлық сонау көне заманғы эпосында, тарихи жырларында, хикая-мұраларында жатыр.

Ақынның көп жырлаған тақырыбы – «Туғалы сөзі өтпеген, қолы есеге жетпеген, құлшылықтан кетпеген» жарлы мен жалшының азапты өмірі, кедейдің күйі. Бұл оның шығармашылығында көтерілген ірі проблеманың мәні мен мағынасы оның халықтық сипатында. Бұл тақырыпқа Жамбыл тым ерте-ақ барған. Жігітшілікпен ел аралап, санат құрған жас ақын жалшының жүрдай болған өмірін өз көзімен талай көріп егіліп, қабырғасы қайысады. Сөйтіп оның жырларында бірте-бірте ел тілегі, ел қамы бел алып, ақынның турашылдық, азаматтық үні айқындала бастайды:

Жаман көйлек жыртылып,
От басында итініп,
Әрі дімкәс, тамақ аш,
Әрі тұттай жалаңаш
Аш бұралып, күн суық-
Жұрт соңынан жоқшылық
Кешке ілескен итше ұлып.

Тұттай, жалаңаш, аш, дімкәс кедейдің аянышты тағдырын Жамбыл осы шағын шумаққа қалай шебер сыйғызған? Ақын кедейлік тұрмыс-тіршілігінің жеке қырларын алмай, сол жекелеген көріністерді өзара ұштастырып, біртұтас өмір құбылысына айналдырады. Ол құбылыстың аты – кедей, заты – жоқшылық. Оның өнерпаздық даралығы оның өмір шындығын көркемдік жинақтау, образды түрде суреттеу шеберлігі аясында мол көрініс табады.

Бай-болыстың, ұлық пен төренің халыққа көрсетіп отырған зәбірін ақын «Әділдік керек халыққа» атты жырында желілі толғау деңгейіне көтеріп айтады. Өлеңнің қысқаша тарихы мынандай: Ұзынағаш базарында Жамбыл мен Қисыбай болыс бастаған ұлық, төрелер кездесіп қалады. Қисыбай да, тілмаш болып жүрген төре де Жамбылды ақын деп менсінбей, астамшылық көрсетеді. Қасындағылардың сөз аңғарын байқаған ұлық Жамбылға жақтырмай қарайды. Ұлықтардың астамшыл қылықтарына Жамбыл жырмен жауап береді. Оның бірінші желісінде байлар мен ұлық төрелердің кедейдің ақысын бермей, оларды қайыршылық жағдайда ұстап отырғанын, басына ерік, қолына жер тисе, кедей-кепшіктің байлардан еш кемдігі жоқтығын, олардың ішінде қадіріне жетпей жүрген неше алуан асыл азаматтар барын айта келіп, ақын өз тұжырымын, бай-болыстың, ұлық пен төренің ісіне өзінің қатынасын былай білдіреді.

Ағылсын жырым бұлақтай,
Төгілсін сырым құрақтай,
Болыс төре жүрген жоқ
Халықты қорлап жылатпай,
Шабарманы шаптығып,
Барады елді шыдатпай,

Болыс төре, билері,
Кедейлерге тендік бер
Қысы-жазы шулатпай!..

Бай мен ұлық, төрелердің елге батқан озбыр істерін термелей келіп, жырдың бірінші желісін ақын осылай түйеді. Бұл жерде эпикалық баяндау мен ақындық толғаныс қолданылатын болса, жырдың қалған желілерінде бірыңғай медитативтік сипат баасым, суреттелініп отырған өмір құбылыстарының тобына ақынның өз көзқарасы, қатынасы, бағасы да анық.

Сәбит Мұқанов «Ұлылық сыры» деп аталатын Жамбыл туралы естелігінде мынадай деректермен бөліседі: «1936 жылы көктемде Алматыда қазақ ақындарының республикалық бірінші слеті болды. Осы слетте Жамбыл «Туған елім» деген дүние жүзіне әйгілі жырын айтты. Бұл жыр тек жырау шығармаларының ғана емес, бүкіл совет поэзиясының ең биік шыңы еді, сондықтан да бұл жыр Советтер Одағындағы барлық тілге аударылды, сол себепті бұл жырды барлық Совет елі күні бүгінге дейін үлгі есебінде қолданады. Осы жылдан бастап жыр алыбының жырын өркендетуге ерекше жағдай жасалғаннан кейін Жәкең социалистік құрылыстың жетістіктеріне, күнделікті болып жатқан саяси, мәдени науқандарға даусын мынадай жағдайда қосты:

1. Жамбыл радио тыңдағыш еді. Көңілін қозғайтын бір хабарды Жәкең естісе хатшыларынан немесе маңайына көп үйірілететін мектеп оқушыларынан сол естігенін толығырақ баяндауын өтінетін. Содан кейін, естіген жаңалығы көңіліне әбден қонған соң, жырлауға кірісетін.

2. Ол газет оқуды ұнататын еді және нендей қызық жаңалығы бар?- деп сұрар еді. Хатшыларының бірі, мектеп оқушылары я сауатты колхозшылар оқып берген газеттен өзінің көңілін қозғаған жаңалықты жырға айналдырар еді.

3. Ақын 97 жасына дейін атқа салт мініп жүрді. 1942 жылға дейін салт атпен Алатаудың биігіндегі Құлансаз деген жайлауға да шықты. Бұл қасиетін еске алып отырған себебіміз, Жамбыл салт жүріп табиғаттың көрінісі мен құбылысын, колхоздың даласында жайылған малдарды, егінмен байланысты еңбектерді көруге құмар болған екен. Содан кейін сезімін қозғаған көрініс пен істі жырға айналдырған».

1937 жылдың желтоқсанында грузин халқының атақты ақыны Шота Руставелидің туғанына 750 жыл толуы тойланады. Сол тойға Қазақстаннан барған делегацияны Жамбыл бастады. Грузин халқы оны ерекше құрметпен қарсы алды. Осы сапарында көрген тамашаларына арнаған ақынның бірнеше жырлары да бар. Соның бірі «Кавказға» атты өлеңі:

Аңсағам көңілім серіле,
Бүгілген белім керіле,
Сапар шегіп жол тарттық
Сүйікті Кавказ еліне.

1938 жылы мамыр айында Жамбылдың әдеби қызметінің жетпіс бес жылға толу құрметіне Алматыда және жыраудың ауылында той болды. Тойға Кеңес Одағындағы барлық ұлттардан жазушылар келеді. Ақынның атына Кеңес Одағының барлық елдерінен, шетелдерден құттықтау телеграммалар келді. Осы мерекеге байланысты, Жамбылды Одақтық үкімет Ленин орденімен марапаттайды.

Жыр алыбы тоқсан бес жасына қарағанда 1941 жылы 22 маусымда Ұлы Отан соғысы басталады. Бұл басқыншылыққа ызаланған ол:

Асқар таудай еліме,
Байтақ жатқан жеріме.
Шапты фашист дегенде
Ашуменен аралас
Жыр да келді көмейге,

Қаһар қаулап денемде,- деп бастап, «Ата жаумен айқастық» деген ұзақ жыр айтты. Ұлы Отан соғысының тақырыбына соғыстың төрт жылында ақын 3000 жолдан артық жыр шығарды. Халқымыздың отаншылдық намысын күшейте түсуде, совет

адамдарының елдегі, майдандағы тамаша ерліктерін сипаттауда Жамбылдың бұл жырларының тарихи маңызы аса зор.

Мысалға «Ленинградтық өрендерім» деген жырын алайық. Бұл жырды ол Ленинградтың халі аса бір ауыр шақта, сүйікті Ленин қаласы жаудың қоршауында қалған кезде шығарды. Осы кезде ақынның жырының күші қандай болғанын, Ленинград Жазушылар одағының председателі болған, орыстың белгілі ақыны Александр Прокофьев былай дейді:

«Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» деген жыры жарияланған кез Ленинградтың халінің аса бір ауыр шағы еді. Бұл шақта, немістің қоршауында қалған Ленинградта азық өте аз болды; күніне жұмыс істейтін адам 250 грамм, жай кісі 150 грамм нан алды; ет, май дегенді халық өте аз және өте сирек көрді, басқа азықты білген жоқ. Үйлерге жіберілетін су тоқтатылды, канализация істемеді, отын атымен болмады. Жау атқан снаряд пен бомбалардың салдарынан шынысы қирап, терезе біткен аңырайып ашық тұрды, электр жарығы да нашар жанды, тіпті қаладағы үйлердің көбінде болған жоқ. Қалаға жаудың оғы үздіксіз жауып тұрды.

Осындай халде Жамбылдың «Ленинградтық өрендерім» деген жыры газеттерде жарияланды. Халықтың рухын көтеруде ерекше күші көрінген бұл жырды Ленинградтың радиосы күніне әлденеше рет оқып тұрды. Жыр үлкен әріппен басылып, көшелерде плакат боп ілінді. Сол плакатты үймелесіп оқысып, көздерінен жастары сорғалаған талай адамды көрдім. Немістердің самолеттері төбеде ұшып бомба тастап жүргенде, бомбоубежищеге тығылудың орнына, Жамбылдың жыры басылған газетті алуға көшеде кезекте тұрған адамдарды талай көрдім».

Ленинградтық өренім!
Мақтанышым сен едің!
Нева өзенін сүйкімді!
Бұлағымдай көремін.
Жетсін деймін сендерге
Жыл құсындай өлеңім,
Қаласындағы Лениннің
Сайып қыран өренім!

Ия, шынымен де сұм соғыстың енді басталып, Ленинград майданының ең ауыр күндерінде Жамбылдың қала тұрғындарына жолдаған өлең жолдауын халық ешқашан ұмытпайды.

Қазақ ақыны қазақ әдебиеті дәстүрінен де, Сүйінбай, Шөже, Майлықожа, Құлыншақ, Майкөт, Бөлітірік секілді шешендік пен ақындық поэзияның ірі өкілдерінің де өнеге-үлгісін, тәлім-тәрбиесін тікелей алып өсті. Аталған даналардың қай-қайсысы да Жамбылдың балалық, жастық шағының аса аяулы тәлімгері еді. Бүкіл ел болып қастерлеген, қадір тұтқан осындай өнерлі де өнегелі ақындық ортадан шыққан, өскен ол өз халқының дәстүрлі мәдениеті мен ақындық өнерінің барлық асыл қасиеттерін бойына сіңіріп, жанында, жүрегінде тербеп өсті. Сонымен қатар ол да өзіндік мектебін қалыптастырды. Жамбылдың ақындық мектебінен қатарласа, қанаттаса көптеген ақындар шыққан. Олардың көпшілігі оның ақындық өнерінен өнеге ала жүріп, өз таланттарының барша жарығымен жарқырай ашылуына мүмкіндік тапты. Жамбылдың ақындық мектебінен шыққан Әбдіғали Сариев, Ертай Құлсариев, Есдәулет Қандеков, Жақсыбай Жантөбетов, Балтағұл Бигелдиев, Қалқа Жапсарбаев, Саяділ Керімбеков, Үмбетәлі Кәрібаев, Өмірзақ Қарғабаев секілді белгілі сөз майталмандары бар.

Ақынның шығармашылық даралығының басты ерекшеліктері – оның өзімен тұстас, замандас өнерпаздардың көркемдік-эстетикалық ізденістері аясында да барынша айқындала түсті. Бұл топтағы ақындар өздері өмір сүрген дәуірдің ақындық, жыраулық, шешендік мектебінен, дәстүрлі халық әдебиетінен үйрене отырып, Жамбылдың ақындық өнерінен де үлкен тәрбие-өнеге алды, рухани нәр-азық тапты, сөйтіп көркем сөздің небір асыл үлгілерін жасады.

Халық ауыз әдебиетіне жастайынан құлағы қанып өскен Жамбыл – «Көрұғлы», «Манас», «Мұңлық-Зарлық», «Ләйлі – Мәжнүн», «Жүсіп – Зылиха», «Шахнама», «Қыз Жібек», «Едіге батыр», «Шора батыр» жыр-қиссаларды, дастандарды таңнан-таңға ұрып жырлап, кейінгі заманға жеткізген жыршы. Жамбылдың өзі шығарған екі дастаны бар: Олар: «Өтеген батыр» және «Сұраншы батыр». XVIII ғасырда Абылай хан тұсында есімі белгілі болған Өтеген батыр Жамбыл дастанында қой үстіне бозторғай жұмыртқалайтын еркін заманды іздеуші, бақыт пен жайлы қоныс үшін күресуші ретінде суреттелген. «Сұраншы батыр» дастаны XIX ғасырда өмір сүрген, Қоқан хандығына қарсы ерлікпен күрескен Сұраншы Хакімбековтің ерлігі туралы тарихи деректер негізінде шыққан.

Жамбыл Жабаев шығармашылығынан айтыс ерекше қомақты орын алған. Айкүміспен, Бөлектің қызымен, Сарбаспен, Досмағамбетпен, Шашубаймен, Бөлтірікпен айтысы Жамбылдың төкпе ақындық қасиетін көрсетеді. Жамбыл айтыстарының ішіндегі атақ-абыройын аспандатқан ең таңдаулысы – 1881 жылғы Құланаян Құлмамбетпен айтысы. Құлманбет – белгілі айтыс ақыны. Ол кезінде Түбек Жанақ, Майкөт, Жамбыл, Бақтыбай секілді ақылдармен сөз айтысына түскен, айтулы сөз зергерлерінің бірінен саналады. Құлманбет Жамбылмен айтысында Албан, Дулаттың төрт-түлікті тең өсірген байлық иелерін тілі жеткенше сипаттайды. Десе де олардың еңбекші елге жасап жатқан игілікті істерін, кісілігін, батырлығын, елдігін ынтымағын жеріне жеткізе айта алмайды. Байлық – игілікке, кісілікке қызмет етпей тұр. Елдің ынтымағы ұйыған сүттей болмай тұр. Оған ұйытқы болатын ел! – деп туған ерлер еңбегі жырланбай жатыр. Бұл айтыстағы негізгі тақырып, басты мәселе болатын. Жамбыл Құлманбетпен айтысында ел ынтымағын, жұрт бірлігін негізгі нысаны етіп, елге қамқор болған ерлерді үлгі етеді. Сөйтіп салиқалы сөз, салмақты ой айтып Құлманбетті жеңеді.

Ғабит Мүсірепов өз кезегінде Жамбыл ақын туралы былай деген: «Ұлы Абайдың құрдасы, көзі тірісінде Гомер атанған алып ақын атамыз Жамбыл дүниеге екі рет туып келген адам: тоғыз ай, тоғыз күнде ана құрсағынан туды, тоқсан жасқа келгенде заман құрсағынан тағы бір туды. Аңада алалық жоқ, қай баласын болса да мерзімді күні жарық дүниеге әкеледі. Қазақтың Гомерін туғызу үшін заман тоқсан жыл толғатты». Осылайша «Жетісу ақындарының алтын діңгегі» (М. Әуезов), «Халық поэзиясының алыбы», «XX ғасырдың Гомері» атанған, «Жамбыл – менің жай атым, халық – менің шын атым» деген ұлы тұлға, «Жүз жасаған бәйтерек» Жамбыл Жабаев 1945 жылы 22 маусымда жүзге аяқ басқан шағында дүниеден озған.

Жамбыл шығармаларында, оның мұраларында адам мен заман бейнесі мейлінше кең көрініс тапқан. Заман туралы жыр толғағанда да, адам туралы сыр қозғағанда да ақын өмір шындығын үлкен халықтық мұрат тұрғысынан суреттейді, халықтың, қалың елдің сөзін сөйлейді. Оның шығармаларын, оның адам мен заман сырын толғаудағы өнерін шыңға шығарған, өзін әйгілі жырау еткен де осындай биік еткен де осындай эстетикалық нысана, халықтық тұрғы мен ақындық мінез даралығы еді. Ұйқас пен ырғақ байлығы, ой мен сөз жарастығы, нақтылық пен жарасымдылық үндестігі – ақын жырларында осылардың бәрі де асқан шеберлікпен әрі суреткерлікпен астасып жатады. Жамбылдың ақындық өнерінде тура сөйлеудің, кесіп айтудың, айшықтап, ажарлап толғау мен құбылта, құлпырта жырлаудың неше алуан озық көркемдік үлгілері бар. Ақын шеберлігінің бір ғажайып ерекшелігі сол – ол белгілі бір көркемдік бейнелеу құралын шығарма жүйесінде жеке-дара, жалқы не жалаң пайдаланбай, оны басқа да бір емес, бірнеше поэтикалық құбылыстар аясында алады. Оның көркемдік әлеміндегі бейнелеу құралдарының мұндай жарасқан келісімі күрделі поэтикалық жүйеге айналады. Жамбылдың санасы сара, көкірегі дана ақындық даралығы мен даңғылдығының мәні, шын сыры осында жатыр десе болғандай. Оның асыл мұрасындағы шежіре-даңғылдық, жасампаздық, даналық қасиеттері, жыраулық ұлы күдіреті, шыншылдығы мен турашылдығы өзіне дейінгі әрі өзінен кейінгі ақындардың қайталанбас ең ұлыларының қатарына жеткізді. Осы болмысымен, шетсіз, шексіз айтқыштығымен, жаратылысындағы даралығымен, сол себепті де Жамбыл ақындардың

ақынына, жыраулардың жырауына, даналардың данасына, ақындардың ағасына әрі ұстазына айналып, байтақ қазақ жырымен жаңа ұлы көшін бастады. Қорытындылай келе, зырлаған замана, құбылған саясат тұрғысынан Жамбыл шығармашылығына сыни көзқарас та болып тұруы мүмкін, бірақ оның жырдан туған ғажайып құбылыс екендігін ешбір ұрпақ теріс дей алмайды демекпін. Сондықтан да Жамбыл баба жыр толғаушылардың ең ұлыларының бірі болып туған халқымен мәңгі бірге жасайды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Жамбыл өмірбаянды хикаят / С.Бегалин.- Алматы: Жалын, 1996ж.
2. Дастан – ата: Ж.Жабаев туралы естеліктер.- Алматы: Жазушы, 1989ж.
3. Жамбыл Жабаев творчествосы/ Дүйсенов М.- Алматы: Ғылым, 1989ж.
4. Қазіргі қазақ әдебиеті: Оқу құралы/ С.Тапанова.- Алматы: Эверо, 2015ж.
5. Жамбыл – менің жай атым: Жамбыл туралы естеліктер.- Алматы: Санат, 1996ж.

ӨОЖ 811.512

ЖАМБЫЛ МҰРАСЫ - МӘҢГІ ӨШПЕС ӨНЕГЕ

Чалтикенова Л.А., ф.ғ.к., Кусайнова А.Б.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: lyazzat.chaltykenoba.59 @ mail.ru

Мақалада Жамбыл Жабаевтың мектеп бағдарламаларында оқытылатын шығармаларының ішіндегі кемел жасқа келген кездегі өлеңдері қарастырылды. Оларды оқытуда, тілдік мазмұндық жағынан талдауда пайдаланылатын әдіс-тәсілдер сараланды.

Тірек сөздер: *Блум таксономиясы, өлеңдері, эмоция, диалект, экспрессия, импровизатор.*

В статье рассматриваются среди произведений преподаваемых в школьной программе стихи Жамбыла Жабаева. Были дифференцированы методы, используемые в их обучении и лингвистическом контент-анализе.

Ключевые слова: *Таксономия Блума, стихи, эмоция, диалект, экспрессия, импровизация.*

The article examines the poems of Zhambyl Zhabayev among the works taught in the school curriculum. The methods used in their teaching and linguistic content analysis were differentiated.

Key words: *Bloom's taxonomy, poetry, emotion, dialect, expression, improvisation.*

Сырлы сұлу сөздері мен жырларын ұрпақтарына аманат еткен, жүз жасаған дүлдүл ақын Жамбыл Жабаевтың биыл туғанына 175 жыл толып отыр. Қазіргі кезеңдегі пандемия жағдайына қарамастан, республикамыздың түкпір –түкпірінде ақын атаға деген зор құрмет, ілтипатпен онлайн конференциялар, жиындар, айтыстар көптеген іс-шаралар қамтылуда. Біздің І.Жансүгіров атындағы университетімізде де дөңгелек үстел, конференциялар өтуде. Осы конференцияға берген мақаламызда Жамбыл Жабаевтың мектеп бағдарламасында оқытылатын өлеңдері мен жырларын тілдік-мазмұндық және әдістемелік жағынан талдап, сипаттауды жөн көріп отырмыз.

Адамзат қоғамын алға сүйрейтін, апаратын күдіретті күш – білім мен ғылымда. Ал біздің еліміздің болашағы – бүгінгі жас қанат жеткіншектер мен білімгерлер. Оларға бірдей талап қойып, олардың табиғи қабілеттерін, нақты мүмкіндіктерін анықтап, соған негіздеп оқыту – бүгінгі күннің өзекті мәселесіне айналып отыр. Ол үшін жоғары оқу орындары профессор оқытушылар құрамы, арнайы оқу орындарының оқытушылары, әр мектеп ұстаздары күнделікті білімге деген жаңа тың ізденістер арқылы барлық жаңалықтар мен өзгерістерге батыл жол ашарлық қарым-қатынас жасаулары керек. Оқыту түрлерін, әдістері мен құралдарын одан әрі жетілдіріп, тиімді тәсілдерді нәтижелі қолданудың жолдарын іздестірулері қажет-ақ.

Тілдерді қолдану мен дамытудың 2010-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының басты мақсаттарының бірі – қазақ тілін жоғары оқу орындарында оқытуды жетілдіру, жақсарту. Оның бағдары – «дүниеге жауапкершілікпен қарайтын, инновациялық, шығармашылықпен ойлауға дағдыланған, мәдениеті жетілген, адамгершілігі мол, білікті мамандардың жаңа ұрпағын қалыптастыру» [1], шебер сөйлейтін, шешен мамандарды дайындау. Бәсекелестік өмір сүрудің басты шарты болып отырған өзгермелі кезеңде жоғары білім беру жүйесіне қойылатын талаптар да күшейіп отыр. Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында айтылғандай, жоғары білімді дамытудың негізгі үрдісі мамандар даярлау сапасын арттыруға ерекше көңіл бөлінуде [2].

Жамбыл атамыздың өлеңдері мен жырлары сөз қадірін ұғынар жас ұрпақты тәрбиелеуде іздендіру үшін сұрақ қоя білуге үйрету, оның саналы ойлауы, жан-жақтылығы, білімі мен біліктілігін қалыптастыруға көмектесетініне көзіміз жетті. Өйткені оның жырларында туған ел мен туған жердің өткені мен болашағы жайлы терең пайымдаулардың, өз тұсындағы ел мен елдің ерінің жақсысын асырмай, жаманын жасырмай шындығын ашып айтқан қатты да ащы шындықтардың жиынтығы айтылған.

Жамбыл атамыздың мектеп оқулықтарының бағдарламасында бар, ең көп жырлаған тақырыптарының бірі – жарлы мен жалшының азапты өмірі, өзі өмір сүріп отырған қоғамдағы теңсіздік, әділетсіздік, кедейлік тақырыбын шыншыл баяндаумен, толғаумен халыққа әсерлі етіп жеткізе білуінде деп білеміз. Мәселен, мына бір өлеңінде

Жаман көйлек жыртылар,
От басында итініп,
Әрі дімкәс, тамақ аш.
Әрі тұттай жалаңаш.
Аш бұралып, күн суық-
Жұрт соңынан жоқшылық
Көпке ілескен итше ұлып [3]

Шағын осы өлеңін тілдік-мазмұндық жағынан талдап көрсек, мұнда қолданған сын есімдердің өзін сапалық, қатыстық мағыналық жағынан құлпыртып, құбылтып қолданған. Итше ұлып зат есімге есімше жұрнағы жалғанып үстеу сөз табына айналған. Тұттай жалаңаш, аш бұралып, итше ұлып, итініп тіркестері аффикстер жалғану арқылы сөзге морфологиялық жолмен эмоционалды бояу беріп, көз алдыға заман шындығын дәлдікпен анықтап, нақтылай суреттеп, аянышты тағдырды жанды суреттей елестетеді. Жамбыл ауызекі тілде әсері өте күшті эмоцияны беретін сөздерді, метафоралық тіркестерді өте әдемі қолдана білген. Эмоционалды сөздер экспрессия, экспрессивтілік ойдың және еріктің пайда болуымен қабылданған және экспрессия бұл айқындылықтың, бейнеліліктің күшейтілуі, айтылған сөздің ықпал етуші күшінің артуымен берілген. Бейнелі сөз адамға бірден тез әсер етеді.

Жамбыл өлеңдерін оқытуда Бенжамин Блум таксономиясын қолданамыз. Ол таксономия бойынша оқушылардың ойлау деңгейіне сай әр сабақта сұрақ қою үшін Б.Блумның сұрақ қою өлшемін пайдаланамыз. Сұрақтар қарапайымнан терең ойлауға дейін жалғасады. Мұндағы мақсат – оқушы ойын ең төменгі деңгейден терең ойлауға дейін жеткізу. Топтық тапсырмалар топта ынтымақтастықты қарым-қатынас орнатуға, шығармашылықпен жұмыс жасауға, тақырыпты өмірмен байланыстыруға мүмкіндік туғызады. Қазіргі жаңартылған бағдарлама бойынша тіл-әдебиет сабақтарында оқушының тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мақсатында жиі қолданылып жүрген «Оқырман семинары» тәсілі бойынша сызба түрінде талдау жасаймыз. Сабақта меңгерілетін көркем шығарма мынадай топтардың көмегімен жүзеге асады:

1. Сұрақ қою өлшемі бойынша қарапайым сұрақтан шығармашылық сұрақтарға дейін қамтылады. Сұрақтар қою арқылы оқушы өз бетімен шығармашылық қабілетін дамытады.

2. Қойылған сұрақтарға нақты, дәлелді жауап беру үшін өз бетінше ізденеді, дағыдыланады.

3. Өлең мәтіні бойынша түсініксіз сөздер тізбегін жасайды, тұрақты тіркестерді анықтап жазады.

4. Поэзиялық шығарма болған жағдайда прозаға айналдырып жазады, мәтін бойынша жоспар құрады.

5. Мәтін кейіпкерлерінен, белгілі бір эпизодтарынан сурет салады.

6. Кейіпкердің, оқиғаның, мәселенің суретін сөзбен салады.

Жамбыл Жабаевтың қазақ әдебиеті 10- сыныпта өтетін өлеңдеріне тілдік-мазмұндық жағынан талдау жасағанда осы әдісті пайдалану өте тиімді деп білеміз. Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынас жасауы тіл арқылы болатындығы белгілі. Ал қатысымдық ұстаным тілдік материалдарды таңдауды, қатысым жағдаятын нақтылауды анықтайды, яғни ауызша, жазбаша тұрғыдағы қатысымды жүзеге асыру үшін қандай біліктер қажеттігін, қандай құралдар арқылы тілдің қатысымдық қызметін меңгеруді қамтамасыз етуді айқындайды. Ұстанымның бұл түрі сондай-ақ қатысымдық жағдаятты туғызатын шарттардың сақталуын талап етеді. Сөйтіп, оқушы мен оқытушы, оқушы мен оқушы арасындағы қатысымның нәтижелі болуына мүмкіндік береді.

Жамбыл Жабаевтың «Кедей күйі», «Жылқышыға», «Әкеме», «Пұшықтың ұрыға айтқаны», «Шағым», «Мәмбетке» өлеңдерінде жоқшылықтың тауқыметін тартқан жас ауыл балаларының аянышты халі мен үстем тап өкілдерінің көрсеткен қорлығын сынға алып, әр уақытта да әділдік пен ақиқат бір келерін, еңбекші бұқара халықтың сол кездегі ауыр өмірін жырына қосып жырлағанын көреміз. Атап айтар болсақ:

Қалт-құлт етіп жүргені,
Қысы-жазы қарны аш.
Қайтіп жаның ашымас
Неткен заман қатыбас,
Еткен еңбек, төккен тер
Қалай түкке татымас[3]

Осындағы сөздерді мағыналық жағынан грамматикалық және лексикалық мағына деп, сонымен бірге жеке тұлға мен топтық бағаның берілуі деп те бөледі. Сөздер әлеуметтік ортада қолданыс табуына байланысты олардың экспрессивті бояуы болады. Сөздің көмегімен сөйлеуші қандай да бір затқа, құбылысқа өзінің бағасын береді. Қалт-құлт етіп бейнелеуіш сөзі етістікпен тіркесіп дыбыстаушының қандай да бір сыртқы қоршаған ортаға әсерленуі арқылы, сонай-ақ табиғаттағы дыбыстарға еліктеуге, бейнелердің қимыл-қозғалысын, қалпын тағы басқа күйлерін бейнелеуде іштен ерекше бір әсермен шыққандығын көрсетіп тұр. Осы бейнелеуіш сөзді біз басқа тілге дәл аударып бере алмаймыз, тек түсіндіріп қана айта аламыз.

«Әділдік керек халыққа» өлеңінде былай жырлайды:

Кедейді көрсе керіліп,
Сөйлесуге ерініп.
Сендерге ермек болуға
Жүргенім жоқ зерігіп.
Базарға келсем тиын жоқ
Киетұғын киім жоқ.
Кісі өлтіргіш ұрыға
Ұлықтан да тиым жоқ.
Болыс елді аралап,
Жарлыны шауып жаралап
Сөзін сөйлеп малдының,
Көзін ойып жарлының
Халықтың ақын перзенті-
Ақтарып сырды беретін[3].

Бай болыстардың халыққа көрсеткен зәбірін, халық қамын ойламай, өз құлқынының құны болғандарды осындай ащы мысқыл сөздерімен түйреп өтеді. Ақын өлеңдеріндегі «дімкәс, қатыбас, тұттай, неткен, түкке, еткен, киетұғын» сөздері – диалектизмдерге жатады. Автордың бұл сөздерді өз баяндауларында пайдалану мәселесі бар да, кейіпкерлердің тілінде беру жағы да бар. Кейде ақын сипаттап отырған кейіпкерін өзіне тән ерекшеліктерімен толық көрсету мақсатында, нанымды, жан-жақты, бар болмысымен қолдану үшін әдейі пайдаланған деп білеміз. Қай тілдің болмасын сырын шынайы тану үшін тілдің өзіндік заңдылықтарын білу жеткіліксіз, оның түп тамыры тіл иесі этностың ғасырдан-ғасырға жалғасып келе жатқан тарихының қалың беттерімен, мәдениетімен, мінез-құлқымен байланысты. Ұлтқа тән қадір-қасиетті танытатын тіл болса, тіл деректерінің тоғысар жері – ауызекі сөйлеу тілі. Ауызекі сөйлеу – ұлттық болмысқа қатысты мәселелерді жинақтайтын күрделі құбылыс, біртұтас дүние. Суырып салма ақын мәтінінде кездесетін әр алуан тілдік құбылыс ұлттық тілдің барлық тармақтарынан алынады. Ақын сөзбен сурет салу барысында бай-болыстар бейнесін дәлдікпен беріп, көпшілік тыңдаушыларына әсер етіп, кейіпкерді «өз тілінде» сөйлетуге тырысады.

Сондықтан ақын тіліндегі әрбір тілдік бірлік сол заманның мәдениетін, өмірлік болмысынан шынайы ақпарат беретін тарихи мұра десек те болады. Жамбыл Жабаевтың ішкі көркемдік дүниесі мен оны тудыру шеберлігін өлең жолдары арқылы тани аламыз. Өлең жолдарында ақынның ойын объективтендіріп, оның шығармашылық көзқарасын танытуда адам өмірі туралы, айнала қоршаған әлем туралы, білімі мен түсінігін бейнелеп жеткізу танымындағы әлемді басқаға сол қалпында дәл жеткізудегі импровизаторлық шешендік шиырлары жұмсалады. Төкпе ақын тілін семантикалық зерттеу арқылы сөздік қорымыздағы сан алуан тілдік бірліктердің стильдік, мағыналық, функционалдық қызметтерін, олардың заттық мәдени мағынасын, ұлтты таныту қасиеттерін, этимологиялық қалыптасу тарихын анықтауға болатыны бәрімізге белгілі. Осыған байланысты Жамбыл жырларындағы диалектілік лексемалардың қолданылу себебін анықтап, оның ішінде әдеби тіл қатарына енгуге бейім тұрған жеке атаулық (номинативтік) мағынаға ие болып, қазіргі заман талабына, яғни тілдік норма талаптарына сай келетін диалектілерді оқушыларға тергізіп, ажыратып көрсетуге мән беріледі.

Қорыта айтқанда, ақын поэзиясынан ұлттық бітім-болмысты, ұлттық психологияны, ұлттың дүниетанымы мен оның өмір сүру тәжірибесін, салт-дәстүр мен наным-сенімді таныстыратын біртұтас дүние екенін көреміз. Импровизаторлық мәтін - ұлттық мәдениеттің тілдік көрінісі, айнасы.

Сондықтан ақынның әрбір өлеңінен сол ұлт туралы материалдық, рухани, эстетикалық, мәдени негізін тануға болатын мәліметтерді аламыз. Оқушыларды шығармашылықпен жұмыс жасатып, алған ақпараттарын өмірде қолдана алуына жағдай жасау үшін құзыреттілік тұрғысынан оқыту тәсілдерін қолданамыз. Оның оқушы біліктілігін арттыруда маңызды зор. Оқыту тәжірибесінде білім мазмұнының тек студенттің білім, іскерлік, дағдысын қалыптастыру мақсатын ғана көздеп қоймай, сол білімнің студенттің шығармашылық жеке тұлғасын дамытуға, логикалық ойлау қабілетінің ұшталуына, өздігінен білім алуға құштарлығын оятуға ықпал ету жағына ерекше көңіл бөлінгені дұрыс.

Ал мектепте тілді оқыту барысында осындай шығармашылық ізденіспен қатар, жаңа педагогикалық технологияларды, тиімді әдіс-тәсілдерді дұрыс, қолайлы етіп таңдай білуіміз керек. Әрбір сабақта бірнеше оқушы ғана сабаққа ынталанып өз еркімен жауап беретін болса, бірлескен жұмыс барысында сыныпта отырған барлық топ мүшелері интербелсенді әрекетте болатынына көзіміз жетіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы // Ана тілі. 15.02.2001. -№ 7. -1 б.

2. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан. 26.12.2003. -№ 332. -333 б.

3. Жамбыл Жабаев Екі томдық шығармалар жинағы.-Алматы:Жазушы.-Т.1. Революцияға дейінгі шығармалары.1982.-336 бет.

ӘОЖ 811.512

ЖАМБЫЛ МЕН ҚҰЛМАМБЕТ АЙТЫСЫНДАҒЫ АУЫСПАЛЫ МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ

Шаймұрат Ақниет, 3-курс студенті,

Ғылыми жетекшісі: PhD, аға оқытушы Чукенаева Г.Т.

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: shaimurat.akniet01@mail.ru

Мақалада Ж.Жабаевтың айтысында қолданылған ауыспалы мағыналы сөздері, метфоралық құрылымдары, олардың құрылымы мен стильдік ерекшеліктері қарастырылған. Жамбылдың Құлмамбетпен айтысының тілдік ерекшеліктері талданған. Автор ақын қолданысындағы ақындардың ішкі әлемін сипаттайтын және қоршаған орта мен табиғатты сипаттайтын метафораларды айқындаған.

Тірек сөздер: ауыспалы мағына, метафора, бағалауыштық лексика

В статье рассмотрены особенности употребления Ж.Жабаевым слова с переносным значением, метафорических конструкций, их структура и стилистическое своеобразие. Представлен анализ языковых особенностей айтыса Жамбыла с Кулмамбетом. Автором выделены две группы метафорических конструкций: метафоры, характеризующие внутренний мир акынов, и метафоры, описывающие природу и окружающий мир.

Ключевые слова: переносное значение, метафора, оценочная лексика

The article examines the features words with a figurative meaning, metaphorical constructions, their structure and stylistic originality in works Zh. Zhabayev. The analysis of the linguistic features of aitys Zhambyl with Kulmambet is presented. The author has identified two groups of metaphorical constructions: metaphors that characterize the inner world of akyns, and metaphors that describe nature and the world around them.

Keywords: figurative meaning, metaphor, evaluative vocabulary

Жетісу өңіріне ғана емес, бүкіл қазаққа аты мәшһүр жыр жампозы Жамбыл Жабаев – өрелі жырдың өрнегін кестелеп кеткен дара тұлға. Ақын өмірі қайшылыққа толы. Қайшылығына жүгінудің сырында кеңестік дәуірде тоқсандағы қарияның марапатшыл одашылдыққа ұрынғандығын меңзейтін ниет бұғып тұрғанын байқайсың. Жамбылды Жамбыл еткен өскен ортасы мен замана қат-қабаты. Көзді тырнап ашқан қатал кезеңде жүрек ширығып, қалам ұшталып, тіл сүйріктей болып, әділетсіз, сасық сөздердің шәт-шәлекейін шығарары сөзсіз. Қайшылықтың түп-төркіні терең тарихқа байланып алған. Есте жоқ ескі ғасырлардан бері санаға сіңіп, қанда ойнап жүрген бір теңсіздіктің ұшқыны әлі күнге сақтаулы. Сұлу торыны тақымдағанмен, тартпасы бос болса, ол да бір кем дүние ғой. Сапарғали Бегалиннің Жамбыл көзін көріп, аузынан жазып алған бірқатар естеліктерінде Құлмамбетпен болған айтысында Құдайберген болыс бәйгеге тігілген ақшаны қалтасына басып, “Жамбыл жеңді” деп атып тұрып кеткенін айтады. Осы тұста Жамбыл ақынымыздың қара өлеңін шекпен жаппасақ та қайтаруға сәті түсіп тұрғандай:

“Терең ойдың түбінде теңізі бар,
Тесіле кеп қарасаң көңіл ұғар:
Сол тереңге сүйсініп, жан үңілмей,
Есіл сабаз ызамен өткен шығар”.

Ой оралымдарына үңілсең, елдің мұңы мен аңсарына өрілген асыл азамат мұраты мен мұңдалап тұрады. Қоғамдық халықтық бағасы зор, таптық мүддесі айқын және тарихтық орны ерекше Жамбылдың жыр кестелерінде Құлмамбетпен айтысының айту ырғағы ерек, көңілге жұғымды, ойға қонымды тұстары анық көрсетілген. Тізгін ұшында бай мен бағланның есепсіз байлығы емес, философиялық ой тегеуріні негізге алынған. Сырғанақ сөзбен екі араға кірген Құлмамбет сұңқардай саңқылдаған Жамбыл ақынның отты тіліне бетін қарытып, көңілінің соңғы саңылауы бітелгендей күйге түсті. Шенді-шекпенділер мен бишікеш, берекесіздерге кіріптарлықты сөздерінен байқауға болады.

Албан, Дулат тобында мен бір жорға,
Менімен жарар ма екен шалдыруға?
Тең **жорға** төрт аяғым бірдей шалыс,
Менімен болар ма екен салдыруға?

Қолданылуында төрт аяғы тең жорға деп, су төгілмес, жақсы жорғалайтын атты сипаттаған. Қай қазақтың жақсы атты көрсе, балтыры ісімейді деген осы. Пәтуасыз сөздің басын шалса да, өз бағасын шын тұлпармен қатар қоюы заңдылық. Ары қарай сөз қуалап, көз салсақ:

Сондағы Құлмамбеттің сөзі мынау,
Арам тер талай ақын болды бұлау.
Жамбылға сонда тұрып былай деді,
Басқасы болмаған соң **аяққа ылау**.

Мәлім сөздің түбі ашық, діндегі көрнекті. Арам тер сөзін бос еңбек пен әуре әрекеттің айнымас суретшісі ретінде қолданылған. Пайдаға аспайтын, қара күш еңбекпен емес, жеңіл қол пайдамен келген әрбір дүниенің теңестірілуі осы арамдықпен егіз. Осы тұста “аяққа ылау” сөзіне де назар аударсақ, жайдақ атты жалдамаға мінетін кезде ілетін шылбыр тектес құрал. Әрбір сөз түптің түбінде аяққа ылау, жүрекке қылау болып түседі. Ауыздағы қамсыз сөздердің діті нақ болмаса өзіне бұғау болып түсерін астарлайды.

Қамалып, **қам** теріге бүрмеленбе,
Қысты күн қар астында қалған шөптей.

Тілімізде “қам” сөзінің қанша сақта саласы болса дағы, түбі құяр нүктесі “осал, шала, қайғы, қасірет” деген мағыналардың аясына сыйып кетеді. Негізі “ар, ғам” сөздерінен бастау алады. Ой тезіне салсақ, екі ауыз сөзбен үлкен гуманистік ойды көрсету үшін шебер пайдаланған. Қам теріге бүрмеленген дегенде өте осал терінің астында өзі тарыдай, сөзі дардай дандайсыған кейіп көреміз.

Тегінде, қазақ байлары мен болыстары еңбекші халықты жақсылыққа, өнер-білімге бастамайды, шаруашылықтың берекесін кетіріп, тұйыққа тірейді, патша үкіметіне жарамсақтанады. Халықтық қасиеттерді тоздырады, табансыз, тайғанақ өмір салттарын орнықтыруға жол ашады деген Жамбылдың сөзінде, сол кездің саяси-әлеуметтік шындығы жатыр.

“Қанайлаған” қырғызды бөкселеген,
Баяғыдай **гулеген** заманың жоқ.

Гүіл мен гулеген заман арасындағы шымылдық айқын ашылған. Сарыны сар даланы сарылдатқан “гүіл” замананың нағыз бет-бейнесінің символы. Тіл қолданысында оқырманның көз алдына елестете білудің ұтқыр пайдаға асқан тұсы дер едім. “Заманның” өзі тарлық пен үлкен нәубетті сынынан өткізіп, өз бағасын беріп отыр.

Ашулансаң, **аспаныңды тастап жібер**,
Сенде аянбай қимылда барлығыңды.

Жоғарыдан жерге қарай күмбез сияқты көмкеріліп көрінетін атмосфералық кеңістікті тастап жіберу қаншалықты ойға қонымды, санаға сыйымды деп ойлайсыз? Ш.Уәлиханов “Қырғыздардағы шамандықтың қалдығы” атты мақаласында: “Аспан –бұл шамандықта ең жоғары

күдірет. Көк тәңірі-көк аспан”,– деп келтірген. Ал, енді осы қас-қағымда қақ жара алмайтын құбылысты тек сөзбен төңкеріп, аяр ердің басына тастап жіберудің күшін салмақтаңыз.

Қалаша көк үй салдырған.

Асыл тастан оюлап,

Қараса, көзді *талдырған*.

Жалпы, физиологиялық тұрғыдан қарастырсақ, мида қан айналымының күрт нашарлауының салдарынан кенеттен уақытша естен айырылуды талу деп есептейді. Енді көңіл көкжиегіне салып ойлансақ, көзді талдырып, ойды арбап әкеткен замана сұрқы бір байдың шаңырағына ғана жиылып, көрген көзді еріксіз көрсеқызарлыққа жетелейді. Ақын ащы мысқылмен, терең сырды бір қозғаса, төңкеріле керілген тура ойды да шетке ысырып қойған жоқ.

Айтыстың барысында, Жамбыл тағы бір маңызды, мазмұнды ойға көңіл бөледі. Ол ел арасындағы кейбір адамдардың мінез-құлықтарын сынға алады. Құлмамбет сен шын ақын болсаң, алдымен елін жаудан қорғаған ер жүрек батырларды айт. Соларды жырла, дәріпте дейді. Жамбыл халыққа қадірлі асыл азаматы боп, заманының зор адамдары боп шыққан саналы ерлер – Сұраншы, Саурықты жыр етеді.

Атасы жауға аттанып,

Ат құйрығын *бұлады*.

Онан былай өтейін,

Көзіңді сенің көр қылып,

Көлденендеп кетейін.

Бұлау сөзінің түп төркіні күн көзіне, ыстық құм, тасқа қыздырыну дегенде жатыр. Ақ көбік, ащы терге түскен жануарды бұлау терге түсті дейміз. Жалпы, Жамбыл қолданысында осы өз мағынасында жұмсалып, тар мағынасында бәйтерегі құлап, ат құйрығы бұлап қайтқан сарбаз бейнесі де көрінеді. Себебі, ұрыс жайы ешкім болжап біле алмайтын құбылмалы көзқарастарды талап етеді. Онан кейін көзіңді сенің көр қылып деген оралым келтіреді. Этимологиясы еркін түрде еске таңбаланған қатардың бірі. Алғашқы мағынасында көр, қабір дегенді білдірсе, екінші бір ұғымда соқыр, су қараңғы деген мағынаны алға тартады. Қолданыста орны туралыққа тиек болған сөздердің дәл өзі деп толықтай айтпасақ та, ойды ықшамдауда анық көмекші.

Айға білеп азуын,

Әр шыңға қолын сілтеген.

Қанар тігіп, өшіккен, демі айналаға ызғар шашқан батыр тұлға бейнесін елестететін сөз қолданысы. Дыбысталуының өзі қандайлық айбат шегіп тұрса, нағыз түбірінің мәні де сол ойды қуаттайды.

Тағы бар бұ жағында Асылбегім,

Шынжырлы, шұбар балақ, қаракөгім.

Жамбыл Жабаев шығармаларының ұлылық сипаты оның халықтық ұлттық мәселелерді бірінші орынға қойып айта білуінде. Мәселен, Құлмамбет, Сарбас, Досмағанбет ақындармен айтысқанда ол ерлікті, елдікті биік қасиет өлшемі деп қарайды. Жамбыл өле-өлгенше өз сертінен айныған жоқ, жақсылықты жырға қосты, жамандықпен алысты, гүлден шыққан Феникс құсындай, еркіндік сүйген халқының өршіл рухы, бүкіл жарасымды болмысымен оның шығармашылық мұрасында қайта жаңғырды. Еш нәрсеге таң қалуды доғарған әлемді көне мәдениеттің жанды дір еткізер тірлігімен таныстырды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ өнерінің антологиясы. Айтыс II том. Құраст. М.Жолдасбеков, Р.Әлмұханова. Астана, «Күлтегі» баспасы.
2. Бегалин С. «Жамбыл – Өмірбаяндық хикаят» Алматы. Жалын баспасы-1996
3. Негимов С. Ақын-жыраулар поэзиясының бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991

ЭОЖ 821.512.122.09

«НАС ПОЗНАКОМИЛ И ПОДРУЖИЛ ДЖАМБУЛ ДЖАБАЕВ...» (ДЖАМБУЛ ДЖАБАЕВ И ВЕЛИКИЙ ИСТОРИК Л.Н. ГУМИЛЕВ)

Юхма М., народный писатель,
Чебоксары, Чувашская Республика, Российская Федерация

В статье рассказывается о встрече с тюркологом Л.Н. Гумилевым, его воспоминаниях о турках, поэте Жамбыле Жабаеве.

Ключевые слова: встреча, поэт, турки, великий историк, гун.

The article tells about the meeting with the Türkologist L.N. Gumilev, his memories of the Turks, the poet Zhambyl Zhabayev.

Key words: meeting, poet, turks, great historian, gun.

Еще в юношеские годы, собирая исторические материалы для своей задуманной книги «Древние болгаро-чуваши», я сделал подборку высказываний великих ученых, просветителей и политических деятелей о нашем народе. В числе таких материалов был и материал о беседе И.В. Сталина с Югославской делегацией после 2-ой мировой войны. Иосиф Виссарионович, желая получше узнать о народах, населяющих Югославию, спросил: «Каковы албанцы? Как они себя видят в составе Югославии?»

Посол ответил: «Албанцы – очень храбрые и преданные люди».

На это Сталин сказал: «У нас такими являются чуваши. Русские цари брали их в личную охрану...»

Эти слова Сталина меня очень заинтересовали.

Но никаких подкрепляющих материалов ко всему этому не было. Но такие добрые высказывания руководителя СССР И.В. Сталина о нашем народе мне запомнились. Я верил, что подкрепляющие эти слова материалы я когда-нибудь найду.

После многих лет, когда я уже стал членом Союза писателей СССР, автором нескольких исторических романов и исследований по культуре и традиции нашего народа, меня пригласили в Москву, на Высшие литературные курсы при Литературном институте им. М. Горького. Обучаясь там, мы решили совершить путешествие в Ленинград. И вот мы в Ленинграде. Прежде всего надо побывать в Зимнем Дворце. После экскурсий по Зимнему Дворцу, в сопровождении экскурсовода, которую звали Оксаной Юрьевной, все мы вышли на площадь.

– А дальше вы можете совершить пешую прогулку по центру города, – говорит Оксана Юрьевна. – Лучше всего вам пройти по Чебоксарскому переулку и выйти на Невский проспект.

И рукой показывает куда идти.

Я удивился, что переулок называется по имени столицы нашей Чувашской Республики.

Не стерпел, спросил, почему он так называется?

– Там жила личная охрана царей, которую набирали из чуваш. Потому что чуваши – храбрые и преданные люди, – сказала она, тем самым подтвердив слова И.С. Сталина, которые многие годы не давали мне покоя, требуя подтверждающие факты. Вот почему я до сегодняшнего дня помню, как зовут и величают эту красавицу-экскурсовода.

Поговорив немного на эту тему с Оксаной Юрьевной, я, в отрыве от других писателей, пошел в сторону переулка Чебоксарский. Это же для меня целое открытие!..

Вот я уже на переулке Чебоксарский. На длинной скамейке сидит одинокий пожилой мужчина. Видя его, мне тоже захотелось посидеть на переулке Чебоксарской. Я подсел рядом с ним.

Мужчина читал какую-то книгу.

– Вот ведь как правильно выражается старый акын! – вдруг проговорил этот мужчина и хлопнул рукой по своей книге. – Настоящий мудрец! Настоящий сказитель!.. Ленинградцы, дети мои!.. Да, конечно, дети для девяностолетнего старца...

Мужчина посмотрел на меня и продолжил: – Я вот читаю стихи казахского аксакала Джамбула Джабаева. Правильно обращается он к ленинградцам – Ленинградцы, дети мои. Это в годы войны, когда Ленинград был в осаде. Мудро, мудро он высказался – Ленинградцы, дети мои... Согласны?

- Согласен, – сказал я. – Эти стихи мы читали в школе. Учили наизусть.

- А вы, часом, откуда? – уже с интересом обратился ко мне мужчина. – Вижу, не русский. Небольшой акцент чувствуется.

- Я из Чебоксары, – сказал я. – Вот решил немного посидеть на переулке Чебоксарской.

- Чуваш? – Заинтересованно спросил мужчина.

- Чуваш.

- Чуваши - древние тюрки, как и казахи, – сказал мой собеседник. – Чем занимаетесь? Я вкратце рассказал о себе, мол писатель, историей интересуюсь.

- Боже! – удивленно воскликнул мой собеседник. – Писатель и историк. Я тоже писатель и историк, вернее – историк и писатель, Гумилев Лев Николаевич!

Так неожиданно-негаданно состоялось мое знакомство с великим историком, замечательным тюркологом, книги которого мы, молодые писатели, все литераторы, вся интеллигенция с восхищением читали в те годы. Его книги «Хазары», «Древние тюрки», «История центральной Азии до монгольского периода», «Хунну» и другие были в те годы у всех на устах. И с таким великим ученым так неожиданно, так просто познакомился в 1970 году на переулке Чебоксарский в Ленинграде.

С тех пор много раз встречались мы Львом Николаевичем – и в Ленинграде, и в Москве. Беседы с ним вдохновляли меня на поиски исторических материалов по древности родного моего народа, укрепляя мысли, что я должен написать не только книгу «Древние болгаро-чуваши», но и другие, такие, как «Древние чувашские боги и герои», «Чуваши – потомки волжских болгар», «Стяги забытых предков», «Знаменитые русские фамилии Болгаро-чувашского происхождения», «Очерки по истории Волжской Болгарии», «Зов из глубины веков» и другие. В ходе работы над своими исследованиями я всегда вспоминал встречи и беседы с Л.Н. Гумилевым, помнил, что познакомил и подружил нас великий казахский акын Джамбул Джабаев.

Ведь все в мире происходит не просто так. Видимо, Всевышнему надо было, чтобы я, будучи в Ленинграде, посетил переулок Чебоксарский, чтобы удостовериться в правдивости слов И.В. Сталина, в правдивости того, что чуваши составляли костяк охраны царей Российской империи. Всевышнему надо было, чтобы меня, молодого историка, познакомить на переулке Чебоксарский с прославленным историком Л.Н. Гумилевым через посредство старейшего казахского акына Джамбула Джабаева...

Последний раз встретились мы с Львом Николаевичем в Москве в 1989 году. Это было в Центральном Доме литераторов. Помню, мы подсели в ресторанном зале к прижатому к стену столу. Сидели друг против друга, пьем чай и тихо беседуем. Вдруг меня что-то потянуло к длинным тирадам. Лев Николаевич внимательно посмотрел на меня и сказал:

– Послушайте, мой молодой друг, я уже стар. И у меня много чего рассказать молодым. Давайте сделаем так. Сегодня я буду говорить, а вы послушайте.

И повел длинный-длинный разговор о древних предках тюркских народов, о которых, может быть, он не успеет написать. В основном речь шла о древних гуннах, прямыми потомками которых являемся мы, чуваши, и наши прямые братья, казахи.

Работая над своими историческими исследованиями, я всегда вспоминал этот последний разговор с ним, с великим и мудрым историком. Вот почему я считаю себя учеником Л.Н. Гумилева.

Прощаясь, Лев Николаевич, пожал мне руку и сказал:

– Помни, нас познакомил и подружил Джамбул Джабаев. Помнишь его слова «Ленинградцы, дети мои!..» Так мог сказать только прямой потомок древних гуннов, сын великих степей, то есть, настоящий казах... А монгол ... нет, не мог бы так сказать. Монгол... монгол он только племянник гуннов от седьмого, нет... от восьмого колена.

Его в те годы беспокоило то, что некоторые пытаются приписать монголов к прямым потомкам гуннов.

И он ушел. Я все это хорошо помню, как будто все это происходило вчера. Больше мы с ним уже не смогли встречаться. Л.Н. Гумилев умер через три года, 15 июня 1992 года.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Kazah irodalmi szemelvények Válogatott. Neszmélyiné Laszkovszky Márta. – Budapest, 1969, MSzBT. 108
2. Trencsényi-Waldapfer Imre. A dal a pusztán hataémas erő (jegyzetek a kazah irodalomról // Nagyvilág 1964. 601-603
3. Mándoky István: Dzsambul Dzsabajev // Világirodalmi lexikon 2. Cam-E. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1972. 927. old.
4. Қасқабасов С.А. XX ғасырдың ұлы жырауы – Жамбыл Жабаев / <https://martebe.kz/hh-asyrly-zhyrauy-zhambyl-zhabaev/>

**БІЛІМ БЕРУ МЕН ҚОЛДАНБАЛЫ
ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ЖАҢА ЖАРАТЫЛЫСТАНУ
ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚОҒАМДЫҚ
ТЕХНОЛОГИЯЛАР**

**НОВЫЕ ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ОБЩЕСТВЕННО-
СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В
ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И ПРИКЛАДНЫХ
ИССЛЕДОВАНИЯХ**

**NEW NATURAL AND SOCIAL
TECHNOLOGIES IN EDUCATIONAL AND
APPLIED RESEARCH**

УДК 7.5527

БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСІПТІК ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛӨНЕРІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ

Н.М. Адамқұлов, п.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент),
ҚР Суретшілер және дизайнерлер одағының мүшесі,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Г.Б. Таттибаева, п.ғ.м., аға оқытушы,
М. Х. Дулати атындағы Тараз аймақтық университеті, Тараз қ.

С.С.Оңғарбаева, п.ғ.м., аға оқытушы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: nuraliadamkulov@mail.ru

E-mail: gtattibaeva@mail.ru

E-mail: Sabitovna 2018@mail.ru

Қазіргі Қазақстан Республикасы жанданып, еркін елге айналып, қазақ тілінің өркен жайып, қазақ мектептерінің саны мен сапасы артып жатқан шақта педагогика пәніндегі оқушыларға, студенттерге сәндік қолөнер бұйымдарын жасауға арналған білім беру жүйесі өте маңызды орын алары сөзсіз. Сондықтан да бүгінгі заман талаптарына сай келетін, жас болашақ мамандарға бағыт-бағдар беретін және қоғамда жоғарғы білімді, мәдениетті, шығармашылықпен жұмыс істеп, жас ұрпаққа сапалы білім, тәрбие беретін жеке тұлғаны қалыптастыруға бағытталған білім жүйелерінің маңызы айтылады.

Түйінді сөздер: *Көркем білім, Қазақстан, жолдар мен ізденістер, жаңа әдістемелер.*

В то время как современная Республика Казахстан возрождается, становится свободной страной, процветает казахский язык, растет количество и качество казахских школ, очень важное место занимает система образования для учащихся, студентов по педагогике, для изготовления изделий декоративно-прикладного искусства. Поэтому подчеркивается важность систем образования, отвечающих современным требованиям, ориентированных на молодых будущих специалистов и направленных на формирование в обществе высокообразованной, культурной, творчески работающей личности, дающей качественное образование, воспитание подрастающего поколения.

Ключевые слова: *художественное образование, Казахстан, пути и поиски, новые методики.*

While the modern Republic of Kazakhstan is reviving, becoming a free country, the Kazakh language is flourishing, the number and quality of Kazakh schools is growing, the education system for students, students in pedagogy, for the production of decorative and applied arts is very important. Therefore, the importance of education systems that meet modern requirements, are focused on young future specialists and are aimed at the formation of a highly educated, cultured, creatively working personality in society, which gives a high-quality education, education of the younger generation.

Keywords: *art education, Kazakhstan, ways and searches, new methods.*

Кіріспе. Қазақ халқының ұлттық тәлімі мен өнегесінің бүгінгі таңда ұрпақ тәрбиесінің негізіне айналуы – ел мүддесі, заман талабы. Қазіргі демократиялық еліміздің азаматтары еркін ойлайтын, өз пікірін ашық, толық жеткізіп, ойын түйіндей алатын болуы керек. Білім беру жүйесінің ең басты мәселесі – білім сапасының деңгейін халықаралық дәрежеге жеткізу. Жалпы және кәсіптік педагогика пәнін оқып үйрену барысында болашақ мамандар келешек мамандықтарының қыр-сырын, қажетті ұғымдарын, атау сөздерді үйретудің білімдік,

тәрбиелік, танымдық мәні зор. Сондықтан да педагогика пәніндегі берілген сәндік қолөнердегі оқу материалдарын терең игеру үшін біздің еңбегімізде жүйеленген түрде қазақтың қолөнер бұйымдарын жасау технологиясының оқу-тәрбие процесіндегі құралы мен ұғымдары, анықтамалары беріліп, олардың негізгі бөлімдері түсіндіріледі.

Адамзат - қоғамның даму процесі. Әрбір өмірге жаңа араласқан ұрпақ өзінің ата-бабаларының қолданбалы қолөнерін өндірістік, қоғамдық, рухани тәжірибелерін игеріп, оны әрі қарай байытып, өзінен кейінгі ұрпақтарына қалдырып отырумен іске асады. Сәндік қолөнердегі өндірістер неғұрлым дамып күрделенген сайын ғылыми біліктер күрделеніп, қордаланып, осыған орай жаңа ұрпақты өмірге арнайы дайындаудың да маңызы арта түседі және арнайы ұйымдасқан тәрбиенің адамзат тәжірибесін мүдделі игерудің аса қажеттілігі туындайды.

Тарих көші сан рет қазақтың алға ұмтылған талабының туын бір адым ілгері басса, екі адым кері шегеріп отырды. Міне сондықтан да біз ХХІ ғасырдың кіре берісінде өзіміздің ұлттық мектебіміздің ірге тасын бекітіп, бағдарын айқындау ісімен айланыстырып жатырмыз.

Қазақтың қолөнері арқылы студенттің бойындағы қабілеттілікті дамытып, олардың өсуіне жол ашу адамның рухани күшін нығайтып, өзін-өзі тануына көмектеседі. Өйткені адам туынды ғана емес, тудырушы, жасаушы да. Оның өзінің шынайы болмысына бастайтын жол іздеуі – табиғи қажеттік. Болашақ маман иесіне сауатты бағыт берген жағдайда өзін - өзі жетілдіруге де, ал кері әсер беру кезінде өзінен- өзі жойылуға да бейім болады. Болашақ маманның өз болмысын тануға ұмтылуына көмектесіп, тереңде жатқан талап- тілегін, қабілеттерін дамыту, сол арқылы оған толыққанды өмір сүру үшін жаңа рухани күш беру білімінің ең маңызды мақсаты болып табылады - деп көрсетіледі.

Негізгі бөлім. Қазақстан Республикасы Орта білімді дамыту тұжырымдамасы жобасында. "Білім туралы" заңының 14-бабының оқу-тәрбие үрдісін ұйымдастыру туралы бөлімі оқытудың жаңа технологияларын қабылдау үшін және оқу үрдісіне жаңа мазмұн енгізу үшін бала бақшадан, мектепте және колледж, лицейлерде білім беру бағдарламаларын даярлауды ұсынады.

Педагогика;

- тәрбиені, білім беруді, оқытуды зерттейтін теориялық және қолданбалы ғылымның жиынтығы;

- жас ұрпақтар тәрбиесі туралы ғылым;

- адам туралы ғылым;

- адам дамуының әрбір жас кезеңіне сәйкес оған білім беру, оқыту, тәрбиелеу, дамыту, өмірге жаңа талаптармен даярлау туралы ғылым.

Бұл, әрине қазіргі заман талабына сай қоғамның рухани - адамгершілік дамуын жедел шешуді қажет ететінін дәйектейді.

Сондықтан бұл рухани өміріміздің жанды саласы – мектеп, оның оқу тәрбие жұмыстарында түбегейлі өзгерістер жасаудың мүмкіндіктерін мектеп кеңейтетіні сөзсіз. Демек, ғылыми дүниетамымға жаңа көзбен қарап, жас азаматтың дара тұлға ретінде қалыптасуын өркениеттік тұрғыдан бағдарлауға бет бұруымыз – заман талабымен үндес қадам. Адамның өмір сүруі мен еңбек етуіне қажетті жағдай жасау әлеуметтік, әділеттілікті, азаматтық бостандықты және баланың жан-жақты дамуы мен руханияттық мүмкіндіктерін қамтамасыз ету, сонымен қатар әр баланың кәсіби біліктілігі мен бейімділігін дамыту-зиялы қоғамға тән үрдістер.

Қазақ бала бақшаларының тәрбие үрдісі халық педагогикасы ұлттық тәрбиеге негізделіп халқымыздың ізгі қасиеттерін баланың бойына сіңіріп, ұлттық тәрбие қалыптастыруда. "Атамекен", "Кәусар бұлақ", "Елім- ай" имандылық-эстетикалық тәрбие бағдарламаларын басшылыққа ала отырып, балабақша, отбасы, мектепаралық сабақтастықты нығайту мақсатында ең жауапты, ізгі міндеттердің бірі деп қарастырылып, арнайы жұмыстар жүргізілуде. Бүгінгі күні дарынды, шығармашылықпен жұмыс жасайтын тәрбиешілер саны көбейіп, әр тәрбиешінің өзінің авторлық, вариативтік, бағдарламалырын дайындауы, қолданбалы өнерге үйрету әдісі және жалпы сәндік қолөнерін жаңа

технологиямен оқыту әдістемесі мәселесіне арналған көптеген басылымдар пайда болды. Дегенмен, олардың көпшілігі арнайы білімі жоқ педагогтардың өз тәжірибесін қорыту нәтижесінде туған немесе бұрыннан қалыптасқан әдістемелердің жалпы жинағы (синтез), сондай-ақ, тәжірибе, зерттеу арқылы бекітілмеген болжам (гипотез) деңгейінде көрініс тапқан. Іс-әрекеттік тұғыр тарихи-педагогикалық және психологиялық-педагогикалық зерттеулерде нақты ғылыми-әдіснамалық ұстаным ретінде танылады. Педагогикалық үдерісті қайта құру немесе өзгерістер енгізудің алғашқы формасы – еңбек. Адамның материалдық және рухани байлықтарды жасаудағы іс-әрекеттері еңбек барысында атқарылып, айналасын қоршаған дүниені шығармашылықпен өзгеріске түсіреді. Табиғатты өзгерту арқылы адам өзін де өзгертіп, өзін дамыту субъектісіне айналдырады. Белгілі психолог "А.Н.Леонтьев адамзат мәдениетінің жетістіктерін игеруде - әр жаңа ұрпақ алдыңғы ұрпақтың тәжірибесін, қызметін, іс-әрекетін атқару арқылы оның жетістіктерін одан әрі жетілдіреді деп есептеді." [1:19] Сондықтан оқушыларды өмірге және жан-жақты іс-әрекеттерге дайындауда олардың мүмкіндіктерін ескеріп, өмір тіршіліктеріне қажетті істерге тартып, олардың өмірін әлеуметтік және адамгершілік тұрғыдан ұйымдастыру қажет. Ал мәдениеттану тұғыры – оқушының жеке тұлғасын зерттеп, құндылық бағдарын қалыптастыруда аксиологиялық құндылық іліміне сүйеніп, нақты ғылыми әдіснама ретінде таным мен педагогикалық іс-әрекеттерді қайта құруға немесе өзгерістер енгізуге бағыт-бағдар береді. Мәдениеттану тұғыры арқылы жеке тұлғаның мәдениетпен объективтік байланысы негізінде оның мінез-құлқындағы құндылықтар жүйесін зерттейді. Өйткені адам мәдениет арқылы дамығандықтан сол мәдениетке жаңа элементтер енгізуге үлес қосады. Сол себептен адам мәдениет құндылықтарының жүйесін игеріп өзін-өзі дамытса, екінші жағынан, оның шығармашылықты жеке тұлға болып дамуына жағдай туады. Этнопедагогикалық тұғыр мәні – оқушы этностың біріне жататын әлеуметтік-мәдени ортада өмір сүреді, білім мен тәрбие алады. Халықтың ұлттық салт-дәстүріне, оның мәдениетіне, діліне, ұлттық-этникалық психологиясына, әдет-дағдыларына сүйеніп, педагогикалық үдерістің жобасын жасап, жоспарлап ұйымдастырады. Өртүрлі білім мекемелерінің ортақ мақсаты – оқушы-жастардың ұлттық мәдениетке ынта-ықыласын арттырып, оларға өзін-өзі тәрбиелеуге жағдай туғызу болып табылады, педагог бұл ортаны жан-жақты зерттеп, әр этнос оқушыларының бір-бірімен адамгершілік қарым-қатынас жасауына жәрдемдесіп, балаларды тәрбиелеуде ата-аналардың тәрбиелік мүмкіндіктерін пайдаланып отыруы керек. "Ғылыми – зерттеу ізденісінің қисынына сай зерттеу әдістерін анықтауда олардың тарихи, теориялық және практикалық әдістер кешендерінен құралатынын және білім беру үдерісі қиын да, көп қызметі болатындығын ескеріп, орнымен қолдана білу керек. Осыған байланысты тарихи және педагогикалық мәселелердің аспектілері мен параметрлері жан-жақты нақты түрде анықталып алынуға тиіс". [2:51]

Қазіргі кезде кең өріс ала бастаған білім беруді ізгілендіру бағыты, ең алдымен, мәдениеттегі, рухани мұрадағы, тарихымыздағы жалпы азаматтық құндылықты бағалауға баса назар аударуды қажет етеді.

Бұл орайда, әсіресе, ұлттық таным мен әлемдік биік талғамның бірлігі айқын танылатын сәндік қолөнерін оқыту әдістемесінің мәселесі өзінің өзектілігімен және өткірлігімен ерекшеленеді.

Негізгі сәндік қолөнері бала мен тәрбиеші, ұстаз арасында терең байланыс орнатуға, түсіністікке, достық, қарым - қатынасқа тәрбиелейді. Баланың креативті – шығармашылық мүмкіндіктерін ашады. Практикалық бейнелеу сабақтары сандық түсініктен – саналы түсінікке әкеледі. Көркем шығармашылыққа тәрбиелейді. Көркем шығармашылық арқылы оқыту студенттің жеке басын, қабілеттерін, қиялын дамытады. Жан сезіміне әсер етіп рухтандырады. Болашақ мамандардың шығармашылық жұмыстарды оқу процесіндегі алатын маңызы өте зор. Шығармашылық жұмыс – адам қызметінің жемісі, ол материалдық және рухани игіліктердің саналы жаңа көрінісі. Адам шығармашылық жұмыстармен шұғылданған кезде оның бойындағы барлық рухани күштер іске қосылады, таным, түйсік,

пайымдау, оқу мен практика, мұражайлардағы, тіпті дүкендердегі көңіліне түйген ерекшеліктерді қабылдау кезінде жинақталған біліктіктері, шабыт алған шеберліктері, әсіресе қиял арқылы ойлау процесі шығармашылық жұмыстардағы іскерліктері өз нәтижесін береді. Сәндік қолөнер негізінде студенттер негізінен ағаштан, темірден, қыш бұйымдарынан, теріден ұл балалар шығармашылық жұмыстарды жасаса ал қыз балалар киізден, шым-ши, кілем тоқу (тақыр, түкті кілем, гобилежәне т.б.) түрлерінен және т.б. таңдайды. Қазіргі кезде бұл шығармашылық жұмыстар тиімді әрі жаңашыл технологиялық нысандарды жасау, сол арқылы студенттердің тіпті оқушылардың шығармашылық қабілетін дамытып, оқу мен тәрбиелеудің белгілі бір мақсатты көздеген құралы болып табылады. Студенттердің сәндік қолөнердегі шығармашылығының нәтижелері – жеке тұлғаның саналы жұмыстарының кешенді сипаты болып саналады, оны дамытудың негігі жолдары мыналар;

- студенттің ойлау белсенділігі;
- патриоттық тәрбиенің сауаттылығы;
- сарамандық жұмыстарды орындауда білім мен іскерлікті, икемділікті шыңдауға апаратын жол;
- эскиздегі міндеттерді өздігімен шеше алуы;
- еңбексүйгіштік қабілетін дамыту;
- өнертапқыштық қасиетін дамыту және қалыптастыру;

Оқытушы әрбір студентке шығармашылық мүмкіндігінің деңгейін анықтайтын мынандай көрсеткіштер береді, олар;

I деңгей. Студенттер жасайтын шығармашылық жұмысы туралы жоба (эскиз) бойынша сызбаларға аздаған өзгерістер енгізу арқылы бұйымды дайындай алады.

II деңгей. Студенттер жасайтын шығармашылық жұмысы туралы жоба (эскиз) бойынша өзінше өзгерту жасап, құрастыруды жетілдіріп, өнім жасай алады.

III деңгей. Студенттер жасайтын шығармашылық жұмысы туралы жобаның түп нұсқасын сақтай отырып, өнімді жасап әрі жетілдіре алады.

IV деңгей. Студент өз жетекшісінің ұсынысы бойынша шығармашылық жұмыстың жобасын, технологиялық процестерін өзі құрастырып, жобаны бекіткізіп өнім дайындай алады.

V деңгей. Студент өздігінен бұйым сызбаларын негіздеп, идеяларын өнертапқыштық жолмен жүзеге асыруға мүмкіндік алады.

Шығармашылық оқыту түрлері;

- студенттердің өз бетінше өнертапқыштық жұмыстарын ұйымдастыру;
- шығармашылық үйірме сабақтары;
- нақтылы шығармашылық тапсырмалар беру жүйесі;
- шығармашылық тапсырмаларды бітіру алындағы сарамандық оқыту;
- ғылыми жетістіктер көрмесіне топ саяхат.

Сәндік қолөнер студенттерінің көркемөнер шығармашылық қабілетін қалыптастыру іс - әрекеттері мынадай бағыттарда жүргізілуі тиіс;

1. Студенттің қолөнер бұйымын жасаудағы шығармашылық жұмысқа алғашқы кіріскен күннен бастап қызығушылығын арттыру.

2. Студенттердің шығармашылық жұмыстарды жасауға деген ынтасы, бойындағы біліктілікті, өз ісіне деген берік сенімділікті қалыптастыру.

3. Студенттердің жаңа ақпараттарды жинауға, олардың көздерін табуға, ғылым негіздерін өз бетінше жүйелі жинауға үйрету.

4. Студенттердің жеке тұлғалық шығармашылық белсенділігінің көздерін ашу, одан нәр алуға баулу.

5. Студенттің жаңа технологиялық тәсілдерді игерген сайын студент қабілетіне лайық жаңа шеберлік көкжиегіне қарай бағыттау, ізденіске жетелеу.

6. Шығармашылық жұмыстардың жағдаяттық қиындықтарын отбасымен бірлесіп шешу (материалдар, құрал-саймандар, әлеуметтік жағдайлар, қаржы көздері, уақыт және т.б.).

7. Шығармашылық жұмыстың не өнімнің қолданылатын бөлшектерін, не технологиялық процесін жете білу, аңғару, оны өзінше ой елегінен өткізу.

8. Сәндік қолөнер үйірмелердің қызметінде ой бөлісу, пікір алысу, жобасын сараптау, дәлелдеу.

9. Студенттерді сыни ойлауға үйрету, кез-келген бұйымды жетілдіру мүмкіндігі бар екенін ұғындыру, өз кәсіби білім кеңістігін, кәсіби шеберлік деңгейіне жеткізіп, өнертапқыштық жолында өз ізденісін түпкі нәтижеге дейін апару қасиетін қалыптастыру.

Студенттердің жеке шығармашылық жұмыстарында ұлттық қолөнерге байланысты саналық қасиеттері, оның белгілі кәсіп саласы аймағындағы қызметінде айқындалып, белгілі жүйеде ашыла түседі. Мысалы қазақтың ұлттық зергерлік, қыш бұйымдары, музыкалық аспаптарын жасаушы, немесе оларды жөндеуші шебердің бойына тән өзіндік кәсіби қасиеттері;

- тұрақтылық;
- жинақылық;
- іздемпаздық;
- дәл анықтай білу;
- білім тереңдігі хабардарлығы және т.б.

Ал сәндік қолөнер мамандарына тән сапалы кәсіби қасиеттер;

- шыншылдық;
- әділдік;
- талап ете білушілік;
- адамгершілік;
- ұстамдық;
- қарым – қатынастық;
- тіл таба білушілік және т.б.

"Студенттердің шығармашылық іс- әрекетін дамыту ерекшеліктеріне өзін - өзі тәрбиелеу мен қайта тәрбиелеудің маңызы өте зор. Бұл тәрбие процесін табысты, нәтижелі ұйымдастыру істері шығармашылық жұмыстағы тәрбиешілерге, алдымен тәрбие заңдылықтарын жете түсіндіруді қажет етеді. Философия ғылымында «Заңдылық» деген ұғымды «құбылыстар мен процестер арасында дамуды сипаттайтын мәнді байланыс» - деп түсіндіреді. Олай болса, педагогикалық құбылыстар мен процестер арасындағы байланыс мәселелерін қарастырайық".[3:9]. Киелі салт-дәстүрлері мен өнері арқылы ғана әрбір ұлт өзінің өскелең ұрпағының келбетін көрсетеді. Ұлттық өнеріміз бен тарихымыз ұрпақты тәрбиелеуде, ұлттық сана-сезімін қалыптастыруда өте тиімді екені даусыз. Қазақстанда жас ұрпаққа өнерді оқыту және оны зерттеу мәселесі тек аздаған ғалымдар еңбектерінде қарастырылған. Сондықтан біз зерттеу жұмысымызды Қазақстанда жалпы білім беретін мектептердің «Технология» пәнінде, дарынды, қабілетті сәндік қолөнерге деген икемдімгі бар балаларды арнайы мектептер мен интернаттарда, арнаулы және жоғарғы оқу орындарында оқыту бағдарламасын жасап оқытуды ұсынамыз. Сондай-ақ республикамызда «Сәндік қолөнер мектебі» ашылса деген пікірімізді білдіргіміз келеді. Өйткені «Музыкалық мектеп», «Бейнелеу мектебі», «Спорт мектебі» ежелден қалыптасып өз нәтижелерін көрсетіп келеді. Ал ұлттық рухымызды нығайтатын, жаңғыртатын, танытатын «Сәндік қолөнер мектебі» өкінішке орай біздің республикамызда жоқ.

Соңғы кезде Қазақстан Республикасының «Білім беру» Заңына сәйкес жалпы білім беретін мектептердің білім мазмұны тұжырымдамасында, мектептердің төменгі сатысында бейнелеу өнерін оқыту оқушыларға эстетикалық тәрбие беру мен ұлттық өнерді оқыту ерекшеліктерінің ескерілуі аса маңызды екендігі атап көрсетіледі. Осы құжатқа негізделіп, жаңа оқу бағдарламалары, оған сәйкес оқулықтар мен оқу құралдары жарық көрді. Сәндік қолөнеріне арналған көптеген балама бағдарламалар мен әдістемелік нұсқаулар, оқулықтар, дидактикалық кешендер баспадан шыға бастады. Біздің зерттеп отырған мәселеміз шығармашылық іс- әрекетті дамытуға қатысты болғандықтан «Мемлекеттің

білім беру саласындағы тқжырымдамасында»: келтірілген мына мәселелерге көңіл бөлдік: «Бұл кезеңде гуманитарлық- эстетикалық бағыттағы пәндерді кеңінен енгізу өйткені осы жастағы балалар әсершіл әрі сезімтал келеді. Бала бастауыш мектепті бітірген кезде, жанындағы адамдармен ешбір қиындықсыз белсене қарым – қатынас жасауды үйренуге, алған білімін түйсініп, өмірде қолдана білуді талап ететін дағдыларды толық игеруге тиіс,»- деп атап көрсеткен. [4:23]

Зерттеу барысында болашақ мамандардың жас ерекшелігіне, өнерге деген құштарлығына байланысты «Технология» (еңбекке баулу) пәніне қатысты мектеп бағдарламаларына шолу жасауды жоспарладық. Дегенмен, аталған оқу әдістемелік құралдарында «Технология» пәні бойынша көптеген мәселелер ескерілген. Мысалға, 5-7 сыныптарда балалардың жас аралық ерекшеліктеріне аса мән берілмесе де тапсырмалардың күрделілігі, сонымен қатар балаларды шығармашылық іс - әрекетін қалыптастыру сияқты мәселелерге аса көңіл бөлінгенін атауға болады. Соңғы жылдары республикамызда көркемөнер мектептерімен, музыка мектептері көптен ашылды. Бұл арнайы мектептерде де оқушының қабілеттеріне, бойындағы дарынына, ынтасына, қызығушылығына лайықтанып жасалған арнайы бағдарламалар мол. Жалпы білім беретін мектептерге қарағанда, бұл мектептерде пәндер көбірек, олардың балалар бойындағы қабілеттерін ашуға, дамытуға мүмкіндіктері мол. Десекте, бұл мектептер тәжірибиесінде өз мақсаттары мен міндеттерін дұрыс құрылмауы және оларға лайықты ғылыми- педагогикалық негіздің болмауынан, жіберіліп отырған кемшіліктер бар екенін айта кеткен жөн. Бастауыш мектептердің «Технология» пәні бойынша бағдарламаларда оқушылардың шығармашылық іс - әрекетін қалыптастыру мәселесі жайлы ешнәрсе айтылмаған, сондықтан оқу құралдарында да бұл мәселе ескерілмеген 15:101.

Қорытынды

Нәтижесінде осыдан қолөнерге деген қабілеті бар дарынды балаларға ауылды жерде мектеп – интернат, ал қалалық жерде жеке арналы мектептер ашылса балаларда қолөнерге деген құштарлықпен қоса білім – білік шығармашылық іс - әрекеттерің, еңбек және патриоттық тәрбиенің қалыптасуына себеп болар еді. Қазіргі кезде бастауыш сыныпта «Көркем еңбек» пәнінен алған білім дәрежесін жоғары сыныпта көрсете алмайды дегенге жауап іздеп қарасақ, негізгі кемшіліктері, біздің пайымдауымызша, төмендегіше қорытынды жасауға мүмкіндік береді, олар;

- оқушы білімін бағалау, бағындыру, талап етуге негізделген.
- бастауыш сыныпта технологияның әдіс - тәсілдерімен жұмыс істемегендіктен, оқушының сөздік қоры қажетті мөлшерде қалыптаспауы.
- оқушыға технологияда тиянақты жетекшіліктің жетіспеуінен оның бұл пәннен білім қоры қажетті мөлшерде қалыптаспайды.
- оқушыны жай бұйым жасауды бағыт тұтып, шығармашылық қабілетін ояту қарастырылмаған.
- оқушының ойлау қабілетін арттыратын, іс – әрекетке икемді ететін технология (сәндік қолөнері) пәнін барлық шәкірттің толық игеруі қарастырылмаған.
- ұлттық бұйымдарды жасау ісінде тәрбие берудің берік іргетасы технология екені ескеріле бермейді.
- Бірнеше сыныпта оқушының қабілеті технология пәнінде толық зерттеліп, оның қалыптасуы, өсуі картасы ғылыми негізделмегендіктен білім беру ісі жалпылама бағытта жүргізіледі.
- Мұғалім мен оқушы арасындағы стресті барынша азайту, тіпті болдырмауға бағытталған іс- әрекет қарастырылмаған.

Енді аса маңызды деген кемшіліктерді айқындағаннан кейін оларды біржола жою мүмкіндігін қарастырып көрейік. Білгенін қайта орындап беру шәкірттің ішкі қасиетін ашпайды. Шығармашылық ой туындау үшін диалог керек. Әңгімелесу, сұрақ қою, сұрақ қоя білу, тақырып, тақырып оқушы, сұрақ қою - тақырып мұғалім т.б. болып сан-алуан түрленіп тұруы тиіс. Мұны

ата-бабамыз көру, теру, түю деп аттастырып, соған байланысты "көп көргеннен сұрама, көп тергеннен сұра, көп тергеннен сұрама, көп түйгеннен сұра" деп мәселені жеріне жеткізген. [6:99]. Ата-баба түсінігі тұрғысынан бағаласақ, түсінгенін айту көруге саяды, сұрақ қою теруге саяды, ой қозғау қайталана берсе, өзінен - өзі түю басталады да шәкірттің дүниетанымы кеңі бастайды. Біздің ойымызша, негізгі мақсат осы болуы тиіс. [7:151].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Адамқұлов Н.М. Өнімді еңбек. Талдықорған, 1997, Б.5, 18.
2. Адамқұлов Н.М., Эльмағанбетова Д. т.б. "Технология". Жалпы білім беретін мектептің 9-сынып мұғалімдеріне арналған. оқулығы Алматы, 2001,
3. Адамқұлов Н.М., Құтпанбаев А. т.б., Технология. 9-сынып мұғалімдеріне арналған әдістемелік нұсқаулар. Алматы, 2001.
4. Успенский М.И. О подготовке народных учителей. Санкт-Петербург, 1990.
5. Сент-Илер К.К. Ручной труд как общеобразовательный предмет обучения. Санкт-Петербург, 1906, 231 б.
6. Роман П. Содержание технических и педагогических предметов в процессе подготовки учителей политехнического образования//Современная высшая школа, М, 1988.
7. Пальмген Н.Е. О педагогическом значении ручного труда. Стокгольм, Санкт-Петербург, 1884.

ӘОЖ 541.124

ТӘРБИЕ БАСЫ – ТАЛ БЕСІК

Акхожина Ш.А.

«Талдықорған қаласының білім бөлімі» ММ «№42 Балабақшасы», Талдықорған қ.

E-mail: akhzhins@gmail.com

Ұлттық тәрбиенің қайнар көзіне, қазақ халық педагогикасы мен дәстүрлеріне қайта оралу заманның жай қоғамдық өмір талабынан туындаған қажеттілік.

Түйінді сөздер: шығармалардың идеялық мазмұнынан біз Ыбырайдың ұстаз тәрбиеші ретінде алдына мақсат етіп қойған адамгершілік мәселелерін көреміз.

Необходимость заново возвратиться к казахской народной педагогике и национальному воспитанию это и есть общественное жизненное требование.

Ключевые слова: в сочинениях Ыбырая мы видим идеи содержания вопроса нравственности которая является целью педагога.

Necessity again to go back to Kazakh folk pedagogics and national education it is a public vital requirement.

Keywords: In Ybyray's compositions we see the ideas of maintenance of question of morality that was the aim of teacher.

*«Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта
әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады»*

Ы.Алтынсарин

Халқымыз ғасырлар бойы жинаған дәстүрлерін оқу-тәрбие үдерісінде, күнделікті өмірде ұтымды пайдалану бүгінгі таңда әр тәрбиешінің, ата-ананың міндеті деп ойлаймын. Халық қазынасы-нәрестенің сезімін ананың ойататын бесік жырлары, даналыққа толы мақал-мәтел, жұмбақ-жаңылтпаштары, қиял-ғажайып ертегілері. Ал халықтың нағыз

азаматын тәрбиелеп өсіру негіздерін қалыптастыратын тұңғыш мектеп- отбасы және балабақша. Әр халықтың ұлттық дәстүрінің, сана-сезімінің, сөйлеу ойлау тәсілінің, мінез-кұлқының, мәдениеті мен әдебиетінің айырықша белгілері тіл арқылы бейнеленеді. Балалар сөйлемдегі сөздерді көбінесе жалғау, жұрнақсыз дара айтады. Сондықтан тәрбиешілер тіл дамыту сабақтарында жеке сөздерді жіктік, септік, тәуелдік жалғауларын қолдануды, түбір сөзден сөз тудыру тәсілдерін үйретуге міндетті.

Балабақшада оқыту және тәрбиелеу бағдарламасында жасына қарай жұпталған балалар тобында берілетін тіл дамыту сабағында көлем, мазмұн жағынан біршама айқындалған сөздің грамматикалық құрылысын меңгерту арнайы сабақ түрінде емес тіл дамыту, көркем әдебиет сабақтарында дидактикалық ойын, сөздік ойындар түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асырылады.

Әр халықтың ұлттық дәстүрінің, сана-сезімінің, сөйлеу ойлау тәсілінің, мінез-кұлқының, мәдениеті мен әдебиетінің айырықша белгілері тіл арқылы бейнеленеді. Балалар сөйлемдегі сөздерді көбінесе жалғау, жұрнақсыз дара айтады. Сондықтан тәрбиешілер тіл дамыту сабақтарында жеке сөздерді жіктік, септік, тәуелдік жалғауларын қолдануды, түбір сөзден сөз тудыру тәсілдерін үйретуге міндетті.

Балабақшада оқыту және тәрбиелеу бағдарламасында жасына қарай жұпталған балалар тобында берілетін тіл дамыту сабағында көлем, мазмұн жағынан біршама айқындалған сөздің грамматикалық құрылысын меңгерту арнайы сабақ түрінде емес тіл дамыту, көркем әдебиет сабақтарында дидактикалық ойын, сөздік ойындар түрлі жаттығу жұмыстары арқылы атқарылады. Балалардың еркін сөйлеуі, эмоциялылығы, ойынның нақтылығы, мәнділігі, жүйелілігі, ең негізгі ұғымды бөліп ала білуі. Сөйлемді дұрыс құрай білу сөз қорының байлығы. Ауызша баяндау шеберлілігі, термин сөздерді дұрыс қолдана білу қажет. Тәрбиешінің сөз ерекшелілігі, дикциясы, эмоциялық мәнділілігі, дауыс ырғағының бәсеңділігінен немесе сөзінің түсініксіздігінен балалардың тез шаршауына әкеледі. Сондықтан тәрбиешілердің бұл мәселеге ерекше көңіл бөлгендері дұрыс.әңгімелеуге үйретуде мыналарды ескеру қажет.

1. Балалардың қойылған сұраққа дұрыс, толық жауап беруі.
2. Тәрбиеші қолданған күрделі сөйлемдерді жаттықтыру.
3. Өздеріне сөйлем құрату.
4. Сөйлемге қажет сөздерді ойлап тауып айтуға үйрету.
5. Сөз жасау, сөзге түрлі жалғау, жұрнақтар қосып айтуға үйрету.
6. Суретті көрсете отырып және суретсіз белгілі оқиғаға әңгіме құрату.

Балаларды дұрыс сөйлеуге үйретудің негізгі әдістерінің бірі – тәрбиешінің балаларды жетекші сөздер арқылы әңгімеге қатыстыра білуі. Мұнда мынандай мақсаттар көзделуі керек.

- Балаларды әр дыбысты дұрыс айтуға дағдыландыру;

- Тілінде кемістігі бар балалармен жұмыс жүргізілгенде даралай әдісті қолдана отырып оларды біртіндеп ұжымға тарту.

- Балалардың тілге деген құштарлығын арттыру үшін барлық тәрбие, білім беруді, әсіресе музыка, дене тәрбиесі, тіл дамыту т.б кіріктіре интегралды, кешенді әдіспен жүргізуге көңіл бөлу.

Жалпы дыбысты дұрыс айта алмауда «Тіл ұстарту» жаттығуларын қолдану керек. Мысалы: мектепке дейінгі балалардың ойлау, сөйлеу қабілетін, дүниетанымын кеңейту, сөздік қорын байытып, ауызекі сөйлеу тілін жетілдірудің тиімді әдістерін айқындау. Сол себепті дұрыс сөйлеуге тәрбиелеу, білім беру барысында ізгіліктендіру, баланың өзіндік даму ерекшелігін ескеру, жетілдіру.

Отбасындағы үлкендер мен балалардың, балабақшадағы бүлдіршіндердің өзара сөйлесуі тілдік орта болып табылады. Егер бала тіл мәдениетін меңгерген адамдардың арасында болса, үлкендер балалармен белсенді қарым-қатынас жасап, оның әңгімелесудегі белсенділігін мақтайтын болса, тілдік ортаны, баланың дұрыс сөйлеуін, тіл байлығын дамытуға әсері нәтижелі болады.

Бақытты отбасында ғана ата-ана және олардың өзара қарым-қатынасы мазмұнды, сенімді болады. Иә, бала тәрбиесінің алғашқы алтын қазығы – туған ұясы, өз отының басындағы тәрбиесі. Қазақтың «Баланың бас ұстазы – ата-ана», «Балапан ұяда не көрсе, ұшқанда соны іледі» дегендей, тәй-тәй басып, есі кіріп, тілі шыға бастағаннан-ақ баланы байсалды, ұғымпаз, тілалғыш етіп баулыған дұрыс. Болашақта ел тізгінін ұстар азаматтар – бүгінгі мектеп оқушылары.

Осы қағиданы нақты ұғынған Елбасы да «Ұлт болашағы білімді ұрпақ қолында» деп әрдайым айтып келеді. Дана халқымыз «Ағаш түзу өсу үшін оған көшет кезінде көмектесуге болады, ал үлкен ағаш болып өскенде оны түзете алмайсың» деп бекер айтпаған. Сондықтан баланың бойына жастайынан ізгілік, мейірімділік, яғни адамгершілік секілді құнды қасиеттерді сіңіріп, өз-өзіне сенімділікке тәрбиелеуде отбасы мен педагогтар шешуші рөл атқарады.

Сабақтарда, отбасында балаларға ертегі, әңгіме, өлеңдерді оқып беру – балалардың оқылған шығарманың мазмұнына қуанышқа Оқығаны талдауға қатысуға, мәтінге иллюстрация жасауға, оны сахналауға ынтасын оятады. Бұл сабақта ой өрісті дамыту мақсаты көзделгендіктен оқыту және тәрбиелеу міндеттерінің бірі – балалардың мазмұнды суреттер бойынша бойынша шағын әңгімелер құрап айту қаблеттерін дамыту шығармашылық ізденіске баулу.

Балалардың тілге деген құштарлығын арттыру үшін барлық тәрбие, білім беруді, әсіресе музыка, дене тәрбиесі, тіл дамыту т.б. кіріктіре интегралды, кешенді әдіспен жүргізуге көңіл бөлу керек.

Атақты педагог Ы.Алтынсарин: «Бала кезде үш жастан он екі жасқа дейінгі аралықта әр адам өзінің рухани дамуына қажетті нәрсенің бәрін де ертегіден алады», – деп атап айтқан. Ыбырай өзінің педагогтық мақсатына лайықтай жазған тәрбиелік мәні жоғары көптеген шағын әңгімелерін, өлеңдерімен, шығармалары бар. Бұл шығармалардың тақырыптық идеялық мазмұнынан біз Ыбырайдың ұстаз тәрбиеші ретінде алдына мақсат етіп қойған адамгершілік мәселелерін көреміз. Оның шығармалары қысқа мазмұнға құралады. Аз сөзге көп мағына сыйғызу, мақал – мәтел қолдану, әр әңгіменің тәлім тәрбиелік мәніне ерекше көңіл бөлу Ыбырай шығармаларының ерекшелігі деп айтуға болады.

Ыбырай әңгімелері: «Әке мен бала», «Бір уыс мақта», «Киіз үй мен ағаш үй», «Таза бұлақ», «Бай баласы мен жарлы баласы», «Атымтай Жомарт», «Асыл шөп».

Өлеңдері: «Кел, балалар оқылық!», «Өзен», «Бұл кім», «Жаз», «Өнер білім бар жұрттан» т.б. өлең шығармалары бар. Бұл өлеңдердегі: жақсы мен жаманды, білімділік пен надандықты салыстыра суреттеу әдісі де жас балаларға оларды айқынырақ таныту мақсатын көздейді. Сондықтан Ыбырай өз дәуірі оқырмандарының ұғымына жеңіл етіп, салыстырулар жасайды. Бұл өлеңдердің көп тіркестері бүгінде мақал-мәтелге айналып кетті. Еңбекті сүю және қадірлеу – Ыбырай әңгімелерінің негізгі тақырыбы. Оны жазушы шағын әңгімелерде үгіт, өсиет түрінде берсе, кей шығармаларында халықтың қоғамдық санасын тәрбиелейтін реалистік суреттер арқылы бейнелейді. "Өрмекші, құмырсқа, қарлығаш" әңгімесінде Ыбырай ең кішкентай жәндіктердің өзі де тіршілік үшін тыным таппай еңбек етіп жүргендігін көрсете келіп, оларды балаларға үлгі етеді.

№42 балабақшасының ересек «Қарлығаш» тобында да осы Ы.Алтынсарин шығармаларының бірнеше түрін ұйымдастырылған оқу іс әрекетінде қолданамыз. Бұл шығармаларды қолдану мақсатымыз – мектеп жасына дейінгі балалардың тілін дамытып, ой қиялдарын ұштау болып табылады. Әр шығарманы ең алдымен мәнерлеп оқып беріп, одан кейін өз білгендерінше балалардың ойларын білеміз. Дәл осындай мақсатта жақында балабақша ішінде өткен педагогикалық отырысқа арнайы ашық сабақ өткізілді. Ашық сабақ тақырыбы: «Туған жерім Талдықорған». Бұл ұйымдастырылған оқу іс әрекетінде осы ақын жазушының тақпақтары мен өлең жолдары қолданылды. Ы.Алтынсариннің шығармалары мен әңгімелеріне, және оның өміріне деген қызығушылықпен осы Талдықорған қаласындағы.

Сөздің грамматикалық құрылысын меңгерту арнайы сабақ түрінде емес, тіл дамыту, көркем әдебиет, қоршаған ортамен таныстыру ұйымдастырылған оқу қызметінде қосымша дидактикалық

ойын, сөздік ойындар, түрлі жаттығу жұмыстары арқылы іске асады. Бұл ойындарда кейбір заттардың аты, ұқсастығы, түсі, сапасы, іс-әрекеті жөнінде қажетті сөздерді дәл тауып, айтып, естеріне түсіріп жаттығады. Мектеп жасына дейінгі балалар, негізінен өте қарапайым түрде әңгімелейді және тек сөйлемдермен немесе көмекші сұраққа бір сөзбен ғана жауап береді.

Ағартушы, ғалым – педагог адам өмірінде әртүрлі әдеттің алатын орны ерекше екендігін, істеген істің, жүріс-тұрыстың, демалыстың, яғни өмірдің сан алуан саласының қай-қайсысы да біртіндеп ұнамды, не ұнамсыз әдетке айналып отыратындығын, яғни адамда жарамды, жақсы әдеттермен қатар жарамсыз жаман әдеттер де болатындығын ескертеді. “Әдептілік-адам көркі”, “Әдепті бала ата-анасын мақтатар, әдепсіз бала ата-анасын қақсатар”. Осындай нақыл сөздер ұлттық тәлім-тәрбиенің бастау бұлағы. Халқымыз жақсы мінез-құлқымен, өнегелі ісімен көзге түскен жастарды әдепті бала екен дейді. Әдептілік-барлық адамға жарасатын қасиет. Ағартушы-педагогтың “Әдеп” әңгімесі соған дәлел.

Салақтық-жаман әдет. Одан тәнге де, жанға да пайда жоқ.

Ы.Алтынсариннің “салақтық” атты әңгімесі жарамсыз әдеттің адамға зиянды екендігін айқын көрсетеді. Алтынсарин көтерген психологиялық мәнді мәселелердің енді бір тобы оның әдістемелік пікірлерімен астарласып жатады.

Ыбырай жақсы тәрбиеші ғана емес, ол сонымен бірге тәжірибелі, ой – пікірі озық мұғалім еді. Ы.Алтынсариннің тәрбиеші- ұстаз, мұғалімдік өнер жөніндегі айтқандарында психологиялық түйіндер аз емес. Қазақ даласында білімнің дамуы мен қалыптасуына Ыбырай Алтынсарин өте зор еңбек сіңірді.

Ы.Алтынсаринның даралығы анық, жұлдызы жарық екендігі бәрімізге аян. Бірліктің, өркениеттің алтын дінгегі - Білім әлеміне қазақ сахарасында тыңнан жол салып, ұстаздардың Ұстазы атанған.

Ыбырай бабамыздың шамшырақ боп жазылған нұрлы, сәулелі оттары – білім ордалары бүгінде молайып, біршамасы ұлы ағартушы есімін иеленді. “Кел, балалар, оқылықты” жаттап өскен әрбір қазақстандық азамат тамаша педагог есімін әр кез қастерлеп, асыл мұрасынан рухани нәр ала бермек.

Мектепке дейінгі кезеңде баланың мәдениет негізі қаланып, оның болашақ өмір кезеңіндегі азаматтығында көрініс табатын – мейірімділік, адалдық, еңбексүйгіштік, өзара көмек беру сияқты адамгершілік – рухани тұлғалық қасиеттері орнығады, танымдық белсенділігі қалыптасады, адамдарға, әлемге қайырымды да қамқор, достық қатынастары бекиді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ы.Алтынсарин. Қазақ хрестоматиясы, Алматы “Білім”. 2007.- 87.б.
2. Ақажанова А. Қазіргі психология тарихының дамуы, жағдайы, беталысы.: Nurpress Алматы, 2012.-113.б.
3. Ұлттың ұлы ұстазы, Қостанай. Қостанай баспа үйі. 2011. – 124 б.
4. Набуова Р. Тәрбие жұмысының әдістемесі.- Оқу құралы- Алматы: 2014.- 272б.
5. Ұзақбаева С. Тамыры терең тәрбие. Алматы 1995-161.б.

ӘОЖ 787.8

ДЕМДІ АЛУ МҮШЕЛЕРІНІҢ АУРУЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ГИГИЕНАСЫ

Бокашева А.К.

*Қ.Байсейітов атындағы саз колледжінің «Ән салу» бөлімінің меңгерушісі,
жоғары санаттағы оқытушысы*

E-mail: aimankopes@mail.ru

Болашақ әнші және актер мамандарын даярлау ісі оқу-тәрбие жүйесінде ұлттық өнер мен мәдениет түрлерін бойларына сіңіру: ұлттық дәстүр, этика және

эстетика, тәлім – тәрбие, яғни ұлтымыздың ғасырлар қойнауынан келе жатқан бай қазынасын игеруге, оған деген қызығушылықты ой-санасына дарытуға бағытталған.

Түйінді сөздер: әуен, қарқын, кідіріс, ырғақ, тембр, дауыс реңі,

Подготовка будущих певцов и актеров направлена на усвоение в учебно-воспитательной системе национальных видов искусства и культуры: национальных традиций, этики и эстетики, воспитания, т. е. познание интереса из сокровищницы мировой музыкальной культуры.

Ключевые слова: мелодия, темп, пауза, ритм, тембр, ритм голоса

The training of future singers and actors is aimed at assimilating national types of art and culture in the educational system: national traditions, ethics and aesthetics, education, that is, the knowledge of interest from the treasures of world musical culture.

Key words: music, folklore, vocals, melody, performing arts

Әнші үшін дауыс музыкалық аспап. Әнші болып жаратылу сол адамға «Алла тағаланың берген үлкен дарыны» -деп түсініп, дауыстың ең нәзіктігіне қарай, дауыспен мұқият жұмыс жасай, арнайы жаттығу арқылы дауысты шыңдай, диапазонын ұлғайта, дауыс бояуын көркейте, дауыс техникасын дамытып жұмыс жасау қажет. Халық әнін үйрену ұзақ уақыт бойы ауыздан-ауыз үйрену арқылы жүрген, дегенмен ол үшін де дауысты жан-жақты шыңдап, тәрбиелеп дамыту қажет екен. Ән айтуда үнмен үндестіре, ыңғайлы, құлаққа жағымды, айғайсыз, дауыс ырғағы, дауыс бояуы әдемі еркін меңгеру керек. Солай бола тұра, дауыс шығару техникасын орындау тәсілдері классика әншілерінен өзгеше болғанмен, дем алу процесі, дауыс жұмысы бірдей.

Сөйлеу мүшесіне ауыз қуысында, тіл, тіс, ерін, жұтқыншақ, жақ сүйектерін қозғайтын еттер жатады. Ауыз қуысы жоғарғы жағынан таңдаймен төменгі жағынан тіл мен жақ бұлшық еттермен екі ұрт бұлшық еттер, арғы жағынан жұтқыншақ көмекей тесігі, үстіне жұмсақ таңдай доғасымен жалғасады. Дауыс сіңірлері өте нәзік орган. Дауыс пернесі (голосовые связки) көмейдің дәл ортасында орналасқан, созылмалы бұлшық ет талшықтарынан тұрады, екі тармақты нәзік дене құрылысы әншілердің ән айтқан сәтіндегі көмей деңгейін зерттегенде әйелдердің жоғарғы дауыстарын мысалы (сопрано) алғанда жұтқыншақ сәл жоғары деңгейде орналасса, ерлердің төмен дауыстар көмей төмен деңгейде орналасқаны анықталды. Жалпы ән айту сәтінде тәжірибелі әншілердің көмей деңгейі бір қалыпта сақталатыны байқалады. Дауысқа зиянды заттан аулақ болуы керек. Темекі, арақ, пісте шағу сондай-ақ, суықтан сақтанып уақытында емделу керек. Студентке шығармашылық ізденіске, фантазия еркіндігіне тәлім-тәрбие бере отырып, ән мектебінің бүгінгі талабына сай, техникасын, сахна мәдениетін кәсіптік әншілікке баулу қажет. Өнер болсын, спорт болсын қай салада да еңбекпен, ізденіспен өнер шыңына жетесің!

Вокалдық практикада аралас тыныс алудың да ролі өте зор: диафрагма төмен түседі, жан – жаққа барлық айналымда созылады, қорытындысында әнші кеудесі бел аймағында өзінің көлемін ұлғайтады; бел бұлшықеттерінің сезінуі арқылы ауа өкпенің төменгі жағын талдырады. Жан бұлшықеттері екі жаққа иіріліп қозғалады, ал іш алдыға қарай үрленіп қозғалады; Диафрагма болса одан сайын мығымдана түседі. Әншінің фонациялық тыныс шығару кезінде ән айтқанда тыныс алу қалпын сақтап қалуға тырысса, дыбыс апорасын сезіне білуге деген икемділігіде жоғары болады, дыбыстың интонациялық тұрғыда жақсы естілуіне, орындалуына әкеледі. Шығарма жылдамдығы тез болған сайын, тыныс алудағы ұстаным қысқаланады.

Ән – бұл тек дауыстық аппараттың ғана емес сонымен бірге, бүкіл ағзаның функциясы.

- Көмейдің және бүкіл ағзаның анатомиялық және морфологиялық структурасының ерекшеліктерімен (көмей мен дауыс астарының мөлшері және құрылымы, дауыс

калыптастырушы бұлшықеттерінің күштілігі, мидың жылдам жұмыс істеуі, жалпы денсаулық, сұлулықтың сезгіштігі.

- Демді, жыныстық және жеке ерекшеліктерімен эндокринді жүйеге және де әншінің эмоционалды жағдайынан.

- Айту кезіндегі көмей функциясы (айтылу дағдысы, дыбыстық қатардың айқын ерекшеліктері, жеткізу әдістері, жеке жеткізу мәнері).

- Ән айту кезіндегі көмей функциясы (дауыс қуысындағы дыбыс мінезі, тыныспен жұмыс және конфигурация, әнші дауысының тембрі дыбысталуымен басқару, яғни регистрді басқарумен).

Вокалдық әдістердің көзқарасы бойынша дауыстың регисторда дыбысталуы мынадай факторларға байланысты: тесситура, дыбыс күші, атака түрлері және дыбыс жүргізу әдісі, дауысты дыбыс типі мен оның артикуляциялық әдісі, әншінің эмоционалды көңіл күйіне, орындалған шығарманың көркемдік образымен байланысты.

Музыка тілі - басқа өнер саласымен салыстырғанда күрделі тіл. Музыкалық интонация көркем бейненің музыкалық дыбыстарға жалғасуы, музыканың жаны, музыкалық ойлау мен коммуникативтік қарым-қатынастың негізі болып табылса, оған тембрлік ауытқулар, артикуляциялық әдістер, жылдамдық, ырғақтық суреттердің, дыбыс күшінің деңгейінің өзгерістері тән демекпіз. Сөз құбылысты тудырса, ал музыкалық интонация оны сезіну мен қобалжуға жетелейді. Интонацияны зерттеу тарихы ертеден, көне замандардан басталады. Интонацияның логикалық және эмоциялық қасиеттерін зерттеудегі ең көне деректер ежелгі Грекия мен Римде кездеседі. Онда әуен, пауза, қарқын, ырғақ туралы алғашқы түсініктер берілген.

Сөйлемнің ырғақты құрылымының ерекшеліктері мен артықшылықтары туралы пікірлерді Аристотельдің, Цицеронның еңбектерінде кездестіруге болады. Сөйлесу тәжірибесімен әртүрлі байланысын музыканттар өз туындыларында қолданған. Кезінде 1581 жылы лютия аспабының шебері, әйгілі астроном Галилео Галилеяның әкесі Винченцо Галилей сазгерлерге адамдардың мінез-құлқы мен сезімдерін, әлеуметтік-психологиялық қарым-қатынасын сөйлеу интонациясының нақты көрсететіндігіне аса көңіл бөлу қажет екендігін ескере отырып, естігенін кейін музыкаға жақындаттыруға әбден болатындығын айтқан болатын. Ұсынған ой-пікір бос сөз болмады.

Оған дәлел: музыканттар мен ақындар үйірмесі "Флоренциялық камерата" мүшесі Галилеяға адамзат интонацияның жаңа, өмірлік түрімен опера жанрының пайда болғанына міндетті. Ұлы Әл-Фарабидің өнерді зерттеудегі аса маңызды "Музыкалық ғылымның негіздері" еңбегінде музыкалық дыбыстардың физикалық қасиеттері, дыбыстың шығуы және оның таралуы, дауысы, сөздің әуенге, интонацияға бейімделуі, олардың адам сезіміне қатысы жайында маңызы зор ғылыми тұжырымдар жасады. Интонация мәселесін талдау барысында музыкалық білім беруде.

Б.Асафьев, Е.Ручьевская, В.Медушевский, т.б. өнерге қатысты интонацияның бөліктерін жан-жақты ашқан. Жас музыканттар энциклопедиясында "Музыкалық интонацияға мағынада: көркем бейненің музыкалық дыбыстарға жалғасуы... музыкалық ойлау мен қарым-қатынастың негізі" деп атайды. Музыкалық интонация гармонияның, ладтың, өлшемнің ерекше әдістеріне негізделінеді. Тағы да оның бір негізі - қозғалыс, қол қимылдары, әйгілі музыка ағартушысы Б.Асафьевтің айтуынша, "дененің мылқау интонациясы", Оның "Речевая интонация" еңбегі музыка мұғалімінің іс-тәжірибесінде маңызы зор деп саналады, Мұнда ғалым Б. Асафьев көптеген жеке анықтамалар береді: интонация - мазмұнды анықтау, орындау, онсыз ол әлеуметтік факторға ие бола алмайды.

Ол дегеніміз - ноталық мәтінді механикалық тұрғыда ойнау емес, оны терең меңгеру; интонация - форма; қарама-қарсы көркем драматургияның интонациялық формасы; - интонация - гармония, автоматты функциялық реттіліктегі гармонияны меңгеруде пайда болатын қарама-қайшылық; интонация- тембр, үстіртін «оркестіріленген» бейнелі, мәндік рөлге тембрлік қарама-қайшылық; интонация - ырғақ, автоматтандырылған "жанды"

ырғақтың қарама-қарсылығы; интонация-жанр, мәселен, вальстік интонация, марштық интонация, т.т.; интонация- әуен, сөздің, музыканың сазды әуені.

Музыкадағы сөздер интонацияның жанды түрі дей келе, "музыкалық интонация" ұғымының жалпы мағынасын Б. Асафьев дыбысталу сапасы, ол ең бірінші кезекте, әлеуметтік жағдайдағы жеке бастың қасиеттерімен: эмоцияға, логикаға тікелей қатысты дей тұра, сөйлеу интонациясымен тығыз байланысты екендігін атап өтеді, болмаса қорытындылау мен қарым-қатынас және ойлау бірлігі деп таниды. Оған бірнеше мысалдар келтіруге болады: С.Прокофьевтің "Петя және қасқыр" симфониялық ертегідегі мысықтың үрлаңқы жай жүрісі, үйректің орнықсыз, ауытқып жүруі, болмаса, "Ромео және Джульетта" балетіндегі Лоренцоның -естілмейтін жүзгендей жүрісі, өлім аузындағы Меркуционның сүрінтіп жүру қимылдары, т.б. Кейде "интонация" ұғымы жай мағынада да түсіндіріледі. Мәселен, таза, фальшті, яғни таза емес интонация.

Мұнда орындау үрдісінде пайда болатын жоғарылық көрсеткіші, градациясы қарастырылады. Б.Асафьев музыкалық шығарманың формасы мен мазмұн категорияларына байланысты интонацияны фонема, конструкция, интонома, морфема деп келтіреді. Интономаны сөздерді бір-бірінен ажыратуда қызмет атқаратын, бірақ өзі ешқандай мазмұнға ие болмайтын фонемамен салыстырып қарауға болады деп көрсетеді. Өзін бөліп алғанда мазмұны жоқ, фонемадан интономаның айырмашылығы- оның өзіне тән болмысы ғана емес, сондай-ақ мағынасы мен қызметі де бар.

Тыныс алу деп мүшелер мен қоршаған ортаның арасындағы газ алмасуды айтады яғни оттекті қабылдап, көмірқышқыл газын бөледі.. Тынысалу тірі ағзаларға тән қасиет. Ағзада оттектің қоры болмайды. Ағза тыныс алғанда оттекті қабылдайды, ыдырау өнімдері ағзадан сыртқа шығарылады. Тыныс салу мүшелері, қанайналым жүйесі, ағза мен қоршаған орта арасында газ алмасуды қамта-масыз етеді. Тыныс алу жүйесіне – мұрын қуысы ,кеңсірік, жұтқын-шақ, көмей, кеңірдек, бронхылар, өкпелер жатады Мұрын қуысының (кеңсіріктің) құрылысында,кеңсіріктің қабырғаларын эпителий ұлпасынан түзілген кірпікшелері мен түктері бар кілегейлі қабықша қаптайды. Онда көптеген ұсақ бездер болады..Кеңсіріктегі ауаны кілегейлі қабық-шадан бөлінген заттар ылғалдандырады; капилляр қантамырларыауаны жылытады; лейкоциттер микробтарды жояды. Кеңірдек 5-інші арқа омыртқасының тұсынан оң және сол жақ өкпеге баратын 2 бронхыға тармақталады. Бронхылар өкпеде өте көп тармақтарға бөлінген. Ең жіңішке тармақтары брон-хиолдар деп аталады. Бронхиолдардың ұштары шоғырланып, іші ауаға толы өкпе көпіршіктерімен аяқталады. диаметрі 0,2–0,3 мм, қабырғалары бір қабат эпителий жасуша-ларынан тұрады. Өкпе көпіршіктерінің сыртын тұтас капилляр қантамырлары торлап жатады.

Өкпе – кеуде қуысының қабырғасына жанаса орналасқан серпінді, борпылдақ мүше. Оң жақ өкпе 3 бөлікке, сол жақ өкпе 2 бөлікте тұрады. Өкпенің сыртын дәнекер ұлпасынан түзілген қабықша – өкпе плеврасы қаптайды. Кеуде қуысының ішкі қабырғасы да плеврамен қапталған. Плевра қабаттарының арасында плевра қуысы болады, онда ауа болмайды. Плевра қуысында үйкелісті азайтатын сұйықтық болады.

Тыныс алу қозғалыстарында – тынысты алу және тынысты шығару арқылы жүзеге асады. Демді ішке алғанда қабырғалар сәл көтеріліп, көкет тегістеледі. Кеуде қуысы кеңейеді Көкет – диафрагма кеуде қуысын құрсақ қуысынан бөліп тұратын күмбез тәрізді бұл-шықетті перде. . Тынысалуға көкет пен қабырға аралық бұлшық еттерден басқа кеңірдек пен бронхылардың шеміршек арасындағы бұлшықеттер де қатысады.. Өкпенің тіршілік сыйымдылығын өлшейтін арнайы құралды спирометр дейді. Неғұрлым өкпенің тіршілік сыйымдылығының көлемі көбірек болса, соғұрлым адамның денсаулығы күшті болады.Тынысалу орталығы жөтелу, түшкіру сияқты қорғаныш рефлексдерін тудырады. Осы орайда мамандармен жұмыс жасау жаттығулары, үлкен жауапкершілікті талап етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Әлімқұлова Р, Р.Сәтімбеков Биология Алматы «Атамұра» 2004 жыл
2. Жөкебайқызы. С.Сейсенбекқызы. Тәнтану. Алматы «Рауан» 1996 ж
3. О.А.Петришина. Е.Попова. Мектеп жасындағы балалар гигиенасы. Алматы «Мектеп»1984 ж
4. Қазақ совет энциклопедиясы XI-том 180-бет, XII –том 108-бет.
5. Ә.Өмешұлы. Шаңырақ шаттығы мен ләззаты. Алматы. «Ғылым» 1994 ж.

ӘОЖ 371.3

МӘТІНДІ МЕНГЕРТУДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР МЕН МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ

Джанаева Г., 2 курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: dzhanaeva_gulnaz@mail.ru

Мақалада мәтін ұғымының анықтамасы, түрлері, стилі және мектеп бағдарламасында мәтінмен жүргізілетін жұмыс түрлері, меңгерту жолдары қарастырылған.

Тірек сөздер: мәтін, стиль, жанр, лексика-семантика, мазмұн.

В статье рассмотрены определение понятия текст, виды, стиль и виды работы с текстом в школьной программе, пути усвоения.

Ключевые слова: текст, стиль, жанр, лексика-семантика, содержание.

The article deals with the definition of the concept of text, types, style and types of work with text in the school curriculum, ways of assimilation.

Key words: text, style, genre, vocabulary-semantics, content.

Мәтін – қазақ тілі болсын, басқа да пәндерді оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, оқушының ойын, тілін, шығармашылық қабілетін дамытатын құрал болып табылса, екіншіден оқушыға теориялық тақырыпты оңтайлы меңгерететін білім көзі.

Мәтіннің басты қызметі – оқушыға тіл бірліктерін функционалдық тұрғыдан танып-білуі, сол арқылы логикалық ойын жетілдіру, шығармашылығы мен фантазиясын, ауызша-жазбаша тілін дамыту болып табылады.

Мәтінмен жұмыс түрлері: негізгі, қосымша, детальды ақпараттарды табу, мәтіннің айтылған ойды анықтау, мәтін мазмұны бойынша сөйлемдерді ретімен орналастыру, мәтіннің стильдік ерекшелігін анықтау, тақырыбын анықтау, мәтінге қатысты ойды даттау немесе жақтау, ауызша мәтінді жазбаша мәтінге айналдыру, тыңдалған мәтіндер бойынша өз бетімен болжам жасау, мәтін бөліктерінде тірек сөздердік анықтап мәтін құрастыру және т.б.

Мәтін – өзінің құрылымы мен мазмұнындағы көпқабаттылығы бар күрделі бірлік.

Мәтіннің көпқабаттылығын мұғалім мен оқушы мәтін талдау кезінде былай анықтайды: біріншіден, мәтіннің тілдік қабатын анықтаймыз. Яғни, мәтіннің сөздері мен сөз тіркестерін, сөйлемдерін талдаймыз. Екіншіден, мәтіннің қалай құрылғаны яғни құрылымдық-композициялық ерекшеліктерін анықтаймыз. Үшіншіден, мәтіннің эстетикалық және идеялық деңгейін анықтаймыз.

Мектеп бағдарламасында мәтінді меңгерту – мәтінмен таныстықтан басталады. Оқушы алдымен мәтінмен танысып, түсініп және мәтіндегі негізгі ойды анықтайды.

Біздің ойымызша оқушыға мәтінді ұсынбас бұрын жоғарыда берілген мәтін туралы анықтамаларды ескеріп, оқушыға мәтін және мәтін емес түсінігін қалыптастыруымыз керек дейміз.

Мәтін: «Сөздер сөйлейді»

Біз «құтты болсын» деген тіркес пен «құттықтау» сөзін жиі қолданамыз. Осындағы «құт» сөзінің жеке тұрғандағы мағынасы түсіндірме сөздікте «береке, байлық мол қазына» деп көрсетілген. «Құт қону», «құтты болсын айту», «құттықтау» дегенде «құт» сөзінің негізгі мағынасы «бақыт», «құт қону». Қазақ тілінде есім сөзден етістік турыдарытн -та жұрнағы «құт» сөзіне тікелей жалғанбай, оның құтлыг/құтлық деген сын есім қалпына жалғанып жасалған: құттықта (құт+лық+та) – «бақытты болуды қалау, тілеу»- Р.Сыздық [1,26-27 бб.].

Мәтін емес:

1. Ана жүрегіндей айнымас жыр.
2. Жұрттың көбі тыста мал жайғап жүр.
3. Бейуағына жеткен әженің өмірлік әдеті.
4. Өзімен-өзі ғана болуын сүйіп, ән салады.
5. Кәрі әже күндегі машығы бойынша бесік жырын айтты.
6. Абай ешкімше білдірмей елеусіз ғана әжесімен оңаша қалады » [1, 316].

Осындай мысалдардан оқушы мәтін және мәтін емес тексттердің сипатын ажырата алады. Мысалға, жоғарыда берілген бірінші мәтінде бірнеше сөйлемдердің қосылуы арқылы нақты бір ой берілсе, екінші мысалда әр сөйлем бөлек бір ақпарат беріп тұр, яғни мәтін желісі мен сөйлемдердің бір-біріне байланысы жоқ. Осыған орай, оқушы мәтінде ой беріліп, бір оқиға немесе мәлімет жайлы айтылып, мәтіннің тақырыбы болатыны жайлы және т.б. сипаттарын біле алады деп ойлаймыз.

Оқушы берілген ақпараттың мәтін және мәтін емес типтерін ажырата білгенімен, мәтіннің өзіндік белгілерін де білуі керек деп ойлаймыз. Олар:

Бірінші белгісі – ол мәтіннің нақты ақпараттан немесе бір оқиғадан құрылуы. Яғни, мәтіннің мағыналық құрылымы нақпа-нақ және мәтін тақырыбының мазмұнға сәйкес келуі, логикалық түрде байланысы, мәтінді байланыстыратын элементтер айқын түрде білініп, мәтіндегі мағыналық желісі үзілмей, мағыналық формалары терең әрі тілдік формасы мол болуы тиіс.

Екінші белгіні қарастыратын болсақ, берілген мәтіннің қарым-қатынас формасына сәйкес келуі. Яғни, сөйлеудің түрлі формаларының жазбаша және ауызша мәтіндерде болуы. Олар: монологтық, диалогтық және полиглоттық формалар.

Үшінші белгісі мәтіннің белгілі бір стильде құрылуы. Мәтін белгілі бір стильде құрылады. Оқыту кезіндегі функционалдық: ауызекі сөйлеу стилі, ғылыми, ресми іс қағаздар, публицистикалық және көркем әдеби түрде қолданылатын стильдер. Аталған стильдердің өзіндік ерекшелігі мен белгілері болады. Көбінесе көркем әдебиет стилі мен публицистикалық стильдерді ажырату кезінде қиындық туады. Сондықтан да аталған стильдерді таныту мақсатында жасалған жұмыстарды жүйемен жасау керек.

Төртінші белгісі – жанр ерекшеліктерін таныту. Жоғарыда берілген функционалдық стильдер мен жанр түрлері бір-бірімен байланыста болғандықтан, төменде берілген кесте бойынша стиль түріне жанрды келтіріп ажырата алуымызға болады.

Кесте 1

СТИЛЬ	ЖАНР
Ресми стиль	Мінездеме, өтініш, түсініктеме, хабарлама, хабарландыру, сауалнама, биография, хаттама, ұсыныс және т.б.
Публицистикалық стиль	Фельетон, мақалалар, очерк, пікірлер, ақпарат, хабар және хроника.
Ғылыми стиль	Ғылыми мақалалар мен эсселер, баяндама, реферат, аннотация, монография, шолу, оқу материалы.
Көркем стиль	Поэма, ертегі, әңгіме, роман, өлең.

Мәтіннің бесінші белгісі – сөйлеудегі функционалдық типтері. Сөйлеу кезінде сипаттама, хабарлама, ойтолғау түрлері қолданылады. Әр типтің өзіндік ерекшеліктері мен құрылымдық-жүйелік заңдылықтары танытылады.

Мәтіннің келесі ерекшелігі – эмоциялық тұрғыда мәтіннің бояулылығы. Экспрессивті мәтіндер өздері екі түрге: 1) экспрессивті-стилистикалық белгілері бар мәтіндер мен 2) бейтарап мәтіндер деп бөлінеді. Осылардың ішіндегі экспрессивті-стилистикалық белгілері бар мәтіндерге: ауызекі сөйлеу, көркем шығармалардағы кейіпкерлердің эмоциясын танытатын мәтіндер, құттықтау, қарсы алу, пікірталастар сияқты мәтіндер жатса, ал бейтарап мәтіндерге публицистикалық, іс-қағаз стилінде және ғылыми стильдерде жазылатын мәтіндерді жатқызуға болады.

Мәтінді түсіну туралы әдістемеші-ғалымдар мынандай пікірде: С.Жиенбаев «Мәтінді оқысақ та, алдымен мазмұнын түсіну шарт» дейді. Ал С.Рахметова «Түсініп оқу – оқушының мәтінді анық түсініп, терең ұғынуы білуі болып табылады. Сөздің, сөйлемнің мағынасына түсінуден әр бөлімі логикалық, психологиялық байланыстырудан келіп шығады» - дейді.

Ал әдістемеші-ғалым Г.Рудик мәтінді түсіндіруді былай дейді.

а. Мәтінді мұқият оқып шығу. Яғни:

- Мәтіндегі негізгі ұғымдардың астын сызу.
- Мәтіндегі маңызды үзінділерді белгіле.
- Білетін немесе білмейтін сөздерді тексеру.

б. Тапсырма мен сілтемелерден негізгі ойды тұжырымдап көр.

в. Мәтінде қозғалған проблемаға қатысты салаларды тауып, анықта.

г. Тақырып бойынша өз пайымдауыңды дәлелде.

Оқушылар мәтінді дұрыс түсініп оқу үшін, оқудың жолдары үйретіледі. Ол туралы С.Жиенбаев былай дейді: «Мәтіннің мазмұнын түсіну бір жағынан оқу процесінің белгілі мөлшерде шапшаң жүруіне байланысты болса, екінші жағынан шапшаң оқудың өзі де сөздің түсініктігіне байланысты. Әріптерінің түр-түсі де, саны да сөздің бірдей бола тұрып, сөздердің бірі ауыр. Бірі жеңіл келеді. Олай болса, оқудың шапшаңдық дәрежесінің артуы баланың жалпы білім көлеміне байланысты» - деген [3, 22-25 бб.].

Ал мәтінді қабылдау үшін мынадай жұмыс жүргізіледі:

1. Мәтінді қабылдауға оқушыларды психологиялық тұрғыдан дайындау.
2. Мәтінге қатысты сөздік жұмысын жүргізу.
3. Мәтінді оқу.
4. Әңгіменің жоспарын жасау.
5. Оқыған мәтіннің мазмұнын айту.
6. Мәтіннің мазмұны бойынша жүргізілетін шығармашылық жұмыстар [4,55 б.].

Жаңартылған оқу бағдарламасы негізінде, оқушыға мәтінді меңгерту мәселесі бойынша оқушыға мәтін бір форматта емес, түрлі форматта беріледі. Олар: аудиожазба мәтіндері, электронды түрде мәтін, жазба мәтіндері. Оқу бағдарламасына негізделсек бүгінгі таңда оқытушы тек бағыт беруші болып саналады. Әрине, берілген бағыт та оқушыға түсінікті, пайдалы, әрі бірізді мәліметтерен тұруы тиіс. Бұның барлығы оқушының мәтінмен жұмысы кезінде байқалады.

Мәтінмен жұмыс дегеніміз – сабақты өту барысында болатын, әртүрлі әдістер мен тәсілдерден тұратын мәтінді меңгерту жұмыстары. Олар:

1. Дыбыстармен жұмысты меңгерту;
2. сөздіктермен жұмысты істете білу;
3. талдау жұмыстарын ұсынып, оқушының сыни ойлауын дамыту;
4. тіл мен шығармашылық жұмыстарын дамыту;
5. анықтама мен ережемен жұмыс істей білу;
6. тірек сөздер табу;
7. ауызша шебер сөйлеп, өз ойын анық жеткізуге дағдыландыру.

Мәтінмен жұмыс істеудің өзі үш кезеңге:

I. Мәтінді оқығанға дейінгі жұмыс.

II. Мәтінмен жұмыс кезеңі.

III. Мәтінді оқығаннан кейінгі кезең.

Мұғалім мәтінмен жұмыс кезінде түрлі әдістерді қолдана білу керек. Мысалы:

- Тірек сөздерден мәтінді құрау.
- Берілген мәтінге жоспар құрату.
- Мәтін түрлерін ажырата білу.
- Мәтіндегі кілт сөздерді тапқызу.
- Оқушымен бірге мәтінді талдау.
- Мәтінде берілген оқиғаны немесе ақпаратты салыстыра алу сияқты жұмыс түрлері

оқушының сөздік қорының молаюына, өз ана тілінде жетік сөйлеуін қалыптастырып, мәтіннің лексика-семантикалық негізі мен мазмұнын түсінуге мүмкіндік береді.

Оқушыны мәтінді түсінген-түсінбегені білу үшін көбінесе төмендегі бақылау әдістерін оқытушылар орындатуда:

- Мәтін бойынша сұрақ мен жауап жаттығуларын.
- Рөлдік ойындар.
- Мазмұндаудың дифференциалды түрін.
- Мәтінге жағдаят қойып, жағдаятты құрғызу.
- Пікірталас.
- Мәтінге ұқсас әңгіме т.б. құра білу.
- Оқушылардың бір-бірімен диалогтарые құра білу.
- Әрі қарай өз бетінше мәтіннің мазмұнын кеңейте біліп және оны жалғастырып әңгімелеу.

Мәтінмен жұмыс жасау кездерінде оқытушы оқу мақсатына осы үш кезеңді өтуі тиіс деп ойлаймыз.

Оқушылармен мәтінмен жұмыс кезіндегі нәтижелері тиімді болуы үшін төменде берілген деңгейлері бар кестені ұсынамыз:

Кесте 2

Мәтін мазмұнын түсіну	Мәтінді түсінудегі деңгейлер	Бақылау мен тексеріске алынатын дағдылар	Сұрақтар
Жалпы мәтін мазмұнын түсіну	Таниды Түсінеді Қолданады Жинақтайды Талдайды	1) Мәтін тақырыбы мен негізгі ойды анықтау. 2) Мәтін айдары мен тақырыбынан негізгі ойды түсіну және оны анықтау. 3) Бірнеше мәтінмен салыстырып, айырмашылығын анықтау. 4) Мәтінде берілген негізгі ойды қосымша ақпаратпен ерекшелендіру.	Берілген мәтіннің тақырыбы қандай? Мәтіннің тақырыбы нені білдіреді? Мәтіннің тақырыбы мен негізгі ойын түсіндің бе? Берілген мәтіндердің ұқсастығы қандай? Мәтіндерде қандай оқиғалар суреттелетінін айт. Мәтіннің тақырыптық идеясы қандай?
Мәтінде берілген маңызды ақпаратты анықтап, айқындау	Таниды Түсінеді Қолданады	1) Берілген мәтінді жылдам шолып оқу. 2) Мәтін мазмұнын түсіну, керек деген ақпаратты реттеу, таңдау. 3) Мәтіннің ерекше деп берілген оқиғасын сол берілген мәтін ішінен табу.	Берілген мәтіндегі ақпарат пен көзқараспен келісесің ба? Дәлелді жауап айт. Мәтінде берілген мәселенің осылай өрбігендігіне келісесің бе? Жауабыңды нақты фактілермен дәлелде.
Оқушыға берілген мәтінді түсіндіру	Қолданады Талдайды Синтездейді	1) Тарихи мазмұндағы мәтін болса мәтінде берілген ақпарат пен дәл сондай ақпараты бар басқа мәтіндермен салыстыру. 2) Мазмұн бойынша сараптама жасап, қорытындылай білу. 3) Пікірін дәлелдеу үшін аргумент, факті, нақты дәлелдерді табу.	Егер де ұқсас жағдаят болса не істер едің? Мәтіндегі дәлел болатын аргументтер мен фактілерді келтір. Мәтін тақырыбын қалай өзгертуге болады?

Мәтін мазмұны бойынша кері байланыс алу	Талдайды Синтездейді Бағалайды	1) Мәтінде берілген ақпараттың объективтілігі, болжамдылығы мен шынайы немесе шынайы еместігіне көңіл бөліп, айырмашылық табу. 2) Қазіргі шынайы жағдаятты мәтін мазмұнымен салыстыру, байланыстыра алу. 3) Өз пікірі мен көзқарасын дәлелдеп, нақты фактілерді ұсына білу.	Автордың берілген мәтіндегі жағдаятқа көзқарасын өз ойыңызбен айтыңыз. Берілген мәтінде сені таңқалдырған оқиға?
---	--------------------------------	---	--

Жоғарыда айтылған мәтін ерекшеліктерін, белгілерін ұғынып, оқушымен мәтінмен жұмыс кезін дұрыс түсініп мәтінде меңгерте алсақ, біз өз мақсатымызға жете аламыз деп сенеміз. Себебі, қай кезде, қай қоғамда болмасын жеке тұлғаның қалыптасып дамуына септігін тигізетін – ұстаз. Қазіргі заман ұстазы өз мамандығының майталманы болғысы келсе, жан-жақты ізденісте болуы керек. Тіпті қарапайым дүние болсын, мәтінді меңгерту болсын оны жан-жақтан қарап, алға қойған мақсаттары мен іс-әрекеттерін ой сүзгісінен өткізіп, істеуі тиіс.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық/М.Жолшаева, Ғ.Отарбаева, Г.Нұрманова, - Алматы: Мектеп, 2018. – 184 б., сур.
2. Рудик Г.А. Ой еңбегі мәдениеті немесе оқудың 101 техникасы. Қостанай қаласы, 2010 – 96 б.
3. Жиенбаев С. Қазақ тілінің методикасы. - Алматы, 1946. - 107 б.
4. Рахметова С. Қазақ тілін оқыту методикасы. - Алматы: Ана тілі, 1991. 184 б.

ӘОЖ 070

ҚАЖЫТАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚАЙТАЛАНБАС ҚАРПЫМ

Есенбек Ж.Б., философия докторы (PhD),

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Тынысбекова А.,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: yessenbek.zhumagali@gmail.com

E-mail: aidanka.96_kz@mail.ru

Қазақ әдебиеті айдынында Қажытай Ілиясұлы шығармашылығының алар орны бір төбе. Оның қаймықпас ойлары өрнектелген, сөз өнеріндегі көрнекті дүниелеріне талдау жасаудың уақыты келді. Ұлт болмысы мен құндылығының жаршысы бола білген қаламгердің жыр толғамдары – зерттеуді қажет етеді. Сондықтан да ақынның әр жылдары, әр кезеңдегі поэзиясына толықтай тоқталып, тақырыптарына, мазмұнына қарай, әдіс-тәсілдеріне, ой мұратына, жаңалығы мен жүйесіне байланысты кешенді талдау жасалады. Жыр жауһарларының өзіндік ерекшеліктерімен жазу стилі, толғамы, көркемдік шеберлігі қарастырылып, ғылыми тұрғыдан талданып, сарапталады.

Тірек сөздер: Ақын, поэзия, ұйқас, идея

В области казахской литературы творчество Кажытая Ильясовича занимает особое место. Пришло время проанализировать выдающиеся миры в искусстве речи, в которых выражены его бесстрашные мысли. Стихи писателей, которые могли бы быть глашатаями

сущности и ценностей нации, нуждаются в изучении. Поэтому в разные годы, в разные периоды поэзии поэта он полностью сосредоточен на тематике, содержании, методах, идеалах, новизне и системе. Рассмотрены, научно проанализированы и проанализированы стиль письма, личность, художественное мастерство с особенностями шедевров поэзии.

Ключевые слова: Поэт, поэзия, рифма, идея

Kazhytaya Ilyasovich occupies a special place in the field of Kazakh literature. It's time to analyze the outstanding worlds in the art of speech, in which his fearless thoughts were expressed. The poems of writers who could be the heralds of the essence and values of the nation need to be studied. Therefore, in different years, in different periods of the poet's poetry, he is completely focused on the theme, content, methods, ideals, novelty and system. Considered, scientifically analyzed and analyzed the style of writing, personality, artistic skill with masterpieces of poetry.

Key words: Poet, poetry, rhyme, idea.

Айбынды алаш, қасиетті қазақ топырағы қай заманда болсын қойнауына дара да дана перзентін әкелуден танған емес. Қоңыр самалымен тұсауын кесіп, қоңыр төсінде тірлік керуенін бастаған жүрегінде оты бар қоңыр өлкенің әр азаматы бойындағы бар өнерін ел жұртына арнады. Бірі қол бастап атажұртын қорғаса, екіншісі ұлан-ғайыр даланың шежіресін жазды. Қолына қару-қаламын ұстап, туған жерге деген аппақ, адал махаббатын жырмен дестеледі.

Атыңды естігенде «Еміл» деген,
Елең етіп, қайғыдан жеңілденем.
Кетпесем, желдей есіп жер түбіне,
Отыз өлең арнар ем кемінде мен.
Жылқың қайда, шұркырап, тебіндеген,
Жүйрігің жоқ, дереннен жемін жеген?..
Түбегің тұяқтыны аңсаған ба,
Шалғыны дірілдейді желінбеген?..

Ұрынып не бір дүмше, не бір керең,
Бөгеген-ау, бетонды темірменен.
Аңғарың құлазиды арнаң олқы,

Сонда менің тынысым кеңір неден?!-деп жырлаған ақын туған жеріне деген тұма сағынышын тереңнен толғап жеткізеді[1]. Балалық шағы, жастық дәурені өткен, арнасынан асып, атты адамды алып ұратын Еміл өзенінің бүгінгі суалған жағдайына күйінеді. Қашанда ұмыт болмай, жүрек түбінде сақталған есімінің асылдығын ұғындырады. Кеніш кеуде, өр тұлғасының қалыптасуына әсер еткен шалғынды алқапта анасын іздей шұбырған үйірге құйрық-жалын тіктеп кісіней жүтірген кезіндегі Қамбар ата түлігі қадау-қадаулығына қапаланады. Тынысының тарылғаны соншалық осы жырына арқалы азамат бүгінгі қоғамдағы жағымпаздықты, жемқорлықты, табиғатқа жасалған қиянатты да арқау ете біледі:

Табиғат үйлесе ме жемірменен?!
Не қалды екен жемірлер кемірмеген?!
Саған да бір сұмдығын жасаған ба,
«Аралды» жұтып қойған шегір немең?..

Ауырды сараламай, жеңілменен,
Азапты аз көргем жоқ тегінде мен.
Ұзақ жыл хабарымды білмей қалдың,
Сүйектей жаназасыз кебіндеген.

Жетем деген жалғыз-ақ сенім менен,
Бөгеттің не түрінен шегінбеп ем.
Кеңе көп маған да сан қақпан құрып,
Пәлесін табаным жәлімдеген...

Соларды жазамын да көңілденем,
Алыста әзілдесіп, өлімменен...
Толқиды тоқтаудағы айдынындай,
Көп өлең көңілдегі төгілмеген...

Кеш біліп, туатынын ненің-неден,
Жанардан жас қайнады-ау, телімдеген.
Жөңкіл бері, жөргекті жуған өзен,

Алатының көп әлі сенің менен!.. – «Еміл» деп аталған осы жыр басынан соңына дейін 11 буынды қара өлең ұйқасымен жазылған[1,1]. Ой мен идеядан ауытқымай сарғайған сағынышты жеткізе отырып, басынан өткен қиындықтың бәрін паш етеді. Әр тармақ сайын туған жермен сырласып, жүрек بازیнасын айтады. Сегіз шумақты бір ұйқаспен дамытып, өлең иірімін жете меңгерген шеберлігін анық көрсетеді. Өзінің қарапайым жан емес екенін анық айтып, беретін қазынасының әлі де көп екендігімен аталмыш жырды шырқау биігіне көтереді. Әрине мұндай жөңкіле жазып, жөпелдемеде таза, табиғи, тақыр ұйқасты поэзия құдіретін көрсету екінің бірінің қолынан келмесі анық.

Ілиясұлы Қажытай – менің шәкіртім еді. Мен оның группасына КазГУ-де екі курс лекция оқыдым және бір мың тоғыз жүз алпыс тоғызыншы жылы Қажытайдың диплом жұмысына жетекшілік еттім. «Дипломдық тақырыпты сізден алып, қорғасам» деп маған өзі өтініш жасаған болатын. Қажытай қоржынын салмақтасам, бұрын-соңды 10-нан астам фельетоны жарияланыпты. Жас та болса іздемпаздығына дән риза болып, «менен тақырып алып қорғайтын болсаң, өзің жазған фельетондарыңды кафедраға барып, ғылыми жұмыс ретінде бекіттірейін. Біз жақтан ақыл-кеңес керек болса айтамыз, дипломдық жұмыс деген осыдан артық болмас» дегенімде Қажытайдың балаша қуанғаны әлі күнге көз алдымнан кетпейді. Сонымен шығармашылық дипломын Қажекең «ең жоғары» баллмен қорғады, баршамыз оның тапқырлығымен, тақырыпты ашу тәсіліне дән риза болдық, - деп филология ғылымдарының докторы, профессор Т. Қожекеев көзі тірісінде шәкірті жайында арыдан сөз қозғап өз естелігімен бөлісіп, Қажекең және оның шығармашылығы туралы әділ бағасын береді[2]. – Қай қашанда ұстаздың шәкіртке деген өзіндік пайымы, бағасы болатыны ақиқат. Шындығы сол біздің Қажытай өте жан-жақты талантты азамат. Ол ең поэзияның өкілі, лирикалық поэзияның да, сатиралық поэзияның да қазанында қайнап, жілігін шаққан маман деуге болады. Бұл сөзімізге түрлі баспасөз беттерінде жарияланып жүрген өлеңдері мен шығарып жатқан жинақтары анық айғақ. Ал екінші жағынан, бұл азамат прозаның өкілі деуге әбден негіз бар. Қ. Ілиясұлының қара сөзбен жариялатқан жүзден астам фельетоны, азіл-сықақ әңгімелерімен оқырман құлағдар. Бұдан бөлек оның басқа да қырлары шаш етекпен.

Қазақ даласындағы тіршілік керуені Қажытай Ілиясұлын сан тарау талқысына салып, от-қазанына өртеді. Аптап ыстығына қақтаған өмір жолы ұлы тұлғаның ысылып, қалыптасуына өзіндік әсер етті. Академик Заки Ахметовтің: «Қажытай барлық саналы өмірін өнер жолына арнаған талғам-тазалығы өнерге, соның ішінде өлеңге деген жауапкершілігі оны жеңіл-желпі дүниеге жетелемеді», - деп Қажытай Ілиясұлының поэзиясына деген адалдығы мен жанашырлығын оймақтай сөз құдіретімен айшықтап береді[3]. Ендеше, ақынның өмірімен, өлеңіне елендеп, оның жүрген жүрісі, тұрған тұрысы жайында тың деректер берген, жырларына арнайы тоқталып, өз пікірін білдірген акедемикті Қ. Ілиясұлы да назардан тыс қалдырмайды. Өлең өрнегіне арқау еткен біраз тұлғалар бар. Соның бірі ретінде екі мың үшінші жылы З. Ахметовтың асына «Жұмбақ өлім» деген өлең арнайды[4]. Қазақ қоғамына сіңірген еңбегіне биік баға беріп, батыр да батыл ұлт азаматының қадір-қасиетін аспандатады:

Соқырға айналасы қараңғы жар,
Жұтады айтылмаса, адамды зар,
Жаныңды жалықтырған жасандыға,
Батырдай қарсы шаптың қамал бұзар.

Адамзат өнер тілін ұғынғалы,
Ерекше бір сәуле едің ғылымдағы.
Даңқың бар, даңғылың бар сайрап жатқан,
Естіген айдан анық мұның бәрі.
Егіліп ыстық жаспен жуған өңін,
Күрсініп қала берді туған елің.
Шешпейтін жұмбағы жоқ кемеңгер ең,
Шешілмей тұр тек осы «жұмбақ» өлім.

Қажытай Ілиясұлының өлең тілі қазіргі біздің тілден басқаша. Оның ақындық тілінде Алаш арыстары сияқты ұлттық бояу басым. Жалпақ тілмен біз балалық шақ десек, ақын: «Балалық» деген өлеңінде «Япырау, қайда қалған тұлымды шақ?», -деп басқаша сөз саптайды [5]. Кеңес кезіндегі біздерге тұлым деген түсінік мүлде ұмыт болғаны анық:

Япыр-ау, қайда қалған тұлымды шақ,
Бұлдырап шабатұғын құланға ұксап?..
Желдетіп, желіктіріп әкеткен бе
Ғашық ән, асыл арман, шырын құшақ?!

Шұралап, шу асаудай басы қатты,
Жорыққа тағалаушы ек жас лақты.
Өлең жазып отырған мынау саусақ,
Ол күнде садақ тартты, асық атты.

Қазақтың бар болмысын ашып беретін домбыра туралы жазбаған қазақ ақыны кемде-кем. Қажытай ақын үшін домбыра үні – Әсет пен Мәди, Жаяу Мұса мен Әбікен Хасенов күйлері қос ішектің құны. Бір мың тоғыз жүз алпыс алтыншы жылы жазылған «Домбыра» өлеңінде былай безбендейді [6]:

Күйдірме, күйдің нарқын елемесең,
Мейлі сен кім болсаң да төбелесем.
Жанымды сейілететін сергітетін,
Күйшінің көкірегі ол неге десең?

Домбыра тәрізді ғой дарқан адам,
Пәниде шер-құмары тарқамаған.
Әсет пен қашқын Мәди қанжығалап,
Мұсасы жаяу жүріп арқалаған.

Ұлының ұқтырған ғой ұлылығын,
Оны ұқпай, неге керек тірілігім?!
Ана жылғы естіген ойлы «Қоңыр»,
Кетпейді құлағымнан күні-бүгін.

Үнінен қатуланса, батыр Адай,
Жыр қашап, әнін қосқан ақын Абай.
Шанақтан қыран-топан күй бораса,
Қазақтың шыдаушы еді дәті қалай?! – деп сұлу жырдың, тұнық ойдың орамын төкпелеген Қажытай сері гитараның да өзі үшін жөні бөлек екенін ерекшелейді:

Ал кейде сияқты ғой сырласымдай,
Құштарлық, не қылайын, жүр басылмай?!
Жетеді-ау, адам тілі жетпегенге,
Бір шертсем, жас жасаймын бір ғасырдай!...

Адуын ақынның 1969 жылы жазылған Әбікеннің «Қоңырын» атты өлеңін естігенде қазақтың классикалық күйі жөнінде тереңнен толғанып, күй авторының өнеріне тамсанады [6.1]. Барша тарихты, қазақ сахарасындағы жанкешті жағдайды сөз өрнегіне сыйғызып, күй күдіретімен үндеседі:

Қағасың күңіrentіп, майда ғана,
Кім білген, қадіріңді қайран аға?!
«Қоңырыңды» естісем, егілем де,
Қаңғып кеткім келеді айдалаға!..
Қаңғысам, таяқ ұстап айдалаға,
Дем бар ма күннен көмес, айдан ада?!
Естіні іскектеген есіріктер,
Қанжарын қадамаған қай данаға?!
Бір тістем, қолы жетпей, шайнамаға,
Көбіңсіз сүйсек толса, бай далаңа.
Тіл шешпеген түйінді, күйің шешіп,
Қабырғаң қайысыпты-ау, қайран аға!..
Борандай боздатуың жай ғана ма?
Көкірегің қайғылы майдан аға!...
Тәтті мұң мұхитына сүңгітпесең,
Жүрегім жүрегіңе байлана ма?!

Тірлік кешкен заманның қоғамдық, саяси оқиғаларына өз көзқарасын білдірмеген ақын ақындықтың үдесінен шыққан ба?! Қажытай серінің жүрек түкпірінен «Заман-ай!» атты өлеңнің де тууы заңдылық еді [6.2]. Атамекенді аңсап, Отанның қадірін біліп, сағынып келген текті қазақ қана асыл ерлердің бейбітшілік заманда оққа ұшуын жүрегімен сезіп, қанжылаған қасіретпен жоқтау жаза алады. Қазағы үшін қапыда кеткен асыл азаматтарды жоқтау үшін асқақ жүрек, адырналы рух менмұңдалауы тиіс. Қабырғалы ақын қара басының қамын ғана емес, қара орман жұртының мұң-мұқтажын арқалап алады:

Заман да заман, қай заман,
Батырын оққа байлаған?!
Азаматтары ашынып,
Халқының қаны қайнаған?!
Заман да заман, тұл заман,
Тұмадай түбі тұнбаған.
Жазықсызды да жазалап,
Сәбиін сатқан қу заман!
Заман да заман, зар заман!
Осылаймеді бар заман?!
Жұртымды қалай, жұбатам,
Арысын аңсап, зарлаған?!

Байқасаңыз Қажытай өлеңдерінің әр тармақтарының бас-аяғы бірдей ұйқасатын жырлары көптеп жолығады. Мұны ақын поэзиясындағы ерекше айтар жаңалық ретінде қарастыруымызға әбден болады. Мысал ретінде Мұхтар Құл-Мұхаметке арналған «Жомарт жолы» өлеңінде [6.3]:

...Бұрылмай, құрылса да қандай қақпан,
Құрымдай тер сыпырдың маңдай жапқан.
Сәбидей өз кіндігін өзі кескен.
Мәдидей бағыңды аштың жанбай жатқан!
Жұғымды жүрген жерге мінезің бар,
Ұғымды сөзің жұртқа майдай жаққан.

Бұл сері ақын өлеңдері жайындағы жыр желкенінен келтірілген бір ғана мысал. Бұндағы шеберлікті енді бір керісінше жазып, көз жүгіртейік. Бәрібір де жыр дестесінің мәні мен мазмұнына ешқандай ақау түспей, өрнектеледі:

Кандай қақпан құрылса да бұрылмай,
Маңдай жапқан тер сыпырдың құрымдай.
Өзі кескен өз кіндігін сәбидей,
Жанбай жатқан бағындыаштың Мәдидай!
Мінезің бар жүрген жерге жұғымды,
Майдай жаққан сөзің жұртқа ұғымды.

Қажытайдың сөз өрнегін ауыспалы мағынада алынған нәрлі тіркестері, қисынды да айшықты теңеулері Мұхтар Абрарұлының кесек келбетін жан-жақты аша білген. Сөз саптау шеберлігімен ұлттық бояуды өлең өн бойына жетік сіңіріп, кейіпкердің тұлғалық шырайын шырқау шыңға көтерген.

Хош, екі ғасырдың куәсі, ақтаңгер жырдың айбозы Қажытай Ілиясұлы әр тақырыпта қалам тербеді. Қайсысына түрен салса да ақ түтегін шығарып, шымыр жырдың шырайын келтірді. Оған біз сараптап өткен біраз өлеңдер айқын айғақ. Әрине, бұл еңбекте ақынның бүкіл шығармашылығын, адамдық болмысын, қалам өнерін зерделеп шығу мүмкін емес. Шама-шарқымызша, оның киелі өнерін айшықтап, аша түсуге талпындық. Өз заманында өр бағасын ала алмаған кейіпкерімізді барынша қарастыруға тырыстық. Сері ақын «Келешекке кеңес» толғауында болашаққа зор үмітпен қарап, жалған ғұмырдың тұрлаусыздығын, күні үшін күлік жегендердің опасыздығын шімірікпей бетіне басады. Жас ұрпаққа өлең өрісін аманаттап, текті болуға дәріптейді[6.4]:

Келешек, мені түбі түсінерсің,
Жалғыздың топқа қайтып, күші келсін?!
Жұлдызым жүйткімеді ит біледі
Өнердің өкшеізіне түсіп ем шын!..
Күндейтін көріктіні көргенсізге,
Көрсетпей, күмісінді пісірерсің!..
Тойтыңдап, топ жинайды, тұзақ құрып
Көбік мас, көкірегі – ісіген сұм!..
Тобырдың тұрлауы жоқ тұғырына,
Менсініп, қай көңілдің құсы қонсын?!
Таққұмар тақуа көп талтандаған,
Қай дарын қайбірінің түсінеенсін?!
Мен көрген мұз жүректі көрмей-ақ қой,
Көзінің ызғарынан үсінерсің?..
Күншілдік қаусарға да құм құйғызған,
Кәусарды жаны кәусар кісі көрсін!
Күйімді құйқылжытсаң, әнімдіайтып,
Арбамай, аспаннан құс түсірерсің.
Тұлпардың тұқымынан тусаң анық,
Көргенде-ақ тұяғымды кісінерсің!..

Иә, осылайша ойқтап өткен өлең ғұмыр қазақы бояуы анық, асыл сөз өрнегін әспеттеп, жүйесімен жыр тоқи білді. Есесіне есті жұрты ғасыр басында яғни екі мың үшінші жылы ақынның «Тасжарған» лирикалық өлеңдер жинағы үшін «Халықаралық алаш әдеби сыйлығын» берді. Ал екі мың тоғызыншы жылы Қажытай Ілиясұлы «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері» деген атаққа ие болды. Бұл да поэзия жүйірігіне көзі тірісінде көрсетілген зор құрмет деуімізге әбден болады. Өкінішке қарай 2013 жылдың 27 қаңтары қазақтың қара өлеңінің қаһарманы қалың жұртымен қош айтысып келмеске кете барды...

Бұл тараудың осы тармағы бойынша біріншіден шыншыл ақын шығармаларын әлі де жетік зерттеуді қажет ететіндігін білдік. Екіншіден, қаймағы бұзылмаған, шығармаларына толықтай түрен салынбаған серінің мұраларын жас ұрпаққа насихаттау жұмысы әлі де кемшіл екендігіне көзіміз жетті.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Ілиясұлы Қ. «Таңдамалы шығармалары». Астана: «Нұр-Астана». – 2008, Т.1.
2. «Келешек түбі мені түсінерсің». Қажытай Ілиясұлы туралы естеліктер. – Алматы: «Атамұра», 2013.
3. «Қазақ әдебиеті» газеті. «Жырымен кесте «тігіп», сөз-сойылымен тасты «үгіткен» 17.06.2019ж.
4. Қ. Ілиясұлы. «Таңдамалы шығармалары». Алматы: «Баспалар үйі». – 2009, Т.2.
5. Ісімақова А. «Қазіргі заманның сал-серісі» <https://adebiportal.kz/kz/news/22138>. – 2019
6. Ілиясұлы Қ. «Таңдамалы шығармалары». Астана: «Нұр-Астана». – 2008, Т.1.

ӘОЖ 1751 82 82-4

АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІ

Есмаханова Г.Н., 2 курс магистранты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: Yesmakhanova@mail.ru

Мақалада абайтанушы ғалым Мекемтас Мырзахметовтің «Абайдың ақындық мектебі» жайлы ғалымдар зерттеулеріне қатысты тұжырымдары қарастырылған.

Тірек сөздер: абайтану, ақындық мектеп, әдеби мектеп, ақындық дәстүр

В статье рассматриваются выводы ученого-абаяоведа Мекемтаса Мырзахметова относительно исследований ученых о "поэтической школе Абая".

Ключевые слова: абаяведение, поэтическая школа, литературная школа, поэтические традиции

The article deals with the conclusions of the Abay scholar Mekemtass Myrzakhmetov regarding the research of scientists about the "Abay poetic school".

Key words: Abai studies, poetry school, literary school, poetic traditions

Абайдың әдеби ортасы ақынның өзі нәр алған, әрі өзі өзгеге рухани нәр берген мәселелерді қамтитын үлкен тақырып болып табылады. Осы тұста Абайдың ақындық дәстүрі немесе «өзгеге берген нәрі» жайлы ойлар негізінен мынадай үш салада қарастырылған:

- а) Абайдың әдеби мектебі;
- ә) Абайдың ақын шәкірттері;
- б) Абайдың ақындық дәстүрі.

«Абай мектебі» мен «Абайдың ақындық мектебі» деген атаулар өзара екі түрлі ұғым тәріздес көрінсе де, мән-мағынасы жағынан «Абайдың ақындық дәстүрі» деген үлкен бір арнаны қамтитын тақырып. Академик М.Әуезов: «Әдеби мектеп деген ақынның өзі алған түр, өзі жырлаған тақырыпты ғана тебіндей беруде емес. Сол басшы ақын берген екпін, бағыт, негізгі күйлерінің бетімен тың жол іздей өсуде. Ұстаз ақынның өзі айтуға үлгермеген немесе заманында әдейі айтқысы келмеген жайларды тереңдеп үңгіп, бірталай өріске апарып тастауда» [1, 240 б.], - деп ескерте айтқан. Яғни, әдеби мектеп деген ұғым ұлы ақын жасап қалыптастырған жаңа бағыттағы ақындық дәстүрдің өзінен кейінгі әдебиет өкілдері тарапынан жалғасының табуы. Абайдың ақындық мектебі негізінен көзі тірі кезінде-ақ дамытылып, ақын нұсқаған жолмен көптеген көркем туындылар жазылған. Көкбай, Мағауия, Ақылбай, Әубәкір сынды шәкірттерінің Абай шығармашылығынан өзгеше қырлары – поэзиядағы көлемді жанрларды дамыту, халықтық-тұрмыстық, тарихи-әлеуметтік сюжетті

поэмаларды батыс әдебиетіне қарай бұрып, сол батыс әдебиеті әлеміндегі реалистік бағыттағы сюжетті шығармаларды жазуы. Осы ретте абайтанушы ғалым М.Мырзахметов мынадай пікір білдіреді: «Әдеби мектептің болуы – классик ақын шығармаларының идеялық-көркемдік өрісінің биік дәрежеге көтерілу үстіне әдебиетте жаңа бағыттың көшбасшысы болып, сол түрдегі жаңашылдығымен қатар ол салған жаңа бағытта қалыптасқан ақындық дәстүрдің соңғы ұрпақтарынан үнемі жалғастырыла дамытылып отыру процесі де қосарлана жүретін табиғи құбылысқа айналуы шарт екен. Сонда ғана ұлы ақын салған жаңа бағыттағы ақындық дәстүр келер ұрпақ, соны буынның шығармалық мәдениетін қайта түлетіп, сапалық жағынан да барынша ілгерілетіп тастамақ» [1, 241 б.].

1940-1950 жылдары Абай мұрасын зерттелуі жайында монографиялық еңбектердің жарық көруі және бірнеше диссертациялық жұмыстардың жазылуы абайтану ғылымының өркендеп даму үстінде екендігін көрсетті. Ақын мұрасындағы көптеген мәселелер қозғалып, біраз жазушы ғалымдар тарапынан өзара өткір ойлар айтылып, пікір талас тудырды. Осы кезеңде көп талқыға түскен тақырыптың бірі – «Абайдың ақындық мектебі» еді.

Абайдың ақындық мектебі жайлы пікірлер, алғашқы кезде «Абайдың шәкірттері» деген атпен төңкерістен бұрынғы кезеңде көтеріле бастаған. Бұл жайлы пікірдің пайда болуы, даму тарихы жайлы ғалым М.Мырзахметов былай дейді: «С.Мұқановтың көрсетуінше, бұл пікір 1911 жылдары-ақ көрініс бергенін байқаймыз. Осы жылдардың өзінде, әсіресе, 1918 жылғы «Абай» журналы беттерінде Абайдың ақын шәкірттері деген алғашқы пікір ұшқындары қанат қақты. Абайдың ақын шәкірттері мен оның творчестволық ықпалында болған қалам иелері туралы 1918 жылғы «Абай» журналы мен 1922 жылғы «Шолпан» журналының бетіндегі мақалаларда көрініс беріп жатты. Бұл мақалаларда Абайдың шәкірттері деген ұғымға шен меже қойылмай жалпылай пікір айтылған» [2, 130 б.].

Елуінші жылдары «Абайдың ақындық мектебі» деген концепция қоғам тарапынан зиянды деп танылады. Осы жылдары абайтанушы ғалым Қ.Мұхамедхановтың «Абайдың әдеби мектебі» деген диссертациясы жазылады. Бірақ саяси қысымның салдарынан «Абай мектебі», «Абай шәкірттері» деген атаулардың түп-тамырымен өзгертілуі талап етіледі. Бұл жайлы М.Мырзахметов: «Қ.Мұхамедхановтың «Абайдың әдеби мектебі» деген диссертациясы осы мәселе туралы 1951 жылғы пікір таласының ашылуына мұрындық болуында, сол кезең үшін беймәлім сыр да бар еді... Пікір таласында көп мәселе қозғалды, бірақ саяси астары бар құбылыс ретінде Абайдың ақындық мектебі айтыс-тартыстың басты нысанасына айналып кетті» [2, 130 б.] – деп Абайдың қазыналы әдеби мұрасы туралы ұйымдастырылған пікір таласында диссертациядағы кемшіліктердің қатаң сынға алынғандығы жайлы ой қозғайды. «Абай шәкірттері» деген атау ақын төңірегіндегі ақындар деп ауыстырылады. Саяси сынның салдарынан еңбек біраз қысқартылып жазылды. Талантты ақындар Көкбай Жанатайұлының, Тұрағұлдың, Шәкәрімнің есімдері мүлдем енбей қалды. Ал басқа ақындардың шығармаларының «кеңестік идеологияға» сиятын қырлары ескеріліп, үлкен тартыспен «Абайдың әдеби мектебі» ғылымда қорғалып шықты. Қ.Мұхамедхановтың бұл кандидаттық диссертациясы абайтану тарихы үшін өресі биік, маңызы зор ғылыми еңбек ретінде өз бағасын алды.

Бірақ Ресейдің отаршылдық саясаты қозғаған идеология абайтану саласына да кері әсерін тигізбей қоймады. Бұл жайлы С.Мұқанов өз баяндамасында: «Соңғы уақытқа дейін Қазақстанның жеке әдебиетшілері «Абайдың ақындық мектебі» дейтін ғылымға қарсы, буржуазиялық объективтік концепцияны уағыздап, өрескел саяси қате жіберіп келді... Қ.Мұхамедхановтың «Абайдың әдеби мектебі туралы» деген саяси зиянды диссертацияда Кеңес үкіметі дәуіріне дейін өмір сүріп, оның қас жауларына айналған буржуазиялық ұлтшылдар да Абайдың «шәкірттері» деп ақталды» [2, 133 б.] деген қаулыны жазған. Осындай шешімнен кейін кандидаттық диссертацияға жетекші болған М.Әуезов те жауапқа тартылып қудаланып, ал Қ.Мұхамедхановты халық жауы деп айыптап түрмеге тоғытады. Бірнеше жылдар өтіп әділеттіліктің де ақ туы келіп жетті. Жас ғалымның табандылығы мен төзімділігінің, қайсарлығының арқасында 1959 жылы кезінде үлкен дау тудырған, зерттеу

нысанасына алған ақын шәкірттері де ақталып, диссертацияны қайта қорғап шықты.

Абайдың әдеби мектебі деген күрделі ұғымды М.Әуезов кең мағынада, кейде тар мағынасында қолданатын тұстары бар. Яғни, кең мағынада әдеби дәстүр аясында қолдану, ал тар мағынасында ақынның айналасындағы күнделікті өмірде қарым-қатыста болып тәрбиесін көрген шәкірттерге қатысты айтылған. Осы екі түрлі айтылған пікірлерді де сол кездегі кеңестік идеология өршітіп, үлкен даулы мәселеге айналдырған. Жалпы, «Абайдың ақындық мектебі» деген концепция аясындағы дау-дамай, пікір-талас Абай айналасындағы шәкірттердің де толықтай өз дәрежесінде зерттелуіне айтарлықтай кедергі келтірді. Осы ретте М.Мырзахметов: «Абайдың ақын шәкірттері туралы пікір Абайдың қайтыс болуына 30 жыл толуына орай қайтадан көтеріле бастады. Абайдың әдеби мұрасына түгелдей арналған «Әдебиет майданы» журналының 11-12-санында М.Әуезов абайтану ғылымына алғаш рет «Абайдың әдеби мектебі», «Абайдың толық мағынадағы шәкірттері» деген атауды ендірді» [3, 216 б.] деп жазған.

Абайдың ақын шәкірттері жайлы М.Әуезов, Қ.Мұхамедханов, Е.Исмайылов, Ғ.Сералиев, С.Мұқанов, Ә.Токмағамбетов, Ә.Жиреншин сынды зерттеушілер өз еңбектерінде жазып көрсеткен. Осы ғалымдардың ішінде Абайдың ақындық мектебі жайлы нақтылы арнайы ғылыми зерттеулер жүргізіп, көптеген дәлелді деректер келтірген Қ.Мұхамедханов пен Ә.Жиреншин болды. Қ.Мұхамедханов Абайдың шәкірттерінен 13 кісіні көрсетіп, екі топқа бөліп қарастырған: біріншісі, Абайға шәкірт болған, бірақ артына творчестволық мұра қалдырмағандар болса, екінші топқа әдеби мұра қалдырып, ақын дәстүрін жалғастырушыларды жатқызған.

Жалпы Абайдың ақындық дәстүрін жалғастырушылар мен Абайдың шәкірттерін нақты бөліп көрсетпеген соң, олардың саны әр зерттеуші ғалымның өз пайымы бойынша бірде артып, бірде кеміп отырған. Мысалы, Ә.Жиреншин өз монографиялық еңбектерінде Абайдың ақын шәкірттері жайлы кең көлемде арнайы тоқталып өткенімен, автор олардың санын біресе азайтып, біресе көбейтіп көрсеткен. Бұл жайлы М.Мырзахметов: «Мәселен. Зерттеуші 1949 жылы Абайдың ақын шәкірттерінің қатарына 18 кісіні ендіріп, оның алтауына арнайы тоқталса, 1950 жылғы еңбегінде 21 кісіні атап, оның жетеуіне жеке дара тоқталған. Ал 1959 жылы 9 кісіні ғана атап өтіп, оның үшеуіне ғана арнайы тоқталып өткен» [2, 133 б.] деп пікір жазған. Яғни, Ә.Жиреншин ақынның шәкірттерін біресе көбейтіп, біресе азайтып көрсетіп, бір топқа келе алмауы, зерттеушінің шын мәнінде Абайдың шәкірттері кімдер болғаны жайлы нақтылы ғылыми жүйелі бағыт ұстанбауында. Себебі, ақындарды ғана емес, әнші, күйші, ертегіші, тоғызқұмалақшы сияқты өнер иелерінің бәрі Абайдың шәкірттерінің қатарынан көрсетілген.

Әрине, табиғатынан болмысы ерекше кемеңгер ақын өлең жазумен қатар өнердің қандай түрі болмасын жүрегімен құлай сүйіп, сол өнерге икемі бар жастарға әрдайым қолдау көрсетіп, үйретуден жалықпаған. Абай шәкірттерін мынау ақын, мынау басқа өнер иесі деп бөлгенмен, олардың әрқайсысына жекелей үңілсек, кез-келгенінің бойынан бірнеше өнер табуға болады. Мысалы, Ақылбай мен Шәкәрімнің, Көкбайдың ақындық таланттарымен қоса әншілік өнерлері де бар. Осы ретте ақынның айналасындағы шәкірттерді екі топқа бөліп айтуға болады: біріншісі – Абайдың ақын шәкірттері деп, екіншісі – Абай айналасындағы өнерпаз шәкірттері. Ақын шәкірттері деген топқа Абайдың жанында жүріп ақындық таланттарын дамытқан, қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар шәкірттерін айтуға болады. Яғни, Абайдың өз балалары – Ақылбай, Мағауия, Тұрағұл және немере інісі Шәкәрім, сонымен қатар Көкбай, Әубәкір, Әрхам. Кейбір зерттеушілер Абай айналасындағы өнерпаз шәкірттері деп жүрген Әріп, Әсет, Иманбазар, Уәйіс, Мұқа, Баймағамбет сынды ақындар да Абайдың өзінен тікелей тәлім алған шәкірттері деп жазған.

Абай шәкірттерінің ерекше қырлары – Абайдың аузынан шыққан даналыққа толы әрбір асыл сөзін, дүниетанымдық мәні терең философиялық ойларын өз саналарына тоқып алып, Абайдың жаңа бағыттағы ақындық дәстүрін өздерінің әдеби мұраларында жалғастыруында. Бір ғана Шәкәрімнің өзінен ұлы данышпан ақынның жалғасы шығып тұр.

Өлеңдерінің құрылымы мен философиялық ой-толғамдары жағынан Абай шығармаларының жалғасы тәріздес болып келеді. Ақылбай мен Көкбай да – Абайдың ақындық дәстүрінен тәлім алып ұстанған, өзіндік ерекше қабілеттері бар ақындар. Көкбай – Абай мектебінің ақиқатшыл, шыншыл тұлғасы. Ол табиғи дарынымен, өзіндік ерекше болмыс-бітімімен Абай салған сара жолдан еш таймаған ақын. М.Әуезовтің өзі Көкбай жайлы былай деп жазған: «Ол кезде Абай айналасындағы бар ақынның ішінде суырып салма, импровизацияға ең жүйрік ақын Көкбай болғаны даусыз. Сол талантын бағалап, Абай мұны өзі жазып жүрген алғашқы өлеңдеріне ие ғып шығарады» [3, 217 б.]. Яғни, Көкбайдың жәй ақындардың бірі емес, айрықша талантты, дарынды ақын екендігіне ерекше назар аудартады. Ақындық талантының ұшталуына, өзіндік дүниетанымдық көзқарасының дамуына үлкен ықпал еткен, әрине Абай мектебі және екі ақын арасындағы достық жолы. Абай шығармаларының жинақ болып шығуына да Көкбайдың еңбегі зор. Абайдың асыл мұраларын аман сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізуінің өзі қазақ әдебиетіне қосқан елеулі үлкен үлесі болып табылады. Абай мектебінің шәкірттерінің ешқайсысының ақындық қарымы осал болмаған. Бәрі де өз алдына ерекше дарынды, жан-жақты өнерлі.

Абай айналасы ақындармен ғана шектеліп қалды деп айту жарамас. Абай шәкірттерін ақындық өнерге баулумен қатар, атбегілік, құсбегілік, тоғызқұмалақ, дойбы өнерлерін де үйретіп жастардың бойындағы өнерлерін де шыңдап отырған. «Жігітке жеті өнер де аз» дегендей Абай білгенін үйретіп, білмегенін алыстан іздеп, өз ауылына әншіні, дойбышыны, ағаш шеберін қонақ етіп шәкірттерін әр қырлы өнерге баулыған.

«Іші алтын, сырты күміс» сөз жақсысын жаза білген ойы терең данышпан ақын, қазақ әдебиетінде бірқатар талантты ақындарға ұстаз бола білді. Абайдың ақындық дәстүрін жалғастырушылар болсын, Абайдың ақын шәкірттері болсын, осылардың бәрі – Абайдың әдебиетте үлкен мектеп қалыптастырғанының айқын көрінісі бола алады. Осы ретте М.Мырзахметовтің мынадай тұжырымды пікірі бар: «Абайдың ақындық дәстүрі өзінен кейінгі кезеңде өмірге келген ақындар творчествосында қалай дамытылып жалғастырылды деген аса күрделі ұғымды қамтиды.

Зерттеушілер Абайдың ақындық дәстүрін дамытып жалғастырған кімдер болды деген мәселені әр тұрғыдан жалпы көтергені болмаса, ол дәстүрдің Абайдан соңғы дәуірде қалай дамытылғаны арнайы қарастырыла бермеді. Бұл зерттеу нысанасына енді ғана алына бастағанымен, оны кең мағынада ғылыми тұрғыдан терең барлап қарастыру ісі өз зерттеушісін күтуде» [2, 134 б.]. Бүгінгі абайтану ғылымында данышпан хакімнің ұстаздық қарекетін айқындайтын «Абайдың ақындық мектебі» әлі де зерттеуді қажет ететін өзекті тақырыптың бірі деп айтуға болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мырзахметұлы М. Абайтану, 2-том. Мұхтар Әуезов және абайтану мәселелері (қазақ тілінде).- Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2020. – 352 бет.
2. Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы, «Ана тілі», 1994. – 192 б.
3. Шамахайұлы Қ. Абайтану дәрістері. II том. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық.- Алматы, «Эверо» баспасы, 2015. – 244 б.

УДК378-147:75

ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА

Медведев Л.Г., д.п.н., профессор, декан факультета искусств,
Академик Российской академии образования, заслуженный деятель искусств
Российской Федерации,
Омский государственный педагогический университет, г.Омск

E-mail: lgmedvedev_omgpu@mail.ru

В статье рассматриваются эстетические аспекты изобразительного искусства в процессе обучения начинающих художников. Выявляются наиболее важные аспекты эстетического восприятия, акцентируется проблема формирования гармонического восприятия для активизации творческой деятельности студентов.

Ключевые слова: эстетическое восприятие, художественное творчество, эмоциональность, образность, интуиция, композиция.

The article discusses the possibilities of developing aesthetic education of aspiring artists in the process of teaching fine art. The most important aspects of aesthetic perception are revealed, the problem of the formation of harmonic perception for enhancing students' creative activity is emphasized.

Key words: aesthetic perception, artistic creation, emotionality, imagery, design, composition.

Художественная ценность произведений изобразительного искусства определяется целым рядом различных показателей и признаков, где первостепенное место занимает эстетическая оценка изображаемого, которая в широком понимании, отражает не только эстетические принципы самого художника, но и определенной художественной эпохи. Являясь эмоциональной стороной искусства, эстетическая оценка сопровождает весь процесс становления художественного изображения, включая в себя формирование и развитие смыслового содержания, а также нахождения соответствующей изобразительной формы.

Важнейшим теоретическим проблемам эстетического восприятия посвятили свои исследования многие авторы. Несмотря на большой интерес ученых к этой сложной проблеме, еще нет единого мнения относительно природы эстетического, а также убедительного анализа конкретной художественной практики. В философии, культурологии проблема категории эстетического рассматривается как идеальный процесс, поскольку исследуются как явление, прежде всего, духовное, формирующееся в представлении, воображении, поэтому эстетические процессы художественного творчества зачастую теоретизируются. Нам важно, осознав сложность и противоречивость формирования изобразительного образа, конкретизировать эстетические аспекты влияющие на успешность обучения изобразительному искусству. Вполне очевидно, что полноценное эстетическое восприятие обуславливается пониманием художником гармоничности взаимодействия содержания и формы в любом творческом процессе. Материалистическая теория познания исходит из признания существования независимо от сознания объективной реальности и способности человека познать ее. Сознание отражает свойства и закономерности явлений, процессов, существующих независимо от него. Психологические исследования убедительно показывают, что становление зрительного образа для изображения происходит в восприятии во взаимодействии с анализом художественных материалов и выбором композиционных форм его реализации на формате, что представляет собой постепенное приближение к познанию образной и эстетической сущности изображаемой модели [1]. Постигание гармоничности содержания с изобразительной формой является основой эстетического и художественного развития художника, который осмысливая первоначальные эмоциональные образы на основе

имеющихся знаний, профессиональных умений, навыков акцентирует и трансформирует наиболее важные композиционные решения. В то же время обобщает своих изображениях не существенные детали, что позволяет передавать эмоционально-личностное отношение к изображаемому сюжету, опираясь на собственный эстетический вкус. Эстетический вкус рассматривается в эстетике как система эмоциональных оценок, вытекающих из конкретно чувственных представлений человека о прекрасном и гармоничном. У художника это проявляется в разнообразных эмоциональных оценках, присутствующих на всех этапах творческого процесса. «Эстетическая оценка, утверждает А. И. Киященко, содержательно определяется эстетическим идеалом художника. Понятие эстетического идеала обобщает представления об определенной норме, образце конкретно-чувственного отношения человека к обществу, природе и своей собственной личности. Эти представления не вполне охватываются искусством, хотя и формируются под его влиянием и воплощаются в нем» [2]. Очевидно, что это утверждение автора является достаточно спорным, поскольку истинный художник не может ориентироваться в своем творчестве на какую-либо норму или образец. Он, прежде всего, стремится передать эмоционально-личностную оценку изображаемого сюжета в контексте своего представления о прекрасном и гармоничном как в жизни, так и в искусстве. Вместе с тем, безусловно, что каждая художественная эпоха диктует художнику свои эстетические предпочтения, не обязательно несущие в себе высокий художественный вкус. Однако, нестандартно мыслящие художники развивают социокультурное пространство своего времени, корректируя устоявшиеся эстетические нормы.

Эстетическое начало существует реально и объективно и проявляется только в процессе собственного, оценочного отношения художника к изображаемому сюжету, и формируется не только в процессе обучения, но и всем существующим социокультурным пространством, окружающим художника. Как правило, в художественных учебных заведениях различного уровня учат общим правилам изображения, композиционным приемам, определению верных пропорций, выявлению основных и второстепенных, тоновых и цветовых контрастов, учат взаимодействию различных форм и т.д. Однако, невозможно научить эмоциональности восприятия, чувству ритма, тонкостям колорита, полету воображения, что, собственно, представляет творческую составляющую изобразительного процесса. Начинающему художнику можно объяснить все закономерности изображения, которые возможно понять умом, но если у него не сформирована эмоциональность и гармоничность восприятия, а также образность мышления, то бесполезно говорить о творческом процессе, который зачастую связывают с интуицией художника. В психологической литературе интуитивные процессы описываются достаточно скупой, но отдельные особенности их проявления обозначены. Например, О. И. Никифорова, исследуя психологию художественного творчества, выделила несколько показателей интуитивных процессов: их непосредственность, отсутствие рассуждений, отсутствие каких-либо усилий и затруднений - процесс протекает как бы сам собой, сопровождается чувством уверенности в правильности его результатов, разумности этого действия, что отличает интуицию от импульсивных устремлений [3].

Нередко эмоциональный образ модели интуитивно верно предопределяет направление изобразительных действий художника, однако наступает момент, когда полученная эмоциональная информация уже не перерабатывается на интуитивном уровне. В это же время происходит вывод подсознания на уровень сознания, где начинает проявляться обобщенный образ будущего изображения. На этом этапе эмоциональный образ поднимается на качественно новый уровень, повышается степень выявления образной сущности изображаемого, возникает реальная возможность наполнения изображения эстетическим содержанием. Следует подчеркнуть, что эстетические, творческие начала у начинающего художника необходимо воспитывать одновременно с обучением элементарной изобразительной грамоте. Это является большой методической проблемой которая, как правило, игнорируется в педагогической практике, поскольку нет

конкретных критериев и показателей для оценки творческих аспектов в учебных заданиях. Как правило, художники-педагоги полагаются на свою собственную творческую практику, эстетические предпочтения, а также на интуицию, что порождает самые противоречивые методические установки.

Художник изображает мир и его явления, выражая свое эмоциональное отношение к ним, эстетически оценивая их, воплощая в своих изображениях личностное понимание красоты и гармонии. В этом процессе вполне очевидна зависимость формирования эстетического восприятия от способности художника выделять наиболее значимые эмоциональные реакции. Более определенное становление эстетической оценки изображаемого сюжета выявляется в процессе практической деятельности по поиску выразительности изображения, его композиционной целесообразности. Именно наличие в первоначальном замысле эмоциональной оценки формирует эстетический фон, как в процессе восприятия модели, так и в процессе ее изображения и всегда заставляет художника не ограничиваться формальным решением изобразительных задач, а побуждает его к целенаправленному поиску гармоничности композиционного решения.

Эстетическое восприятие предметов для изображения выражается в умении находить гармоничность и красоту изображаемого объекта, что является важнейшим элементом эстетического освоения мира. При этом следует подчеркнуть, что появление эстетического фона не ограничивается просто эмоциональным восприятием, а включает в себя элементы теоретического познания, а также изобразительной практики. Например, художник познает объективную действительность как в процессе личностного контакта с ее объектами, так и в процессе изучения классического наследия прошлого, анализа произведений искусства, изучения теоретических основ рисунка, живописи, композиции. Эти факторы и личностная изобразительная практика формируют у художника избирательность уже в самом процессе восприятия объекта изображения. Затем, художник целенаправленно познает изображаемые предметы в соответствии со своим представлением о прекрасном и гармоничном. Эстетическое проявляется для человека не только в процессе индивидуального восприятия предметов, но и в том, что в своей эстетической деятельности человек опирается на уже выработанные до него эстетические ценности, воплощенные художниками в тех или иных произведениях искусства. Эти ценности существуют объективно, независимо от восприятия. В процессе же восприятия они принимаются или отвергаются. Эстетическая информация, содержащаяся в объекте, выявляется не полностью и неадекватно, поскольку в первую очередь воспринимается преимущественно то, что осознается лично художником в качестве наибольшей эстетической ценности. Еще Н. В. Гоголь тонко заметил, что чем предметы обыкновеннее, тем выше нужно быть поэтом, чтобы извлечь из них необыкновенное. Например, многие художники изображают сирень. Это понятно, поскольку образ сирени ассоциируется с весной, с пробуждением, с романтическим ожиданием, но каждый художник передает свое представление об этом состоянии. Если сравнить «Сирень» работы П. П. Кончаловского и врубелевскую «Сирень», то мы увидим, что художники совершенно по-разному изображают один и тот же кустарник и акцентируют совершенно различные его характеристики, создавая при этом одинаково убедительные и достоверные живописные образы. Если П. Кончаловский пишет реалистический натюрморт с букетом сирени с натуры, передавая цветовое единство конкретной постановки, то М. Врубель трансформирует, поэтизирует, обобщает буйство весеннего цветения, передавая волшебный запах ночной сирени посредством обостренного колористического напряжения, а также необычайной мелодичности и гармоничности цветовых контрастов, вносящих томительного чувство тревожного ожидания.

Способность художника посредством разнообразных художественных приемов образно передавать человеческие эмоции, настроения, страсти, а также найти и использовать в образной характеристике такие детали, которые с наибольшей полнотой раскрывают сущность изображаемого явления или конкретный образ, определяют

выразительность произведения искусства в целом[4].

Постигая сущность красоты предметов и явлений природы, передавая ее изобразительными средствами, художник оформляет умозрительный образ (замысел) в соответствующую материальную форму, что собственно и представляет его зримую эстетическую ценность. Здесь рисующий одновременно получает эмоциональный заряд от познания самой натуры и процесса технического ее воплощения в материале. В изобразительном искусстве содержание и форма существуют неразделимо в едином процессе творчества. Поэтому принципиально неверна та точка зрения, согласно которой изобразительная грамота относится к второстепенным средствам достижения цели. Обусловленность формы содержанием прослеживается уже на уровне изображения натюрморта, где воплощение содержательного замысла посредством конкретных изобразительных и выразительных возможностей художественного материала требует осмысления образной сути конкретного задания. Любая художественная форма существует для того, чтобы убедительно передавать содержание, невидимые его образные смыслы и метафоричные значения. Относительная самостоятельность формы заключается в том, что найденная изобразительная техника как средство и способ материализации содержания передает его эстетический смысл. Содержание замысла меняется быстрее, чем однажды освоенная техника, которая является более устойчивой, поэтому далеко не всегда, найденные изобразительные приемы, могут передать все тонкости нового содержания. Известно, что в процессе восприятия законченной композиции все выразительные качества (декоративные, плоскостные, изобразительные, пространственные) воспринимаются целостно. Посредством технических умений художник одновременно передает свои чувства, глубину замысла, и собственно эстетическую оценку – все эти качества не только технические, но и, прежде всего, художественные, эстетические. Вполне очевидно, что техника изображения является проводником эстетических чувств художника и представляет зримую эстетическую ценность изображения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Волков Н.Н. Восприятие предмета и рисунка. – М., 1950; Игнатъев Е.С. Психология изобразительной деятельности детей. – М., 1961; Платонов К. К. Система психологии и теория отражения. – М., 1982.
2. Киященко Н. И. Система эстетического воспитания в СССР. – М., 1971.
3. Никифорова О. И. Исследования психологии художественного творчества. – М., 1972.
4. Краткий словарь по эстетике. М., 1983; Буре Я. Н. Эстетика. Проблемы и споры. – М., 1975; Андреев А. Л. Место искусства в познании мира. – М., 1980. и др.

ӘОЖ 78

МӘДЕНИ ТАНЫМЫ ЖОҒАРЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МУЗЫКА ПӘНІНІҢ РӨЛІН АРТТЫРУ

Мусербаева М.А., музыка пәнінің мұғалімі,
*Б.Қосынов атындағы орта мектеп МДШО КММ, Әйтей ауылы,
Қарасай ауданы, Алматы облысы*

E-mail: mir.muz18@mail.ru

Музыкалық білім беру арқылы мәдени танымы жоғары шығармашылық тұлға қалыптастыруда тиімді оқыту тәсілдердің қолданудың рөлі жоғары. Білім берудегі заманауи аудиовизуалды және компьютерлік технологияларды сабақта қолданудың әдіс-тәсілдерін жетілдіру.

Музыка пәнін оқыту үдерісіндегі жинақталған тәжірибе мен әрекеттерге мән беріліп, қоғамдағы ішкі мәдениетті қалыптастыратын музыка өнері туралы мәселелер ойлар қозғалды. Сонымен бірге, сан ғасырлық тарихы бар музыка өнерінің қоғамда алатын орыны туралы жазып кеткен ортағасырлық ғұлама Әбу Насыр әл-Фараби еңбектеріннен үзінділер келтірілді.

Мектептерде музыка сабағын оқыту оқушы өмірінде маңыздылығын ашатын ғылыми-теориялық негіздемелер келтірілді. Соның ішінде бастауыш және ортаңғы буын сыныптарының оқушыларына музыка пәнінің беретіні мол рухани құндылықтар мен қатар, эстетикалық талғамын арттыратыны туралы баяндалды.

Адамның қоршаған ортаның сұлулығы мен көркем суретін жан-дүниесімен сезіне білсе, соның өзі адамды көңілдендіріп, еңбек пен өмір шабытын тудырып, шығармашылыққа жетелейтіні айтылды.

Қорытынды да мектептегі музыка сабағы оқушыларды әсемдік әлемінің таңғажайып сырын терең түсініп, көркемдік атаулыны шынайылықпен сезінуге, рухани құндылықтарды бағалап, өмір жайлы ой толғауға, ізгілікті мұрат мақсаттарға жетелеп, қоғам алдындағы адалдыққа және өнегелі іс – әрекетке тәрбиелейтін ерекше пән екені атап өтіледі.

Тірек сөздер: музыка, эстетика, рухани құндылықтар, шығармашылық

Велика роль применения эффективных методов обучения в формировании творческой личности с высоким культурным познанием через музыкальное образование. Совершенствование методов и приемов использования на уроках современных аудиовизуальных и компьютерных технологий в образовании.

В процессе преподавания предмета музыка было уделено внимание накопленному опыту и действиям, обсуждались вопросы о музыке, формирующие внутреннюю культуру в обществе. Также были приведены выдержки из трудов средневекового ученого Абу Насра аль-Фараби, который с многовековой историей писал о месте музыкального искусства в обществе.

Приведены научно-теоретические обоснования, раскрывающие значение преподавания музыки в школах в жизни учащихся. В частности, ученикам классов начального и среднего звена было рассказано о том, что предмет музыки, наряду с высокими духовными ценностями и эстетическими вкусами, привит.

Было отмечено, что человек способен проникнуться красотой и живописной картиной окружающей среды, что делает человека жизнерадостным, вдохновляет на труд и жизнь, побуждает к творчеству.

В заключение подчеркивается, что урок музыки в школе – это особый предмет, который воспитывает учащихся в глубоком понимании удивительной тайны мира прекрасного, в искренности чувства художественного достоинства, в оценке духовных ценностей, в размышлениях о жизни, в стремлении к благородным целям, в преданности обществу и нравственной деятельности.

Ключевые слова: музыка, эстетика, духовные ценности, творчество

The role of using effective teaching methods in the formation of a creative personality with high cultural awareness through music education is high. Improvement of methods and techniques of using modern audiovisual and computer technologies in education in the classroom.

In the process of teaching the subject muuzika, the accumulated experience and actions were given importance, and the problems of musical art that form the internal culture of society were considered.³ In addition, excerpts from the works of the medieval scholar Abu Nasir Al-Farabi, who wrote about the place of musical art in society with a centuries-old history, were given.

Scientific and theoretical substantiations are given, revealing the importance of teaching music lessons in schools in the student's life. In particular, students of primary and middle classes were told about the great spiritual values that music gives, as well as aesthetic taste.

It was noted that a person is able to feel the beauty and artistic picture of the surrounding world with his soul, which makes a person happy, creates inspiration for work and life, leads to creativity.

In conclusion, it is noted that music lessons at school are a special subject that instills students with a deep understanding of the amazing secrets of the world of beauty, a sincere sense of artistic meaning, an appreciation of spiritual values, a reflection of life, a desire to achieve moral goals, loyalty to society and moral actions.

Keywords: music, aesthetics, spiritual values, creativity

Қоғамның көз ілеспейтін жылдамадықпен дамуының ғаламдық факторы білім мен ғылым болып табылады. Ғылым мен білімнің ішіндегі музыкалық білім беру жүйесі болашақ ұрпақтың рухани құндылығының өлшемі болатын мәдени деңгейі жоғары, білімді де, ақылды, сымбатты болып өсетін мүмкіндіктерді қолдануды мақсат етеді. Тәуелсіз шаңырағымызды тіктеген тұста ұлттық өнеріміз бен мәдени білімімізді сараптап, саралау арқылы ұрпағымызды рухани жаңғыртып, ұлттық құндылығымызды жоғалтпай тәрбиелеп, білім беру маңызды міндеттеріміздің бірі болып отыр. Бүгінгі күнде, мектеп оқушыларының өзі мекен ететін елді-аймақтың мәдениетіне, салт-дәстүрлеріне деген сезімдік-эстетикалық талғамын арттыру, шынайы өнерге сүйіспеншілігін қалыптастыруда музыка өнерінің маңыздылығы жоғары болып қала береді.

Мектептерде музыка сабағын оқыту жүйесіне көптеген өзгертулер, жаңартулар енгізіліп, авторлық бағдарламалар, әдістемелік жинақтар шығармашылық зерттеу ізденіспен дамып, қалыптасып келеді. Әсіресе, музыка саласындағы дәстүрлі халық музыкасының байлығын насихаттайтын және Қазақстан сазгерлері шығармаларын жаңа қырынан танытатын, жаңартылған музыка пәнінің бағдарламаларының жасалуы да музыка білімнің сапасын арттырады. Бірақ, ұсынылып жүрген әдістемелер мен бағдарламалар ғылыми тұрғыда зерттеп-зерделеніп, мектептегі музыка пәнін оқыту жүйесіне тиімді енгізілуі әлі де жетілдіруді қажет етеді.

Музыка теориясының негізін қалаған Шығыстың ұлы ойшылы Әбу Насыр әл-Фараби музыканың басты нысаны – өнердің өкілі болып саналатын музыканың мән-маңызын зерттеу деп есептеген. Музыканың тарихи болмысын зерттеген Әбу Насыр әл-Фараби: «Оның дүниеге келуіне табиғи және сезімталдық қасиеттер әсер етті», – деп жазады. Тума таланттардың қасиеттеріне адамның музыканы жазу мен жасауға қабілеттілігін, ауыр ой еңбегінің сезімімен өлшенетін өлшемімен, шаршаудан серпіліп, демалуға ғажайып күйге ұмтылуды жатқызады.

Әбу Насыр әл-Фараби бабамыз халық шығармашылығының бастауы болып саналатын – музыка мен поэзияның адамның рухани қалыптасуындағы қызметіне төмендегідей сипаттама береді: *біріншіден*, тынығу – адамдар ән тыңдау арқылы демалумен қатар рахатқа бөленеді; *екіншіден*, әсерлі сезімді шығармашылық – өз тәнінің жағдайына әсер еткісі келеді: оның бойындағы белгілі бір жағдайдан, үрей – қорқыныштан жұбату, одан серпілту немесе бірдеңені ұмыту; *үшіншіден*, белсенді шығармашылық – ән шырқау арқылы өзінің айтқан ауызекі сөздеріне белгілі бір мән-мағына беріп, тыңдаушыны әсерге бөлеп, оның көз алдына терең түсіністік жағдайын елестету [1, 167 – б].

Бұдан көретініміз, ортағасырлық ғұлама музыкалық мәдениеттің мәселелерін зерделей отырып, тұлғаның рухани жаңаруында, яғни музыкалық сауаттылықта педагогикалық мүмкіндіктерді бөлшектеп оқып – білу музыканы оқытудың негізі болатындығын көрсетіп отыр. Музыканың дүниеге келуін зерттей отырып, ғұлама вокальдық және аспаптық музыканың ерекшеліктеріне мән береді және ән-жыр өнерінің өзіне тән құндылықтарына баса назар аударады.

Оқушылардың эстетикалық талғамын қанағаттандыру арқылы, олардың музыкалық танымын кеңейтіп, ой-өрісінде этика-эстетикалық көзқарасын қалыптастыратын заман талабына сай әдіс-тәсілдермен өткізілген музыка сабақтарының маңызы зор. «Балаға білім бергенде, алыстан жақынға, таныстан жатқа көшіп, жаңа білімді ескі білімге байлап беру керек»- деп Мағжан Жұмабаев айтқандай, оқыту барысына енгізілген өзгерістер рухани жаңғыруда ұлттық болмысы сақталу керек. Жаңа бағытта мектептерде музыкадан

теориялық және тәжірибелік білім беру жүйесінде айтарлықтай тәжірибелер жинақталған, солай бола тұрса да, музыка сабағын жүйелі оқыту, әсіресе қазақ мектептерінде ұлттық сазды әуендерге бай музыкалық мұраларымызды молынан пайдаланудың жолдарын ғылыми тұрғыда зерделеу, оны оқушылардың санасына сіңіру қазіргі таңдағы мұғалімдердің ең басты міндеті болып қала береді.

Ең басты міндет- қоғам талабына сай ұрпақты оқыту мен тәрбиелеу. Көрнекті педагог-ғалым В.Сухомлинский «Өнер – өнегелі, ақылды адамдарды тәрбиелейтін құрал» -деп бекер айтпаған. Оқыту үрдісінде өнерге аса көңіл аудару қажеттілігін аса көрегендікпен қысқа да жеткізе білді. Сазды әуендердің құдіретті тылысым күшін заман талабына сай әуендерімен және классика жанрындағы музыкамен қабыстра отырып, шығармашылықпен тақырыпты аша түсіп, оқушыларды музыка әлеміне қызықтыра білу музыка мұғалімінің өз ісінде шеберлігін талап етеді [2, 12-б]. Оқыту үдерісінде ынтасы барды да, ынтасыздарды да, тәртіптілер мен тәртіпсіздерді де музыка әлеміне қызықтырып, оқушылардың рухани дүниесін сұлулық пен сезімталдылыққа жетелеп, көркемдік танымын қалыптастыра отырып, қоғамның адамгершілігі мол, саналы азаматы етіп шығаруда музыка сабағының маңызы зор. Себебі музыка ырғағы әрбір оқушының түйсігі арқылы ойлау, қиялдау, елестету сынды психологиялық танымын дамытуына өз септігін тигізеді.

Ежелгі дәуірдегі грек ғалымы Платон мен оның ізбасарлары музыканың дүниеге келуінің қайнар көзі ретінде оны тек құдайдан ғана берілген қасиет деп айтса, ал Әбу Насыр әл-Фараби мен оның ізбасарлары жеке тұлғалық және қоғамдық қажеттілік « Музыка жайлы үлкен кітабында»: «Адам өмірдің сан алуан жағдайларына орай музыканы: *біреулерге*: шаттық үшін, *екіншілерге* қайғы-мұң үшін, *үшіншілерге* жұбаныш үшін, *төртіншілерге* ақындық сұхбат жүргізу үшін таңдай білуі тиіс», - деп жалпы мәдениеттің, соның ішінде, музыканың пайда болуымен дамуының табиғи және қоғамдық-рухани қажеттіліктері оның негізгі ерекшеліктерін айқындайтынын айтады. Халқытық музыкалық мәдениеті, оның «жыр», «толғау», «жоқтау» және тағы басқа түрлері мен мазмұны деп осы ойдың дәлдігін айғақтайды [3, 79-б].

Өмірге жаңадан қадам басып келе жатқан бастауыш пен орта буын оқушысының жүрек қалауын терең түсініп, музыка құдіретін сезіндіру оқытудағы өте күрделі үдеріс болып табылады. Елімізде музыкалыққа жетелейтін үйірмелер мен жеке мектептер, шығармашылық орталықтар жұмыс жасайды. Бірақ, қоғамда қалыптасқан әртүрлі әлеуметтік ортаға байланысты көптеген балалардың музыкалық білім алуға мүмкіндігі бола бермейді. Сондықтан, жалпы орта мектептердегі музыка сабағының маңыздылығы жоғары екенін түсінуіміз қажет. Қоғамның даму барысында қалыптасқан сан ғасырлық халық тәрбиесіндегі әженің ертегісі мен ананың бесік тербегендегі әуезді әлдиі, алтыбақан аясында сауық құрған жастардың сыңғыр үнімен әуелеген әндер ұлтымыздың баға жетпес құндылықтары болып табылады. Өткен ғасырдың өзінде халқымыздың рухани құндылықтарын бойына ұрпақтар сабақтастығымен Ұлы даланың әуенін сіңірген композиторлар Ахмет Жұбанов, Нұрғиса Тілендиевтің шығармалары қазақ музыкасының биік шыңына айналды. Бүгінгі күні әлемді тамсандырған Димаштың шығармашылығы да дәстүрлі өнер мен классика жанрының құндылықтарын ұштастыра отырып, заманауи өнер құдіретін өз тыңдаушыларына жеткізді. Осыған байланысты музыка сабағында оқушылардың жан- дүниесінің эстетикалық қалыптасуына әуен мен әндердің ең маңызды рөл атқаратыны пән мұғалімі жақсы түсінуі тиіс. Мұғалімнің музыка өнерінен алған білімі және педагогикалық шеберлігі жоғары деңгейде болғанда ғана, оқушының бойында рухани құндылықтарды қалыптастыра алады. Сонда ғана оқушы мектепке келгенде музыканың жоғарғы деңгейдегі өнердің бір саласы ретінде танып терең ұғынады. Егерде музыка пәні өз деңгейінде оқушыға музыка өнерінің құдіретін жеткізе алмаса, онда оқушы дүниетанымында әр қилы көз-қарастар пайда қалыптасуы мүмкін.

Мектептегі музыка пәнінде жаңа әдістерді қоладну арқылы сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, мұғалімнің рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми-

педагогикалық және психологиялық бейімділікке сүйене отырып, оқушылардың құзыреттілігін арттыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістерін енгізе отырып, оқушыларды ізгілікке, елжандылыққа, адамгершілікке, еңбексүйгіштікке тәрбиелеуде тиімділігі артады. Адамгершілік қасиеттерге тәрбиелеуде халық музыкасының алатын орнын көптеген ғалымдар өз ғылыми еңбектерінде зерделеп-зерттеп жеткізген. Бірақ, музыка өнерін бір бағытта қарастырып, қазіргі қоғам үдерісінің талаптарын ескермесек даурықпа өнер иелері қалыптасады. Ғылыми еңбектерге талдаулар жасаған кезімізде әрбір ғалым өзінің ғылыми жұмыстарында ұлттық музыканың мектеп оқушысына берер тәрбиесінің мол екендігін баяндаған. Осы тұрғыда оқушы музыка пәнінен білім ала отырып, әр жанрдың бояу- болмысын жоғалтпай бойына сіңіруі тиіс.

Қазіргі кезең бүкіл әлемде индустриялық қоғамнан интерактивті қатынас жасап, оны жүзеге асыратын технологиялардың дәуірлеп тұрған кезеңі болып табылады. Осыған байланысты музыка пәнін оқыту үдерісінде инновациялық әдістермен оқыту жақсы жолға қойылған. Мысалы: интербелсенді тақтамен жұмыс, аудио, видео көрініспен, жаңаша тапсырмалар арқылы сабақты түрлендіре отырып өткізуді дәстүрге айналдырылып келеді. Осы жерде мұғалім өз бойындағы шығармашылық қабілетін шебер қолдана білу керек. Музыка жанрнан қоладанған аудио, бейне жазабаларының сапалық деңгейін және шығараманың орындалу сауаттылығында ескерілуі қажет. Музыка пәнінде тиімді әдістерді қолдану арқылы мектептегі оқытудың сапалық деңгейін көтеруде мұғалім үшін ең маңызды тұжырымдардың бірі болып қала беруі тиіс. Сабақты түрлендіріп өткізуде ақпараттық технологияларды тиімділігін арттыру, оқытудың жаңа тәсілдерінде АКТ қосу, заман талабына сай музыкалық білім беруге жол ашады. Мемлекетіміздің білім беру жүйесіндегі өзгерістер балаларды қабілетіне қарай, жыраулық өнерге, терме айтуға, шешендікке тапқырлыққа, айтыс өнеріне үйретуде музыка пәнін оқыту үдерісіне жаңа талаптар енгізді. Сондықтан, оқыту мен тәрбиелеудің ой елігінен өтетін әдіс-тәсілдерін, жаңашыл педагогтардың тапқан әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет. Сонда ғана сабақ нәтижелі болып, білім сапасы артады. Шебер мұғалім ғана әр оқушының білім деңгейін, қабілетін, мүмкіншілігін түсініп, оқушының бойындағы мүмкіндіктері мен қабілеттерін аша алады. Оқушылардың қызығушылығы, белсенділігі артқанда ғана сабақта білім сапасы талапқа сай болады. Ұлы неміс педагогы А. Дейстерберг: «Жаман мұғалім ақиқатты өзі айтып береді, ал жақсы мұғалім оқушының өзін ізденуге жетелейді, ойға үйретеді» - деген екен. Сол себепті оқушыны белсенділікке үйрететін, білім деңгейін көтеретін, нақты ойлауға үйрететін -жаңа инновациялық әдіс тәсілдер болып табылады.

Мұғалім мен оқушы арасындағы оқыту үдерісіндегі қарым-қатынас қабілеті жоғары, музыкаға бейім оқушылармен белсенді жұмыс істеп қана қоймай, барлық баланың қабілетін дамытуға қолайлы жағдайлар туғызуы қажет. Тәжірибе барысында байқағаным, оқушылар өз қызметін ең төменгі жеңіл тапсармалады орындаудан бастайды да, оларды міндетті түрде толық орындағаннан кейін ғана, келесі күрделі деңгейдегі тапсырмаларды орындайды. Бұл көрініс оқушылар арасындағы бәселестікті, әр оқушының өз қабілетіне қарай әрекетіне сәйкес жоғары деңгейге көтерілуіне жағдай туғызады. Бастауыш сыныптарда тақырыптарға байланысты қызықты сергіту сәтін, ойындар ойнатудың да оқыту үдерісінің тиімділігін арттырады. Мысалы: «Кім шапшаң?», «Әуенді тап», «Сөзжұмбақтар» түріндегі жаттығуларқолнылады. Сонымен қатар ұлттық музыка әлеміне байланысты сабақты түрлендіріп өткізуге жаңа инновациялық технологияларды қолдану оқыту тиімділігін. Музыка пәнін оқытудың көптеген пәндерге қарағанда өз ерекшеліктері бар. Оқыту үдерісінде негізінен оқушының музыкалық қабілеті мен әуен тыңдау бейімділігіне баса назар аударылады. Оқушыларды музыкаға бейімдеу мен қабілетін дамыту, музыкаға деген қызығушылығын арттыру, оқыту үдерісіндегі тиімді әдіс-тәсілдерге байланысты. Оқушылардың өнерге қызығушылығын арттыру мақсатында тақырыпқа байланысты музыка түрлерінің шығу тарихы, музыка түрлері дамыған елдер,

музыканың әр саласындағы белгілі композиторлар өмірі мен Қазақстандағы, әлем елдеріндегі композиторлар мен музыка жұлдыздары, тағы басқа музыка туралы толық мәліметтерді бейне және аудио деректер арқылы беріп отыру қажет. Оқушыларды бұқаралық ақпарат құралдарынан әлемдік деңгейдегі композиторлар және мәдени жаңалықтарға шолу жасап отыруды дәстүрге айналдырып, музыка тыңдау мәдениетін қалыптастыру қажет. Осындай оқыту әрекеттері оқушылардың әлемдік композиторлардың жетістіктерге жетудегі еңбектерімен танысу арқылы, өздеріне берілген әр тапсырманы қызығушылықпен, белсенділікпен орындауына қол жеткізеді.

Бастауыш және ортаңғы буын сыныптарының оқушыларына музыка пәнінің беретіні мол рухани құндылықтар болып табылады. Соның ішінде туған елге, халқына деген адамгершілік пен сүйіспеншілік сезімдерін сіңіруде ұлттық музыка мәдениетінің алатын орны ерекше екендігі белгілі. Осы мәселелерді қайта жандандыру мақсатында оқыту үдерісінде оқушыларды қабілетіне қарай – жыраулық өнерге, терме айтуға, шешендікке тапқырлыққа, айтыс өнеріне үйретуде – ән-саз пәні ерекше орын алады. Оқыту мен тәрбиелеудің әдіс-тәсілдерін жаңашыл педагогтардың әдістемелерін біліп қана қою жеткіліксіз, оны әркім өз мүмкіндігінше күнделікті сабақта пайдалану қажет. Сол кезде ғана сабақ нәтижелі болып, білім сапасы артып, музыка пәнінің қоғамдағы рөлі артады.

Бастауыш және орта буын мектеп оқушыларының білім алуында ерекше орын алатын пән музыка өнері болып табылады. Себебі, әдемілік пен көркемділік адамның күнделікті өмірінде мәні жоғары құбылыс болып табылады. Адамның қоршаған ортаның сұлулығы мен көркем суретін жан-дүниесімен сезіне білсе, соның өзі адамды көңілдендіріп, еңбек пен өмір шабытын тудырады. Әдемілік пен әсемдік әлемінен сыр шертетін әуезді ән өнері, кез-келген оқушының пәнге, өнерге деген сүйіспеншілігін арттырып, көркемдік ой-өрісін дамытып, сұлулық әлемінен тәлім-тәрбие алуына септігін тигізетін ғылым саласының бірі болып қала береді. Сонымен бірге, ән-саз өнері оқушылардың рухани дүниетанымын молайтып, өнер құндылықтары арқылы рухани жаңғыруға жол ашады. Ән-саз өнеріне ден қойған оқушының бойында қатыгездік, тәртіпсіздік, бұзақылық сияқты келеңсіз қасиеттер кездесе бермейді. Музыка оқушыны сезімталдыққа баулиды. Бүгінгі уақытта ән-саз өнерінің салаларын жеке-жеке зерттеп, оқыту мәселелерін тиімді әдіс - тәсілдерін қарастыруды жетілдіруміз қажет. Зерттеу жұмыстары өнердің соның ішінде, ән-саз өнерінің жекелеген түрлерін зерттеп, олардың бір-бірімен байланысын, ерекшеліктерін, заңдылықтарын саралап, салаларға бөліп ажыратып, оны оқушылардың бойына сіңіру қажеттіліктері негіз болуы тиіс.

Қорыта айтқанда мектептегі музыка сабағы оқушыларды әсемдік әлемінің таңғажайып сырын терең түсініп, көркемдік атаулыны шынайылықпен сезінуге, рухани құндылықтарды бағалап, өмір жайлы ой толғауға, ізгілікті мұрат мақсаттарға жетелеп, қоғам алдындағы адалдыққа және өнегелі іс – әрекетке тәрбиелейді. Музыка құдіреті, жан дүниені ерекше әлемге бөлеп, адамды сәулелі өмірге жетелейтін сиқырлы өнер болып табылады. Бұл тұжырымдар мектепте музыка сабағын оқытудың маңызын айқындап, маңызын арттыра түседі.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мырзахметұлы М. Абайтану, 2-том. Мұхтар Әуезов және абайтану мәселелері (қазақ тілінде).- Алматы: «Қазығұрт» баспасы, 2020. – 352 бет.
2. Мырзахметов М. Абайтану тарихы. – Алматы, «Ана тілі», 1994. – 192 б.
3. Шамахайұлы Қ. Абайтану дәрістері. II том. Жоғары оқу орындарына арналған оқулық.- Алматы, «Эверо» баспасы, 2015. – 244 б.

УДК 37.012

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИИ И ОБЫЧАИ В КАЧЕСТВЕ СРЕДСТВА ВОСПИТАНИЯ ДЕТЕЙ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Очилов Ф.Э., к.т.н., доцент

Каршинский государственный университет, г. Карши, Республика Узбекистан

E-mail: ochilov-farkhod@mail.ru

В статье приведены результаты изучения традиций и обычаев, благодаря которому, в узбекских семьях дети получают полноценное воспитание. При этом вопрос изучен в момент рождения ребенка, в младенческие годы, посредством трудового обучения и такими традициями как гостеприимство.

Ключевые слова: воспитание, семья, ребенок, традиция, обычаи, песня колыбельная, трудовое воспитание, гостеприимство Амир Темура, уроки этикета.

The article presents the results of the study of traditions and customs, due to which, children in Uzbek families receive full-fledged education. At the same time, the issue was studied at the time of the birth of a child, in infancy through labor training and such traditions as hospitality.

Key words: education, a family, child, tradition, customs, lullaby song, labor education, hospitality of Amir Temur, lessons of etiquette.

Известно, что любой ребенок в семье впервые знакомится с культурой и бытом, усваивает национальные обычаи и традиции своего народа, родной язык. Семья, с раннего возраста ребенка, направляет сознание, волю, чувства. Под руководством близких, ребенок, приобретает свой первый нравственный опыт в семье. Исходя из этого можно сказать, что ответственность за воспитание ребенка в первую очередь лежит на семье [1, 94 с].

Интерпретация вопросов традиций, обычаев как социальных норм и правил поведения встречается в этнологии, культурологии, философской, социологической, демографической, педагогической и ряд других отраслей научных исследований. В этих исследованиях понятия «традиция», «обычай» определяются с учётом задач каждой отрасли общественных наук. Это объясняется тем, что в научной литературе нет единого, общепринятого определения. Следует отметить, что многие исследователи подходят к изучению вопроса заинтересованными изученные ими проблемы. Традиции не могут быть только нормами и принципами общественных отношений, способами общественной деятельности, наследием прошлого или нормами поведения людей. В них закрепляются результаты и прошлой, и современной общественной практики. Они выражают характер общественных отношений, присутствующих общности людей - нациям, этническим и социальным группам.

Традиции - социальное и культурное наследие, передающееся из поколения в поколение и воспроизводящееся в определенных обществах и социальных группах в течение длительного времени. По нашему мнению, воспитательно-образовательная функция традиций является основным способом наследования социального накопленного опыта человечества в области воспитания и формирования личности в разных периодах жизни индивида.

Обычаи - правило социального поведения, воспроизводящееся в определённом обществе или социальной группе, укоренившееся в привычке, быте и сознании их членов. Обычай играет важную роль в воспитании, способствуя приобщению ребёнка к духовной культуре, формирует унаследованный стереотипный способ поведения, знакомит с образцами поведения о том, как надо поступать или как не надо поступать.

Обычаи и традиции узбекского народа - это результат его воспитательных действий в течение многих веков. Через эту систему узбекский народ воспроизводит себя, свою духовную культуру, свой характер и психологию. Первый президент Узбекистана Ислам

Каримов в своих произведениях подчеркнул «Сохранение, развитие и верность таким, присущим нашему народу и сохраняющимся на протяжении веков традициям, как постоянное проявление уважения к нашим дедам и отцам, получение их благословения, забота о наших малышах - долг и обязанность каждого из нас» [1, 334 с].

Традиции и обычаи узбекского народа формировались веками, нашими предками. Узбекский этнос является одним из самых древних этносов, когда-либо существовавших на планете. Кроме того это самый многочисленный этнос в Средней Азии. Самобытная культура народов Узбекистана сформировалась на заре цивилизации, уже в IV в до н. э. Соблюдение обычаев и традиций всегда было долгом каждого человека, независимо от его происхождения и социального статуса. Это обусловлено тем, что самосознание и самоуважение среди народов Центральной Азии прививается исламом. Последние годы развивается тенденция не соблюдения традиции и обычаев, а некоторые из них вообще пропадают из обихода. В связи с чем наблюдается необходимость воспитания молодой поколения на основе традиции и обычаев узбекского народа.

Роль народных традиций в воспитании подрастающего поколения нашла свое отражение в произведениях и трудах известных ученых, мыслителей Востока и Запада. Народные традиции были изучены многими исследователями, такими как С.Исаев, А.Алиев, Э.Мирзаханов, М.Мурадов, Р.Рахимова и др. Они изучали вопрос с позиций использования народных традиций в учебно-воспитательной работе школы. Вопрос в философском и этнографическом плане были изучены - С.Шермухамедовым, С.Сухановым и другими. Огромный вклад в разработку проблемы внесен узбекскими учеными-педагогами - С.Нурматовым, С.Темуровой, О.Мусурмановой, З.Миртурсуновым и многими другими. Использование народных традиций в нравственном воспитании младших школьников также рассматриваются в работе О.Мусурмановой, У.Раджабова. Некоторые аспекты воспитания старших дошкольников отражены в исследованиях Э.Разбаевой, С.Газиевой, П.Юсуповой, Р.Кадыровой, Г.Жумашевой и др.

Воспитание ребенка в раннем возрасте начинается еще в младенческие годы. Колыбельная песня матери имеет воспитательный характер. Еще узбеки говорят воспитание ребенка начинается с молоком матери. Ребенок с первого дня своего рождения чувствует и понимает колыбельных песен. Песня колыбельная успокаивает ребенка. У ребенка, которое вырос под колыбельные песни, формируется спокойный характер. Поэтому колыбельная песня является неким атрибутом воспитания, закладывающим основы личности.

Первый урок получаемый ребенком в семье это приветствие. В семье ребенка обучает поздороваться. С древних времен у узбекского народа сформировалась традиция, встречаясь люди друг с другом, обязательно должны поздороваться и один из них сказать «Ассалому алейкум», что означают «мир вам» а в ответ другой «Ваалайкум ассалом», что в переводе с арабского означает «и вам мир». Идущий в садик, либо в школу ребенок, с родителем, будет свидетелем как люди приветствуют друг друга. Отвечать на каждое приветствие считалось признаком хорошего намерения. При этом, установлен порядок кто кого должен был приветствовать первым. Молодые должны приветствовать старших, лица, едущие на коне, должны были приветствовать идущих пешком, лица, занимающие на социальной лестнице более высокую позицию, должны были первыми приветствовать лиц, стоящих ниже, господа должны были приветствовать своих слуг. Ну а если одновременно несколько человек изъявили желание поприветствовать одного человека, то этот человек должен был ответить на их приветствия так, чтобы было отчетливо видно, что его приветствие относится ко всем сразу. Не следует здороваться, например, в тех случаях, если кто-либо занят молитвой или чтением Корана, или же человек занят едой. Категорически запрещается поздороваться, если человек находится в отхожем месте.

Таким образом, приветствие людей, как национальная традиция, с доброжелательными намерениями, наталкивает на хорошие отношений между ними, к тому же, приветствие указывает, что человек хорошо воспитан.

Трудовое воспитание занимает особое место в народной педагогике. Труд – это главное условие воспитательного процесса. Формирование у молодежи трудолюбия связано со становлением умственной зрелости, физического здоровья, нравственных и эстетических начал в человеке [2, 285 с.].

Труд в семье в раннем возрасте имеет игровой характер, это праздник, а со временем она становится обязанностью. При этом, у узбеков, детей приучают к домашней работе с раннего детства: мальчики - будущие защитники Родины, опора семьи, девочек воспитывают как будущих жен и матерей, умеющих выполнить домашние обязанности.

Ибн Сина подробнейшим образом излагает с учетом возрастных особенностей все практические мероприятия в деле трудового воспитания, которое начинается уже в школе. Ибн Сина подчеркивал об ответственности родителей за воспитание детей, так и об определенных обязанностях детей перед родителями [3, с. 67].

Следующим из традиции у узбекского народа является гостеприимство. «Гостеприимство – выше мужества» - так гласила старинная пословица. Автором также изучены вопросы гостеприимства Амир Темура, где он представил своих внуков перед гостями, что непосредственно имел отношение в воспитание детей [4, с. 102-105]. Это дал им уверенность и они при этом почувствовали себя взрослыми. В узбекской семье после 9 лет мальчиков пригласили посидеть и ухаживать за гостями. Здесь он практиковал у старших культура ведения разговора, получил уроки этикета и конечно же уход за гостями.

Исходя из сказанного можно сделать следующие выводы:

1. Изучены вопросы воспитания ребенка в узбекской семье и определены что, процесс начинается с младенческого возраста, к которому сопутствуют колыбельные песни матери;
2. Изучены приветствие, как национальная традиция, произносимое с доброжелательными намерениями, налаживающие на хорошие отношения между людьми, к тому же, указывает о хорошем воспитании человека. Определены кто, кого, как, где и в какой последовательности следует приветствовать, а в каких случаях нельзя этого делать.
3. Следует учесть, что трудовое воспитание, в раннем детстве, следует организовать в игровой форме, а со временем это должно становиться обязанностью и распределены между членами семьи исходя из пола и возраста;
4. Отмечено, гостеприимство, встреча, беседа и уход за гостями является уроками этикета для детей, к тому дети при этом они чувствуют себя взрослыми и уверенными в своих деяниях.
5. Считаю, в дальнейшем необходимо изучить вопросы связанные с возрождением традиции и обычаи, которое считается уже потерянными на сегодняшний день и имеет непосредственное отношение в воспитание молодой поколения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Каримов И. «Наша высшая цель - независимость и процветание Родины, свобода и благополучие народа». Т.8 - Т.: «Узбекистан», 2000, с. 94
2. Антология педагогической мысли Узбекской ССР/. АПН СССР ; [сост. С. Р. Раджабов и др.] – М.: Педагогика. 1986. – С. 319
3. Канон врачебной науки : [Перевод] / Абу Али Ибн Сина ; Сост. У. И. Каримов.- Ташкент : Фан. - 1994. – 400 с.
4. Очилов Ф. Э., Эгамбердиев М.Ф. Клавихо кундаликларида Амир Темурнинг меҳмондўстлик фазилати ва санъати ҳақида. / ҚарДУ хабарлари. Илмий-назарий, услубий журнал. 2020 йил. Махсус сон. Карши давлат университети кичик босмаҳонаси. 102-105 бетлар.

ӘОЖ 371.3 371.311

ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

Серік Қ., 2 курс магистранты

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: kuralai030698@mail.ru

Мақалада жалқы есімдерді оқытуда қолдануға болатын әдіс-тәсілдер мен тапсырмалар қарастырылған.

Тірек сөздер: жалқы есім, әдіс-тәсілдер, тапсырма, оқыту.

В статье рассмотрены методы и задачи, которые могут быть использованы при обучении имен собственных.

Ключевые слова: имен собственных, методы, задачи, обучение.

The article discusses the methods and tasks, that can be used in the training of proper names.

Key words: proper names, methods, tasks, training.

Кез-келген дамыған тіл лексикасының маңызды құрамдас бөлігі-ономастикалық материал. Тілдің осы бөлігімен танысу мектепте басталуы керек. Мектеп пәндерінің көпшілігінде ономастикалық лексика бар. Әдебиет, қазақ тілі, география, астрономия, тарих сияқты мектеп пәндері ономастикалық материалға бай. Ол түсінуді, меңгеруді, есте сақтауды, дұрыс қолдануды, жазуды және айтуды қажет етеді. Балалар ерекше тыңдаушылар. Олар өз аттарымен жазылған ақпараттарды танымдық, патриоттық, тарихи-мәдени маңыздылығын ерекше қабылдайды. Білім алушылар тілдің барлық әсемдігін игеріп, оны өз сөзінде қолдана білуі керек. Бұл тілді оқытудың заманауи лингводидактикасы мен әдістемесін қажет етеді. Бұл мұғалімнің міндеті.

Жақсы сөйлеудің негізгі белгілерінің бірі - тілдік форманың мазмұнға сәйкестігі. Олар сөйлеудің барлық стильдерінде кездеседі, онсыз ешқандай мектеп жұмысын жазу мүмкін емес. Оқушылар мұндай сөздердің қорын үнемі арттырып, олардың ерекшеліктерін зерттеуі керек. Осылайша, мұғалім мектеп оқулықтарындағы ономастикалық лексикаға назар аударуға міндетті. Ол мектеп оқушыларының тілдік мәдениетінің өсуіне ықпал ететін, ауызша және жазбаша сөйлеудің әртүрлі формаларын дамытатын тиісті есімдерді зерттеудің аспектілерін, формаларын, әдістерін бөліп көрсетуі керек.

Қазіргі заманғы ең маңызды атаулар - жеке есімдер, тегі, әкесінің аты, қалалардың, өзендердің, таулардың, ғарыш объектілерінің атаулары. Оларды зерттеу оқу-лингвистикалық және идеялық-тәрбиелік сипаттағы көптеген міндеттерді шешуге мүмкіндік береді. Лингвистиканың бұл бөлімінде тиісті атаулармен және олардың мағыналарымен жұмыс істеу қарастырылған.

Көптеген әдіскерлер ономастиканы тереңдетіп оқуға арналған материал ретінде қарастырады және қазақ тілі сабақтарында да, сыныптан тыс жұмыстарда да қолдануды ұсынады. Бұл тұжырымдама қазақ тілінің қазіргі сабақтарындағы ономастиканың орнын анықтайды. Ол оқушылардың сабағында да, сабақтан тыс жұмыстарында да қолданылады. Бүгінгі таңда көптеген әдіскерлер, оқытушылар мен ғалымдар ономастиканы енгізу тіл мәдениетіне деген қызығушылық пен қамқорлықты тәрбиелеуге ықпал етеді. Осылайша, мектепте қазақ тілін оқытудың классикалық міндеттерінің тізімі кеңейтілуде. "Қазақ тілі" сияқты оқу пәнінің мағынасы негізгі оқу жоспарының мемлекеттік стандартын анықтайды. Осыдан пәннің негізгі мәдени міндеттері шығады:

- Түрлі коммуникативтік жағдайларда ана тілін еркін меңгеруді қамтамасыз ету;
- Оқушылардың танымдық, адамгершілік мәдениетінің пайда болуын қамтамасыз ету;

- Елдің қоғамдық өміріне белсенді қатысуды, өзінің жеке өмірін табысты ұйымдастыруды қамтамасыз ету;

- Қарым-қатынас мәдениетін, оқушылардың мінез-құлық мәдениетін тәрбиелеу.

Қазақ тілі сабақтарында ономастиканы зерттеу көздерінің бірі - көркем шығармаларды қолдану. Мәтінмен жұмыс жасау барысында тіл сезімі дамиды, мектеп оқушыларын ұлттық мәдениетке баулиды. Қазақ тілінің қазіргі сабақтарында тиісті атауларды қолдану кеңінен қолданылады. В. Д. Бондалетов "ономастикалық материал кез-келген жоғары дамыған тіл лексикасының едәуір бөлігін құрайды және оның тілді, географияны, тарихты және басқа да әлеуметтік және жаратылыстану ғылымдарын қалай үйренетінін білуге лайық" деп санайды [1, 56-бет]. Бүгінгі таңда ономастикалық материалды жинау мәселесі өзекті болып табылады.

Т.М. Майоровтың "лингвомәдени жұмыстағы Ономастика" мақаласында мектепте ономастикалық материалдарды жинауды ұйымдастыру қажеттілігі көрсетілген. Бұл жұмыста осындай жұмысты ұйымдастыруға арналған бағдарлама ұсынылады. Мақалада "ономастикалық санақ өзара әрекеттесуді, өзара әсерді, тиісті атаулардың өзара байланысын анықтауға көмектеседі" деп атап көрсетілген [2, 43-бет].

Ономастиканы зерттеу кезінде оқушыларға ақпарат беру керек. Бұл бөлімде жұмысты антропонимиядан бастау керек. Мұғалім оқушыға өз атын қарастыруды ұсына алады. Ересек адамның аты-жөні, тегі және әкесінің аты күнделікті өмірдің ажырамас бөлігі болып көрінеді. Алайда, балалар үлкен ынта-жігермен осы немесе басқа атаудың шығу тарихына енеді. Осылайша, сіздің атыңыздың шығу тегі мен тарихын, ата-аналардың аттарын анықтау бала үшін бүкіл зерттеуге айналады. Есімдеріне сілтеме жасай отырып, олар ата-аналарының балалық шағында танымал есімдерді анықтай алады. Бұл жұмыс түрі орталау сынып оқушыларына жарайды.

Ономастика саласының ішінде антропонимдерге байланысты тапсырмалар ұсынып көрсек:

Тапсырма:

1-тапсырма: Өз есіміңнің, әке-шеше, аға-бауырларыңның есімінің мағынасын анықта;

2-тапсырма: Есіміңе лексикалық талдау жаса;

3-тапсырма: Аспан денелері, жан-жануар, аң-құсқа қатысты он бес есім жаз.

Топонимиканы зерттеу оқушылардың назарын аударуы мүмкін. Бұл түрдегі зерттеулерді оқушыларға жобалау немесе зерттеу жұмыстары ретінде ұсынуға болады.

Тапсырмалар:

1-тапсырма: Топонимиканың түрлерін жіктеп жаз;

2-тапсырма: Мәтіннен топонимдерді теріп алып, сөйлем құрастырып жаз.

3-тапсырма: «АВСД» әдісі арқылы топонимдерді әліпби ретімен орналыстырып жаз.

Және де қазақ әдебиетінің атауларын қайдан алатынын анықтаңыз. Мектептегі әдебиет курсын оқыған кезде сіз балалардың назарын қазақ атауларының тарихына аударып аласыз. Қазақ фольклорының шығармаларын (эпостар, ертегілер, өмір, шежірелер) қарастыра отырып, оқушылар дүниелік, іс жүзінде қазақ атауларын: мысалы, Жандос, Досбол, сондай-ақ қазақ эпостарын зерттеуде кездесетін Қобыланды, Алпамыс деп аталатын батыр есімдерін талдай алады.

Тапсырмалар:

1-тапсырма: көркем әдеби шығармаларды оқып, ішіндегі кейіпкерлердің есіміне талдау жаса;

2-тапсырма: өзің ойдан кейіпкерлер жасап, оларға лайықты есім бер;

3-тапсырма: «Жалықпай зертте» әдісі арқылы, көркем шығармадағы кейіпкерлердің есімінің этимологиясын зерттеп көр.

Онимдердің бұл түрлері экскреторлық және болжамды функцияларды ғана емес, сонымен қатар қосымша ақпарат көзі ретінде қызмет етеді. Көркем шығармаларда тиісті атаулар автордың идеялық ниетін ашуға ықпал етеді.

Келесі, «Жалқы есімдерді оқытуда» пайдалануға болатын әдіс тәсілдерді ұсынсақ:

• «Менің есімімнің тарихы» әдісі

Мақсат: Оқушыларды бір-бірімен таныстыру, олардың бойында құндылықтарды қалыптастыру, адамның туылған кезде есімін қоюға үлкен мән беруге бағыттау, тәрбиелік аспектісін дамыту.

Нәтиже: Оқушыларды бір-бірімен жақынырақ танысады, олардың бойында ұлттық құндылықтар қалыптасады, адамның туылған кезде есімін қоюға үлкен мән беру керектігін түсінеді, зерттеушілік дағдыларын дамытады.

Тапсырма: 1 күн бұрын өзінің есімінің тарихы, кім және қашан қандай жағадайда қойғаны туралы зерттеу тапсырма беріледі. Сабақта жеке-жеке сұралады. Сонда әрбір оқушы өзінің есімінің тарихы туралы айтып береді.

• «Жалықпай зертте» әдісі

Мақсат: Оқушыларды білімге деген қызығушылығын ояту, әртүрлі ақпарат көздерін пайдалуға баулу, ғылыми зерттеу туралы түсінік беру.

Нәтиже: Оқушылар түрлі ақпаратты жүйелі түрде талдайды, өз елді-мекені туралы, атауы туралы құнды ақпараттарды алады.

Оқушылардың логикалық ойлау қабілетін, сөз қорын дамыту.

Тапсырма: Туып өскен жері туралы, атауы туралы ақпараттар жинау.

Ойлау қабілеті дамиды, сөздік қоры молаяды, жазылым дағдысы қалыптасады.

• «Жалқыны жалыпаға өзгерт» әдісі

Мақсат: Оқушыны жылдам әрі тұжырымды ойлауға дағдыландыру, жалқы мен жалпының аражігін ажырату.

Нәтиже: Жалқы мен жалпы ажыратады, мұқияттылыққа үйренеді.

Тапсырма: жалпы зат есімдерді беріп, жалқы есімдерге айналдыруы керек. Мысалы, қыз – Назерке, Айжан т.ю.; қала – Алматы, Астана т.б.

• «Өз ойыңмен бөліс» әдісі

Мақсат: Оқушының еркін түрде, еш қысылмастан өз ойын ашық жеткізуге қалыптастыру.

Нәтиже: Өз ойын еркін жеткізеді, нақты пікір қалыптастырады.

Тапсырма: Топоним, космоним, ойконим, орним кездесетін мәтінді беріп, ішінде кездескен жалқы есімдер туралы өзі білетін ақпараттарды тұжырымдап, айтып беру.

• «Сұрақ жәшігі» әдісі

Мақсат: Жылдам әрі тез сұраққа жауап беруге дағдыландыру.

Нәтиже: Оқушы тез арада ойын жинақтай алады және де сұраққа дұрыс жауап береді.

Тапсырма: Қорапта әртүрлі «Жалқы есімге» қатысты сұрақ қойлады, сұраққа жылдам әрі тез жауап беру керек.

• «Суреттер сөйлейді» әдісі

Мақсат: Әр нерсеге лайықты есім беруге үйренеді.

Нәтиже: Суретке қарап, ерекше есім бере алады. Ол есімнің мағынасын түсінеді.

Тапсырма: Электронды тақтада суреттер(адамның, иттің, жылқының, құстың т.б.) көрсетіледі. Оларға өз ойларынан есім қояды.

• «АВСД» әдісі

Мақсат: Әліпбиді рет-ретімен жатқа білуге үйретеді.

Нәтиже: Есімдерді әліпби ретімен орналастыра алады.

Тапсырма: Берілген жалқы есімдерді әліпби ретімен орналастыру.

• «Ол кім, бұл не?» әдісі

Мақсат: Әйгілі адамдар, жан-жануар, аспан денелеріне қатысты есімдерді мүдірмей анықтауға дағдыландырады.

Нәтиже: Суретке қарап «не және кім» екенін анытай алады.

Тапсырма: Тақтада әртүрлі суреттер көрсетіледі, олардың атауын табуы керек.

Халықтың тілін, тарихын, рухани мәдениетінің материалдық мәдениетін зерттеудің қосымша көзі - тиісті есімдер. Антропонимдер мен онимдердің басқа түрлерінің

этимологиясын, олардың функцияларын, принциптерін, көркем мәтіндегі номинацияларды белгілеу, тиісті есімдерді жалпы зат есімдерге ауыстыру — мұның бәрі көбінесе қазақ тілі мен әдебиетіндегі әдеби викториналар мен олимпиадалардың тапсырмаларына енеді. Ономастикалық материалды зерттеу тек қазақ тілі мен әдебиеті сабақтарында ғана емес, сонымен қатар сыныптан тыс жұмыстарды ұйымдастыру процесінде де жүргізілуі керек. Пәнаралық байланыстарды немесе интеграцияланған сабақтарды құру негізінде әртүрлі пәндер бойынша материалдарды біріктіру қазіргі мектепте үлкен танымалдылыққа ие. Осыған сәйкес басқа пәндерді оқу процесінде алынған білімді тарату арқылы оқимдерді жан-жақты зерттеу ерекше маңызды. Өлкетану материалдарын пайдалану арқылы пәнаралық байланыстарды кеңейтуге болады. Аймақ көлемінде өз есімдерімен танысу, жергілікті атаулардың шығу тегін анықтау, аймақтық ономастикалық кеңістіктің материалдарын тарту мұғалімге "сабақты едәуір әртараптандыруға", ал оқушыға ана тіліне деген қызығушылықты қалыптастыруға және қолдауға "мүмкіндік береді.

Осылайша, қазақ тіліндегі мектеп курсындағы ономастика тәуелсіз оқу пәні ретінде ерекшеленбейді, бірақ мектеп практикасындағы ономастика бойынша жеке тақырыптар мен проблемалар қарастырылады. Тиісті атаулар туралы ғылым мұғалімнің алдына қойылған оқу және білім беру міндеттеріне неғұрлым қысқа қол жеткізуге ықпал етеді. Ономастика көмегімен мұғалім оқушыларының көкжиегін кеңейтеді, қабілеттерін дамытады. Ономастикалық материал олимпиадалық тапсырмаларда жиі қолданылады, сонымен қатар жоба бойынша жұмыста, тиісті атауларды сипаттауға байланысты зерттеу жұмыстарын жазу кезінде ұсынылуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Бондалетов, В. Д. орыс ономастикасы: педагогикалық студенттерге арналған оқу құралы. институттарының по спец. № 2101 " орыс тіл және әдебиеті ". [Мәтін] / В. Д. Бондалетов. — Мәскеу: Ағарту, 1983. — 224
2. Майорова, Т.М. ономастика лингвистикалық жұмыста. [Мәтін] / Т.М. Майорова // РЯШ. — 2000. — № 4. — с. 43-47.
3. Қазақ тілін оқытудың инновациялық әдістемесі: оқу құралы / С.Б. Жусанбаева, Л.Т. Өлімтаева. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 20 б.

ӘОЖ 94 (574): 316.34

КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ ЕКІ МӘРТЕ БАТЫРЫ ТАЛҒАТ БИГЕЛДИНОВ: ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ӘСКЕРИ ЕРЛІКТЕРІ

Тлеубекова Г.Б., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент) м.а.

Байсалбаева Б., 1 курс магистранты

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: tleubekova@mail.ru

bbajsalbaeva@mail.ru

Мақалада Кеңес Одағының екі мәрте батыры Талғат Бигелдиновтың өмірі мен әскери ерліктері тың деректерге сүйеніп тарихи шындық тұрғысынан баяндалады. Сонымен қатар, оның туып-өскен ортасы мен ұшқыш болып қалыптасуына ықпал жасаған жағдайларға талдау жасай отырып, соғыстың алғашқы жылдарындағы шайқастарға қатысуы мен қалаларды азат етудегі ерліктері, бейбіт өмірдегі азаматтық авиация саласындағы еңбектеріне қатысты мәліметтер беріледі.

Тірек сөздер: Т. Бигелдинов, ұшқыш, Кеңес Одағының екі мәрте батыры, авиация генерал-майоры, әскери-авиация мектебі.

В статье рассматривается о жизни и разных подвигах дважды Героя Советского Союза Талгата Бигельдинова с точки зрения исторических реалий. А также анализируя детство и условия способствовавшие становлению его летчиком, даются сведения об участии в боях в первые годы войны и подвигах в освобождении городов, труды в сфере гражданской авиации Талгата Бигельдинова в послевоенное время.

Ключевые слова: Т. Бегельдинов, летчик, дважды Герой Советского Союза, генерал-майор авиации, военно-авиационная школа.

The article discusses about the life and various exploits of the twice Hero of the Soviet Union Talgat Bigeldinov from the point of view of historical realities. And also analyzing childhood and the conditions that contributed to his becoming a pilot, information is given about participation in battles in the first years of the war and exploits in the liberation of cities, works in the field of civil aviation of Talgat Bigeldinov in the postwar period.

Key words: T. Begeldinov, pilot, twice Hero of the Soviet Union, Major General of Aviation, military aviation school.

Еліміздің егеменді ел болып, әлем қауымдастығы қатарынан өз орнын табуы отандық тарих ғылымының ескі методологиясы ұстанымдарынан арылып, жаңа серпінде дамуына мүмкіндік берді. Ұлт тарихын зерделеуде жауынгер бабаларының даңқты жолын лайықты жалғастыра білген – біздің ержүрек отандастарымыз, Ұлы Отан соғысында ерліктің тамаша үлгісін көрсете білді. Олар қазақтың рухы биік, батыр халық екендігін барша әлемге паш етіп, ерлердің қаһармандығын аңызға айналдырды.

Ұлы Отан соғысында ерлік көрсеткен отандастарымыз Рахымжан Қошқарбаев, Қасым Қайсенов, Мәншүк Мәметова, Әлия Молдағұлова, Хиуаз Доспанова, Талғат Бигелдинов сынды қазақтың батыр ұл-қыздарының ерліктері ұрпақ жадында өшпестей із қалдырды.

Қазіргі уақытта тұлғалардың қоғамдағы алар орны, сол қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, мәдени дамудың құралы ретінде емес, мақсаты ретіндегі адамның атқарар рөлін бағалау жөніндегі өзіндік идеялар ренассансы жүруде. Осыған байланысты жеке тұлғаларға қатысты мәселелерді жан-жақты ғылыми зерделеу қажеттілігі туындайды. Соңғы кезде ғылымда «тарихи ғұмырнама», «тарихи тұлғатану» терминдері ресми түрде жариялылыққа ие бола бастады. Бұл түсініктердің маңыздылығы тарихнамада қалыптасып келген жұмыстардың маңызды бір саласы ретінде жалпы ағымнан ерекшелеп қарастыруға мүмкіндік береді. Сондықтан да ХХ ғасырда қазақ халқының басына түскен қиын кезеңде от кешіп, туған елін жаудан қорғаған батыр, бейбіт өмірде де қоғамдық істерге араласып, еліміздегі азаматтық авиация саласының дамуына өлшеусіз үлес қосқан Талғат Жақыпбекұлы Бигелдиновтың алатын орны ерекше.

Талғат Бигелдинов тәрізді тұлғаның өмірі мен қызметіне дұрыс баға беру, тарихымыз үшін ғана емес, егемен Қазақстанның жас ұрпағын рухани және патриоттық тұрғыдан тәрбиелеу үшін аса қажет. Сондықтан да тарихи үрдістердің қай саласын қамтысақ да ғұмырнама жанрының өзіндік орны бар, әсіресе, рухани өмірден сөз қозғаған тұста, жеке шығармашылық бастама алдыңғы орынға қойылса, ол анағұрлым жемісті болмақ.

Даңқты ұшқыш-шабуылдаушы, Кеңес Одағының екі мәрте батыры атағын иеленген жалғыз қазақ, авиация генерал-майоры Талғат Бигелдинов 1922 жылғы 5 тамызда Ақмола облысы Қорғалжын ауданындағы Майбалық ауылында дүниеге келген.

Оның шыққан тегі туралы деректерде Кенесары ханның қолбасшыларының бірі Басығара батырдың тікелей ұрпағы екендігі айтылады. Басығара батыр – 1837 жылы Ақмола бекінісіне шабуыл жасап, қанды шайқаста ерлікпен қаза тапқан.

Ұшқыштың әкесі Жақыпбек ХХ ғасырдың 30-жылдары қиыншылық кезеңде ұжымшардан жалға жер алып, таудың етегінде пияз, жүгері егетін. Үйдің үлкендері жаз бойы түгелдей егістік басында болады. Сонда әжесімен бірге қалып, үйді қарап, бие мен сиырды бағып, сауатын да Талғат еді. Осылайша, ол еңбекке де ерте араласты.

Т.Бигелдиновтың отбасындағы тұрмыс жағдайы нашар болып, оның үстіне Талғаттың ата-анасы ерте дүниеден өтеді. Қазақтың дәстүрі бойынша алты жасынан бастап әкесінің інісінің тәрбиесіне берілген Талғаттың балалық шағы Пішпек қаласында (Кеңес Одағы кезінде – Фрунзе, қазіргі – Бішкек қаласы) өтеді. Талғат жастайынан ауыр жұмыспен айналысып, әжесіне көмектеседі, мал бағып, сиыр да сауады. Сол кезде қазақ мектебі болмағандықтан, Талғат татар мектебінің 4 сыныбына барады. Ол ауладағы түрлі ұлт өкілдері балаларымен ойнап, кейіннен қазақ тілімен қатар орыс, татар тілдерін меңгереді [1, 69 б.]. Балалық шағының қиындығын көп көрген, естеліктерінің бірінде «... қазақ салты бойынша, мені туыстарымыздың бала-шағасыз отбасыға берді, солай Пішпекке көшіп кеттім. Бірақ өгей анам өгейілігін танытты. Сондықтан да қайыр сұрайтын кездерім де болды. Масқара аштық болды, достарыммен бірге тауға барып, кесіртке мен жыландарды аулап жүрдік. Бірақ та мен бұзық, мінезді болдым», - деп есіне алады [2, 12 б.].

Алғашқыда татар мектебінде білім алған ол кейіннен орыс мектебіне ауысады. Осы кездегі қиындықтары, орыс тілін меңгеруіне ықпал еткен мұғалімі туралы батырдың бір сұхбатында «... Ол бірнеше апта бойы бізге сабақ берді, қандай тамақ болса да, бізге беретін, бірақ өзі аш-жалаңаш отыратын. Содан бері мен орыс тілінде сауатты жазамын», - деп баяндалған [3, 3 б.]. Талғат Бигелдиновтың балалық шағынан естеліктерінде оның бала кезінде өте ауыр жағдайларды басынан кешігендігін көруге болады.

Ол 1938 жылы Фрунзедегі аэроклубқа түседі. Басында бойы аласа болған соң аэроклуб басшылары Талғатты алғысы келмепті. Бірақ жас жігіттің табандылығы мен қайсарлығына олар тәнті болған. Ал 1940 жылы Балашов әскери авиациялық ұшқыштар мектебіне түседі. Мұнда да Талғат Бигелдинов бойы мен ұлтына деген менсінбеушілік қарым-қатынасқа кез болады. Бірақ, мұнда ол өмірдегі алғашқы өмір мектебін және әртүрлі құрылғыларда ұшудың керемет тәжірибесін алады.

Соғыстың алғашқы күндерінен бастап жас курсанттар майданға аттанғылары келді, бірақ командирлер ұшқыштардың әлі де кәсіби дайындықтан өтуі керек екенін алға тартып, қанаты қатпаған бозбалаларды майданға, ажал аузуына жіберуді қаламады. Бірнеше ай өткен соң, Бигелдинов өз қалауымен Орынбор маңындағы бомбалаушы авиация мектебіне ауысады, онда жігіт ауыр көліктерді жылдам игеріп, көп ұзамай ефрейтор дәрежесін алды.

Бірақ, мұнда да жас ұшқышты бірден майданға жібермеді, ол басқа курсанттармен бірге училищеге шаруашылық жағынан көмектесті. Олар картоп егіп, сиыр мен шошқа бағып, барлық тағамды майдандағы жауынгерлерге жіберді. Көп ұзамай, Талғат өзінің болашақ темір тұлпары ИЛ-2-мен танысқан жері, жауынгерлік жойғыш мектепке ауыстырылды. Сол кездің өзінде ол ұшақ туралы аңыздар айтылып жүрген еді және барлық ұшқыштар аспанға тек сонымен ғана қалықтағылары келді.

Ақырында, училищеге майдангерлердің бір бөлігін майданға жіберу туралы бұйрық келіп, қатарында Талғат Бигелдинов болған жас ұшқыштар нағыз соғыс ошағына аттанады. Олар Тверьге келіп, соғыстың не екенін білді. Жас жауынгерлер мұнда бірнеше сағат бұрын сөйлескен адамының базаға қайта оралмауы мүмкін екенін түсінді. Шайқастар ауыр болды, тіпті аспанда ұшу тәжірибесі бар ұшқыштар да аман оралмады. Ал олар мұнда ұшу сағаты өте аз, он тоғыз жастағы бозбала болып келген еді. Бірақ, жау шабуылынан ешкім қорықпады, Талғат пен оның жолдастары ештеңеге қарамастан қалың майданға ұмтылып тұрды. Осылайша, Шығыстан шыққан жалғыз ұшқыш әскерлер арасында «ұшқыш танк» деп аталып кеткен «Илюша» ұшағымен 1942 жылы майданға аттанады [4, 12 б.].

Батыс Украинаны азат етуде алғашқылардың бірі болып аттанған Т. Бигельдинов І Украин майданының 144-ші гвардиялық шабуылдаушы әуе полкында эскадрилья командирі болды. 1943 жылы мамырда Харьков түбіндегі Основа поселкесінде жау аэродромына бомбалық-шабуыл жасау кезінде немістердің үш жойғыш ұшағымен ұрыста өз ұшағы істен шықты. Парашютпен секіруге тура келеді.

Ұшақ атқышы Григорий Яковенкомен бірге жерге түскеннен кейін түнделетіп екі апта бойы майдан шебіне қарай жүреді. Екі рет немістерге тап болады. Майдан шебіне

жақындап қалған кезде, минаға түскен Яковенко қаза табады. Аштықтан әлсіреген, жаралы аяғы қинаған Талғат Северский Донецтен жан дәрмен жүзіп өтіп, кеңестің жаяу әскерлеріне зорға жетеді. Бір жақсысы, жарасы тез жазылады да ол қайтадан сапқа қосылады.

Жауынгерлік тапсырмамен әр ұшқан сайын ұшқыш-штурмовик, содан кейін анағұрлым жауапты тапсырмалар берілетін барлаушы-ұшқыш шеберлігі шындала түседі. 1944 жылдың маусымына қарай эскадрилья командирі Т. Бигелдинов 155 рет жауынгерлік тапсырмамен барлауға шығып, дұшпанның жердегі бекіністеріне, аэродромдарына, теміржол тораптары мен өткелдеріне шабуыл жасады.

Талғат Жақыпбекұлы пойыз, эшелон, танктерді, зенит зеңбірегін және гитлерліктердің басқа да маңызды стратегиялық базаларын жойды. Осындай миссиялардың бірінде Бигелдинов бомбалау кезінде неміс мессершмитіне шабуыл жасап, оны атып жібереді. Сонда кеңестік баспасөзде жас сержанттың ерлігі туралы мақала жарияланады. Өйткені, Бигелдинов атып түсірген неміс маңызды тұлға болған, ол жүзге жуық ұшақты жойған офицер. Неміс офицері өзін жас сержанттың атып түсіргеніне ұзақ уақыт сене алмады. Бұл ұшу кезінде көрсеткен ерлігі үшін Талғат Бигелдинев ІІ-ші дәрежелі Ұлы Отан соғысы орденін алады [5, 17 б.]. Талғат Бигелдинов соғыстың алғашқы кезеңінен-ақ ерлік көрсетке, оның қайсарлығы мен батырлығы Отан үшін ашық көрінді.

Өзінің әскери өмірінде жауынгерлік барлау, бомбалау бағанының басшылығы, немістің шабуылдаушы ұшақтарына шабуыл жасау секілді жүздеген оқиғалар болады. 1943 жылдың басында Талғат Бигелдинов он тоғыз мессершмиттке қарсы тұрып, тең емес күрес жүргізді. Сол кезде ол жау жеріне тоқтауға мәжбүр болып, жанындағы мергенімен бірге екі аптада кеңес әскеріне аман-есен жетеді.

Талғат Жақыпбекұлы өзінің алғашқы «Алтын жұлдыз» медалі мен Кеңес Одағының Батыры атағын 1944 жылы алды. Оның басшылығындағы ұшақтар Кировоград пен Знаменка қалаларын батылдықпен қорғады. Бигелдиновтың өзі сол кезде жаудың төрт шабуылдаушысын атып түсірді. Бір жыл өткен соң Бигелдинов сол атаққа екінші рет ие болды. Шебер ойластырылған стратегиясының арқасында, оның эскадроны жау техникасы мен жаяу жүргіншілердің үлкен санын жоя алды.

1944 жылы 26 қазанда оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілді. Соғыстың аяғына таман ол 305 рет жауынгерлік тапсырмамен ұшып, әуе ұрыстарында немістің 7 ұшағын құлатып түсіріп, ондаған танкілер мен автомашиналарын, жүздеген солдаттары мен офицерлерін жойды [6, 46 б.]. 1945 жылы 27 маусымда Т. Бигелдиновке екінші мәрте Кеңес Одағының Батыры атағы берілді.

Бейбіт кезеңде Т. Бигелдинов өз басының жауынгерлік ерлік істерінің қысқаша тарихын баяндай келе, «... Калинин, Воронеж, Степной және 2 Украин майдандарында ИЛ-2 самолетпен 155 рет жауынгерлік сапарға ұшып шығып, тапсырманы ойдағыдай орындадым. Калинин майданында 10 рет жауынгерлік сапарға ұшып шығып, тапсырманы ойдағыдай орындағаным үшін және жаудың МЕ-109 деген самолетін атып түсіргені үшін 2-дәрежелі Отан соғысы орденімен наградталдым. 25 рет жауынгерлік сапарға ұшып шығып, оның ішінде жаудың Харьков аэроторабындағы аэродромдарына 4 рет шабуыл жасағаны үшін «Қызыл Ту» орденімен, дұшпанның әскерлері мен техникасын ойдағыдай барлап, соның нәтижесінде пайдалы болу мәліметтерін алып келгені үшін «ІІІ дәрежелі Данк» орденімен марапатталған. Степной майданында 25 рет жауынгерлік сапарға ұшып шығып, тапсырманы ойдағыдай орындағаны үшін 1-дәрежелі «Отан соғысы» орденімен марапатталған», - делінген [7, 96 б.].

Соғыс бітіп, бейбіт өмір басталғанда, Талғат Жақыпбекұлы 1956 жылға дейін КСРО Әскери-әуе күштерінде өз қызметін жалғастыра береді. 1956-1970 жылдары азаматтық авиацияда жұмыс істеді. 1968 жылы Мәскеу құрылыс-инженерлік институтын бітіріп, Қазақ КСР Мемлекеттік құрылыс комитетінің жүйесінде басшылық лауазымдарда қызмет етті.

КСРО 2-3-ші, 12-ші шақырылымындағы Жоғарғы Кеңесінің депутаты болды. Ұлы Отан соғысының мүгедектері мен жетім балаларға көмек беретін қайырымдылық қордың президенті болып жұмыс істеді.

Талғат Жақыпбекұлы Бигелдинов 2014 жылдың 10 қарашасында 93 жасына қараған шағында дүниеден өтті. Батырдың денесі Алматыдағы Кеңсай зиратына қойылды. Басына ескерткіш орнатылған, есімі жоғары оқу орындарына берілген. Талғат Бигелдинов туралы бірқатар фильм түсірілді. Солардың бірі, 2015 жылы Ұлы жеңістің 70 жылдығы мерекесінің қарсаңында авиация генерал-майоры Т. Бигелдинов туралы «Подняться в воздух!» атты деректі фильм түсіріліп, онда Ұлы Отан соғысына аттанған 19 жастағы Талғат Бигелдиновтың тағдыры туралы баяндайды. 1942 жылдан 1945 жылға дейін қан майданда талай қиындықтарды бастан кешіп, ерліктің мәңгі өшпес үлгілерін көрсеткен батырдың тағдыры ешкімді де бейжай қалдырмайды.

Талғат Бигелдинов өзінің ИЛ-2 шабуылдаушы ұшағымен Кавказ бен Украина жерін жаудан азат ету операцияларына қатысқан, алғашқылардың бірі болып Берлинді бомбылаған. Бұл ұшақты фашистер «Қара ажал» деп атаған [8, 93 б.]. Аты аңызға айналған ұшқыштың 1966 жылы жазған «Илдер шабуылдайды» атты кітабы фильмінің негізгі арқауына айналған.

Қорыта келе, 23 жасында Кеңес одағының екі мәрте батыры атағын иеленіп, соғыста небір көзсіз ерлік көрсеткен қыран қазақ қан майданнан аман-есен оралып, бейбіт өмірде еліміздің 1957-1970 жылдары азаматтық авиация саласын дамытуға көп үлесін қосты. Алматы, Ақмола, Арқалық, Қызылорда, Тараз сынды көптеген қалаларда аэропорт салу ісіне өлшеусіз үлес қосты. Батырдың тағы бір ерекшелігі, оның құрылыс-инженерлік саласындағы еңбегін де атап айтуға болады.

Кез келген мемлекеттің тарихы сол елдің, халықтың тәуелсіздік жолындағы саяси күресі тарихымен, өзектес келеді. Ал саяси күрестің нәтижелі болып, алға қойған мақсаттарын жүзеге асыруы оны жүзеге асырылуы сол кезеңнің нағыз батыр ұлдарының ерлік істерінде жатыр.

Қазақтың текті қыраны, жеті қат көкте жаумен қисапсыз жағаласқанда жүрегі әсте шайлығып көрмеген, ел бағына туған қаһарман ұланы Талғат Бигелдинов Кеңес Одағы батыры атағын екі мәрте алған қазақ халқының мақтанышы.

Талғат Бигелдинов тәрізді тұлғаның өмірі мен қызметіне дұрыс баға беру, тарихымыз үшін ғана емес, егемен Қазақстанның жас ұрпағын рухани және патриоттық тұрғыдан тәрбиелеу үшін аса қажет. Сондықтан да тарихи үрдістердің қай саласын қамтысаң да ғұмырнама жанрының өзіндік орны бар, әсіресе, рухани өмірден сөз қозғаған тұста, жеке шығармашылық бастама алдыңғы орынға қойылса, ол анағұрлым жемісті болмақ.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Советтер одағының қазақстандық батырлары: документтер мен материалдар жинағы. Бірінші кітап. – Алматы: Қазақстан біріккен мемлекеттік баспасы, 1945. – 322 б.
2. Төленқызы Р. Аспандағы 305 шайқас [Кеңес Одағының екі мәрте Батырының өзі жайлы сұхбаты] // Ана тілі. – №8, 1998. – 26 ақпан. – Б. 12-13.
3. Сүйінбай Т. Мен халқымды бейбіт өмірде де қорғаймын [Кеңес Одағының екі мәрте Батыры, ардагер ұшқыштың өзі туралы сұхбаты] // Егемен Қазақстан. – 1997. – 5 тамыз. – Б. 3.
4. Бақбергенов С. Талған Бигельдинов. – Алматы: Жазушы, 1965. – 20 б.
5. Алданазаров А. Участие казахстанцев в боях за освобождение Польши от немецко-фашистской оккупации (1944-1945 гг.). Автореф. дис. канд. ист. наук. – Алма-Ата, 1972. – 24 с.
6. Белан П.С. Казахстанцы в боях за свободу Украины и Молдавии (1941-1945 гг.). – Алматы. – 1984. – 176 с.
7. Қаупынбайұлы Т. Бауыржан батырға барғанда: эсселер, очерктер, әңгімелер. – Алматы: Толғанай Т, 2000. – 216 б.
8. Ер есімі – ел есінде. Мы помним, мы гордимся...: фотокнига / Сост. К. Бейсебаев. – Алматы: ТОО «Қайнар баспасы», 2015. – 344 с.

ӨОЖ 372.854

ХИМИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ

Тулубаев Н.Б., химия пәнінің мұғалімі, жаратылыстану ғылымдарының магистрі,
ФМБ Назарбаев зияткерлік мектебі, Қостанай қ.

E-mail: Tulubaev_N@kst.nis.edu.kz

Мақалада химияны оқытуда креативті ойлауды жаттықтыру туралы айтылады. Қазіргі химия сабақтарында қолдануға болатын тапсырмалардың нұсқалары келтірілген.

Тірек сөздер: креативтілік, креативті ойлау, сыни тұрғыдан ойлау.

В статье рассматривается креативное мышления при преподавании химии. Приведены варианты заданий на уроках химии.

Ключевые слова: креативность, креативное мышление, критическое мышление.

The article deals with creative thinking in teaching chemistry. Variants of tasks in chemistry lessons are given.

Key words: creativity, creative thinking, critical thinking.

Қазіргі таңдағы еліміздің білім беру жүйесінің негізгі мақсаты – әлімдік білім беру стандартына сәйкес өмір бойы білім алуға, өзін-өзі тәрбиелеуге, өзін-өзі дамытуға қабілетті, сыни тұрғыдан ойлай алатын шығармашыл, креативті тұлғаны тәрбиелеу болып табылады. Сондықтан қазіргі уақытта оқушылардың сабақ барысында оқушылардың креативті ойлауын дағдысын дамыту маңызды болып табылады. Ол үшін әрине, педагогикалық тәжірибесіне өзгерістер енгізе алатын, шығармашыл ойлайтын, өзінің кәсіби жетістіктеріне талдау жасай алатын, өзінің тәжірибесін жетілдіре алатын мұғалімдер қажет. Сонда ғана білім беру саласына қойылған мақсаттар мен қойылған мәселелерді тез әрі сапалы түрде шеше алуға, креативті тұлға қалыптасады. Осыған орай мектептің негізгі міндеті – оқушылардың бастапқы тұлғалық қалыптасуын қамтамасыз ету, оның қабілеттерін айқындау және дамыту. Бұл сатыда оқыту мен тәрбиелеу оқу іс-әрекетінің негізі мен іскерліктерін қалыптастыруға, оқу, жазу, есептеу, қарым – қатынас жасай алу және ынтымақтастықты сақтау тәжірибелерінің берік дағдыларын меңгертуге бағытталған [1, 271 б.].

Креативтілік дегеніміз - дәстүрлі немесе қабылданған ойлау үлгілерінен алшақтай отырып, жаңа нәрсе жасау мүмкіндігі. Креативті ойлаудың көмегімен біз жаңа идеялар тудырып, бұрынғыдан өзгеше әрекет ете аламыз және қиын жағдайлардан шығу жолдарын таба аламыз.

Креативті ойлау – бұл ерекше идеяларды тудыруға, ойлаудың дәстүрлік сызбасынан ауытқуға, мәселелік жағдайларды тез шешуге қабілеттілік; креативті шығармашылыққа қабілеттің дамуы үшін қажетті ойлаушылық және тұлғалық қасиеттердің жиынтығы.

Креативті ойлау дағдысы адамдарға қоршаған ортадағы жағдайды өзгертуде табысты нәтижелерге қол жеткізуге, әртүрлі қауіп-қатерлерге орай тиімді және сауатты әрекет етуге көмектеседі. Креативті ойлау қабілеті білім мен тәжірибеге негізделгендіктен, оқушы тұлғасын мақсатты түрде қалыптастыру нысаны бола алады [2, 231-235 б.].

Қазіргі қоғамға ерекше мәселелерді қоя алатын және шеше алатын ерекше, креативті ойлауы, кең көзқарасы бар тұлға қажет. Біздің елдегі балалардың дарындылық проблемасы мемлекеттік маңызға ие, сондықтан қазіргі кезде балалардың қабілетін дамытуға, мектептегі дарындылықты дамытуға жағдай жасауға бағытталған әртүрлі бағдарламаларға ерекше назар аударылып жатыр.

Креативті тапсырмалар оқушылардың шығармашылық тұлғалық қасиеттерін қалыптастыруды қамтамасыз етеді. Мұндай қасиеттерге мыналар жатады: болжам жасау қабілеті, қайшылықтарға сезімталдық, икемділік, қиял, жаңа нәрсені ойлап табу мүмкіндігі

және т. б. Оқушылардың білуге деген құштарлығы бар екендігі барлығы біледі: табиғатқа, адамдарға, қоғамдық құбылыстарға деген қызығушылық. Егер мұғалім жақын даму аймағында жұмыс жасаса, онда ойлауға деген қызығушылық тереңдей түседі. Бұл мектеп оқушыларының шығармашылық ойлауы мен танымдық белсенділігін дамытудың қажетті шарты.

Жаңартылған білім беру мазмұнының негізгі міндетінің бірі – креативті ойлайтын тұлға дамыту. Химия пәнінен сабақтарда креативтілікті дамыту оқылым тәсілдерін тиімді қолдану арқылы жүзеге асырылады.

Креативті ойлау сабағының құрылымы үш кезеңнен тұрады:

1. *Оқушылардың сабаққа деген қызығушылығын ояту* (ой қозғау). Бұл кезеңде мұғалім оқушылардың бұрыннан білетін білімдерін жаңа материалмен ұштастыра отырып, алдыңғы білімдерін еске түсіру үшін жағдай жасайды. Ал оқушы жаңа ұғымдарды, түсініктерді, өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырып, кеңейте түседі. Оқушы алдыңғы білімдерін еске түсіріп, сыныппен бөліседі, талқылайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны алдыңғы біліммен ұштастырады.

2. *Мағынаны таныту* (мағынаны ажырату) Бұл кезеңде мұғалім оқылып жатқан материалдың қажеттілігін түсіндіреді. Ал оқушы бұл кезеңде жаңа ақпаратпен танысып, тақырып бойынша жұмыс жасап, тапсырмалар орындайды. Оқушының өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады.

3. *Ой-толғаныс* (рефлексия, жаңа білім құрастырылады). Бұл кезеңде оқушы алған білімін қорытындылап, жаңа білімді бекіту. Оқушылар бұл кезеңде өздерінің шығармашылық, креативті ойлау қабілеттерін көрсете алады. Өз-өзіне және сыныптастарына сыни көзбен қарайды. Өз-өздерін бағалайды [3, 215-217 б.].

Қазіргі заманауи химия сабақтарында оқушылардың креативті ойлау дағдыларын қалыптастыру үшін келесідегідей тапсырмалар ұсынылады:

1. Суретке қарап азот оксидтерінің (NO_x) түзілу реакцияларын жазыңыздар:

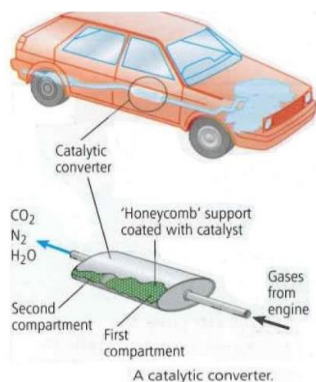

2. Азот оксидтері атмосфералық күкірт триоксидінің түзілуіне қалай қатысатынын түсіндіріңіз.

а. Химиялық реакция теңдеуін жазыңыз:

б. Жоғарыдағы процестегі азот (IV) оксидінің рөлін көрсетіңіз:

3. Қазіргі уақытта автокөліктердің, автобустардың қозғалтқыштарынан әр түрлі газдар бөлініп жатыр. Солардың бірі азот оксидтері болып табылады. Төмендегі суретті пайдалана отырып, болашақта қоршаған ортаны автокөлік қозғалтқыштарынан бөлінетін зиянды газдардан алдын алу жолын және қоршаған ортаны таза ұстау үшін идея ұсыныңыз.

Идея

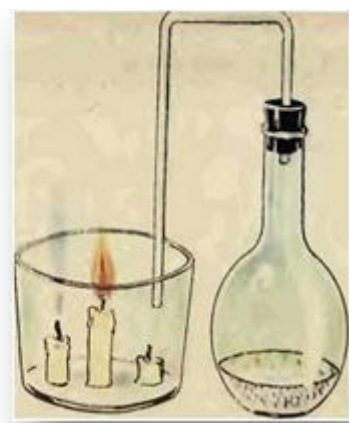
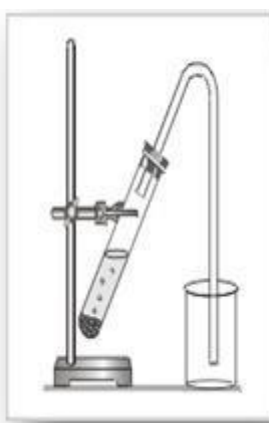
1. _____

2. _____

4. Суретті пайдаланып, азоттың айналымын сипаттаңыз және адам ағзасы мен жануарлардың ағзаларына түсу жолдарын, оның қайтадан ауаға таралу жолдарын сипаттаңыз.

5. Суретте газдардың алу әдістері көрсетілген.

а) Зертханада көмірқышқыл газының жиналғанын қалай анықтауға болады?

Реакция теңдеуін жазыңыз:

в) Зертханада сутегі газының жиналғанын қалай анықтауға болады?

Реакция теңдеуін жазыңыз:

с) Берілген төрт X, Y және Z ерітінділері төмендегі аниондардан құралған: хлорид Cl⁻, сульфат SO₄²⁻ және карбонат CO₃²⁻.

Берілген ионын анықтауға болады? Жауабыңызды дәлелдеңіз.

Ұсынылған тапсырмаларды орындауда оқушылар қаншалықты креативті екендігін анықтауға мүмкінді береді. Өйткені қазіргі уақытта автокөліктердің, автобустардың қозғалтқыштарынан әр түрлі газдар бөлініп жатыр. Солардың бірі азот оксидтері болып табылады. Азот газдары адам ағзасына түсіп әр түрлі ауруларға (пневмония, бронхит, астма және т.б.) алып келеді. Осыны болдырмау үшін оқушылар суретті пайдалана отырып, болашақта қоршаған ортаны автокөлік қозғалтқыштарынан бөлінетін зиянды газдардан алдын алу жолын және қоршаған ортаны таза ұстау үшін өз идеяларын ұсынады. Сабактың соңғы кезеңінің оқушылар бір-бірінің идеяларымен бөлісіп, ортаға салып, креативті ойлау дағдылары мен жоғары деңгейлерді талап ететін талдау, синтез дағдыларын жетілдіреді. Ұсынылған тапсырмалар оқушылардың жас ерекшеліктерін ескеріп, өмірмен байланыстырылып, сараланып құрастырылды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Абылкасымова А.Е., Рыжаков М.В., Шишов С.Е. Современные тенденции развития непрерывного педагогического образования. - Алматы: Атамұра, 2016. - 271с.
2. Авдеев Н.А., Денищева Л.О., Краснянская К. А., Михайлова А.М., Пинская М.А. Барлығына арналған креативтілік: XXI ғасырдың дағдыларын Ресей мектептерінің практикасына енгізу /білім беру мәселелері/ Креативность для каждого: внедрение развития навыков XXI века в практику российских школ // Вопросы образования. 2018. № 4.
3. Зиновкина М. М. Многоуровневое непрерывное креативное образование в школе // Концепт. – 2012. – № 9 (сентябрь). – ART 12116. – 1,0 п. л. – URL: <http://www.covenok.ru/koncept/2012/12116.htm>.

ӘОЖ 796

ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫНА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ

Үсен Ж.Т., Дене шынықтыру нұсқаушысы,
МКҚК №42 балабақшасы, Алматы облысы білім басқармасының
Талдықорған қаласы бойынша білім бөлімі» ММ

E-mail: zhan.saia-hockey@mail.ru

Аннотация: Дене тәрбиесі балалардың ақыл-ой, адамгершілік, еңбек және эстетикалық жағынан тәрбиелеу. Дене тәрбиесі сауықтырушы күші гигиеналық және әлеуметтік-тұрмыстық факторлар қолданылады.

Түйінді сөздер: дене тәрбиесі, салауатты өмір салты, ақыл-ой, адамгершілік және еңбек тәрбиесі.

Физическое воспитание воспитывает умственное, нравственное, трудовое и эстетическое состояние детей. Физкультурно-оздоровительная сила используются гигиенические и социально-бытовые факторы.

Ключевые слова: физическое воспитание, здоровый образ жизни, умственное, нравственное и трудовое воспитание.

Physical education educates children from the mental, moral, labor and aesthetic condition. Physical education health-improving forces hygienic and social-household factors are used.

Keywords: physical education, healthy lifestyle, mental, moral and labor education.

Бала денсаулығының мықты болып, қозғалыс, дене құрылысының дұрыс жетілуі мектеп жасына дейінгі кезеңде қалыптасады. Сондықтан, бала организмнің қызметін жетілдіру, қабілетін арттыру осы кездегі ең басты міндет болып табылады. Бұл міндеттерінің маңыздылығы мынада, организмнің қорғаныс қабілеті нашар қалыптасқан кішкентай балалар сыртқы ортаның қолайсыз әсерлеріне тез ұшырайды. Сондықтан сүйектің, буынның дұрыс әрі мерзімінде жетілуіне, бел омыртқаның физиологиялық иіндерінің қалыптасуына, табан дөңістерінің дұрыс жетілуіне айрықша мән беру керек. Бұлшықеттерді қатайту, жүрек қан тамыр жүйесінің жетілуіне, тыныс алудың тереңдігі мен ырғақтылығына, тыныс алуды қозғалыспен үйлестіруге мүмкіндік жасап, үнемі ықпал ету қажет. Сондай-ақ, баланың қозғалысын жетілдіру, қимылдық дағдыларын және дененің икемділігін, шапшаңдық, күштілік, төзімділік сияқты қасиеттерін қалыптастыруға тұрмыста және дене тәрбиесі сабақтарында қажетті жеке және қоғамдық гигиена дағдыларын дамытуға баса назар аударылады. Дене тәрбиесі балалардың ақыл-ой, адамгершілік, еңбек және эстетикалық жағынан тәрбиелеу жұмысын жүзеге асыруға боларына мүмкіндік тудырады. Балалар мекемелерінде дене тәрбиесінің сауықтырушы күші, гигиеналық және әлеуметтік – тұрмыстық факторлар қолданылады.

Жалпы топтарда ұйымдастырылған оқу қызметі ойын түрінде өткізіледі. Дене тәрбиесіне арналған «Екі сызықтың» арасымен тепе-теңдікті сақтап жүру деп аталатын ойын-сабақтың мақсаты: балаларды бірінің артынан бірі түзу жүре білуге үйрету, олардың сұлу да сымбатты болып өсуіне, жаттығуларды дұрыс өз мәнінде жасалуына көңіл аудару. Бұған дене шынықтыру сабағында қолданылатын жіптер, аюдың ойыншығы, түрлі-түсті қағаздан жасалған таяқшалар, доп пайдаланылады.

Сәбилерге көрсету, айту, түсіндіру сияқты әдістемелік тәсілдер қолданылады. Сабаққа алдын-ала дайындық кезінде көңілді ән ырғағымен дамыту жаттығуларын жасау, шеңбер бойымен жүру, жедел жүру, баяу жүру, баяу жүгіру, демалып, дем шығару әдістері іске асырылады. Сондай-ақ шеңбер жасап жүріп жануарлардың жүрісін салып жүреді.

Дене жаттығуы – дене тәрбиесінің негізгі және ерекше даму құралы, ол педагогтың арнайы іріктеп алған, әдістемелік дұрыс ұйымдастырылған және басқаруға болатын қозғалыс пен қозғалыс қызметінің күрделі түрлерін қамтиды.

Дене жаттығуы еркіндік сипаттағы белсенді қимыл әрекеттеріне негізделген. Дене жаттығуы баланың жан-жақты жетілуіне ықпал етеді. Дене тәрбиесінің негізгі мазмұны денені жаттықтыру болып табылады. Ол мынадай түрлерге бөлінеді:

- Таңертеңгілік жаттығу;
- Қимыл-қозғалыс ойындары және спорт ойындарының элементтері бар ойындар;
- Спорттық жаттығулар;
- Қарапайым туризм.

Балабақшадағы дене тәрбиесін ұйымдастыру түрлері:

• Күн тәртібі бойынша сауықтыру шаралары (таңертеңгілік жаттығу, қимыл-қозғалыс ойындары, серуендегі спорттық жаттығулар, сергіту сәттері, спорттық мерекелер, ойын сауықтар).

- Балалардың өз беттерінше қозғалу қызметі.

Жоғарыда аталған жұмыс түрлері бір-бірімен байланысты әрі жинақтала келіп, белгілі бір қозғалыс тәртібін құрайды. Дене шынықтыру балалардың денсаулығын сақтап, нығайтады. Дене мүсінінің сұлулығын қалыптастырып, қимыл-қозғалыс қабілетінің белсенділігін арттырады.

Балалардың қимылын, ептілік және батылдығын дамыту үшін доптың, секіріп ойнайтын жіптің, шеңбердің лақтыру сақиналасының, сүйреуіш арбаның және басқа да құралдар мен ойыншықтардың маңызы зор. Бұл құралдар балалар өз бетімен жеке ойнаған кезде де пайдаланылады. Көп қозғалмайтын балаларға ерекше көңіл аударып, оларды жалпы ойындарға үнемі баулып отыру қажет. Мұндай балалардың серуен кезінде құрдастарының көңілді, қызғылықты ойындарына мүлде қатысқысы келмей бос отырып қалатыны байқауға болады.

Бір-бірімізге әрдайым сау-саламат болыңыз деп шын жүректен тілек айтып жүреміз. Әйтседе, өз денсаулығымызға ғана емес балаларымыздың денсаулығына да ықтиятпен қарамайтын кезіміз көп. Ал, денсаулық үшін ең маңызды нәрсе дене шынықтыру екенін көбіміз әбден жақсы білеміз ғой. Адамның әртүрлі сырқатқа шалдығуына жұқпалы індеттер ғана емес, көбіне қыс пен көктемгі, күзгі құбылмалы ауа райының да әсері аз болмайды, мұндай маусым ауысарда ағзаның биологиялық ырғағы да күрделі өзгерістерге ұшырайды. Тек дене тәрбиесін дұрыс ұйымдастырып, шынықтыру арқасында ғана бала дендаулығы шыңдалып, жетіле бермек.

Баланы ширатып, саулығын шынықтыру қайсыбір тәсілері мен әдістері жайында бұдан бұрынырақта да азынаулық айтқан болатынбыз. Егер сол ақыл-кеңестерді ұдайы, жүйелі түрде іске асырып жүрген болсаңыз ендігі жерде баланы одан сайын шынықтырып, шыңдау сөйтіп денсаулығын мықтау міндеті алда тұр.

Ересек адамдардың шынығу тәсілдерін бұғанасы қатаймаған балаға қолдана беруге болмайды. Баланы шынықтыру жолын қарастырғанда, ең әуелі, оның денсаулық күйін, ерекшеліктерін, мінезі мен қасиетін ескеру қажет болады.

Тәжірибелерге қарағанда, шынығу дегенді белгілі бір мезгілдерге қилы-қилы шынығу жаттығуларын жасаумен шектеп, тәуліктің басқа уақыттарында шынығудың ұйқы, тамақтану, дем алу секілді өзге де режимдерді жүйелі түрде орындауды ескермейтін болсақ – онда бала денсаулығына мұның пайдасы екіталай нәрсе болмақ.

Күнделікті дағдылы тірлік барысында күн кестесінің барлық жүйесі мен тәртібін мүлтіксіз орындай жүріп, сонымен қатар арнаулы жаттығулар жасап, шынығу дағдыға айналуы керек. Егерде сіздің балаңыз балабақшаға барып жүрген болса, оның үйдегі күн кестесі сол балабақша күн кестесіне үйлес келгені жөн.

Ғалымдар мынадай қызғылықты жайды анықтаған: балабақшаның 25 бала мен 2 ересек адам бар бөлмесінде есік пен терезе желдеткіші жабық тұрған жағдайында бас-аяғы бір сағаттің ішінде бөлмедегі ауаның химиялық және бактериялық құрамының шоғырлану мөлшері ең ауыр шегіне жететін көрінеді. Егерде сіз өз пәтеріңізде де желдеткішті яки терезені ашпайтын болсаңыз, тап осындай жағдай болатыны күмәнсіз. Сондықтан үй ауасы желдету арқылы мұқият тазартылып тұруы қажет. Терезеге дәке желімдеп бітеп тастау да дұрыс болмайды, өйткені мұндай жағдайға үйдің ауасы бактерия қоспалардан тиісінше тазармайды да, желдеткеніңіз зая кетеді.

Көп ретте біз мынадай көрініске тап бола береміз, бүлдіршін бөбек төсектен яки диваннан жалаңаяқ қарғып түсіп, ойыншықты аударып төңкеріп, ойнауға кірісе бастайды, сол кезде үйдегі ересектер жалма-жан өре түрегелісіп, «Әй, аяғыңа шұлығыңды ки, қане» деп тап береді. Бұл тіптен жөн емес. Баланың бойына тән табиғи талабы мен қызығынан айырмау, тимау керек. Қыстыгүні ғана емес, жазда да үйдің едені салқындау болады, ал баланың бойы үйреніп, шыныға беруіне пайдасы бар, ал егерде балақай аяғын суық сумен жуып қана қоймай үсті-басына, суық су құйып, жуынуға бой үйретсе, бұл да оның шынығып, шыңдалуына үлкен себеп болмақ.

Жалаңаяқ жүрігудің пайдасы бар, өте-мөте кедір-бұдыр жер басып жүру оның үстіне баланың табан етінің үйкеліске түсіп, ширығуына әбден тиімді деп біліңіз.

Баланың қаз табан болып қалмауы үшін әрі шынығып-ширауына резіңке кілемше үстінде бір орында тұрып аяғымен «таптауын», жаздығүні болса жер басып жалаңаяқ жүруін ескеріңіз. Бірақ та, зорлап істетпеңіз, онда пайдасы болмайды. Ал, баланы әуелі шұлығын киіп жүрген кезінде жүргізесіз бе, әлде бірден жалаңаяқ қоя бересіз бе, оны өз ырқыңыз жасатасыз. Бұл арада баланың жасын, денсаулық жайын, қандай жай-күйде өсіп келе жатқанын, оның денесі қаншалық шыныққан-шынықпағанын, мінез-құлқы мен көңіл-күйін де ескергеніңіз жөн.

Бұлшықеттер неғұрлым қимылға көшкен сайын адам бойының қызынуы оншақты мәрте еселеп күшейетіні мәлім, сондықтан неғұрлым қатты қимылдаса, киімі соғұрлым жеңіл болу керек.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. А.А. Бишаева «Академия» Баспа орталығы, «ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ» 2017ж.;
2. Қ. Мамырқұлов, Ж. Бейсмаков «Тараз университеті» баспасы, «Басты байлық денсаулық, арнайы дене-шынықтыру жаттығулары» 2018 ж.;
3. Г.П. Маковецкая, Т.Н. Васильченко, О.И. Меркель Алматыкітап баспасы, «ДЕНЕ ТӘРБИЕСІ» 2011 ж..

ӘОЖ 541.124

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ МЕН ФИЗИКА ПӘНІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ

Чалматаева М.Б., ғылыми-педагогикалық бағыт,
физика білім беру бағдарламасының 2 курс магистранты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: Chalmataeva_97@mail.ru

Мақалада жалпы білім беретін орта мектептерде білім алатын мүмкіндігі шектеулі оқушылар мен дамуында ауытқушылығы жоқ оқушыларға физика пәнін оқытуда туындайтын проблемалар туралы қарастырылған. Сондай-ақ, ол проблемалардан шығу жолдары да көрсетілген. Қазіргі уақытта мүмкіндіктері шектеулі балалар мен дамуында ауытқушылығы жоқ балалардың көпшілігі білім алу барысында, яғни физика пәнін оқу барысында үлкен қиындықтарды бастан кешіп жатады. Мақалада мұндай қиындықтан шығу жолдарындағы дефектологтардың атқаратын қызметтері жайлы көрсетілген. Дефектолог пен физика пәнінің мұғалімдері атқаратын қызметтерінің ерекшеліктері де толықтай қарастырылған.

Тірек сөздер: дефектолог, мүмкіндігі шектеулі балалар, білім беру, инклюзивті білім беру, физика.

В статье рассмотрены проблемы, возникающие при изучении физики в общеобразовательных школах учащимися с ограниченными возможностями здоровья и учащимися без отклонений в развитии. А также указывает пути выхода из проблемы. В настоящее время большинство детей с ограниченными возможностями и детей не имеющих отклонений в развитии, испытывают большие трудности в процессе обучения, то есть в процессе изучения физики. В статье рассказывается о функциях, которые выполняют дефектологи на путях выхода из такой трудности. Также подробно рассмотрены особенности деятельности учителя физики и дефектолога.

Ключевые слова: дефектолог, дети с ограниченными возможностями, образование, Инклюзивное образование, физика.

The article deals with the problems that arise in the study of physics in general education schools by students with disabilities and students without developmental disabilities. And also indicates ways out of the problem. Currently, most children with disabilities and children without developmental disabilities experience great difficulties in the learning process, that is, in the process of studying physics. The article describes the functions that defectologists perform on the way out of such a difficulty. The features of the activity of a physics teacher and a defectologist are also considered in detail.

Key words: defectologist, children with disabilities, education, Inclusive education, physics.

2016-2019 жылдарға арналған ҚР білім беруді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында мектепте инклюзивті білім беру жүйесін жетілдірудің басты міндеттерінің бірі болып тіркелді. Мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беру еліміздің алдыға қойған негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. ҚР заңнамасында білім беру саласындағы негізгі халықаралық құжаттарға сәйкес мүмкіндіктері шектеулі балалар үшін білім алуға тең құқықтар қағидаты еңгізілді [1]. Осы қағидаттарға байланысты инклюзивті білім беру кезінде физика жеке пән ретінде келесі ерекшеліктерге ие болды: эксперименттік негізге, теориялық ойлауға және арнайы терминологиялық аппаратқа сүйенуге. Осылайша, 7-9 сыныптарда "оқушы-физиктің" негізгі пәндік біліктіліктерін келесідей қалыптастырды:

- 1) эксперименттік және зерттеу жұмыстарын орындау;
- 2) физикалық есептерді шешу барысында интеллектуалды операцияларды қалыптастыру үшін - танысу, түсіну, қолдану, талдау, синтездеу, бағалау;
- 3) физикалық терминдерді меңгере білулері.

Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың жалпы білім беру бағдарламасы бойынша физика пәнін игерулері үшін ерекше жағдайлар жасалуы керек. Біріншіден, біз оқыту тәсілдерін даралау туралы, оқытуды ұйымдастырудың шарттарын талдауымыз керек, сол арқылы тапсырмаларды орындаудың жеке формалары мен нәтижелерін бағалаудағы сапалы тәсілдерін қарастырамыз.

Соңғы жылдары білім беру жүйесі жаңартылып, қоғамның мүмкіндігі шектеулі балаларға деген қарым-қатынастары мен оларды болашақта оқыту мен тәрбиелеуді ұйымдастыру шарттарының мәселелері заңды түрде қарастырылды. Қазіргі таңда мектептерде оқытылатын физика пәнінің басты проблемасы болып отырған мәселе, ол теориялық заңдылықтарды қолдана білу жалпы орта білім беретін оқу орындарының оқушылары мен мүмкіндігі шектеулі балаларды оқыту барысында олардың деңгейіне қойылатын мемлекеттік стандартты талаптарының бірі болып саналады. Сонымен қатар, проблемаларды шешу барысында оқушылардың теориялық материалдарды меңгеру сапасы бақылаудың әмбебап құралы ретінде қарастырылып отыр. Оқушылар тапсырманы дұрыс орындау тізбегін құруды білмейтін болса, онда олар тапсырманы дұрыс орындаудың тізбегін білген жағдайда ғана физикалық құбылыстар мен заңдылықтарды, берілген тапсырмалардың шарттары мен оларға қажетті формулаларды дұрыс қолданып, физикалық шамаларды дұрыс жаза отырып, берілген тапсырманы қатесіз орындай алады. Берілген тапсырманы толық түсінбегендік, есептің шарты мен оған қолданылатын формулаларды қате жазуға әкеліп соғады. Кейбір оқушылар қажетті физикалық шамалардың орнына дұрыс емес физикалық шамаларды жазып қояды, сөйтіп есептің жауабын қате шығарады. Осыған байланысты, жалпы білім беру бағдарламасындағы инклюзивті білім беруді іске асыру үшін қажетті өзгерістер мен жағдайлар қамтылуда, атап айтар болсақ: әрбір жеке оқушының даралығын анықтау және әрбір баланың ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру. Педагогтар оқытудың тиімді нысандарын, модельдерін, тәсілдерін, шарттарын құрастырады. Сол арқылы мүмкіндіктері шектеулі оқушылардың оқу белсенділігін дамыту проблемасы, оқытудың маңызды элементтерін ұғынуды талап етеді. Теориялық талдау, педагогикалық тәжірибе арқылы білім беруде психологиялық-педагогикалық жағдай жасай отырып, мүмкіндігі шектеулі балалардың белсенділігін арттыру арқылы, өзін оқу

қызметінің негізгі субъектісі ретінде сезініп, өздерін толыққанды көрсете алуларына мүмкіндік береді [2].

Қазірге кезде оқу процесінде алгоритмді қолдану жаңалық емес. Әдістемелік әдебиеттердің кейбір басылымдарында есептерді шешудің дайын алгоритмдері бар. Бірақ оларды қолдану оң нәтиже бермейді. Балалар мен мүмкіндігі шектеулі балалардың ерекшеліктерін ескере отырып, проблемаларды шешудің қолданыстағы алгоритмін бейімдеу қажеттілігі туындайды. Бұл алгоритмнің шартты түрде сандық есептерді шешудің негізгі төрт процесін бөліктерге жіктеп қарастырсақ болады:

- берілген тапсырманы оқу және шарттарды талдау;
- шарттардың қысқаша жазбасы және өлшем бірліктерін СИ жүйесіне аудару;
- мәселені жалпы түрде шешу;
- сандық мәндерді жұмыс формуласына ауыстыру арқылы қажетті шаманы есептеу.

Қандай да бір формуланы алып, жоғарыда көрсетілген сандық есептерді шешудің алгоритміне мысал келтірсек болады:

I. Берілген тапсырманы оқу және шарттарды талдау;

1. Берілген тапсырманың шартын мұқият оқып шыққаннан кейін төменде көрсетілген шарттарды орындау керек:

а) тапсырмада қандай физикалық дене туралы айтылды;

б) берілген тапсырмада қандай жағдайда сипатталады: мысалы, дененің сипаттамасы немесе онымен жүретін процесс туралы ;

в) егер берілген тапсырмада қандай да бір процесс сипатталатын болса, онда оны қандай физикалық құбылысқа жатқызуға болатынын анықтау керек.

2. Берілген тапсырмадан физикалық шамаларды білдіретін сөздерді табыңыз.

3. Тапсырма шартында сипатталған жағдайға қатысты қандай физикалық заңдар дұрыс екенін анықтаңыз.

II. Шарттардың қысқаша жазбасы және өлшем бірліктерін СИ жүйесіне аудару.

1. Белгіленген мәндер қандай әріптермен белгіленетінін есіңізде сақтаңыз.

2. Қандай шамалар белгілі және қайсысын есептеп шығару керек екенін анықтаңыз.

3. Әр мәнді қажетті әріппен белгілеп, префикстарды ашып жазу керек.

III. Мәселені жалпы түрде шешу.

1. Берілген тапсырмада қандай құбылыс немесе дене сипаттамасы сипатталғанын жазыңыз.

2. Қажет болса, суретін салыңыз.

3. Белгісіз шаманы есептеуге қажет формуланы жазыңыз.

4. Егер дайын формула болмаса:

а) белгісіз шаманы қамтитын формуланы жазыңыз;

5. Формуладағы барлық шамалардың белгілі екенін тексеріңіз. Белгісіз болса формаланы түрлендіру арқылы, белгісіз шамаларды анықтап алыңыз.

6. Егер қажетті шамалардың барлығы белгілі болса, онда дайын, қорытылған формуланы қолдану арқылы есептің белгісіз шамасын есептеп шығаруға болады.

Мәселені шешу осындай тармақтармен ерекшеленеді [3]. Мидың интегративті белсенділігінің жеткіліксіздігіне байланысты дамуында ауытқушылығы бар балаларға ерекше ұсынылған заттар мен қажетті ақпаратты тану қиынға соғады. Дамудың осы ерекшелігін ескере отырып, алгоритмді дәл осы бағытта бейімдеуге болады. Алгоритмнің тармағы көп болған сайын, балалар не істеп жатқанын түсіне алмайды. Сол себепті бұл қызмет аясында әр бөлім қадамдық нұсқаулықтардың көмегімен нақтылануы қажет.

Қазіргі уақытта мүмкіндіктері шектеулі балалардың көпшілігі білім алу барысында, яғни физика пәнін оқу барысында үлкен қиындықтарды бастан кешіп жатады. Мұндай жағдайда, білім беру ұйымдарындағы дефектологтардың рөлі ерекше. Дефектолог қызметінде кездесетін қиындықтар өте көп. Мысалы, дефектолог мамандығы физика пәнінің мұғаліміне қарағанда тұрақты мамандандырылған көмекті және арнайы жағдайларды талап

ететін балаларды оқыту және тәрбиелеуде бірнеше қиындықтарды бастан кешеді. Мұндай қиыншылықтарды шешу үшін, дефектолог мынандай мақсаттарды ұстануы керек: мүмкіндігі шектеулі балаларды мектеп ортасына және балалармен араласуларына бейімдеу керек, сондай-ақ, жалпы білім беретін мектеп жағдайында оқытуда қиындықтарға тап болған оқушыларға уақытында көмек көрсетуді қамтамасыз етілуі керек [4].

Мүмкіндігі шектеулі оқушылардың қалыпты дамып келе жатқан құрдастарының ортасында оқыту, олардың қарым-қатынас тәжірибесін арттырады, тұлғааралық өзара іс-қимыл дағдыларын қалыптастырады және жалпы балалардың бейімделу мүмкіндіктерін арттырады. Баланың өмірге бейімделуі және қоғамда өз орнын табуы үшін оған белгілі бір білім, білік және дағдылар қажет. Әр баланың білім алуға құқығы бар. Әр бала балабақшаға, содан кейін мектепке барғысы келеді, бірақ бүгінгі таңда кейбір балалардың мұндай мүмкіндігі жоқ. Инклюзивті білім беру – әр балаға қажетті білім алуларына толықтай мүмкіндік беретін жол екеніне сенімім мол. Бүгінгі таңда біз үкіметтің, ата-аналар мен білім беру мекемелерінің бірлескен күш-жігерімен инклюзивті білім беру бағытында алғашқы қадам жасап отырмыз [5]. Осы қадам арқылы, мүмкіндігі шектеулі балалардың болашағын жарқын, әрі жарық ету арқылы үміт сыйлағымыз келеді. Әрбір мүмкіндігі шектеулі балаларға үміт сыйлау арқылы, еліміздегі мүмкіндігі шектеулі балалардың сапалы, тегін білім алуларына жағдай жасай отырып, ел үмітін ақтар азамат пен азаматшаларымыздың болашағын жарқын ететінімізге сеніміміз мол.

ӘДЕБИЕТТЕР :

1. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 7 желтоқсандағы №118 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасын дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы
2. Беленок И.Л., Мишина Ю.Д. Развитие общих способностей личности.- Новосибирск: Издательство: НГУ, 2005.
3. Павлова М.В. Использование алгоритма при решении задач по физике/ Фестиваль «Открытый урок».
4. Королева Ю.А. жалпы білім беру ұйымдарының педагогтарына инклюзивті білім беруге қатынасы / концепт.-2016.т. 20 - с. 77-80
5. Мовкибаева А. Денисова. Оралканова и. А. инклюзивті білім беру. Алматы.- 2014.200

**ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ
ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕРІ**

**ИННОВАЦИОННЫЕ ПОИСКИ
МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ**

**INNOVATIVE SEARCHES
OF YOUNG SCIENTISTS**

ӘОЖ 81.23

АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘДІЛЕТ КОНЦЕПТІСІ

Алтай А.А., «Қазақ тілі мен әдебиеті» мамандығының 4 курс студенті,

Ғылыми жетекшісі: PhD А.Рахимова

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: altai.aidyn@bk.ru

Мақалада Абай шығармашылығындағы «әділет» концептісінің бейнесі, ақын танымындағы концептінің орны және оның ерекшеліктері қарастырылған

Тірек сөздер: концепт, «әділет» концептісі, микроконцепт, макроконцепт, жеке тұлғалық концептілер, жалпы ұлттық концептілер, ұғым, таным

В статье рассматривается концепт «справедливость» в творчестве Абая, место концепта в познании поэта и его особенности

Ключевые слова: концепт, концепт «справедливость», микроконцепт, макроконцепт, общенациональные концепты, понятие, познание

The article deals with the concept of «justice» in the work of Abai, the place of the concept in the poet's knowledge and its features

Keywords: concept, concept «justice», microconcept, macroconcept, national concepts, ideas, cognition

Концепт-бүгінгі таңда әлем лингвистикасының басты зерттеу объектісінің бірі. Күрделі түсінік жайлы қалыптасқан анықтамалар өте көп. Алайда, ең басты тұжырым ол кез келген концептінің халықтың мәдениеті, танымы және көзқарасымен терең байланысты болып отыруы. Концептілердің ұғымға қарағанда мағыналық ауқымы әлдеқайда кең. Сонымен қатар, концептілерді бірнеше түрлерге бөліп қарастыруға болады. Мәселен, орыс ғалымы В.А.Маслова концептілерді жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпы ұлттық концептілер деп жіктейді [1, 12 б.]. Біз бұл пікірді нақты систематика деп пайымдаймыз. Біздің ойымызша, концептілер жеке тұлғалық болып қалыптасып, уақыт өте келе қоғамдық санаға әсер етіп жалпы ұлттық концептілерге айналады. Әсіресе жазушы, ақындардың шығармашылығынан көрініс тапқан концептілер кейіннен жалпы қоғамдық терең түсініктерге айналады. Оған мысал ретінде Абай Құнанбайұлының шығармашылығын келтіруге болады. «Абай-дайын тұрған әдеби тілді пайдаланған қатардағы қаламгер емес. Абай- сол әдеби тілдің даму жолындағы жаңа дәуірін бастаушы, сапалық жаңа типінің іргетасын қалаушы адам», [2, 106.] - деген Рәбиға Сыздықтың ойы жоғарыдағы пайымымызға анық дәлел. Абай қазақ әдебиетіне жаңа леп әкелсе, демек ол өзінің осы бір жаңашылдығымен өз дәуіріне де, кейінгі уақытқа да зор өзгерістер енгізді. Өз мұрасы арқылы талайлардың түсінігіне әсер етті. Яғни, ақынның өзіне тән жекетұлғалық концептілері уақыт өте жалпы ұлттық концептілерге айналуы әбден орынды. Ұлы ақынның мұраларының басым көпшілігі терең, тағылымды пәлсафалық ойларға толы. «Абайды қазақ баласы тегіс танып білуі керек... Абай сөздері дүниеда қалғаны-қазаққа зор бақ» [3, 301б.] - деген Ахмет Байтұрсыновтың пікірі ақын мұрасының маңыздылығын дәйектеп тұр. Біздің зерттеу жұмысымызға, ақынның атақты «үш сүюінің» бірі болған «әділет» концептісі алынды. Әділет ұғымы ақынның өмірлік басты құндылықтарының ең негізгісі болды. Абай өз шығармашылығында осы бір сан катпарлы түсінікті тереңірек ашып, жаңа сипатта қолданды.

Абай шығармаларының мәні мен мазмұны сан түрлі. Қарастырылған «әділет» концептісі де бір емес, сан алуан сипатта көрініс тауып отырған. Абай өлеңдері мен қара сөздерінде «әділет» түсінігін қоғамдық жағдайда қарастырса, енді бірде оны жеке адамға қатысты түсінік ретінде

қарастырады. Әсіресе, ұлы ақын концептіні діни мазмұнда кеңінен ашып зерделейді. «Әділет» концептісінің діни категориясын кең ауқымда тек Абай Құнанбайұлы қарастырды деп толыққанды айта аламыз. Концептіні адам болмысы мен қасиетінің айнамас бөлшегі деп түсінген тұлға әділет ұғымын өзінің басты ұстанымы қылып алған. Тап осы себептен де, «әділет» концептісін Абайдың ең басты құндылығы деп пайымдаймыз. Ол ойымызды жоғарыда атап кеткен ақынның атақты «үш сүюі» дәйектейді. «Үш сүю» көптеген зерттеушілердің ойынша Абайдың ізгі құндылықтарының жүйесі, ұлы ақынның үш негізгі принципі. Ал, зерттеуіміздегі «әділет» концептісі осы үш негізгі құндылықтардың ең негізгісі.

*«Махаббат пен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті,
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және сүй хақ жолы деп әділетті»*

(«Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңі)

Алғашқы екі сүюінде Абай пенденің жаратушысын сүюі және әрбір адамды бауырша сүюдің маңыздылығын көрсетсе. Үшінші сүюінде әділетке назар аударады. Оны мына дүниенің негізгі заңдылығы етіп, кемелдікке жетудің кілті етіп көрсетеді. Яғни, біздің пікірімізше «әділет» Абайдың өмірлік кредосы. Ақын шығармашылығының ірге тасы, негізі бөлшегі. Абайға тән «әділет» түсінігін қарастыру арқылы біз ақын шығармашылығының жаңа арнасын көруге мүмкіндік аламыз. Ұлы ақынның «әділет» түсінігі жайлы көзқарастары, өлеңдері мен қара сөздерінен көрініс тапты. Әрі, концептілер адамның жеке тәжірибиесіне де байланысты қалыптасатынын ескерсек, Абай мұраларындағы «әділет» концептісінің сипаттары сол дәуірдегі тарихи шындыққа байланысты қалыптасты дей аламыз. Сол арқылы Абай шығармашылығында сан түрлі сипатқа ие болған «әділет» концептісі ақын ғұмыр кешкен заман мен ортаның танымынан мол ақпарат береді.

Әділет-түпкі шындық. Абай Құнанбайұлының әлем және ақиқат турасындағы пайымдары сан қырлы. Көзқарастарының ішінде әсіресе, мұсылмандық пен дұрыс өмір сүру арқылы кемелдікке жету туралы ойлары ерекше. Өз шығармаларында о дүние турасында Абай өте көп толғанады. Мысалы: *«Адам баласынан махшарда сұрау алатұғын қылып жаратқандығында һәм гаделет, һәм махаббат бар» (38-қара сөз)*. Бұл контекстен ақынның ақиқат өмір турасындағы негізгі ойының толыққанды ашылып тұрғанын байқаймыз. Негізі түсінік бойынша, адам баласы мына дүниеден кейін, өз өміріндегі істері үшін міндетті түрде жауапқа тартылады. Демек, Абайдың пайымынша мақшардың бары-ақиқат, ал адам баласының әр шаруасы үшін түптің түбінде жауап беруі-шындық. Өз кезегінде ақын меңзеп отырған сұрақ-жауап тұтастай әділеттілік жағдайында өткізіледі. Біздің ойымызша, контекст адамның мақшар алаңына жетуі және есеп беруі орын алатын жағдай екеніне меңзейді. Яғни, ол түптің түбінде орын алады. Адам ақыр соңында әділет сотына тартылады. Абай, өзінің осы бір пайымында әділеттің түпкілікті орнайтындығын терең оймен білдіріп тұр.

Әділет-мәңгі құндылық. Айтып кеткеніміздей, ұлы ақынның жеке шығармашылығында адамның рухани қалыптасуы мен арғы дүниедегі өміріне зор көңіл бөлінген. Абайдың мәңгілік құндылықтар жайлы ойлары өз кезегінде оның әлем туралы көрінісіне де әсер етті. Оның адамның екінші өмірі жайлы тұжырымдары әділет түсінігімен де терең байланысты. Мәселен:

*«Әділеттік, арлылық, махаббат пен -
Үй жолдасың қабірден әрі өткенде»*

Шығармасында ойшыл тағы бір мәрте ақиқат өмір туралы мәселені қозғайды. Осы екі жолда, әділеттілік түсінігі басым мәнге ие. Нақтырақ айтар болсақ, Абай адамның бойында болуы тиіс негізгі үш қасиетті анықтап, көрсетіп тұр. Сонымен қатар, ол қасиеттердің өміршеңдігі ақын ойынша, мына өмірмен шектеліп қалмайды. Әділеттік, арлылық, махаббат адамның өмір жолы таусылғасын да өз бағасын жоймай, ақиқат өмірде де сақталып қалатынын ақын анық дәйектеп тұр. Былайша айтсақ, осы үш құндылық адам бойынан еш уақытта жойылмайды. Адам ғұмырының тоқтауының өзі осы ізгі қасиеттердің

жоғалуына себепкер бола алмайды. Егер адам асқақ құндылықтарға ие болса және оны сақтай алса, ол құндылықтар мәңгіге айналады, жойылмайды. Солайша, Абай атаған мәңгі құндылықтардың бірі «әділет» түсінігі болып отыр. Ол өзінің мәңгілігін сақтап қалады. Өзіне ие адамның ажырамас субъективті қасиетінің бірі болып қала береді.

Әділет-кемелдік жолы. Діни философия ақын шығармашылығының іргелі бөлшегі болып табылады. Өз туындыларында тарихи тұлға жоғары құндылықтарға ие болу мәселесін басты орынға қояды. Айта кететіні, Абай ілімі бойынша адам өмірінің басты мақсаты Түп Иеге қайту. Бұл мақсат өз кезегінде «үш сүюмен» өте тығыз байланысты. «Алланың өзі де рас, сөзі де рас» өлеңі Абайдың өмірді дұрыс сүріп өтуге арналған нақты формула деп ойлаймыз. Туындының негізгі мәнінен «әділет» концептісінің негізгі принциптерін кеңінен байқауға болады. Жалпы, шығарманың негізгі идеясы ізгілік түсінігіне құрылған.

*«Махаббатпен жаратқан адамзатты,
Сен де сүй ол Алланы жаннан тәтті.
Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп,
Және хақ жолы осы деп әділетті»*

Өлеңнің осы шумағы біздің пайымымызша негізі мәнді қамтып тұр. Негізінде, өлең әділетті болу, әділетті өмір сүру сынды тұжырымдамаларды қамтиды. Туынды толықтай «әділет» принципіне негізделді деген қорытындымызға осы себеп. Ал біз мысал ретінде алып отырған контекстте Абай «әділет» принципіне тағы бір мән үстеп тұр. Біздің пайымымызша, ақын өзінің осы өлеңінде адамның өмірлік мақсатына жетудің кілті ретінде әділетті көріп отыр. Негізгі идеясында, Абай адамзатқа тән ең негізгі, асыл қасиеттердің әділетке негізделетінін, әділет жолымен жүру арқылы адам кемелдікке қол жеткізетінін меңзеп тұр.

Әділет-қоғам. «Әділет» жалпы қоғамдық құбылыс болып табылады. Оны суреттеуде әр қаламгер өзінше жаңа идеяларға немесе стереотиптерге жүгінеді. Алайда, автордың суреттеуімен ғана концепт жайлы түсініктер таусылмайды. Жалпы, қоғамға ортақ басты ұғымдар бар. Олар маңызды халықтық түсініктер болып қала береді. Бірақ, әр қаламгерден әртүрлі сипаттама мен образдарға, бағаға ие болады. «Әділет» ұғымы да ұлы ойшыл тарапынан жаңаша түсініктерге кенелді. Абай Құнанбайұлы «әділетті» қоғамдық аса маңызды құбылыс ретінде көрсете келе, жаңаша анықтамалар берді.

*«Көптің бәрін көп деме, көп те бөлек,
Көп ит жеңіп көк итті күнде жемек.
Ғадәлет пен мархамат— көп азығы,
Қайда көрсең, болып бақ соған көмек»*

(«Көк тұман — алдыңдағы келер заман»)

Тұлға, әділетті көптің азығы дейді. Яғни, қоғамға тән, көпке ортақ үлкен ұғым ретінде мойындайды. Оны қоғамға күш беретін құдыретпен шендестіріп, махаббатпен қатар қояды. Осылайша, Абайдың «әділет» концептісі адамзат қоғамының асыл бірлігінің біріне айналды. Ол жеке адамға тән бір сипатты құбылыс қана болып қалмай, барлығына ортақ, жалпы әлеуметтік жағдайдың бірі ретіндегі жаңаша сипатқа ие болады. Сонымен қатар, ақын «қайда көрсең, болып бақ соған көмек»- деп әділеттің көмекті қажет ететінін көрсетеді. Бұл өз кезегінде, «әділет» концептісін қоғамдық, әлсіз фактор ретіндегі, бүгінгі бізге тән стереотип ретіндегі қырын ашады.

Әділет-субъективті әрекет. Ақын танымындағы «әділет» ұғымы сан қатпарлы. Абай, оны бірде асқақ қасиет ретінде немесе қоғамдық феномен сипатында көрсетеді. Ойшыл философиясында «әділет» концептісі жеке және жалпы болмысқа ие. Хакім, әсіресе түсінікті жеке тұлғалық қасиет ретінде жақсы сипаттап, көрсетеді. «Ауруды жаратқан - Құдай, ауыртқан Құдай емес, байлықты, кедейлікті жаратқан - Құдай, бай қылған, кедей қылған Құдай емес деп, нанып ұқсаң болар, әйтпесе жоқ» (28-сөз). Өзінің 28-қара сөзінде Абай «әділет» концептісін субъективті тұрғыдан талдайды. Нақтырақ айтсақ, адам өмірінде орын алатын жағдаяттардың барлығы тікелей оның өзіне байланысты. Өздігінен еш нәрсе орын алмайды дейді. Жақсылық пен жамандық, ақ пен қара сынды оппозициялық түсініктер түптеп

келгенде өздігінен іске аспайтынын ақын, шеберлікпен көрсетеді. Адам баласының өмірінде болатын оқиғалардың барлығы адамның әрекетіне негізделеді. Жағымсыз жағдайлардың орнауының баршасы әділетсіздік болмайтынын ақын астарлап жеткізіп тұр. Түптеп келгенде әділетті тану, оған қолжеткізу және оны мойындау адамның өз еркінің ісі. Демек, әр жан өзінің талпынысына қарай белгілі бір қорытындыға қол жеткізеді сол арқылы жағымды, жағымсыз болсын өз әділетін өзі орнатады. Яғни, әр адамның әділет жайындағы түсінігі өзі арқылы қалыптасады. Ең бастысы, адам өзінің жеке түсінігін жалпы ұғыммен байланыстырмауы керек. Ақын, барлығы жеке әрекеттен туындайтығын ашық айтады.

Әділет- жоғары құндылық

Айтып кеткеніміздей, ақын шығармашылығындағы «әділет» концептісі адамның басты қасиеті ретінде сипатталады. *«Енді біздің бастағы тағриф бойынша құдай тағала ғылымды, рахымды, гадаләтті, құдіретті еді. Сен де бұл ғылым, рахым, гадаләт үш сипатпенен сипаттанбақ: ижтиһатің шарт еттің, мұсылман болдың һәм толық инсаниятың бар болады. Белгілі жәуанмәртлік үш хаслат бірлән болар деген, сиддиқ, кәрәм, ғақыл - бұл үшеуінен сиддиқ гадаләт болар, кәрәм шафағат болар. Ғақыл мағалұм дұр, ғылымның бір аты екендігі. Бұлар әр адамның бойында алла табарака уатағала тәхмин бар қылып жаратқан»*(38-сөз). Өзінің 38-қарасөзінде ұлы ойшыл, әділет ұғымын тағы бір мәрте жаңа қырынан қарастырады. Бұл жолы, ақын әділетті Жаратқанға тән үлкен құндылық ретінде, оның бір сипаты және болмысының бір бөлшегі ретінде көрсетеді. Айта кетерлігі, Құдайға ғана тән деп өзі бағалаған осы бір ерекшелікті Абай, адамның бойында да болатындығын айтады. Алайда, ойшыл өз танымындағы ғылым, рахым, гадаләт адамда кішігірім сипатта болатынын айтады. Ең бастысы ақынның таным айнасынандағы «әділет» ол Жаратқанға тән құнды қасиет ретінде көрініс тапқан. Дегенмен, ойшыл өзінің көзқарасын барынша дамыта келіп, «әділетті» бір жағынан адамға да тән екендігін айтады. Осылайша, Абайдың пікірінше «әділет» тұлғалық формаға ие. Бірақ ақын «әділетті» адамға тән деп көрсете келіп, оны басты құндылықтардың бірі етеді.

Әділет-жетелеуші күш. Жоғарыда айтқанымыздай ойшыл «әділетті» Жаратқанға тән құндылық ретінде көрсеткенімен, оның адам болмысында болатындығын да баса айтқан. Ең бастысы, ойшыл адам болмысындағы «әділетті» қарапайым қасиеттердің қатарына қоспаған. Оған, ерекше міндеттемелердің тән екендігін көрсеткен.

*«Қайрат пен ақыл жол табар,
Қашқанға да қуғанға.
Әділет-шапқат кімде бар,
Сол жарасар туғанға.
Бастапқы екеу соңғысыз,
Біте қалса қазаққа.
Алдың - жалын, артың - мұз,
Барар едің қай жаққа?»* (Әсемпаз болма әрнеге)

Осы өлеңінде философиялық «әділеттің» тұлғалық қасиетіне шолу жасайды. Оның өзіндік ерекшеліктеріне тоқталып, адам жаратылысындағы маңыздылығын талдайды. Өзіндік тұрғыдан ой қорыта келе Абай «әділетті» туындату адам еркінде екенін көрсетеді. Бастысы, ақын түсінігінше адамның қайраты, ақылы өзі көрсеткендей «шапағатты әділетке» бағынуы қажет. Яғни, ең құнды қасиеттерге «әділет» күші жетелеуші қызметін атқарса, адам өз ісінде қателеспейді, жаңылыспайды. Ойшыл пікірінше, «әділет» факторынсыз адамның ешбір қабілеті өнімді болмайды.

Әділет-ғаламдық күш. Абайдың әлем туралы өзіндік көзқарастары бар. Бір жағынан ойшыл барлығының пайда болуы мен басқарылуын діни тұрғыда сипаттаса, енді бір жағынан өзіндік жаңа тұжырымдар ұсынады. *«Бұлардың (махаббат пен әділеттің) керек емес жері жоқ, кіріспейтұғын да жері жоқ. Ол - жаратқан Тәңірінің ісі»* (45-ші қарасөз). Байқайтынымыз, ақын тағы бір мәрте «әділет» пен махаббатты қатар қойып екеуінің ерекше маңыздылығына тоқталады. Контекстте салыстырмалы ой бар. Осыған дейін, Абай «әділетті» бірде қоғамға тән, бірде адамға тән құндылық немесе қасиет ретінде

анықтап келді. Ал, өзінің 45-қарасөзінде «әділетті» мүлде жаңа деңгейге, сатыға көтереді. Бұл жолы данышпан «әділетке» әлемдік заң сипатын береді. Барлығының бір жағынан әділетпен, бір жағынан махаббатпен басқарылатынын дәйектейді. Оны «жаратқан Тәңірінің ісі» деп маңыздылығы мен күшін жоғары бағалайды. Бұл жолы, Абай «әділетті» барлық құндылықтар мен адамға тән қасиеттерден, жалпы барлық формалардан жоғары қойып, әлемді басқаратып күш шеніне теңейді.

Жалпы, ақын танымындағы әділет пен ақиқат туралы көзқарас бір арнамен, бір ғана бағытпен шектеліп қалмайды. Әділет туралы өзі айтқан ойларын Абай әр сөзінде, әр шығармасында, әр ойында жаңаша тұжырымдап, қорытып отырады. Оған жаңа сипат береді. Маңыздысы, сахара ойшылы әділетті бір жағынан орнауы қиын фактор ретінде көрсетсе, енді бір жағынан оны әлемді басқарушы күш ретінде таниды. Ұлы ақынның шығармашылығындағы әділет концептісі жоғарыда айтып кеткеніміздей жеке тұлғалық концептілер ретінде қалыптасты. Абайдың көзқарасы, ойын білдірді. Десек те, сол заманның ақиқатын толықтай жеткізіп отырды. Ақын әділет түсінігін бір сарында қолданып отырмады. Оның үлкен құндылығын, қызметін ашты. Әділеттің адам болмысындағы рөлін, қоғамдағы қызметін, және жалпы құндылық ретіндегі бағамын белгілеп кетті. Бүгінде ақын шығармаларында алуан түрлі формада қолданылған әділет жайындағы ой қортындылардың бірсыпырасы әділет жайындағы қоғамдық түсініктерге айналды. Қазіргі таңдағы ұғым турасындағы басты ойлардың бірі болып отыр. Солайша, біздің ойымызша Абайдың, жеке тұлғалық әділет концептісі алғашқы функциясын атқарумен қатар, жаңаша қызметтерге ие болды. Біз пайымдағандай ақынның әділет макроконцептісінің кейбір микроконцептілері қазіргі таңда жалпы қоғамдық сипатқа ие. Әсіресе, ойшыл тарапынан тәуелсіз баға алған әділет ұғымы тек сол дәуірдің шындығын қамтумен шектеліп қалмай, жаңа заманғы жалпы әлеуметтік ойға да елеулі әсер етіп отыр.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология /Учебное пособие для студентов высш. учебн. зав. –М.: Академия, 2001. –208 с.
2. Рахимова А. Адамның интеллектуалдық сипатының концептуалдануы (педагогикалық аспект). PhD докт.дис... -Алматы, 2014.
3. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы: Ана тілі, 1992. – 444 б.
4. Сыздықова Р. Абай және қазақтың ұлттық әдеби тілі. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. – 616 бет.
5. Досжан Д. Абай айнасы. – Алматы: Қазақстан, 1994 – 368 бет.
6. Абай. Қара сөз / Құнанбаев Абай – Алматы: «Көшпенділер» баспасы, 2015 – 160 бет.
7. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. -Алматы, 1977.

ӘОЖ: 81.23

ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ ҚЫЗМЕТІН ДАМУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ

Абызова А.М. философия докторы (PhD),

Исыпқали А.С., 1-курс магистранты,

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: asselya21087@yandex.ru

Мақалада оқушының білім алу процесінде жаңа білімді дайын күйінде емес, өз бетінше зерттеу жүргізуі арқылы оның жеке талабын қанағаттандыруға, көкейінде жүрген сұрақтарға жауап табуға, интеллектуалдық және шығармашылық қабілеті, ғылыми зерттеу дағдысы мен зерттеу білігінің даму маңызы туралы қарастырылған.

Тірек сөздер: зерттеушілік, жобалау, даму, бәсекеге қабілетті, білім беру жүйесі.

В статье рассматривается значение развития исследовательских умений и навыков, интеллектуальных и творческих способностей учащегося, путем самостоятельного изучения новых знаний в процессе их получения, а не в готовом виде.

Ключевые слова: исследование, проектирование, развитие, конкурентоспособность, система образования.

The article considers the importance of developing research skills, intellectual and creative abilities of a student, by independently studying new knowledge in the process of obtaining it, and not in a ready-made form.

Key words: research, design, development, competitiveness, education system.

Ізденсе, талаптанса, қолдан жасалмайтын шарт жоқ.

Құнттамаған, ізденбеген, соңына түспеген адамның жұмысы еш уақытта берекелі болмақ емес.

Жүсіпбек Аймауытов

2020-2025 жылдарға арналған білім беруді және ғылымды дамытудың мемлекеттік бағдарламасының мақсаты – қазақстандық білім және ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру, тұлғаны жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тәрбиелеу және оқыту, барлық деңгейдегі білім беру мазмұнын, ғылыми-зерттеу жұмыстарын жаңғырту [1]. Білім беру саласын зерттеуші ретінде бұл тақырыппен байланысымыз өзекті, өйткені барлығымыз да білім беру жүйесінің түлегіміз. Оқыту – білім беру жүйесіндегі аса маңызды іс-әрекет. Оқыту процесін неғұрлым жақсы түсінсек, оны дамытатын алғышарттарды жасауға да мүмкіндігіміз соғұрлым мол болмақ.

XXI ғасырда әлемдік білім беру жүйесінің дамуындағы негізгі басымдықтарының бірі – мектеп білімін жаңарту. Ол оқушылардың неғұрлым өз бетінше білім алып, оны іс жүзінде қолдана білу қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған. Оқушылардың зерттеу жұмысын ұйымдастыру және жоба жұмысын жасауға мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау – бүгінгі күн талабы.

Жазушы Зора Нил Херстон былай дейді: «Зерттеу – әуесқойлық. Ол әлденені мақсатты түрде тергеп, тексеруге ұмтылады». «Оксфорд ағылшын тілі сөздігінде» жазылғандай: «Зерттеу дегеніміз – фактілерді анықтап, жаңа қорытындыға келу үшін материалдар мен дереккөздерді жүйелі түрде оқып, тұжырым жасау» [2, 15-17б.]. Демек, оқушылардың зерттеушілік қызметін дамыту – оқушының бұрын-соңды танып-білмеген мәліметті жүйелі түрде іздеп табу, осы қадам арқылы жаңа білім көзін ашу.

Зерттеу өздігінен жүре кетпейтіні айдан анық. Зерттеу – жоспарлауды, мұқият ойластыруды, іске адал әрі табанды болуды талап ететін процесс. Шын мәнінде, зерттеу саяхатқа ұқсайды, кез келген саяхаттағы тәрізді, оны бастапқы нүктеден соңғы межеге жеткенге дейін басқарып, бағытын түзеп, реттеп отыру керек. Зерттеу жұмысының оқушы үшін маңыздылығы да осында жатыр, яғни білім алу сапарында оқушы жаңа сатыға көтеріледі, ақпараттарды өңдеп, синтез жасауды үйренеді. Бұл дағдының арқасында әрбір ақпаратты талдап, тіпті оны сын тезінен өткізе алады, оқушының білігі мен жауапкершілігі арта түседі, жаңа мақсатқа, жаңа жетістікке жетуге ұмтылады.

Оқушы көзімен қарағандағы жобалау және зерттеу – өзінің шығармашылық әлеуетін толық ашу мүмкіндігіне ие болу деген сөз. Бұл іс-әрекет жеке және топта оқушылардың өзін көрсете білуіне, білімін қолдана алуына, нәтижені көрсете білуіне толық мүмкіндік береді. Ол жұмыс кей жағдайда оқушылардың өздері ойлап тапқан қызықты практикалық маңызы бар мәселелерді шешуге бағытталады. Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат – оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру

және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру, оқушыны болашақта түрлі жағдаяттарға, әр түрлі қоғамдық ортада өзін-өзі көрсете білуге бейімдеу.

Жобалап оқыту технологиясын зерттеген Н.Ю. Пахомова «Проектное обучение – что это?» атты мақаласында былай дейді: «Слово «проект» (в буквальном переводе с латинского – «брошенный вперед») толкуется в словарях как «план, замысел, текст или чертеж чего-либо, предваряющий его создание». Это толкование получило свое дальнейшее развитие: «Проект – прототип, прообраз какого-либо объекта, вида деятельности и т.п., а проектирование превращается в процесс создания проекта» [4]. Демек, жобалау «жоспарлау, дайындау» деген мағынаны немесе жоспардың жүзеге асырылуын білдіреді. Жобалау технологиясының негізін қалаған психолог, педагог, философ – Джон Дьюи. Дьюидің ілімін жалғастырушы профессор Уильям Херд Килпатриктің ойынша: «Өзіне көйлек тігіп киген бойжеткенді мысалға алайық. Егер ол кейін өзі киетін көйлегі үшін жанын аямай, ерінбей, аса қызығушылықпен көйлек үлгісін өзі ойлап тауып, өз бетімен өлшеп, пішіп, тігіп кесе – бұл мысал жобалау технологиясының нағыз типтік үлгісі». Профессордың қарапайым мысалы балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау жобалау технологиясының негізі деген тұжырым жасауға болады.

Оқушылардың зерттеушілік тәсілін қолдану қажеттігі оқушының білім алу процесінде қоршаған ортасына қызығушылықпен, сүйіспеншілікпен қарауымен негізделеді. Білім алушының өз бетінше зерттеу жүргізуі оның жеке талабын қанағаттандыруға, көкейінде жүрген сұрақтарға жауап табуға үлкен ықпал етеді. Одан басқа, өз бетінше зерттеу жүргізу интеллектуалдық және шығармашылық қабілеті мен ойлау, зерттеу білігінің дамуына мүмкіндік туғызады, қоршаған ортасын тани алады, жаңа білімді дайын күйінде емес, өзі үшін жаңа білім ашады. Оқушы шығармашылығын дамытудың негізі – оларды өз бетінше ойлау, зерттеу ізденістеріне бейімдеу. Бұл ойдың астарында оқушы дербестігін дамыту идеясы жатыр.

Шығармашылық әрекетке деген ішкі қажеттілік тұлға дамуының шынайы заңдылығы ретінде қарастырылады. Л.С.Выготскийдің тұжырымдауынша: «Шығармашылық – бала дамуының қалыпты жағдайы. Шығармашылыққа бейімділік барлық балаларға тән қасиет. Баланың шығармашылық қабілетін дамытуда психологиялық-педагогикалық ықпалдар үлкен әсер етеді. Сол сияқты шығармашылық қабілет балалардың ақыл-ой, адамгершілік, эстетикалық тәрбиесін жетілдіруде үлкен рөл атқарады». Оқытудың дидактикасын жасаған А.Дистервег: «Нашар мұғалім шындықты хабарлап қояды, ал жақсы мұғалім – оны табуға үйретеді» [3]. Шындықты табу үшін оқушы шығармашылықпен ойлана бастайды. Жеке тұлғаның шығармашылығының қалыптасуында еңбек, өзара қарым-қатынастар үлкен рөл атқарады. Баланы ізденушілікке баулу, оған ғылыми зерттеу дағдысы мен білігін игерту бүгінгі білім беру саласының маңызды мәселесі болып саналады. Ғылыми зерттеу дегеніміз ғылыми әдіс-тәсілдерді қолдана отырып, белгілі бір объект жөнінде жаңа білім қалыптастырумен аяқталатын жүйелі және арнайы мақсатқа көзделген нысандармен танысу. Балаларды оқытуда зерттеу әдісін қолдану қажеттілігі олардың қоршаған ортасына деген құштарлығының басымдылығымен түсіндіріледі. Оқушының өзіндік зерттеу әрекеті оның өзіндік талабын қанағаттандыруға ықпал етеді. Оқушылар қоршаған ортамен таныса отырып, өзіндік зерттеу әрекетінің көмегімен жаңа білімді дайын күйде емес, өзі іздену арқылы ашады. Сонымен қатар оқушылардың зерттеу дағдыларын дамыту үшін зерттеудің қадамдарын біліп, сол ретте жұмыс жасау арқылы нәтижеге қол жеткізуге болады. Зерттеудің алты қадамы:

1. *Тапсырманы анықтау*: Мен нені анықтауым керек? Мен не істеймін? Мен қазір не білемін? Маған қандай ақпарат көздері керек? Мен өз жұмысымды қалай таныстырамын?

2. *Ақпараттың орналасқан орны*: Мен ақпаратты қайдан таба аламын? Маған кім көмектесе алады?

3. *Туісті ресурстарды таңдау*: Бұл ақпарат пайдалы ма? Мен нені сақтауым керек? Маған нені өшіріп тастау керек? Ресурстар қаншалықты сенімді болып табылады?

4. *Ақпаратты ұйымдастыру:* Мен жазбаларды өз сөзіммен жаза аламын ба? Мен оларды қалай ұйымдастырамын? Мен ақпараттың қайдан алынғанын белгіледім бе? Мен жеткілікті ақпарат алдым ба?

5. *Идеяларды ұсыну:* Менен өз жұмысымды қалай таныстыруды сұрады? Мен оны қалай құрылымдауым керек? Мен өз жұмысымды кімдерге таныстыратын боламын? Мен тез тіл табысқышпын ба?

6. *Соңғы өнімді бағамдау:* Мен бірдемені қалдырып кеттім бе? Менің жұмысымның мәні бар ма? Мен орфографиялық және грамматикалық нормалардың сақталуын тексердім бе? Мен өз жұмысымды оқыған адамның алдында мақтаныш сезіне аламын ба? Мен не үйрендім?

Осы аталған қадамдар бойынша жұмыс жүргізілетін болса, оқушының зерттеушілік қыры ашыла түсері сөзсіз.

Жобалап оқыту жүйесінің негізі өзіндік іздестіру әрекеті процесінде оқушылардың білімді шығармашылықпен игеруі болып табылады, яғни жобалау. Демек, оқушыларға өз тәжірибесінен және басқалардың тәжірибесінен үйренуге мүмкіндік береді. Бұл оқушылардың танымдық қызығушылығын арттырады, оқудағы жетістігін түсінуге, өз еңбегі нәтижелерінен қанағаттанарлық сезім алуына мүмкіндік береді

Жобалау әдісінің элементтерін қолдану арқылы білім алушылар алға қойған проблеманы шешудің өзіндік жолдарын іздеп табады. Жобалау әдісі білім алушылардың жас ерекшеліктеріне сәйкес іске асырылады. Жобалау әдісін қолдану барысында білім алушылардың ұжымдық, топтық жобалар дайындау бойынша атқаратын іс-әрекеттерін ұйымдастыру ұсынылады. Жобалау жұмыстарын ұйымдастыру сабақпен ғана шектелмейді, сабақтан тыс уақытта да бірлесіп жұмыс жасаулары қарастырылады.

Оқушылардың зерттеушілік және жобалау қызметін дамыту – білім деңгейі жоғары, ой-өрісі дамыған, өз ойын еркін жеткізе алатын, туындаған мәселелерді шеше білетін және шынайы өмірге бейім жаңашыл ұрпақ тәрбиелеу мәселесін жүзеге асыруға маңызды үлес қосады. Қоғамның толыққанды мүшесі болу үшін оқушылар өздері өмір сүретін қоғамда жұмыс істеуге дайын болуы қажет. Әлбетте, дара тұлғаның қабілеттерін дамытуды көздейтін бүгінгі заманның мектебі үшін оқушының бойындағы білім қоры ғана емес, керісінше, оның келешек өміріне қажетті дағдыларды сіңіру, оқушыны болашақ үлкен өмірге дайындау маңызды болып саналады.

Оқушылардың шығармашылығын, қызығушылығын дамытып, ғылым саласында, олимпиада, байқауларға дайындай отырып, шығармашыл, білімді, ізденімпаз, тапқыр, қабілетті зор оқушы шығару – әрбір ұстаздың міндеті. Бүгінгі күннің негізгі талабы – жаңаша ойлай алатын шығармашыл жеке тұлғаға айналдыру. ХХІ ғасырда бәсекеге қабілетті жеке тұлғаны тәрбиелеу үшін жаңашыл үрдістерді тиімді пайдаланып, қолдануға тиіспіз. Бұл жеке тұлғаны жаңалыққа жақын болуды, жүрекпен ойлауды, өз мүмкіндіктерінің тетіктерін іске қосып, оқушыны жеке тұлға ретінде алдыңғы қатарға шығарады.

Мектептің болашағы, үміті мен сенімі – жас ұрпақ тәрбиесіне үлкен жауапкершілікпен қарау, заман талабына лайықты мұғалімнің қызмет етуі қоғам дамуын алға бастайды. Өркениетті ел қатарына қосылудың кілті – білімде болса, білімнің көзі - мектепте екенін ұмытпайық.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы (ҚР Үкіметінің 2019 жылғы желтоқсандағы № 988 қаулысымен бекітілген).

2. О' Лири Зина. Зерттеу жобасын жүргізу: негізгі нұсқаулық. – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры. – 2020. – 472 б.

3. Қазақ тілі мен әдебиеті пәні мұғалімдерінің кәсіби құзыреттілігін дамыту. Дәрістер. – Алматы: «Өрлеу» біліктілікті арттыру орталығы, 2020.

4. <https://www.sites.google.com/site/kniznaapolkavmk/pahomova-n-u-proektnoe-obucenie---cto-eto>

XXI ҒАСЫР РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҒАСЫРЫ

Албатыр И., аға оқытушы, магистр,
Жазыбекова А.К., оқытушы, магистр,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті,
Журналистика және филология кафедрасы, Талдықорған қ.

E-mail: Azamat_520@mail.ru, Aisulu_8023@mail.ru

Өткен тарих біздің бүгінгіміз бен келешегімізге айқын бағдар береді. Қазыналы тарихымызды зерттей отырып біз жаһандық үрдістің уысына түспеудің тың жолдарын қарастыра аламыз. Осы тұста бізге рухани жаңғыру, ұлттық кодымызды анықтау, салт-дәстүрімізді жаңғырту қажет-ақ.

Тірек сөздер: Елбасы, рухани жаңғыру, жаһандық үрдіс, тарих, жібек жолы, жәдігер

Прошлая история дает четкое направление нашему настоящему и будущему. Изучая историю наших соковиц, мы можем искать новые способы избежать попадания в ловушку мировых тенденций. В связи с этим нам необходимо духовное возрождение, определение нашего национального кодекса, возрождение наших традиций.

Ключевые слова: Президент, духовное возрождение, мировые тенденции, история, шелковый путь, артефакты

The past history gives a clear direction to our present and future. By studying the history of our treasures, we can look for new ways to avoid falling into the trap of global trends. In this regard, we need a spiritual revival, the definition of our national code, the revival of our traditions.

Key words: President, spiritual revival, global trends, history, the Silk road, artifacts

Әлемдік картада тоғызыншы орындағы ұлан байтақ жерді иеленген алаш баласы ұлт ретінде рухани жаңғыруымыз тәуелсіздігімізбен бірге басталғанын жай аңғарғандаймыз. Себебі, көреген саясаткер Тұңғыш президентіміздің бағдарламасы негізінде дербес Қазақстанның бүгінгі өмірі мен оның жан-жақты даму сатыларын мәдени мұрасыз елестетуге болмайды. Тыңнан түрен салған мәдени мұра сана-сезімді қалыптастыру негіздерінің бірегейі, ізгілік пен отаншылдық құндылықтар сабақтастығын орнықтыруда мол мүмкіндік беретіні сөзсіз. Мәйегі зор мәдени мұраның экономикалық ресурсын жұмылдыру - елді қайта жандандырудың кепілі болмақ. Тасқа жазылған тарихи ортаның сақталуы республикамыздың инвестициялық тартымдылығын толықтай қамти алады. Әрі барша қазақстандық қоғамдастықтың игілігіне айналар жанама артықшылықтардың ауқымын кеңейтуге мүмкіндік береді. Еліміздегі тарихи және мәдени мұраны сақтау саласындағы мемлекеттік саясаттың базалық қағидаты - бұл жұмыстың ұлы даламыздың экономикалық және әлеуметтік дамуы аясында ғана тиімді болатындығына бағытталған тың және сенімді басымдылықпен жұмыс істеу. Елдігіміздің нышаны болған мәдени мұраны сақтау орнықты даму саясатының шешуші элементі бола алады. Қазақ елі өз экономикасының маңызды саласы бола алатын және болуы қажет туризм индустриясын дамыту үшін қуатты мәдени басымдылықпен мүмкіндікке толы. Еліміз туризмі тарих және мәдениет ескерткіштерін кең танытуға септігін береді, отанымыздың ел ішіндегі әрі шет елдердегі биік бедел тұғырын аспандатты. Біздегі туристік-экскурсиялық жұмыс егемен еліміздің мәдени мұрасының бар мүмкіндігін жүзеге асыратын болады. Кешенді түрде дайындалған «Мәдени мұра» стратегиялық ұлттық жобасын жүзеге асыру барысында мәдениет жөніндегі мемлекеттік саясатты жүргізуге деген жаңа сапалы да зерттелген көзқарастарды айқындап бергендігін, мәңгілік елдің зор рухани, тарихи-мәдени және гуманитарлық әлеуетін көрсете алатындығын баса айтқан жөн [1].

Аталған Тұжырымдаманың басты мақсаты - рухани және білім беру салаларын дамытудың ғылыми, әлеуметтік экономикалық және ұйымдастыру ерекшеліктерін айқындау. Оның әдістемелік базасын одан әрі жетілдіру, тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану тиімділігін арттыру болып табылады. Осы басымдылықтың нәтижесінде бағдарламаның алғашқы бастамасында Есік, Берел қорғандары және Түркістан шаһары мен Отырар қалашығындағы бірсыпыра маңызды ескерткіштер тәрізді отанымыздың асыл қазыналарын қайта жаңғырту және оларды ұлттық рәміздеріміз ретінде орнықтыру жұмысы жоғары деңгейде нәтижесін берді. Зер салсақ, Отырар - ұлы жібек жолында орналасқан ірі сауда орталығы, мұнда әлемге әйгілі ғұлама Әл-Фараби өмір есігін ашты. Мінеки бұл - әлем тарихындағы ірі кітапханалардың бірі орналасқан рухани, мәдени алты бесік екендігін ұмытпағанымыз жөн. Киелі Түркістан қаласында халқы үшін жан қиған, елі мен жері үшін қасық қаны қалғанша арпалысқан қазақ хандары, батырлары мен билері арулап қойылған. Өкініштісі жетпіс жыл бодандық еткен, тарихымызға бұғау салған Кеңес дәуірінде Есім, Тәуке, Жәңгір хандардың, Қазыбек бидің, Бөгенбай, Жәнібек, Жауғаш және Қойгелді батырлардың кесенелері мен зираттары қиратылды [2]. Міне дәл осы объектілердің баршасы халықты біріктіретін киелі рәміздер мен қасиетті орындар болып табылады. Қазіргі кезге дейін біздің орасан рухани қазынамыз әлемдік қауымдастық назарына жеткілікті түрде насихатталмай келеді, мін сондықтан да біздің мәдени туризм толыққанды даму кезеңіне жетпей отыр.

Ұлы отанымыздың қойнауын жаһанға Жібек жолының негізгі тармағы ретінде айшықтау, соған сәйкес нақты жүйеленген ауқымды жоспар жасау тиіс. Осыған орай еліміздің әр аймағында орналасқан қорық-мұражайға жаңаша сипаттама беру мақсатында Жібек жолының магистральді учаскілеріндегі нүктелердің дамуын айқындайтын жоба-жоспар жасалып, игі шаралар ұйымдастырылды [3]. Нәтижесінде мәдени туризмді дамыту мақсатында барша тарихи орындарды мұражайландыру қолға алынып, қадам жасалды. Тарихымыздан сыр шертетін әр мұражай халықтың басынан өткен күрделі тағдырды танытып, Ұлы даламыздың шежіресін кезең-кезең бойынша паш етеді. Ескерер жайыт, қорық-мұражайлар көшпелілер тұрмысын өз дәуірінің рухына сай, тап басып айқындап тұруы тиіс.

Мән-маңызы ерекше бағдарламаның жаңа кезеңінде үкіметаралық келісім ережелерін жүзеге асыру бағытында ауқымды да кең көлемде игі жұмыстар атқарылады. Яғни екі мың жетінші жылы Сирияның Дамаск шаһарында Әл-Фараби кесенесі мен этномәдени орталығын тұрғызу, Египеттің Каир шаһарында Сұлтан Аз-Захир Бейбарыстың мешітін қайта жөндеуден өткізу өз нәтижесін берді. Еліміздегі Берел мен Есік қорғандары, Түркістан аумағы мен Отырар қалашығының ескерткіштері және басқа да тарихи орындар жөнінде халықаралық стандартқа сай, терең мазмұнды, жоғары сапалы деректі фильм түсіріліп, оларды «Би-би-си», «Дискавери» қатарлы әлемге әйгілі телекешендерден көрсету жүзеге асты [4]. Міне осы сияқты ауқымды жобалар әуелі, қазақ топырағының әлемдік деңгейде танылуына, одан соң – саяхатшылардың біртіндеп молаюына зор әсер еткені ақиқат. Бұл жөнінде алдағы уақытта шетелдік ғалымдармен, іргелі ғылыми орталықтармен бірге жалпыәлемдік мәдени құндылықтарды насихаттау жөнінде тағы да кешенді ізденіс жұмыстары атқарылатын болады. Алаш ұрпағына қызмет ететін ұлттық мәдени мұраны жалпыәлемдік құндылық ретінде таныту мақсатында шетелдерде этно-көрмелер көптеп өткізілетіндігін айтқан орынды. Еліміздің бас қаласы Нұрсұлтанда мемлекеттік және салалық бағдарламаларын іске асыру шеңберінде табылған құнды жәдігерлер жинақталатын, осыған сәйкес халықаралық деңгейдегі мұражай ашу жөнінде қарқынды жұмыс жүргізілмек. Аталмыш жоба туристердің нақты экспонаттар арқылы қазақ жерінің сақ және ғұн кезінен қазірге дейін адамзат өркениетінің дамуына қосқан үлесі жөнінде ілкімді мағлұмат алуына септігін тигізеді.

Мәңгілік ел игілігіне қазіргі таңда шетелден қазақ тарихына қатысты бес мыңға жете құнды материалмен жәдігерлердің көшірмесі жеткізілді. Сарапталып, жинақталған барша маңызды ақпараттар мен материалдар ғылыми айналымға түсіп, қызмет етпек. Сондай-ақ:

ескі қоғандармен қалашықтарда, қоныстарға археологиялық зерттеу жасалады; Орталық Азия көшпенді халықтарымен қазақ халқының тарихымен рухани мәдениетіне қатысты қолданбалы ғылыми зерттеу жұмысы қолға алынады; жас буынды қазақстандық патриотизм рухында тәрбиелеу мақсатында мәдени мұра мәселелері бойынша мемлекеттік тілдегі кітаптар көптеп шығарылады.

Дәл қазіргі кездегі біздің басты міндеттеріміздің – төл мәдени дәстүрлерін жақсы білетін, өз халқының тарихын сүйетін буын, жұртының болашағына тірек бола алатын өскелең өренді қалыптасуы. Бүгінгі қазақ елі – халықаралық қауымдастықтың толық құқылы, құрметті және беделді мүшесі екендігін мақтанышпен айтуымызға болады. Бүгінгі күні негізгі экономикалық, әлеуметтік дамудың және тұрғындардың өмір сүру деңгейі көрсеткіштері бойынша алаш ұрпағы Тәелсіз мемлекеттер достастығында ағалап алда тұрғандығы аян [5]. Отанымызда бірнеше тілде еркін сөйлей алатын, заманға сай ақпараттық технологияларды жетік игерген белсенді жастардың өсіп келе жатқаны қуантады. Мұнымен қатар, халқының рухани құндылықтарын игермеген, өз тарихын жақсы білмейтін буын бүгінгі жаһандану ағынына төтеп бере алмай түрлі догмалық бағыттардың соңына түсіп кету қауіпі бар екендігін еш жасыра алмаймыз. Еліміздің осы тұрғыдағы басты міндеті – жас қазақстандықтарды патриоттық және халқына деген сүйіспеншілік рухында тәрбиелеуге назар аудару қажеттігі болуы тиіс. Аталған мәселені жан-жақты талқылау және тиісті шешім қабылдау үшін ұзақ мерзімді келешекке арналған ауқымды жұмыс жоспары жасалып, оны жүзеге асыру мықтап қолға алынбақ. Ал оның басты кепілі – кәсіби біліктілігі, жан-жақты дамыған, озық ойлы мамандар. Осы ретте кәсіби аудармашыларды даярлау міндеті де әлі күнге лайықты шешім таппағанын атап өткен жөн. Тарихымызды танытатын тарихи мұра мен ұлттық фольклорды өзге тілдерге, әлемдік ғылым мен қоғамдық ойдың озық үлгілерін қазақ тіліне сапалы аударып алатын кадырлар дайындауымыз тиіс. Тасқа қашалып, тарих қойнауында өшкіндеп жеткен көне қазыналарды қалпына келтіру үшін реставраторлар да қмшін. Міне сондықтан да жоғарыда аталғандарды ескере отырып: білікті аудармашы, тамырлы тарихшы және этнографтар мамандарын даярлауын, жас мамандардың халықаралық оқыту бағдарламаларына қатысуларын қамтамасыз етіп, оларға қолдау; мәйекті мәдениет қызметкерлерінің еліміздің және шет елдердің үздік мәдениет мекемелерінде біліктілік мектебінен өтуіне жол ашып, қадағалау; еліміз маңындағы және алыс шет елдерде тәжірибе жинақтап, алмасуды күн тәртібінен түсірмегеніміз абзал.

Сараптап, қорыта келгенде, орта ғасырлардағы жауһарларымызға кешенді және байсалды түрде сапалы зерттеу жұмысы толассыз іске асырылады. Ал оған еліміздің барша интеллектуалды потенциалы яғни әдебиет пен өнер, философия, тарих пен этнография, тіл білу және тағы басқада академиялық институттар, Ұлттық кітапхана, жұртымыздағы жоғарғы оқу орындары бір кісідей ат салысуы тиіс-ақ. Бұл дегеніміз, кешегі «Мәдени мұра» бүгінгі «Рухани жаңғыру» бағдарламасының қайнар көзі болғандығының айқын көрінісі. Соның нәтижесінде Қазақстан тарихындағы теңдессіз гуманитарлы акция, қазақ халқы мен жұртының ұлттық рухани байлығын әлемге танытып, Ұлы да өркениеттілігін әйгілеуде тыңнан түрен салып, айқын бағдар, даңғыл жол нұсқайтындығы даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Марғұлан Ә.Х. Орталық Қазақстан археологиялық экспедицияның еңбектері бойынша есеп.
2. Бартольд В.В. Жетісу тарихы бойынша очерктер. – шығ., 11-т. 4.1, М., 1963, 31-33 б.
3. Максимова А.Г. Жетісудағы ортағасырлық қорымдар // Қазақстан археологиясындағы жаңалықтар. Алматы, 1968. 146 б.
4. Гумилев Л.Н. Ежелгі түркілер. М., 1967. 84-85 б.
5. Литвинский Б.А. Ортаазиялық халықтар және буддизмнің тарауы // Орта Азия тарихы, археологиясы және этнографиясы. М., 1968. 128-131 б.

ӨОЖ 541.124

ҚАЗАҚ ТІЛДІ ЕМЕС МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ

Жанахметова Т.А., қазақ тілі мен әдебиет Т2 пәнінің мұғалімі,
Облыстық дарынды балаларға арналған мамандандырылған мектеп-лицейі, Өскемен қ.
Ғылыми жетекшісі: **Келгембаева Б.Б.**, ф.ғ.к., доцент,
Кәсіби даярлық және біліктілікті арттыру орталығының директоры,
Сәрсен Аманжолов атындағы Шығыс Қазақстан университеті, Өскемен қ.

E-mail: tolkyn_zhan79@mail.ru

Баяндамада қазақ тілді емес мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқыту үдерісінде электронды білім беру ресурстарын қолдану арқылы білім беру жүйесінің интерактивтілігін дамыту жөніндегі мәселелер қамтылған. Электронды білім беру ресурстары арқылы оқытудың маңызды факторларының бірі – оқушыны саналы іс-әрекетке ынталандыру және де оқушының дұрыс уәждемесі. Электронды ресурстарды көмекші құрал ретінде пайдалану бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығы мен зейінін арттыруға, оқу материалдарын терең меңгеру сапасын жақсартуға, білім көкжиегін кеңейтуге мүмкіндік береді. Электронды білім беру ресурстарының тәжірибеде қолданылу деңгейі қарастырылып, оқытудың тиімді әдістері ұсынылды.

Тірек сөздер: білім беру жүйесі, электронды білім беру ресурсы, ақпараттық технология, заманауи педагог.

В докладе охвачены вопросы по развитию интерактивной системы образования за счет использования ресурсов электронного обучения при преподавании казахского языка и литературы в школах с не казахским языком обучения. Одним из важных факторов электронного обучения является мотивация ученика к осознанным действиям, а также выбор правильного направления. Использование электронных ресурсов как инструмента повысит интерес и внимание учеников к предмету, улучшит качество углубленного изучения учебных материалов, расширит кругозор познания. Рассмотрена степень практического использования электронных обучающих ресурсов и предложены эффективные методы обучения.

Ключевые слова: система образования, электронные образовательные ресурсы, информационная технология, современный педагог

Annotation: The report addresses the issues regarding development of interactivity of the education system through the use of e-learning resources in the teaching of the Kazakh language and literature in non-Kazakh language schools. One of the most important factors of teaching with the help of e-learning resources is to encourage students to find the right motivation for them. The use of electronic resources as an auxiliary tool gives a chance to increase the interest and attention of students to the subject, improve the quality of in-depth comprehension of educational materials as well as expand the horizons of knowledge. The level of practical use of e-learning resources has been considered and effective teaching methods have been thus proposed.

Key words: education system, electronic educational resources, information technology, modern teacher

Қазіргі таңда «Педагогикалық имидж» ұғымын ғылыми айналымға енгізу көзделген. Тұңғыш елбасы Н.Ә. Назарбаев ұлтымыздың жаңа көшбасшылығын дайындау үшін бірқатар маңызды мәселелер мен бастамаларды қозғады. Соның бірі қоғамдағы ұстаздың абыройын арттыра отырып, болашақ бәсекеге қабілетті білікті мамандарды даярлау.

Қазақстан Ғылым Академиясының кезекті санында Б. Алмурзаева, С. Абуова және тағы да басқа авторлардың жазған ғылыми мақаласындағы келесі пікірмен келісемін. Еліміздің қазіргі даму кезеңінде мамандарды кәсіби тұрғыда даярлау басымдылыққа ие. Білім берудің жаңа тұжырымдамалары арқылы қоғамның кез келген саласының әлеуметтік функциялары мен рөлдерін ескере отырып білікті кадр даярлауға негізделген. Білім берудің жаңа жүйесі педагогтердің біліктілік талаптары мен біліктілік сипаттамаларының өзгеруі мен жаңаруына әкеледі [1].

Қазақстан Республикасының Ұлттық ғылыми академиясы жыл сайын ғылыми баяндамасын ұсынады. Соның ішінде 2019 жылғы баяндамасында ғалымдар ақпараттық технологияларды дамыту үшін бірқатар ұсыныстар енгізген. *Ақпараттық және компьютерлік* технологиялар қаншалықты жақсы деңгейде дамыса, еліміздегі әрбір ғылым саласының қарыштап дамуына сөзсіз үлесін қосады. Жалпы әлемдік ақпараттандыру үдерісі жаңа құрылымның пайда болуына себепші болды [2]. Бұл *ақпараттық қоғам* яғни еліміздегі экономика, саясат, білім, ғылым, мәдениет те ақпараттық технологиялармен тығыз байланысты екендігін көрсетеді.

Жаһандану заманындағы электрондық ресурстар – білім беру процесіндегі үлкен жетістіктердің бірі. Еліміздегі білім жүйесінде инновациялық білім беру кеңінен қолданылуда. Инновациялық білім беруге көшкелі бері барлық педагогтар мен оқушар үнемі ізденіс үстінде келе жатыр. Өйткені жаңа заман талабы – ақпараттық технологиялар мен электрондық ресурстардың дамуынан қалыс қалмау.

Қазіргі таңдағы электронды оқу ресурстарын дайындау мәселелері ақпараттық технологиялардың білім беру жүйесінде белсенді пайдаланылуы оның нақты педагогикалық есептерді шешуге арналған құралы қызметін атқаруда. Сонымен қатар білім берудегі дидактика мен оқыту әдістемесінің дамуына әсер етіп, жаңа әдіс-тәсілдердің туындауына, жаңа формаларын құруға алып келді.

Заманауи педагог – оқушыларға сапалы білім беру, оларды жеке тұлға және қоғамның бір бөлшегі ретінде тәрбиелеу сынды дағдыларын дәстүрлі оқыту жүйесінен бөлек, электронды оқыту шеңберінде де жүзеге асыра білуі қажет.

Электронды білім беру жүйесінің элементі – электронды білім беру ресурсы. Электронды білім беру ресурсы – білім беруді электрондық-цифрлық бағытта жүргізіп, өзіндік құрылымы мен әдісі бар жүйе.

Дамыған мемлекеттердің қатарына қосылуды мақсатқа айналдырған еліміз білім беру жүйесінің дамуына ден қойғаны белгілі. Оның бір дәлелі ретінде Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 22 қыркүйектегі № 971 Қаулысы «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасын айтуымызға болады. Бағдарламаның 5 тармағына сәйкес білім беруді дамытудың бағыттары көрсетілген. Соның ішінде «*E-learning*» электронды оқыту жүзеге асырылатыны көрсетілген. Электронды оқытудың мақсаты – білім беру процесінің барлық қатысушыларының үздік білім беру ресурстары мен технологияларына тең қол жеткізуін қамтамасыз ету [3].

Сонымен қатар бағдарламада көрсетілгендей, оқушы автоматтандырылған жүйеде жеке портфолиосын, күнтізбесін, күнделігін жүргізіп отыр. Бұдан бөлек мұғалім күнтізбелік-тақырыптық жоспары бар электронды дәптерді, сынып журналын, хабарландыру сервистерін электронды түрде толтырып отыр. Бұл алға қойған мақсаттың кезекті жемісі десек болады.

Электронды білім беру шеңберіндегі электронды ресурстардың бірі ретінде мультимедиялық құралдардың орны ерекше. Оқушы сабақ барысында диалогтік қатынастан бөлек ақпаратты қабылдаудың өзге де принциптерін қолдануы керек. Мысалы оқушы мұғалімнің берген ақпаратын қабылдап, оны миында қорытуы үшін көзбен көру, құлақпен есту, сезу сияқты белгілермен қабылдайды. Ал электрондық білім беру барысында оқушылардың ақпаратты тиімді қабылдауы үшін үш топқа жіктеуімізге болады.

Бірінші. Көзбен қабылданатын ақпарат – визуалды ақпарат. Ал визуалды ақпаратқа әдемі мәтіндерді, түрлі жылжымалы графикалық бейнелерді, суреттерді, мультфильмдер мен видеоларды жатқызамыз.

Екінші. Есту арқылы қабылданатын ақпарат – дыбыстық ақпарат. Дыбыстық ақпаратқа ұстаздың тақырыпқатың мазмұнына сай әуен-саздарды, күйлерді пайдалануы.

Үшінші. Оқушының тактильді сезіну нүктелері арқылы қабылдайтын ақпаратты түрін сенсорлық ақпарат дейміз. Бұл оқушының сенсорлық жүйе арқылы ақпаратты қабылдауына мүмкіндік береді [4].

Электрондық білім беру ресурстары табиғи объектілер мен көрнекі құралдарды толықтыратын бірден-бір балама деуге болады. Оқушылардың үй жұмысы мен жаңа сабақты игеру деңгейін анықтау үшін тестілеуді де пайдалана алады.

Қазақ тілді емес мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқыту барысында оқушылардың тілді жай ғана меңгеріп қоймай, оны терең түсіну арқылы зердесіне тоқыса екен деймін. Алдымен сапалы білім беру барысында өзімнің тәжірибемде жоғарыда аталған әдістерді қолдана отырып, электрондық ресурстардың маңызыдылығына көз жеткізіп жүрмін.

Электронды оқыту ресурстары мұғалімдерге көптеген жаңа мүмкіндіктерді ашып отыр. Алайда берілген мүмкіндіктерді көре білу, таба білу, саралау, тәжірибеден өткізу, содан кейін барып, сыныптағы оқушылардың қабылдау деңгейіне, жас ерекшелігіне сәйкес тиімді қолдану – бұл мұғалімнен қажырлы еңбекті, ізденісті, шеберлікті, креативтілікті талап етеді.

Электронды білім беру ресурстары оқушы мен мұғалімге жаңа мүмкіндіктер туғызып отырғаны рас. Алайда берілген мүмкіндіктерді көре білу, таба білу, саралау, тәжірибеден өткізу, одан әрі сыныптағы оқушылардың қабылдау деңгейіне, жас ерекшелігіне сәйкес тиімді қолдану – бұл мұғалімнен қажырлы еңбекті, ізденісті, шеберлікті, креативтілікті талап етеді. Себебі жиырма бірінші ғасырдың, жиырма бірінші жылындағы оқушыларды жаңашылдықпен ғана таңғалдыруға болады. Осыған байланысты оқытушылардың таптырмас көмекші құралына айналып жүрген және өз тәжірибемде қолданып жүрген жан-жақты бағыттағы бірнеше электрондық білім беру ресурстарын атап өткім келеді.

«KazLingua» қосымшасы оқушылардың қазақ тілін меңгеруге деген қызығушылықтарын арттыру мақсатында қосымша құрал ретінде оқу тілі қазақ тілі емес 1- 5 сынып аралығындағы «Қазақ тілі T2» пәні бойынша оқу бағдарламасына негізделген электронды (Android мобильді) қосымша. «KazLingua» – кез келген Android ұялы телефондарына және компьютерге ақысыз жүктеліп, «offline» нұсқада қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар оқушылардың сабақтан тыс уақытта тілді өздігінен ойын түрінде меңгеруін және үйренген әр сөзін іс-тәжірибеде қолдану дағдысын қалыптастыруды мақсат етеді.

Орыс мектептеріндегі «Қазақ тілі» пәнін оқытуда мұғалімнің басты мақсаты – оқушылардың тілдік дағдыларын дамыту, тіл нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, еркін сөйлесуге және сауатты жазуға үйрету. Осы ретте сөздік жұмыстың маңызы өте зор. Сөздік жұмыстарын жүргізу барысында «Word's Cloud» сервисі арқылы – мәтіннің негізінде құралған суретті сөздер немесе сөздер бұлттын жасауға болады. Сөздер түрлі мөлшерде және әртүрлі түсте беріледі. Сөздердің мөлшері мен түсі мәтінде қолданылу жиілігіне байланысты болады. Word's Cloud – компьютерге жүктеуді, тіркелуді қажет етпейтін өте ыңғайлы, интерфейсі түсінікті және қарапайым сервис. Оқушының назарын өзіне аударта отырып, сапалы нәтижені аз ғана уақыттың ішінде қол жеткізетін құрал.

Learning Apps.org Web-сервисі – интерактивті тапсырмалар құрастырушы. Бұл әртүрлі оқыту пәндерінде, сонымен қатар сабақтан тыс жұмыстарда да қолдануға арналған электронды құрал. Learning Apps сервисі арқылы әр сабақты қызықты өткізуге болады. Learning Apps сервисіне кіргеннен кейін 5 қадам жасайсыз, яғни өзіңіздің идеяңыздың негізінде белгілі бір шаблонды таңдап, сол шаблонды қажетті ақпаратпен мазмұнын толтырып, жасалған жұмыс нәтижесін сақтап, оқушыларға үлестіріледі.

Электронды білім беру ресурстары арқылы оқытудың маңызды факторларының бірі оқушыны саналы іс-әрекетке ынталандыру және де оқушының дұрыс уәждемесі деп ойлаймын. Уақыттың көп бөлігін оқушы онлайн материалды өз бетімен меңгеруге жұмсайды. Ол үшін назарды шоғырландыру, табандылық, оқуға деген ықылас қажет. Сондықтан мұғалімнің негізгі міндеті оқушының бойындағы ынталандыруларды табу және талабын арттыру.

Осы орайда электронды оқыту шеңберінде қазақ тілді емес мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқыту үдерісінде келесі оқытудың келесі әдістерінің маңыздылығын және тәжірибеде кеңінен қолдануды ұсынамын.

Мінез-құлық дағдыларын дамыту – оқушылардың игеруі қажет тақырыпты, орындайтын тапсырманы «жауапкер» ретінде орындап емес, керісінше болашақ маман, жеке тұлға ретінде өзін тануға мүмкіндік беру. Демек оқушылар өздерін еркін сезіну арқылы жаңа бір дағды қалыптастыра алады.

Байланыс тәсілі – оқушылардың өзара пікір алмасуына, бір-бірінің идеяларын, ойларын, тұжырымдамаларын тыңдауға, өз ойларымен бөлісуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл арқылы оқушылардың әлеуметтік қарым-қатынас дағдыларын дамытуға болады.

Топтық жұмыс – бұл оқушылардың жақсы серіктес болуына, тапсырманы жауапкершілікпен бірге алып шығуға, зерттеуге, бірге жеңіске жетіп, сәтті нәтиже көрсетуге үйретеді.

Мәселелерді шешу және сыни ойлау – оқушылардың теориялық тұрғыдан білімдерін арттырып, салыстыру жүргізуге дағдылайды.

Уақытты ұйымдастыру – оқушылар ұстаздарымен, командасымен біріге отырып алдын ала уақытты тиімді жоспарлауға, жасауға тиісті әрекеттерді дұрыс үйлестіруге, уақытты басқаруға дағдылайтын тәсіл.

Электронды білім беру ресурстарын қазақ тілді емес мектептерде қазақ тілі мен әдебиетін оқытудан бөлек, жалпы білім беру саласында әлі де зерттеуді, шетелдік мамандардың тәжірибелеріне зер салуды, дамытуды талап етеді деп ойлаймын.

Қазіргі түсініктегі педагог ұғымы мен маман ретіндегі функциялық қызметтерінің ауқымы кең. Мұғалім өзінің біліктілігі мен техникалық шеберлігін ұштастыруы қажет. Елдің ақпараттық таным деңгейі артқан сайын, ұстаздарға артылар жүк те жеңіл емес. Мұғалімдер электронды оқыту ресурстарын даярлау барысында, оларға бағыт-бағдар беретін ақпараттық технология саласының мамандарынан тәжірибе жинақтауы қажет. Электрондық ресурстарды біріздендіру арқылы баршаға ортақ және қол жетімді жүйе енгізуді ұсынамын. Сонымен қатар электронды оқулықтар, тестілеу және өзге де танымдық көрнекі құралдарды дайындау барысында педагогтың уақытын үнемдейтін жүйе болуы тиіс. Ал үнемделген уақытты мұғалім оқушылармен бірге өткізіп, арадағы диалогті одан әрі дамыта алады.

Ақпараттық технологияның ең дамыған мемлекеттеріне көз жүргітсек, оқушылардың эмоционалдық интеллектінің дамуына үлес қосып жатыр. Бұл дегеніміз оқушылардың жоғарыда атап өткен электрондық ресурстарға тәуелді болып қалмауын, керісінше, физикалық, интеллект тұрғысынан дамуды қарастырады. Оқушылардың жаңа тақырыпты қабылдау барысындағы миының жұмыс жасауы, түйсігі, қиялы мен идеясы қалыс қалмауы керек деп тұжырымдаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы». В.К. Almurzayeva. Zh.A. Maydangaliyeva G.U. Utemissova M.Zh. Beisebekova S.T. Abuova. K. Zhubanov Aktobe Regional State University, Aktobe, Kazakhstan 1, Number 323 (2019), 39 – 45
2. Национальный доклад по науке. Нур-Султан; Алматы, 2020. -238 с.
3. «Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 - 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы» Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 22 қыркүйектегі № 971 Қаулысы
4. С.М. Куценко, В.В. Косулин «Электронные образовательные ресурсы как инструмент обучения». Вестник КГЭУ, 2017, №4/36/. С.128-133

FTAMP 19.51.11

КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ОКСЮМОРОН СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫ

Қытайбек З.С., магистрант,

Ғылыми жетекші: Әділбекова Л.М., ф.ғ.к., профессор м.а.,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

E-mail: lazzat.m.adilbekova@gmail.com

Мақалада қазіргі таңда зерттеуді аса қажет ететін соны жаңа ұғым оксюморонның әдебиеттегі өзіндік орны, көркем шығармадағы бейнелеу құралы ретіндегі рөлі талдау нысанына алынған. Ең әуелі оксюморон көркемдік тәсіл ретінде шығарманың атауы түрінде кездеседі. Мақалада әлем әдебиетінің классигі саналатын Н.В.Гогольдің «Өлі жандар» поэмасы мен Л.Н.Толстойдың «Тірі мәйіт» пьесасы жан-жақты талданады. Шығарманың көркемдік ерекшелігін, тілін, композициялық, сюжеттік құрылысын, жанрлық өзгешелігін, сөзбен бейнелеу тәсілдерін, яғни тіл кестесін ашып көрсету, таныту – талдаудағы негізгі мақсат болып табылады. Әдебиеттегі оксюморон үлгілерінің поэтикалық мән-мағынасы ашылады.

Түйін сөздер: оксюморон, көркемдік тәсіл, керағар ұғымдар, образ, драма, монолог, диалог, картина, оқиға желісі, эпитет, метафора.

В статье рассматривается новое понятие, требующее в настоящее время изучения, роль оксюморона как своеобразного метода в литературе, изобразительного средства в художественном произведении. Прежде всего, оксюморон как художественный подход встречается в виде названия произведения. В статье подробно анализируются поэма Н.В. Гоголя «Мертвые души», считающаяся классиком мировой литературы, и пьеса Л. Н. Толстого «Живой труп». Основной целью анализа является раскрытие художественной специфики произведения, языка, композиционного, сюжетного построения, жанрового своеобразия, способов словесного выражения, т. е. языкового графика. Раскрывается поэтическая сущность оксюмороновых образцов в литературе.

Ключевые слова: оксюморон, художественный подход, контрастные понятия, образ, драма, монолог, диалог, картина, сюжет, эпитет, метафора.

The article deals with a new concept that currently requires study, the role of the oxymoron as a kind of place in literature, a visual medium in a work of art. First of all, the oxymoron as an artistic approach is found in the form of the title of the work. The article analyzes in detail the poem by N. V. Gogol "Dead Souls", considered a classic of world literature, and the play by L. N. Tolstoy "The Living Corpse". The main purpose of the analysis is to reveal, to reveal the artistic specifics of the work, the language, the compositional, plot structure, genre originality, ways of verbal expression, that is, the language of the graph. The poetic essence of the oxymoron of new samples in literature is revealed.

Keywords: oxymoron, artistic approach, contrasting concepts, image, drama, monologue, dialogue, picture, plot, epithet, metaphor.

Кез келген көркем шығармада кейіпкер мен оның ішкі әлемі қарама-қайшы сезімдер, орта, ол өмір сүрген кезең негізінде танылуы – заңды құбылыс. Кейіпкердің ішкі жай-күйін, алай-дүлей сезімдер қалпынша бейнелеп көрсетуде түрлі тәсілдердің маңызы айрықша. Бұл тәсілдер автордан аса сауаттылықты, сөз қолдану шеберлігін, қырағылықты талап етеді. Сондай бір тәсілдердің бірі – оксюморон. Оксюморон әдебиетте антитеза, контраст бояулар, бинарлық композиция сынды көркемдік тәсілдердің пайда болуына негіз болған бейнелеу құралы.

Оксюморонды поэтикалық мәтіннің бір құралы ретінде әдебиет классиктері мен қазіргі жаңа буын өкілдері өз шығармаларында қолданып жүр. Оксюморон көркем шығармада сөздердің эмоцияналдық тұрғыдан мәнін күшейте отырып, қарама-қайшылықтың тұтастығын көрсетеді. Осының негізінде сюжеттің ширығуы, шиеленісуі көрсетіліп, персонаждың болмыс-бітімі ашылады.

Оксюморонды бейнелеу құралы ретінде қарастырып зерттеген бірсыпыра еңбектер бар. Соның бірі В.В.Виноградовтың «А.Ахматованың поэзиясы турасында (стилистикалық үлгілер)» деген атпен жарық көрген мақаласы. Ғалым ғылымға бұл ұғымды XX ғасырда енгізіп, оған мынадай анықтама береді: «Оксюморон дегеніміз – заттар мен құбылыстардың, белгілердің сын-сипатын айқындап тұрушы символ» [1, 385]. Ал Л.А.Введенская «Антонимге негізделген стилистикалық фигуралар» деп аталатын зерттеу еңбегінде: «Оксюморон - ең тиімді көркемдеуіш құралдардың бірі... логикалық тұрғыдан бір-біріне сәйкес келмейтін кереғар сөздердің тіркесуі» [2, 128], - деп тұжырымдайды.

Оксюморонның көркем әдебиеттегі қолданысы турасында қазақ тіл мамандары: «Кейде қаламгерлер кереғар ұғымдарды қатар синтаксистік тіркеске түсіріп, антоним сөздерді оксюморон жасау үшін қолданады. Бұл әдіс көркем шығармада айтпақ ойды көрнекі етіп жеткізіп, нақты аша түсуге көмек береді», – деген тұжырым жасайды.

Кез келген шығарманы оқымас бұрын әуелі оның атауына мән беретіндігіміз белгілі. Шығарма атауын бір-біріне кереғар, қарама-қарсы ұғымдармен берер болсақ, оқырманды елең еткізері анық. Атауына қарап шығарманы оқуға еліре түсесің. Сондай бір шығармалардың қатарында Н.В.Гогольдің «Өлі жандар», Л.Н.Толстойдың «Тірі мәйіт» т.с.с. оксюморон атаулы шығармаларды атай аламыз. Демек оксюморон әдеби кеңістікте ең әуелі прозалық шығармалардың атауы ретінде кездеседі. Бұл атаулар көркем шығарманың композициялық құрылымын, көркемдік табиғатын айшықтай түседі.

Қаламынан «Ревизор», «Шинель», «Тарас Бульба» сынды әлемдік өркениетке қосылған шығармалар туған ұлы жазушы Николай Гогольдің «Өлі жандар» романы 1842 жылы жазылған [3]. Тарихи деректерге сүйенер болсақ, шығарма атауын осылай қояды Гогольге Пушкин ұсынған көрінеді. Кишиневте бірнеше рет болған Гоголь Бендера деп аталатын жерде адам өлмейтіндігін естіп қайран қалған, себебі мұнда о дүниелік болған адамдарды құжатқа тіркеп, тірілердің санатында қарастырады екен. Осы оқиғаға куә болған Гоголь оны өз шығармасына арқау етеді. Бұл шығарма XIX ғасырдағы орыс қоғамының жай-күйінен сыр шертеді.

Шығарманың басы Чикиков деп аталатын негізгі кейіпкердің губерниялық NN қаласына ат басын бұруынан басталады. Автор негізгі кейіпкерін былайша суреттеген. «Күймеде сүйек сыны келісті деуге де, келбетсіз деуге де келмейтін, семізден төмен, арықтан жоғары, қарт дейтін қарт емес, алайда қылшылдаған жаста емес бір мырза отырды [4, 18]. Осы сөйлемде автор өз кейіпкерінің болмыс-бітімін ашып көрсетуде оксюморонды пайдаланған. Оксюморонды эпитетпен, салыстырумен қатар алып қарасақ та болады. Шығармада оксюморондар қарсы мәндегі эпитет түрінде әрі антоним түрінде де келеді. Гоголь «келісті-келбетсіз, семіз-арық, жоғары-төмен, қарт-қалшылдаған жас» сөздерін қарама-қарсы қоя отырып кейіпкерінің образын ашуға тырысқан. Сол себепті де Гоголь әрбір кейіпкерлерін ерекше көрсетудің шынайы шебері болып табылады.

Гогольдің өзге қаламгерлерден өзгешелігі сол, ол шығармасында орыс халқының ұлттық ерекшелігін, өмірін кейіпкерлерін әжуалай отырып жеткізген. Гогольдің замандасы революцияшыл сыншы В.Г.Белинский Гогольдің туындыларын жоғары дейгейде бағалай келе: «Гоголь – шыңайы өмірдің айнасы, шебер ақын» десе, ал Н.Т.Чернышевский: «Россия үшін Гогольдің маңызы қандай зор болса, өз халқы үшін тап сондай маңызы бар жазушы дүниеге келген емес», - депті.

Көркем әдебиеттегі жинақтау – типке әкелсе, даралау – мінезге әкеледі. Образ осылай туады [5, 111]. Мұның өзі шын мәніндегі өнер адамы үшін әрі әдемі, қызық әрекет те, әрі «инемен құдық қазғандай» қиын әрекет. Суреткерлік шеберлік те осы әрекет үстінде көрінбек. Белинский «ақынның образбен ойлайтынын, оның ақиқатты дәлелдеп

жатпайтындығын, көзге елестете көрсететінін» айта кетеді. Гогольдің кез келген қаһарманының қимыл-әрекеті ащы не юморлы жылы-жұмсақ күлкіге құрылған. Ал енді Гогольдің «Өлі жандар» поэмасындағы образдар жүйесіне тоқталсақ. Өмір қайшылығын терең түсінетін, соны жеткізе суреттейтін Гогольдің шеберлігі қызықтырады. Шығарманы оқи отырып байқайтынымыз персонаждардың сөздерінде олардың өзіне тән даралықтары, әлеуметтік-тұрмыс салтындағы сарындарын тірілген сөз тіркестері кездесетіндігі. Осындай сарындармен сипаттау кейіпкердің психологиясын да, оның тұрмыс-салттарын да, бүкіл әлеуметтік ортасын да айқын елестетеді. «Өлі жандардағы» басты кейіпкер - Чичиков сыртынан қарағанда сыпайы, мүләйім көрінсе де (Келімсек өзі туралы көп сөйлеуден қашқақтайтын секілді, егер сөйлей қалған күннің өзінде жалпылама айтылатын кітап сөзіндей, кішіпейілділікпен қысқа-нұсқа қайырды: жалпақ дүниенің көңіл аударуға тұрмайтын құрттай ғана пендесіміз, өмірде көрмеген құқайымыз жоқ, қызмет істеп жүргенде шындықты шырқыратып айтамыз деп, өзімізге көп дұшпан тауып алған екенбіз, олардың кейбірі қастандық жасауға дейін барды, соның бәрінен көңіл қалып, біржолата күл төгуге тұрарлық жай іздеп жүрген жайым бар, бұл қалаға келгенде ең алдымен басшылардың хал-жағдайын біліп шығауды өзіме міндет көрдім деген сықылды жел сөзді сықпыртты-ай келіп [4, 24].), ындыны арам, ала аяқ, қу, сұм «сатып алып, сатып жіберетін» зымыян жинақы кейіпкер. Автор шығармада кейіпкерінің сыртқы кейпі мен ішкі әлемін бір-біріне қарама-қайшы қойған. Сонымен қатар өзге де кейіпкерлерді де бір-біріне қарама-қарсы қояды. Мәселен, Манилов – өзгеге көмегім тисін деп тұратын, жасаған жақсылығына қарымта дәмептейтін ақкөңіл, кеңпейіл адамдардың бейнесі іспетті болса, Собакевич не болса соны дүние көретін пейілі тар, пайдакүнем адам. Ал Ноздрев – бәлеқор, төбелеске жаны құмар, уәдені үйіп-төгіп бергенмен, сөзінде тұрмайтын әрі беті бүлк етпей, өтірік айта беретін суайт адам болса, Коробочка – мәселені ұғынуы қиын қараңғы, аңқау халықтың образы.

"Тірі мәйіт" драмасы 1900 жылдардағы әлеуметтік-саяси өрлеу дәуірінде жазылған Л.Н. Толстойдың ұлы шығармаларының бірі. Пьеса 1900 жылдары жазылып, автор бақилық болған соң, яғни 1911 жылы 23 қыркүйекте «Русское слова» газетінде жарық көрген. Драма дегеніміз - лирика мен эпостың түйісуінен шыққан өмірдегі шындық уақиғамен жүрек сыры бірдей алынып, көз алдыға елестеп тірі жанды адам образдары қатынасатын сентетикалық поэзия [5, 117]. Автордың шығарма атауын бұлай беруінің мәні неде? Шығармада өрбитін оқиғалар қандай?

Пьеса сюжетінің негізі - ерлі-зайыпты Екатерина мен Николай Гимердің қылмыстық ісі. Л.Н.Толстой бұл оқиғаға 1897 жылы қанық болғанымен, осындай шығарма жазу туралы ой оған бұдан сәл ертерек келген болатын. 1894 жылы 9 ақпанда өзінің күнделігінде Толстой былай деп жазады: «Екі адамды қатар қоя отырып салыстырдым: бірі – шатасқан, адасқан адам, екіншісі – сырт көзге таза әрі құрметті адам болып көрінгенімен, махаббаттан жүрдай, суық адам» [6].

Толстой бұл туындысында "сол кездегі қоғамның, мекемелердің, атап айтқанда, шіркеу, сот, милитаризм, «заңды» неке т.б. ішкі өтіріктерін айыптады. Драманың композициялық негізі картина, тартыс, диалог екендігі белгілі. Шығарма 6 тартыс (действие), 12 картинадан тұрады. Драмада оқиғаға қатынасушылар өзара сөйлесіп отырады. Пьеса әрекеттер (действия) мен картиналарға бөлінуден бөлек шартты түрде екі бөлікке бөлінеді. Алғашқы үш әрекетте Протосовтардың отбасылық драмасы және осымен байланысты кейіпкерлердің ішкі уайымдары олардың монологтары арқылы көрсетілген [7, 275-307]. Монолог – геройдың жалғыз өзінің сөзі; ол, көбінесе, оңаша не болмаса топ ішінде жалғыз өзінің ұзақ сөйлеуі [5, 223]. Осылайша, алғашқы үш әрекеттің арқасында біз әр кейіпкердің ішкі әлемін танимыз.

Пьесаның екінші бөлімінде (IV-VI әрекеттер) сотқа қатысты оқиғалар сипатталады. Яғни, Протасовтың өзіне қол жұмсаған болып, өзенге батып өлуі, кейін оның «тірі мәйіт» екендігі белгілі болып, Лиза мен Каренинді соттың жауапқа тартуы, Лизаның бақыты үшін өзін құрбан етіп сот залында Протасовтың өз-өзін атып өлтіруі. Адам өз бойындағы әртүрлі қасиеттер – адамгершілік, ізгілік, борыш сияқты сезімдер мен зұлымдық, азғындық,

опасыздық сияқты қасиетсіз күштердің бітіспес майданы екендігін ескерсек, басты кейіпкердің екіге бөлінуін байқаймыз. Бұл постмодернистік әдебиетте «қос жарылу» деп аталатын ізденіс тәсілдерінің бірі.

Шығарманың сюжетіне аз да болса қанық болдық, енді атауына тоқталып көрелік. І.Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде» «тірі өлік» - «құр сүлдесі қалған» мәнінде кездеседі (Тұтқындардың сүйектеріне терілері жабысып қалған. Қан жоқ. Көздері үңірейіп, ішіне кіріп, тұз тәрізді қатып қалған. Тірі өлік тәрізді (С.С)) [8, 537]. В.В.Виноградов осы турасында фразеолгизмдер мағына жағына өзгеріске ұшырап, оксюморонға айналатындығын айтып өтеді. Л.Н.Тимофеевтің тұжырымы бойынша, оксюморон, эпитет, салыстыру, метафораның тілдік деңгей құбылысы мен әлемді қабылдаудың қарама-қарсы деңгейіне жақын ұғымдар деп түсіндіреді [9, 48]. «Тірі өлік» оксюмороны Толстой драматургиясында характерлік сипатымен ерекшеленеді. Жансыз, мәйіт ұғымындағы өлікті «тірі» сөзімен айшықтаудың өзіндік көркемдік ишарасы, астары бар. Бұл жерде оксюморонның қарама-қайшы ұғымдардың бірігіп, бір мағынаны беруі, яғни бір бейнені танытуы екенін ескерсек, прозадағы бейнелілікті оның маңызды, сан қырлы, әртүрлі деңгейдегі қызметін түсіне аламыз. «Тірі өлікті» көркемдеуіш құралдардың ішінде күрделі метафора деп алсақ та болады. Метафорлы сөзге байланысты теңеу, айқындау келсе немесе бірнеше метафор түйдегінен келсе, күрелі метафора дейміз [5, 242]. Бұл атау көркем туындының пішіндік-мазмұндық құрылымын, поэтикалық табиғатын айғақтай түседі.

Қорыта айтқанда, адам өмірінің өзегі болып табылатын қайшылықтардың ымыраға келуі әдеби кеңістікте түрлі тәсілдер арқылы бейнеленіп, адам баласының рухани сұранысына жауап берерліктей эстетикалық қызмет атқаратындығы талданған шығармалар арқылы айқындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Виноградов В. В. О поэзии Анны Ахматовой (Стилические наброски). Избранные труды. Поэтика русской литературы. М.: Наука, 1976. 511 с.
2. Введенская Л.А. Стилистические фигуры, основанные на антонимах // Учебные записки Курского и Белгородского пед. ин-тов. Краткие очерки по русскому языку. – Т. XXV. – Вып. 2. – Курск, 1966.
3. https://booksafe.net/read/gogol_nikolay-mertvye_dushi-3797.html
4. Гоголь Н. В. Өлі жандар. Поэма. Күйме. Повесть. Тарас Бульба. Повесть. Шинель. Повесть. Орыс тілінен аударғандар М. Әкімжанов, Ә. Әбілтай. Астана: Аударма, 2010. 512 бет
5. Ысмайылов Е. Әдебиет теориясының мәселелері. Алматы: Қазақ университеті, 2011. 288 б.
6. Толстой Л. Н. Указ. соч. Т.52. С. 112
7. [Т.11] // Л. Н. Толстой. Собрание сочинений в 22 томах. М.: Художественная литература, 1982. Т. 11 © Электронная публикация — РВБ, 2002—2021. Версия 3.0 от 28 февраля 2017
8. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. Кеңесбаев І.К. Алматы, Қазақ ССР-дің «Ғылым» баспасы, 1977 ж. 712 б.
9. Тимофеев Л. Поэтика контраста у А.Блока // Русская литература. 1961. №3. – С. 98–107

УДК 735

МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ ЗАТРАТ ПРЕДПРИЯТИЯ

Омирбекова А.

Алматы Менеджмент Университет (AlmaU), г. Алматы

Бұл мақалада компания шығындарын оңтайландыру мәселесі талқыланады. Шығындарды оңтайландыру - бұл кәсіпорын қаржысын басқарудың жаңа тиімді әдістерін іздеу және енгізу. Бірде-бір компания шығынсыз өмір сүре алмайды. Бірақ шығындар кәсіпорын үшін пайдалы қасиеттерге ие болуы керек, өйткені жұмсалған әрбір

теңге тиімді болып, компанияны тиімді етеді. Шығындарды азайту және оңтайландыру кірісті арттыруға, дағдарыс жағдайында экономикалық проблемалардан құтылудың жолын табуға көмектеседі.

В данной статье рассматривается вопрос оптимизации затрат компании. Оптимизация затрат является поиском и внедрением новых эффективных методов управления финансами предприятия. Ни одна компания не может жить без затрата. Но расходы должны иметь полезные свойства для предприятия, ведь каждый потраченный тенге должен приносить прибыль и делать компанию рентабельной. Минимизация и оптимизация затрат поможет увеличить прибыль, найти путь для избежания экономических проблем в кризисные периоды.

This article discusses the issue of optimizing company costs. Cost optimization is the search and implementation of new effective methods of enterprise finance management. No company can live without cost. But expenses should have useful properties for the enterprise, because every tenge spent should be profitable and make the company profitable. Minimizing and optimizing costs will help increase profits, find a way to avoid economic problems in times of crisis.

Введение. Проблема учета, анализа и контроля затрат на предприятиях имеет существенную актуальность в данное время. Вопрос об управлении затратами имеет важность, так как для достижения стабильного преимущества над конкурентами, необходимо иметь более низкий, по сравнению с другими, себестоимость изготавливаемых изделий. В условиях развития экономики Республики Казахстан, затраты любого предприятия играют значительную роль, ведь они считаются главным фактором финансовой устойчивости компании. Финансовую устойчивость любой компании является его конечная прибыль, которая зависит напрямую от управления затратами. Управление затратами это эффективное расходование трудовых, финансовых и материальных ресурсов предприятия.

Нынешние рыночные отношения поставили перед фирмами новые задачи. Для их решения теория и накопленный в этой сфере практический опыт, несомненно, представляют огромную ценность. Но с одной лишь оговоркой: их необходимо переориентировать на сложившиеся экономические условия. Целесообразно при этом обращаться к международной практике.

Множество ученых уделяли внимания вопросу управления затратами, их планированию, а так теоритически-практическим аспектам затрат. Среди них М.Г.Чумаченко, С.Ф. Голов, В.М. Панасюк, Ю.С. Цал-Цалко, Ю.Л. Субботович, А.М. Турило, Ф.Ф. Ефимова, А.А. Зинченко, М.Г. Грещак, И.Е. Давидович, и др. В современных условиях хозяйствования особое значение приобретают проблемы формирования и управления затратами как одного из составляющих комплексной системы управления [1].

Но несмотря на немаленький объем публикаций отечественных и зарубежных авторов по данному вопросу, нет практического и теоретического решения вопроса управления затратами.

По мнению И.В. Назаровой, анализ происхождения понятия «управление затратами» необходимо начать с периода появления концепции управленческого учета.

Вкратце управленческий учет - это сбор, анализ и подготовка информации для руководящего звена по деятельности предприятия. Данные, содержащиеся в «управленческом учете», представляют важную информацию для принятия решения по дальнейшей деятельности и развитию организации.

И.В. Назаровой, считает, что на начальных этапах развития теории и практики по данному направлению считалось, что управленческий учет ведется в целях управления организацией [3]. Однако дальнейшие взгляды на проблему управленческого учета значительно расширились. В результате ряда преобразований возникло расширенное толкование управленческого учета, при котором его объектами стали внутренние и

внешние сегменты деятельности, инновационные процессы, денежные потоки и др. Сторонники данного подхода по термином «управленческий учет» стали понимать подготовку информации, необходимой для осуществления деятельности управленческого характера не только в сфере себестоимости, доходов и результатов, но и собственности, денежных потоков, самых разнообразных оценок в целях увеличения благосостояния собственника [2]. Г. Терри под управлением затратами понимает процесс или форму работы, включающей руководство и управление группой в направлении реализации целей и задач организации [4]. Т. Джонсон полагает, что управление - это процесс работы с людьми и среди них для достижения целей организации [5].

Методы и материалы. Есть три основных принципа, которые нужно всегда учитывать для избежание лишних трат: планирование; контроль; дисциплина.

Планирование

Частой ошибкой многих является контроль только затрат, но при этом не учитывать доходы. Нужно иметь под контролем не только траты имеющихся денег, но так же брать во внимание источники доходов. В худшем случае, недостаток внимания доходам может привести компанию к недостатку средств и необходимости привлечению кредитов, что в конечном результате приведет компанию к банкротству. Всегда следует заранее планировать любые входящие и исходящие денежные потоки. Оптимизация затрат можно быть результативной, только если руководитель имеет перед собой заранее запланированные суммы доходов и расходов на ближайшее будущее.

Контроль

Каждый начальник компании всегда должен получать реальные данные о состоянии своего бизнеса. Во многих больших компаниях разумно создать отдел для работы над минимизации затрат. Сотрудники данного отделения должны будут выполнять следующие задачи: изучать источники, которые влияют на затраты; определять причины сбоев в работе; определять динамику затрат и их структуру. После сборки всех данных об затратах должен быть выполнен ее анализ, а затем поиск путей их сокращения и оптимизации.

Дисциплина

План утвержденный руководителем должен находить отражение в бюджете предприятия, и отходить от плана можно будет только в исключительных случаях. Оценку за соблюдение правил дает финансовая служба, которые следит за правомерностью затрат и останавливают ненужные расходы. Любое решение о расходов денег должно согласовываться только с несколькими ответственными людьми, которые могут быть назначены руководством.

Результаты и обсуждение. В нынешних условиях нестабильной экономики, оптимизация затрат предприятия является необходимым и главным этапом для выживания. Основной пункт оптимизации затрат – составление бюджета. Формирование бюджета происходит в несколько этапов : утверждение бюджета, исполнение бюджета, анализ исполнения, оптимизация затрат бюджета.

Затраты – это ресурсы, потраченные на определенные цели, в стоимостном выражении. Размер затрат определяется отталкиваясь от величины использованных вещественных, трудовых и денежных ресурсов. Полагается что оптимизация затрат начинается с сокращения затрат в текущий момент. Однако это не совсем так. Оптимизация затрат бюджета компании начинается не тогда, когда ведется жесткий контроль расхода денег, которые уже имеются. Ведь в такой момент вопрос о возникновении денег на счету не контролируется. Управление только затратами, а также привлечение кредитов приводит к хроническому дефициту средств на предприятии, а после и вовсе банкротство. Поэтому оптимизация затрат может быть эффективно только если вести учет и доходов, и расходов. Необходимо предварительно планировать эти статьи, а начальство должно пристально следить за цифрами в разрезе года, квартала или иного финансового периода. Задача по минимизации расходов должна решаться оптимальным путем. Найти решение для данного вопроса можно в нескольких направлениях :

Снижение издержек за счет внутренних ресурсов (прямое снижение).

Повышение производительности, минимизация материальных затрат, уменьшение управленческих расходов, а так же сокращение численности персонала предприятия можно отнести к этому методу.

Уменьшение издержек производства (относительное снижение).

Минимизировать издержки производства можно путем увеличением объема производства. Так как в данном случае денег потраченных на одну делать будет меньше.

Формирование предложения за счет проведенного маркетингового исследования.

Для данного метода стимулируется рост объема закупок покупателями и образовывается приток новых клиентов.

Пути оптимизации

План по оптимизации затрат может учитывать три направления, которое может выбрать предприятие. К таким направлениям относится экспресс-сокращение, быстрое снижение затрат и систематическое сокращение. Каждый из методов может быть применен только в определенных случаях.

Экспресс-сокращение

Для определения результата нужно выяснить вероятные последствия каждого способа оптимизации. Все затраты подразделяются на: высокоприоритетные, приоритетные, допустимые и ненужные.

При выборе данного метода снижения затрат, нужно в срочном порядке прекращать оплату расходов по некоторым статьям. Для результативности необходимо определить вероятность последствий каждого метода оптимизации. Все затраты можно подразделить на: высокоприоритетные, приоритетные, допустимые и ненужные затраты.

Быстрое снижение расходов

Оптимизация затрат компании быстрыми темпами может быть осуществлена в результате проведения ряда мероприятий. Для максимально эффективной минимизации затрат, руководство должно выявить, на чем можно сэкономить в первую очередь. Чаще всего экономят на материалах для производства и сырье.

Наиболее результативным методом сокращения затрат можно выделить пересмотр договоров с поставщиками для получения товара по приемлемой цене. Также некоторые поставщики может дать отсрочку по оплатам, что дает компании возможность собрать нужную сумму без помощи внешних ресурсов.

Уменьшение списка сотрудников, которым положена корпоративная мобильная связь значительно снизит затраты. Можно договориться с мобильным оператором или поставщиком телекоммуникационных услуг о заключении корпоративного контракта с выгодными условиями.

Также можно сделать анализ транспортных затрат и оптимизировать эту статью расходов. Так же, можно уменьшить затраты на электроэнергию и телекоммуникацию. Отдел по транспорту можно делегировать в аутсорсинг, а так же воспользоваться помощью логистических центров, которые помогут составить план по снижению затрат на транспорт. Для минимизации затрат на электроэнергию следую контролировать ее расход, следя за уровнем освещенности в ночное время, установив оборудование для энергосбережения.

Сокращение списка сотрудников, которым положена корпоративная мобильная связь значительно снизит затраты. Можно договориться с мобильным оператором или поставщиком телекоммуникационных услуг о заключении корпоративного контракта с выгодными условиями.

Сокращение штаба и уменьшение ФОТ.

Замена неэффективных сотрудников, аутсорсинг и фриланс для снижения затрат на выплату заработной платы персоналу может оптимизировать затраты. Обслуживающий персонал на аутсорсинге позволит экономить до 20% выплат, приходящихся на каждого сотрудника.

Правила оптимизации

При поиске путей оптимизации затрат нужно всегда помнить, что ситуативное решение проблемы не всегда хороший выбор. Снижение затрат является рутинной, которая

при ежедневном выполнении может стать хорошей привычкой. Соблюдая план и правила оптимизации, можно получить в результате максимальный эффект и наименьшими потерями. Не всегда нужно искать путь для минимизации затрат, нужно ими правильно управлять. В процесс должны быть включены все работники компании. Оптимизация расходов должна вестись постоянно. В некоторых случаях для сокращения общих затрат необходимо увеличить размер затрат по какому-либо отдельному направлению. Расходы сводятся к минимуму для получения наилучшего результата. Правило эффективности гласит, что одна затрата в обязательном порядке приводит к максимальному результату. Так как стремление снизить затраты на максимум не всегда хорошо. Хорошим вариантом может быть минимальное снижение затрат и поддержание их на нужном уровне. Оптимизация бюджетных затрат нельзя представить без финансовых вложений. Имеется вид затрат, который позволяет обойти еще больше потерь. К таким можно отнести страхование, наем охраны, установка сигнализации. Нужно вести оптимизацию затрат на постоянной основе. Новые статьи расходов имеют влияние на прибыль предприятия. Появившись из ниоткуда и исчезнув незамеченными, они могут нанести весомый урон бюджету компании. Урегулирование затрат должно быть обязательной задачей.

Самым распространённым способом оптимизации затрат на предприятии заключается в группировке затрат по структурным подразделениям организации. Ведь данная модель считается традиционной, в различных вариантах она представляет собой примерно одинаковую таблицу, с перечнем видов затрат, которые сгруппированы по отделам компании. Такой метод оптимизации затрат как группировка затрат полезна для подсчета чистой прибыли и для базовой аналитики. Так же можно группировать затраты на постоянные и переменные.

Методы оптимизации накладных расходов компании

Общехозяйственные расходы выполняют функцию обеспечения деятельности компании, и не могут быть распределены на составляющие процессы, которые можно было бы анализировать, как описывалось ранее. В таких моментах, самым рациональным методом оптимизации затрат компании является нормирование выбранных относительных и абсолютных показателей.

Сокращение процентов к уплате

Наибольше всего от финансовой политики, которая проводится на предприятии зависит объем уплаченных процентов за пользования заемными средствами. Даже если стоимость привлеченных средств может быть равна к среднестатистической, компания может воздействовать на величину заемных средств и сроки привлечения. Эти факторы могут определить результативной использования внешнего финансирования. Для оптимизации этот вид затрат необходимо сократить длительность финансового цикла. Финансовый цикл это процесс перехода денег компании вначале в сырье, материалы или товары для перепродажи, а в конце обратный процесс обращения готового продукта в деньги на расчетных счетах. Пунктом отправления финансового цикла считается оплата поставщику, а конечным пунктом получение оплаты от клиента. Время, которое прошло от начала цикла до его окончания называется длительностью цикла, которая напрямую имеет связь в нужде заемных средств. Чем длиннее финансовый цикл, тем больше предприятия зависимо от внешних источников финансирования. Поэтому, минимизация длительных финансовых циклов может привести к оптимизации затрат, а так же повысить эффективность компании в целом.

Заключение: Затраты - неотъемлемая часть любой компании, без них предприятие не сможет ни развиваться, ни просто работать. Однако для обеспечения рентабельности требуется, чтобы расходы были эффективными, то есть каждый потраченный тенге приносил прибыль. Поставив перед собой такую цель, руководитель сможет уберечь свою компанию от непроизводительных затрат.

Подводя итог, сокращение какого-либо отдельно взятого вида расхода, при этом не меняя ничего вокруг не получится. Для правильной и результативной оптимизации затрат необходимо вводить изменения во все процессы, связанные с данной функцией.

Значительная и устойчивая оптимизация затрат может произойти только как результат оптимизации бизнес-процессов. Зато в случае успешной оптимизации затрат возникнет дополнительный прирост эффективности за счет устранения ненужных функций, сокращение потребности в ресурсах и их перераспределения.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Кадыралиев З. А. Управление затратами как один из основных факторов, влияющих на финансовый результат компании / З. А. Кадыралиев // Проблемы учета и финансов. 2016. № 4. С. 55-59. URL: <http://vital.lib.tsu.ru/vital/access/manager/Repository/vtls:000582305>
2. Назарова И.В. Управление затратами, новый взгляд // Известия РГПУ им. А.И. Герцена. 2007. №33. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-zatratami-novyy-vzglyad> (дата обращения: 15.04.2016).
3. Давидович И.Е. Управление затратами: учеб. пособие / И.Е. Давидович. К.: Центр учебной литературы, 2008. 320 с.
4. Terry G.R. Principles of management / G.R. Terry. Homewood, Illinois: Dow Jones Irwin, 1982. 159 p.
5. Johnson T.W. Managing Today and Tomorrow / T.W. Johnson, J.E. Stinson. Massachusetts: Addison-Wesley Pub. Co., 1978. 413 p.
6. Занора В.А. Управление затратами предприятия: организационные аспекты планирования // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2012. №12. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-zatratami-predpriyatiya-organizatsionnye-aspekty-planirovaniya> (дата обращения: 17.04.2016).
7. Кузьмин О.Е. Значение планирования в процессе менеджмента / О.Е. Кузьмин, О.В. Грабельська // Научный вестник НУ «Львовская политехника». 2011. Вып. 21 (9). С. 150-156.
8. Финансовые новости и аналитика // Зарубежный опыт управления затратами предприятия - <http://www.mayaci.ru/maecifs-20-1.html>
9. Абдукаримов И.Т., Абдукаримова Л.Г. Управление затратами в предпринимательской деятельности // Социально-экономические явления и процессы. 2011. № 3-4. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/upravlenie-zatratami-v-predprinimatelskoy-deyatelnosti> (дата обращения: 21.03.2016).
10. Барыева Г.М., Насретдинова З.Т. Зарубежный опыт управления затратами // Современные наукоемкие технологии. 2013. №10-1. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/zarubezhnyy-opyt-upravleniya-zatratami> (дата обращения: 16.04.2016).

ӘОЖ 811

ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІНІҢ ҚҰРЛЫМЫН ҮЙРЕНУ ЖОЛДАРЫ

Отарбаева Д., магистр,

І.Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: Dikosh@list.ru

Студенттер арасында қытай тілін үйренуге деген құлшыныс күнен күнге артып келеді. Сол себепті бұл мақала қытай тілі туралы іс жүзінде ештеңе білмейтін, бірақ өз өмірін осы таңғажайып және ерекше тілмен байланыстырғысы келетін студенттерге арналады. Осы білім беру бағдарламасы туралы мақаланы оқығаннан кейін сіз оқу үдерісінде сізді не күтіп тұрғанын түсінесіз, өзіңіздің мықтылығыңызды және қытай тілінің ұзақ та тікенді жолына түсуге деген ұмтылысыңызды бағалайсыз.

Кілт сөздер: Қытай тілі, иероглифтер, қытай иероглифтерінің құрлымы, қытай иероглифтерінің кілттері (немесе радикалдары), иероглифтерді транскрипциялау, иероглифтерінің дыбысталуы (тондар).

На сегодняшний день желание изучить китайский язык среди студентов растёт всё больше. Поэтому эта статья посвящается студентам, которые практически ничего не знают о китайском языке, но хотят связать свою жизнь с этим удивительным и уникальным языком. После прочтения этой статьи, вы узнаете, что вас ждёт в процессе обучения, оцените свои силы и желание вступить на долгий и тернистый путь изучения китайского языка.

Ключевые слова: Китайский язык, иероглифы, состав китайских иероглифов, ключи китайских иероглифов (или радикалы), транскрипция иероглифов, тоны в китайском языке.

Today, the desire to learn Chinese among students is growing more and more. Therefore, this article is dedicated to students who know practically nothing about the Chinese language, but want to connect their lives with this amazing and unique language. After reading this article, you will find out what awaits you in the learning process, evaluate your strength and desire to embark on a long and thorny path of learning the Chinese language.

Keywords: Chinese language, characters, composition of Chinese characters, Chinese radicals, romanization of Chinese characters, Chinese pronunciation (tones)

Сонымен, ең алдымен қытай иероглифтері туралы айтатын болсақ, әлемдегі ең көне жазбалардың бірі болып табылады, әлемдегі барлық тілдер арасында ол жазбаша белгілер саны бойынша бірінші орында, олардың саны 60 мыңнан асады, қарапайым және жиі қолданатын иероглифтер шамамен 6000-7000 құрайды.

Қытай тілінде біз үйреніп қалған әріптер жоқ - алфавит жоқ, және әр сөз бір немесе бірнеше иероглифтер көмегімен жазылады. Мысалы: 狗 (ит), 天 (күн), 你好 (сәлем), 人 (адам), 图书馆 (кітапхана) және т.б. Сонымен қатар, иероглифтердің кейбір бөліктері қайталанғанын көруге болады - іс жүзінде барлық қытайлық таңбалар салыстырмалы түрде аз мөлшердегі негізгі элементтерден тұрады. Бұл элементтер қытай иероглифтерінің кілттері (немесе радикалары) деп аталады және олардың саны 214 (№1 кестеде көрсетілген), иероглифтердің өзі бірнеше есе көп болғанына қарамастан - сөздіктерде 50 мыңнан астам сөз болады. Бірақ күнделікті өмірде әдетте 6-7 мың қолданылады. Ал, шетелдік студенттер шамамен 3-5 мың иероглиф оқып және жазып үйренсе жақсы нәтеже болып есептелінеді.

Барлық иероглифтер кілттерден тұратын болғандықтан, студенттер алдымен осы кілттердің кестесін үйренеді, содан кейін олар иероглифтерді игере бастайды, өйткені негізгі элементтерді білсеңіз, кез келген, тіпті ең күрделі иероглифті бөлшектеу, есте сақтау және дұрыс жазу оңайырақ.

Қытай иероглифтерінің 214 кілттері (немесе радикалары) кестесі:

1 一 yī бірлік	2 丨 gǔn тігіне н	3 丶 Zhǔ нүкте	4 丿 piě аяқ жағы солға қайрыл ан	5 乙 乚 yǐ екінше (циклді к белгі)	6 丨 jué вертикал ды ілгегімен	7 二 èr екі	8 亠 tóu көлдене н басында ғы нүктесім ен	9 人 亻 rén адам	10 乚 ér жүріп келе жатқан адам
11 入 rù шығу	12 八 bā сегіз; бөлу	13 冂 jiōng шекар а	14 冃 mì шатыр	15 冫 bīng мұз	16 乚 jī үстел; бірнеше	17 冂 kǎn шұңқ ыр	18 刀 刂 dāo пышақ	19 力 lì күш	20 勹 bāo орау

21 七 bǐ ожау; қанжар	22 𠂔 fāng жәші к; қорап	23 𠂔 xì жасы ру	24 十 shí он	25 卜 bǔ болжау	26 𠂔 𠂔 jié мөр; билік	27 𠂔 hǎn кұлам а жар, үзілу	28 厶 sī жеке; жекемен шік	29 又 yòu оң қол; тағы	30 口 kǒu ауыз
31 𠂔 wéi қоршау	32 土 tǔ жер	33 士 shì жауы нгер	34 𠂔 zhǐ алға қадам, алға жылжу	35 𠂔 suǐ жәй жүру	36 夕 xī кеш	37 大 dà үлкен	38 女 nǚ әйел	39 子 zǐ бала; ұл	40 𠂔 mián шатыр нүктем ен
41 寸 cùn тұтам	42 小 𠂔 xiǎo кішке нтай	43 尢 𠂔 wāng ақсақ	44 尸 shī мәйіт	45 𠂔 chè өскін	46 山 shān тау	47 𠂔 川 chuān ағын; өзен	48 工 gōng жұмыс	49 己 巳 巳 jǐ өзім	50 巾 jīn орамал ;сүлгі
51 干 gān қалқан; араласу	52 𠂔 yāo жетіл меген ;кіші незре лый;	53 广 yǎn шаты р навес	54 𠂔 yǐn алға жылжу сүйреу	55 井 gǒng қол ұстасу	56 弋 yì садақтан ату	57 弓 gōng садақ	58 𠂔 𠂔 jì шошқан ың басы	59 𠂔 shān қауырсы ұзын жү	60 𠂔 chì қадам (сол аяқпен)
61 心 忄 小 xīn жүрек	62 戈 gē найза	63 户 𠂔 hù аула	64 手 扌 𠂔 shǒu қол	65 支 zhī бұтақ	66 支 攴 pū ұру, соғу	67 文 wén мәтін; жазу	68 斗 dǒu шөміш; нан мөлшері	69 斤 jīn балта топор	70 方 fāng шаршы ; жақтар
71 无 wú жоқ	72 日 rì күн	73 日 yuē сөйле у	74 月 yuè ай	75 木 mù ағаш	76 欠 qiàn жетіспеу	77 止 zhǐ табан ; тоқта ту	78 歹 𠂔 dǎi жауыз; жаман	79 𠂔 shū бамбук сабағы	80 毋 wú жоқ; болмай ды
81 比 bǐ салыс тыру	82 毛 máo жүн; шаш	83 氏 shì ру; тайпа	84 气 qì ауа; газ	85 水 氵 𠂔 shuǐ су	86 火 𠂔 huǒ от	87 爪 𠂔 zhǎo тыр нақ	88 父 fù әке	89 爻 yáo әсер ету; ықпал ету	90 𠂔 𠂔 qiáng тақта; төсек
91 片 piàn	92 牙 yá	93 牛 𠂔 niú сү	94 犬 犭 quǎn	95 玄 xuán	96 玉 𠂔 yù	97 瓜 guā	98 瓦 wǎ	99 甘 gān	100 生 shēng

карта; жолақ	tíc	niú сиыр; бұқа	ит	қараңғы; күпия	яшма	қауын; асқабақ	черепица жұқа қыш	tàtǐ	туылу; шикі
101 用 电 yòng қолдану; пайдалану	102 田 tián өріс; алаң	103 足 正 pǐ аяқ; тізе	104 广 chuáng ауру	105 𦰩 bō аяғы алшақ	106 白 bái ақ	107 皮 pí тері	108 皿 mǐn табақ	109 目 mù көз	110 矛 máo найза
111 矢 shǐ садақ	112 石 shí тас	113 示 示 shì көрсету;	114 肉 róu аңның ізі	115 禾 hé жүгері	116 穴 xué үңгір	117 立 lì тұру	118 竹 𦰩 zhú бамбук	119 米 mǐ күріш	120 纟 糸 糸 mì жіп; жібек
121 缶 fǒu саздан жасалған ыдыс	122 网 𦉳 wǎng желі	123 羊 𦍋 yáng қой	124 羽 yǔ қауырсындар; қанаттар	125 老 𠂔 lǎo қарт	126 而 ér бірақ а	127 耒 lěi соқа	128 耳 ěr құлақ	129 聿 聿 聿 yù қылқалам	130 肉 月 ròu ет
131 臣 chén тақырып	132 自 zì өзім; мұрын	133 至 zhì жету; келу	134 臼 jiù ерітінді	135 舌 shé тіл	136 舛 chuǎn қателесу; сәтсіздік	137 舟 zhōu қайық; кеме	138 艮 gēn қатты; күшті	139 色 sè түс цвет	140 艸 艹 cǎo шөп трава
141 虍 hū жолбарыс	142 虫 chóng жәндік; ұлы жылан	143 血 xuè қан	144 行 xíng бару; қатар	145 衣 衤 yī киім	146 𠂔 西 𠂔 yà мұқаба; қақпақ	147 见 見 jiàn көру; қарау	148 角 jiǎo мүйіз; бұрыш	149 言 言 言 yán сөйлеу	150 谷 gǔ алқап
151 豆 dòu бұршақ	152 豕 shǐ шошқа	153 豸 zhì жалғыз мүйіз	154 贝 貝 bèi қазына	155 赤 chì қызыл	156 走 走 zǒu жүру; кету	157 足 足 zú аяқ	158 身 shēn дене	159 车 車 chē арба	160 辛 xīn ащы
161 辰 chén уақыт (циклдық белгі)	162 辵 辵 chuò тез жүру	163 邑 邑 yì қала	164 酉 yǒu шарап ыдысы	165 采 cǎi өзгеріс енгізу; сұрыптау	166 里 lǐ ауыл	167 金 金 jīn алтын; металл	168 长 長 長 cháng ұзын; егде	169 门 門 mén қақпа	170 阜 阜 fù төмпе шік

171 隶 lì жету; ұстау	172 隹 zhuī қысқа құйр ық	173 雨 yǔ жаңб ыр	174 青青 qīng көк; жасыл	175 非 fēi болмау ; жоққа шығар у	176 面面 miàn бет; келбет	177 革 gé тері	178 韦 韋 wéi иленген былғары	179 韭 jiǔ жабайы сарымса	180 音 yīn дыбыс
181 页 頁 yè бет, парақ	182 风 風 fēng жел	183 飞 飛 fēi ұшу	184 食 shí тамақ; азық	185 首 shǒu бас; бөлім	186 香 xiāng хош иіс	187 马 馬 mǎ жылқ ы	188 骨 gǔ сүйек	189 高高 gāo биік	190 衫 biāo шаш
191 斗 鬥 dòu күрес	192 鬯 chàng құрба ндық	193 鬲 lì құмы ра	194 鬼 guǐ елес	195 鱼 魚 yú балық	196 鸟 鳥 niǎo құс	197 卤 鹵 lǔ тұзды	198 鹿 lù бұғы	199 麦 麥 mài бидай	200 麻 má қарасо ра
201 黄 huáng сары	202 黍 shǔ тары	203 黑 hēi қара	204 黠 zhǐ кесте	205 黽 黽 mǐn бақа; құр бақа	206 鼎 dǐng штатив	207 鼓 gǔ бараб ан	208 鼠 shǔ тышқан	209 鼻 bí мұрын	210 齐 齊 qí тегіс; бірдей
211 齿 齒 chǐ тістер	212 龙 龍 lóng айда һар	213 龟 龜 guī тас бақа	214 龠 yuè флейта						

Сонымен қатар, әр иероглифті жазған кезде нәтижесі әдемі және дұрыс болу үшін белгілі ережелерді сақтау керек. Иероглиф жоғарғы сол жақ бұрыштан жазыла бастайды, ал көлденең штрихтар әрдайым вертикальді және тек солдан оңға, ал тігінен - жоғарыдан төмен қарай көрсетіледі. Ең төменгісі көлденең соңғы жазылады. Қытай мәтіні біз сияқты солдан оңға қарай жазылады және де тыныс белгілері, сызықшалар мен тырнақшалар да бар.

Транскрипция туралы айтатын болсақ;

Қытай тілін оқытындар үшін латын (ағылшын) әріптерінен тұратын арнайы транскрипция ойлап табылған. Шетелдіктер 猫 (мысық) иероглифін қалай оқуды біледі - құлақпен есту мен есте сақтаудан бір бөлек. Бақытымызға орай, транскрипция көмегімен бұл иероглифті біз үйренген әріптермен жазуға болады: māo. Бұл қытай тіліндегі «мысық» «мао» дегенді білдіреді. «Сәлем» 你好 nǐ hǎo nǐ hao, ал «әйел» 你 nǐ nǐ деп оқылады. Бұл транскрипция пиньин деп аталады және көбінесе [оқшау жақша ішінде жазылады] оқулықтардағы кейіпкерлердің қасында жазылады. Неғұрлым жетілдірілген оқулықтарда, сондай-ақ, Қытайдың өзінде пиньин мүлдем қолданылмайды, сондықтан иероглифтерді оқып, жаза білу өте маңызды - сіз пиньин транскрипциясы түрінде ешқандай жеңілдіктер таба алмайсыз.

Көптеген адамдар қытайлық компьютерлік пернетақта таңбалары бар, мыңдаған батырмалардан тұрады деп санайды, бірақ іс жүзінде ол қарапайым ағылшын тілінен өзгеше емес, өйткені сіз тек пиньинді енгізіп, экрандағы сәйкес таңбаларды таңдасаңыз болғаны. Қазіргі заманға сай иероглифтерді үйренгісі келмейтіндер үшін гаджеттер мен компьютер көмекке айналады.

Дыбысталуы туралы айтатын болсақ;

Сіз пиньин транскрипциясындағы ағылшын әріптерінің біртүрлі болып көрінетінін байқаған боларсыз: ĭ, á, ā және т.б. Бұл олардың соққысы деп аталады. Енді біз қытай тілінің тағы бір маңызды және ерекше аспектісіне – тондарға (үндеуге) көшеміз.

Шындығында, қытай тіліндегі әр буын белгілі бір тонмен айтылады. Барлығы төрт тон бар (бейтараптан басқа), сөйлеу кезінде олар бір-бірінен ерекшеленеді:

та буынының төрт түрлі дыбысталуы;

mā - тон 1(бірінші)

má - тон 2(екінші)

mǎ - тон 3(үшінші)

mà - тон 4(төртінші)

Транскрипцияда тондар әріптердің төбесіндегі таяқшалармен көрсетіледі, сол таяқшалар арқылы нешінші тон екенін білуге болады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, қытай тілінде ұқсас дыбыстық сөздер өте көп және егер біз дыбыстарды дұрыс айтпасак, қытайлықтар біздің не айтып тұрғанымызды түсінбеуі мүмкін. Мысалы:

«күшті» zhòng (3 тон)

«ортаңғы» zhōng (1 тон)

«Ұйықтау» shuìjiào (4 және 4) етістігімен

«тұшпара» shuǐjiào (3 және 3) және т.б.

Қытай тілін үйренемін деген студенттерге айтарым, оқудың басынан бастап тондарды дұрыс айтып үйрену абзал, өйткені дыбысталуыңыз дұрыс болмаса, қытайлықтармен мүлдем сөйлесе алмайсыз.

Қорта келе айтарым соңғы жылдары, жылдан жылға Қытай халық республикасының экономикасының өсуі, Қазақстанның халықаралық беделінің жоғарлауы және Қытайдың керемет мәдениеті мен терең тарихы, еліміздегі студенттер арасындағы қытай тіліне деген жоғары сұраныс болуына әсер етіп отыр. Қазақстаннан Қытайға барып, қытай тілін оқып жатқан студенттер үшін жарқын болашақ сыйлап және қытай мәдениетіне саяхат жасап жатқандар да аз емес. Ұрпағымыздың білімді болғаны, егеменді еліміздің тірегі деп білемін.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. 外国人实用汉语语法. – 北京：北京语言大学出版社， 2009.
2. Шетелдіктерге арналған практикалық қытай тілі грамматикасы - Пекин: Пекин тілдер және мәдениет университетінің баспасы, 2009 ж.
3. 新实用汉语课本.- 北京：北京语言大学出版社， 2011.
4. Жаңа практикалық қытай тілі оқулығы. - Пекин: Пекин тілдер және мәдениет университетінің баспасы, 2011 ж.
5. 现代汉语语法研究教程. – 北京：北京语言大学出版社， 2013.
6. Қазіргі заманғы қытай грамматикасын зерттеу. - Пекин: Пекин тілдер және мәдениет университетінің баспасы, 2013 ж.
7. 陆丙甫， 李胜梅. 语言研究论集. – 北京：中国社会科学院出版社， 2001.
8. Тілдерді зерттеу жинағы.- Пекин: Қытайдың әлеуметтік ғылымдар академиясы, 2001 ж.
9. 对外汉语教学专业教材系列:– 北京：北京语言大学出版社， 2009.
10. Қытай тілін шет тілі ретінде оқытуға арналған оқу материалдары: - Пекин: Пекин тілі мен мәдениеті университетінің баспасы, 2009 ж.

ӨОЖ 37

БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМАСЫ: АЛҒЫШАРТТАР МЕН БАСЫМДЫҚТАР

Өтеген Б.Ү., 1 курс магистранты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.

E-mail: beket.otegen@mail.ru

Мақалада жаһандану жағдайындағы білім берудің өзекті мәселелері қарастырылады. Жаңартылған білім беру бағдарламасының мақсат-міндеттері мен жүйесі талданады. Қазақстандық білім беру моделінің өзіндік ерекшеліктері айқындалып, оны дамытудың механизмдері анықталады. Жаңартылған білім мазмұнындағы «құндылық» және «дағды» ұғымдарының мағынасы сараланады.

Тірек сөздер: жаһандану, білім беру жүйесі, мектеп, жаңартылған білім беру бағдарламасы, құндылықтар мен дағдылар.

В статье рассматриваются актуальные проблемы образования в условиях глобализации. Анализируются цели и задачи обновленной образовательной программы. Выявляются специфические особенности казахстанской модели образования и определяются механизмы ее развития. Дифференцируются значения понятий «ценность» и «навык» в содержании обновленного образования.

Ключевые слова: глобализация, система образования, школа, обновленная образовательная программа, ценности и навыки.

The article deals with the current problems of education in the context of globalization. The goals and objectives of the updated educational program are analyzed. The specific features of the Kazakhstan model of education are revealed and the mechanisms of its development are determined. The meanings of the concepts «value» and «skill» in the content of the updated education are differentiated.

Key words: globalization, education system, school, updated educational program, values and skills.

Сөз басында тақырып мазмұнын ашуға тікелей әсер ететін бірнеше дәлелді пікірді ұсынғым келеді:

■ Адамзатқа және қоғамға орасан зор проблема әкелетін жаһандану мен жаңғыртудың әсерінен айналадағы әлем түбегейлі өзгеріске ұшырауда. Мектептер оқушыларды түрлі мәдениет өкілдерімен әріптестік қарым-қатынас жасауды, алуан түрлі идеяларды, көзқарастар мен құндылықтарды ескеруді, адамдар өздерінің алуан түрлілігіне қарамастан, технологиялардың көмегімен кеңістік пен уақыт кедергілерін жеңе отырып, бір-біріне сенім білдіруін және әріптестікте жұмыс істеуін қажет ететін әлемде, адамдардың өмірі ұлттық шекаралар аумағынан тыс мәселелерге байланысты болатын әлемде өмір сүруге және жұмыс істеуге дайындауы керек. ХХІ ғасырдың мектептері оқушыларды өмірде, жұмыста және азаматтық ұстанымында өзгелермен ынтымақтастықта өмір сүруге дайындай отырып, ұлттық және жаһандық пікір алуандығының шынайылығын ұғына отырып, өзіндік дербестігі мен ерекшелігін дамытуға көмектесуі керек (Андреас Шлейхер, Білім беру және кәсіби дайындау басқармасы директорының және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы Бас хатшысының білім беру саясаты бойынша арнайы кеңесшісі міндетін атқарушы) [1,6].

■ Қазақстанның орта мектептеріндегі оқыту әлі де тиісті дәрежеде тиімді болмай отыр. TIMSS және PISA зерттеулері нәтижесінде алынған деректер Қазақстандағы жалпы орта білім беру жүйесінің теориялық білім беру, оқушылардың ақпаратты есте сақтау, табу және зерделей білуін қамтамасыз ету деңгейінде жеткілікті дәрежеде тиімді екенін көрсетті.

Дегенмен, бұл жүйе оқушылардың жоғары деңгейлі ойлау дағдыларын игеру және қолдану мүмкіндіктерін, мәселен, математикалық білімін тәжірибеде қолдану және математикалық ойлауын дамыту немесе оқылым барысында мәтінді талдау және бағалау сияқты мүмкіндіктерді қамтамасыз ету үшін салыстырмалы түрде әлсіз болып табылады. Орта мектепке арналған оқыту бағдарламасының ғылыми сипаты басым және тым ауқымды болуы тиімді оқытудағы негізгі кедергі болып табылады (Ұлттық білім беру саясатына шолу: Қазақстандағы орта білім, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы) [1,6].

■ Самое главное – учеба уже не будет базироваться на запоминании... Чтобы добиться реального успеха, нужно развивать те способности, которые недоступны роботам: креативность, воображение, инициативу, лидерские качества. Общество постепенно переходит от товарной экономики к интеллектуально-творческой. Освободившийся умственный резерв переориентируется на развитие способности думать, анализировать, аргументировать и принимать в итоге верные решения (Митио Каку, америкалық физик-теоретик) [2].

■ ...Еске түсірумен ғана түгенделмейтін, адамның көптеген және көп қырлы зияткерлік, көркемдік, рухани, практикалық іс-әрекеттеріне де есептелген іс-әрекеттілік пен полимәдениеттілікке баулуымыз қажет [3,102].

Еліміздегі мектептер 2016 жылдан бастап кезең-кезеңмен жаңартылған білім беру бағдарламасына көше бастады. Әрбір пәнді оқытудың мақсаты мен нәтижелері, мазмұны өзгерді; білім беру үдерісін ұйымдастыру мен оқытудың әдіс-тәсілдері, оқыту нәтижелерін бағалаудың өлшемшарттары қамтылған білім берудің негізгі сипаттамаларының біртұтас кешені дайындалды; педагог қызметкерлер қайта даярлау курстарынан өтіп, жаңартылған бағдарламаның негізгі идеясымен танысты, әдістемелік тұрғыда шеберліктерін шыңдады. Мұның бәрі, түптеп келгенде, еліміздің білім беру жүйесінің алдында тұрған маңызды міндеттерді жүзеге асыруға бағытталған қадамдар еді.

Ұлттық білім беру жүйесінің негізгі мақсат-міндеттері Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңының (2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы) 11-бабында айқындалған:

1) ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;

2) жеке адамның шығармашылық, рухани және күш-қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой-өрісін байыту;

3) азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны - Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздер мен мемлекеттік тілді құрметтеуге, халық дәстүрлерін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға жат кез келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу;

4) белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, республиканың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру;

5) отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу; қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет-ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеу; мемлекеттік тілді, орыс, шетел тілдерін меңгерту;

6) педагогтердің әлеуметтік мәртебесін арттыруды қамтамасыз ету;

7) білім беру ұйымдарының еріктілігін, дербестігін кеңейту, білім беру ісін басқаруды демократияландыру;

8) қоғам мен экономиканың қажеттеріне жауап беретін білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесінің жұмыс істеуі;

9) оқытудың жаңа технологияларын, оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану;

10) жалпы оқытудың, жұмыс орны бойынша оқытудың және еңбек нарығының қажеттері арасындағы өзара байланысты қамтамасыз ететін және әркімге өзінің білім мен

біліктілікке негізделген жеке әлеуетін қоғамда барынша пайдалануға көмектесетін оқыту жүйесін өмір бойы дамыту;

- 11) білімнің, ғылымның және өндірістің интеграциясы;
- 12) білім алушылардың кәсіптік ұмтылысын қамтамасыз ету;
- 13) жұмыс берушілермен және басқа да әлеуметтік әріптестермен белсенді өзара іс-қимыл арқылы техникалық және кәсіптік білім берудің озық қарқынмен дамытылуын қамтамасыз ету;
- 14) ерекше білім берілуіне қажеттіліктері бар адамдардың (балалардың) білім алуы үшін білім алушылардың жеке ерекшеліктерін ескере отырып, арнайы жағдайлар жасау болып табылады [4].

Біз көп жағдайда білім беру жүйесін экономикалық қуаттылығымыз мен табысымыздың қозғаушы күші деп қарастырамыз. Алайда, білім мазмұнын жаңартудың алғышарттары тек экономикалық факторлардан тұрады десек, қателескеніміз. Себебі, әлеуметтік өзгерістер, ғаламдық мәселелер, шектеулі ресурстарға сұраныстың өсуі, АКТ-ның адам өміріндегі белсенді қолданысы, халық санының артуы, міне, осылардың барлығы мектеп оқушыларының бүгін және келешекте табысты болуы үшін бұрынғыға қарағанда анағұрлым көп дағдыларды меңгеруі қажет екенін дәлелдеді.

Бүкіл әлемде білім беру жүйесінің келешек ұрпаққа қандай білім беретіні туралы мәселе қайта қаралуда. Осы мәселе аясында «Балалар ХХІ ғасырда табысты болу үшін нені үйренуі керек?» және «Оқытудың тиімді әдістері қандай?» деген негізгі сауалдар туындайды. Бұл сауалдар оқыту бағдарламасымен және оны жүзеге асыруда қолданылатын педагогикалық әдіс-тәсілдермен тығыз байланысты.

Жоғарыда аталған мәселелер жаңартылған білім беру бағдарламасына көшу барысындағы алғышарттар. Жалпы, жаңартылған білім беру бағдарламасы құндылықтар мен нақты мақсат-міндеттер арқылы мектеп оқушыларының жалпы үлгерімін арттыруды, сондай-ақ, инновация мен көшбасшылықты дамыту үшін қажетті дағдыларды зерттеп, іске асыруды, мектеп арқылы ұлттық сананы қалыптастырып, ауқымды халықаралық тәжірибемен өзара әрекеттесуді көздейді.

Жаңартылған білім беру бағдарламасында басымдық берілетін екі іргелі ұғым бар: **ҚҰНДЫЛЫҚТАР** және **ДАҒДЫЛАР**.

Құндылықтар: шығармашылық және сын тұрғысынан ойлау; қарым-қатынас жасау қабілеті; өзгелердің мәдениетіне және көзқарастарына құрметпен қарау; жауапкершілік; денсаулық, достық және айналадағыларға қамқорлық көрсету; өмір бойы оқуға дайын болу.

Дағдылар: сын тұрғысынан ойлау; білімді шығармашылық тұрғыда қолдана білу қабілеті; проблемаларды шешу қабілеті; ғылыми-зерттеу дағдылары; қарым-қатынас дағдылары (тілдік дағдыларды қоса алғанда); жеке және топпен жұмыс істей алу қабілеті; АКТ саласындағы дағдылар.

Ұлттық білім академиясы жаңартылған білім беру бағдарламасының төмендегідей мазмұндық ерекшеліктерін атап көрсетті:

- пән мазмұнын жобалаудың спиральдік ұстанымы, яғни білім мен біліктерді арттыруда оқыту материалын тігінен, сондай-ақ көлденеңінен біртіндеп кеңейту (білімді тақырыптар бойынша және сыныптар бойынша күрделендіру);
- таным заңдылығы мен пәндік амал-тәсілдердің неғұрлым маңызды түрлері бойынша ойлау дағдыларының деңгейлеріне негізделген Блум таксономиясы бойынша оқыту мақсаттарының иерархиясы;
- білім беру деңгейлері және тұтас оқыту курсы бойынша педагогикалық мақсаттардың пәнішілік байланыстарын барынша ескеруге мүмкіндік беруі;
- бір білім саласы пәндері арасында, сондай-ақ пәнаралық байланысты жүзеге асыру барысында «ортақ тақырыптардың» болуы;
- бөлімдер мен ұсынылған тақырыптар мазмұнының уақыт талабына сай болуы, әлеуметтік дағдылардың қалыптасуына назар аудару;
- оқыту үдерісін ұзақ мерзімді, орта мерзімді, қысқа мерзімді жоспар түрінде технологияландыру.

Қорыта айтқанда, жаңартылған білім беру бағдарламасы бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыруды мұрат етеді. Сондықтан, бұл бағдарламаны «реформашылдықтың» көрінісі ретінде емес, білім беру арқылы мемлекетімізді қуатты ететін оқыту жүйесі деп қабылдаған жөн. Бұл ойымызды Білім және ғылым министрі А.Қ.Аймағамбетовтің Сенат жанындағы Жас сарапшылар клубының отырысында сөйлеген сөзі нақтылай түседі: «Біз жаңа әлемде, жаңа жағдайда өмір сүріп жатырмыз. Білім беру жүйесі де оған бейімделуі керек. Мәселе жаңа реформалар жүргізу емес. Бізге барлық өзгерістердің тиімді болғаны, қазақстандықтардың білім деңгейі арта түскені, уақыт талабына сәйкес келетін құзыреттерді қалыптастыруға жағдай жасалғаны маңызды».

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. – Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2017. – 60 б.
2. Каку М. Учеба уже не будет базироваться на запоминании (28.08.2014).
<https://www.dsnews.ua/society/mitio-kaku-ucheba-uzhe-ne-budet-bazirovatsya-na-zapominanii-28082014231600>
3. Құсайынов А.Қ. Әлемдегі және Қазақстандағы білім берудің сапасы. – Алматы, 2013. 196 б.
4. Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 «Білім туралы» Заңы.
<http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319>

ӘОЖ 30.303.1

ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕРІ

Тасболатова А.А., аға оқытушы, магистр,
Омарова С.А., 4 курс студенті,

Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қ.

E-mail: akzharkyn.tasbolatova@yu.edu.kz

«Еліміздің ертеңі – жас ұрпақтың қолында, ал жас ұрпақтың тағдыры-ұстаздардың қолында» деп Елбасымыз Н.Ә.Назарбаев айтқандай, озық ойлы, ұшқыр қиялды, жаны жайсаң, кең жүректі білікті ұстаздардан білімдіде білікті шәкірттер шығатыны өз-өзінен түсінікті. Жас маманмен жұмыс – жас маманның кәсіби және тұлғалық дамуының қайнар көзі болғандықтан, білім беру үдерісіндегі маңызды жұмыстардың бірі. Білім беруде нәтижеге жету оңай жұмыс емес. Білім беру міндеті білім сапасын көтеруді мақсат етіп қояды. Педагог алға қойған мақсатқа жету үшін үнемі шығармашылықпен жұмыс жасап, педагогикалық құзыреттілігін дамытып отыруы қажет. Кез келген кәсіби ортада жылдар өткен сайын ұжым мүшелерінің ауысуы – заңдылық. Егер жаңа келген буынды жақсылап педагогикалық тұрғыдан қаруландырмаса, болашаққа балта шабылатыны ақиқат.

Тірек сөздер: инновация, әдістеме, ғалым, болашақ, әлеуметтік, білім.

«Будущее нашей страны – в руках молодого поколения, а судьба молодого поколения в руках учителей», – сказал глава государства Н.А.Назарбаев. Работа с молодым специалистом – одна из важнейших работ в образовательном процессе, поскольку она является источником профессионального и личностного развития молодого специалиста. Достижение результата в образовании – нелегкая работа. Образовательная задача ставит своей целью повышение качества образования. Педагогу для достижения поставленной цели необходимо постоянно творчески работать и развивать педагогическую компетентность. В любой профессиональной среде смена членов

коллектива с годами – закономерность. Если новое поколение не будет хорошо вооружено педагогическим подходом, то в будущем будет косить топор.

Ключевые слова: инновации, методология, ученый, будущее, социальное, образование.

As the head of State N. A. Nazarbayev said, «the future of the country is in the hands of the younger generation, and the fate of the younger generation is in the hands of teachers», it is clear from the advanced thinking, creative imagination, soul – loving, wide-hearted qualified teachers come qualified students. Working with a young specialist is one of the most important activities in the educational process, as it is a source of professional and personal development of a young specialist. Achieving results in education is not an easy task. The educational task aims to improve the quality of Education. In order to achieve the goal set by the teacher, it is necessary to constantly work creatively and develop pedagogical competence. In any professional environment, the change of team members over the years is a pattern. It is true that if the new generation is not well equipped pedagogically, the future will be destroyed.

Key words: innovation, methodology, scientist, future, social, education.

Ғалымдар мен ғылымға жанашыр жандардың арасында тиісті министрліктің ғылымға лайықты көңіл бөлмейтіні жөнінде жиі сөз болады. Осы ой ескерілді ме, Білім және ғылым министрлігі жанынан Жас ғалымдар кеңесі құрылды. Ең алдымен ғылыми орта керек. Бұл бізде түбегейлі қалыптасқан жоқ. Ғылыми ортаны тек жоғарыда кеңестің мүшелігінде белсенділік танытқан қос қаладан ғана көруге болады. Әрине тоқсаныншы жылдардағы тоқырау кезеңіне дейін болды, бірақ қазір олардың басы толық құралмай тұр.

Қазіргі ғылыми ортада Кеңес кезінде қорғаған алдыңғы толқын мен кейінгі шыққан замандастарымыз бар. Ортасындағы көпір болар лек жоқтың қасы. Оның рөлі орасан зор, орны ойсырап тұр. Орта буын жас шәкірттерді көптеп тартатын еді.

Екіншіден, жастар жағдайға қарай ұмтылады. Меніңше, нарықтық заманда мұны қалыпты қабылдау қажет-ақ. Айталық, IT саласындағы ғалымдардың жобаларына бөлінетін қаржы мен кәсіптегі табыс көлемін салыстыруға келмейді. Сондықтан олар ғылымда қалмайды, ғылымның дамуы осыдан ақсайды.

Үшіншіден, гуманитарлық саладағы ғалымдар көбіне мұрағаттарды жағалайды. Негізі мұндайда мемлекетаралық келісімдерді жүйелі жүргізу керек. Өйткені кей ғалымдарға отандық қана емес, шетелдік мұрағаттарды ақтаруына тура келеді, ал бұл қаржыға және елдермен мәдени байланысқа келіп тіреледі. Бұдан бөлек, ғалымдардың беделі жоғары деңгейде емес. Бұл да жастардың ғылымға келу жолын бөгейді. Сол себепті қазір ғылымды бастаған жас ғалымдар жасөспірімдерді ғылымға қызықтыртындай, ғылым арқылы да кәсіп қалыптастыруға, табыс табуға болатынын көрсетіп, белсенді жұмыс жүргізгені абзал. Соңғы уақытта нақты қолдау бар. Айталық, жас ғалымдардың жобаларына арнайы 3 млрд теңге бөлінді. Сонымен қатар докторантураға биыл көп грант тағайындалды. Бірақ оған түсу талаптарының өзгергенінен біразы бос қалды. «Болашақ» бағдарламасында қолдау қатарына жатқызуға болады. Шетелдерде зейнет жасына келген профессорлар бірден орнын босатады, оған қиналмайды. Өйткені лабораториясына келіп-кетіп жүретінін, кеңесін керек қылар шәкірттері барын біледі. Қарапайым орнын уақытында бере білудің өзі – едәуір қолдау, үлкен сенім. Шындығында, жас ғалымдар ғылымдағы бет-бейнесін қалыптастыруда жетімсіреп жүр, 1-2 курс жоғары оқитын докторанттардан немесе өндірісте тәжірибеден өту кезінде қор жинайды. Көбіне өзін өзі дамытумен болады.

Осындай олқылық бұдан кейін де орын алмас үшін біздің буын қазіргі мектептерге барып, ерікті түрде қызықты дәрістер оқып, оқушылармен кездесу ұйымдастырып тұруы қажет.

Бүгінгі мектептің басты міндеті - өзіндік ой- көзқарасын ашық айта алатын, өмірге бейім тұлға қалыптастыру болса, оған мұғалімнің шәкіртіне деген сүйіспеншілігі, оны тұлға ретінде бағалауы баланың адамдық қасиеттерінің дамуына басты кепіл бола алады. Жаңа ғасырдың ақпараттық қоғамына қажетті жаңа тұрпатты мұғалім дайындау мәселесіне

байланысты 2005 жылы 18 тамызда «Қазақстан Республикасындағы жаңа тұрпатты мұғалім даярлаудың үздіксіз педагогикалық білім беру тұжырымдамасы» және «Қазақстан Республикасындағы жоғары педагогикалық білім беру тұжырымдамасының» жобалары ұсынылды. Осы екі жобаның біріншісінде жаңа тұрпатты мұғалімге – рухани жетілген, шығармашылық қабілеті жоғары, өзіне сын көзбен қарай алатын, кәсіби дағдылары, педагогикалық дарыны бар, жаңашыл-дыққа ұмтылатын тұлға ретінде анықтама берілген. Бүгінгі таңда мектебімізде ұстаздардың көпшілігі жас маман. Бүгінгі қоғамды алға жетелейтін жастар. Себебі, елдің елдігін де, жердің кеңдігін де танытып, әлемге паш ететін бүгінгі жастар қауымы екені сөзсіз. Бүгінде қазақ еліміз сындарлы 20 жылдықтан өтіп, ерелі 30 жылдыққа нық қадам басты. Елбасымыз айтқандай «Жалындаған жастар – еліміздің ертеңі». Кешегі студент – бүгінгі жас маман. Мектепке келген жас маманды үйретіп, білік – дағдысын қалыптастыру бұл үлкен міндет.

Кәсіби іс – әрекет - қазіргі адам өмірінің құрамдас бөлігі. Тұлғаның кәсіби карьерасы неғұрлым сәтті құрылуы, тек оның өз өмірімен қанағаттануы ғана емес, сонымен қатар гармониялық дамуына да тәуелді. Тұлғаның кәсіби дамуына маңызды дәрежеде қызметтің бірінші жылдары өте үлкен әсерін тигізеді, өйткені бұл кез жас маман үшін сынақ мерзімі ретінде саналып, маманның болашақ әлеуметтік және кәсіби ортада өз позициясын анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар болашақ кәсіби карьерасы үшін фундамент ретінде есептелініп, оның қаншалықты сәтті болуы анықталады. Жас мамандардың кәсіби бейімделуін жаңа еңбек жағдайына ену процесі ретінде қарастыруға болады. Мұндағы тұлға мен кәсіби орта өзара бір-біріне әсер етіп, ұжымның ішіндегі қарым қатынас пен жаңа әрекеттестіктің жүйесін құрады. Жас маман жаңа жұмыс орнына келгенде, ұйым ішіндегі кәсіби және әлеуметтік психологиялық қарым қатынас жүйесіне белсенді қосылады, жаңа нормалар мен құндылықтарды меңгереді, өзінің жеке позициясын өндірістің мақсат мүдделерімен келістіреді.

Сондықтан жас қызметкер үшін, оның тұлғалық ерекшеліктері жаңа жұмыс орнында ұсынылған ұйымдық шарттарға максималды түрде сәйкес келуі өте маңызды. Кәсіби бейімделу сұрағына келетін болсақ, кәсіби бейімделу дегеніміз – кәсіпорын ұжымының және маманның өзара бейімделуі, нәтижесінде жұмысшының: ол үшін жаңа әлеуметтік – кәсіби және ұйымдасқан экономикалық жағдайда өмір сүруге үйренуге, белгілі бір класс міндеттерін шешуге қабілетті маман ретінде кәсіпорын құрылымында өз орынын табуға, кәсіби мәдениетті меңгеруге және оның келуіне дейін қалыптасқан тұлға аралық байланыстар және қатынастар жүйесіне енеді. Бейімделудің біріншілік және екіншілік деген түрлері бар:

➤ біріншілік – бұл кәсіби іс-әрекетте тәжірибесі жоқ (ЖОО түлектері) жас мамандардың бейімделуі

➤ екіншілік – кәсіби іс-әрекетте тәжірибесі бар (жұмысты мәжбүрлі ауыстыру жағдайында) мамандардың бейімделуі.

Ал бүгінгі таңда мектебіміздегі жас мамандар кәсіби іс-әрекетте тәжірибесі жоқ (ЖОО түлектері) жас мамандар. Жас маманның табысты кәсіби бейімделуіне ұйымдық факторлар да әсерін тигізеді. Осымен байланысты кәсіпорын басшысы жас маманның кәсіби дамуына белгілі бір шарттар ұйымдастырып, ақырында жас маман ұйымға табысты бейімделіп, ұзақ мерзімді келісім шартқа бекітілуі үшін тырысуы тиіс.

Маман, ұйымдық факторлардың тұлғалық ерекшеліктерге жанама түрде әсерін қаншалықты тигізетінін ұғынуы тиіс, сонымен қатар жұмысқа тұратын ұйымның ерекшеліктерін есепке ала отыра, өндірістің жаңа шарттарына бейімделу процесінде пайда болатын мәселелерді алдын ала болжай алу керек. Маман бейімделуден өткеннен кейін жаңа формация мұғалімін дайындауға өтуге болады. Жаңа формациядағы – ұстаз – ізденімпаз өзіне талап қоя білетін, кәсіби – құзырлылық және шеберлілік деңгейі жоғары, рухы биік, даралық сапалары жетілген, шығар тауы биік маман.

Осыған орай мұғалімдерді оқу-тәрбие жұмысын жүргізуде мынадай топтарға бөліп қарау артық емес:

Бірінші, бірқатар мұғалімдердің бірер пәнді оқытуды жақсы меңгеріп, сабақта ұтымды әдістер арқылы елеулі нәтижеге қолы жетіп жүрсе, бірқатары барлық пәндерден солай. Осылардың қайсысы да өз жұмысына сын көзбен қарап, оқығанын, білгенін, көргенін творчестволықпен дамыта, оқушы білімінің деңгейіне, даму дәрежесіне қарай жетілдіре қолданады.

Екінші, бір топ мұғалімдерге баспасөзде жарияланып, баспалардан шығып жататын методикалық еңбектерді саралап, өз лабораториясында қорытып – қолдану белсенділігі жетіспейді, олардың біразына жаңалыққа тосырқай қараушылық, кейде жете мән бермеушілік психологиясы тән.

Үшінші, мұғалімдердің енді бір тобы өздерінің жұмыстарына теориялық жағынан да, методикалық жағынан да талдау жасай білмегендіктен, өзінің де, өзгенің де творчестволық өсу деңгейін мөлшерлей алмайды. Мұғалімнің өз ізденісі, толғанысы, іштей ширығуы болмаған соң, бойдағы белсенділік келіп, тың пікір тумайды. Мектепте педагогтың жеке біліктілігін арттыру картасы бөлімдері бойынша тиімді жұмыстанатын жас маман шыңдалып, өз мамандығының майталманы болатындығы сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Структуры поддержки предпринимательства // «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры» АҚ сайты. – 2013 // <http://www.damu.kz/127>.
2. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына Жолдауы. - Астана, 2011, қаңтар - 28 // [http:// www.akorda.kz](http://www.akorda.kz).
3. <https://egemen.kz/>

ӘОЖ 338 (574)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ САЯСИ- ЭКОНОМИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ

Толамисов А.Г., т.ғ.к., қауымдастырылған профессор (доцент) м.а.,
Иманқұл А., 1 курс магистранті,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: aijan_xasen@inbox.ru

Мақалада, Қазақстан Республикасының Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасындағы саяси-экономикалық кеңістігін дамытудағы орны мен рөліне талдау жасалынып, баға беріледі. ХХІ ғасырдың басындағы саяси-экономикалық байланыстардың тиімділігін елдің тұрақтылығы мен экономикалық жағынан дамуға бағыт алуынан көруге болады. Бұл Қазақстан Республикасының Орталық Азия елдерімен әріптестіктің ортақ мақсатын экономикалық кеңістік пен ортақ рынокты қалыптастыруды, саяси одақ құрудан көрінеді.

Тірек сөздер: Орталық Азия, саяси-экономикалық кеңістік, экономикалық қауымдастық, экономика, аймақтық интеграция.

В статье дается анализ и оценка места и роли Республики Казахстан в развитии политико-экономического пространства в отношениях со странами Центральной Азии. Эффективность политико-экономических связей в начале ХХІ века можно увидеть в стабильности и направлении экономического развития страны. Это выражается в формировании общего экономического пространства и общего рынка, создании политического союза Республики Казахстан со странами Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральная Азия, политико-экономическое пространство, экономическое сообщество, экономика, региональная интеграция.

The article analyzes and evaluates the place and role of the Republic of Kazakhstan in the development of the political and economic space in relations with the countries of Central Asia. The effectiveness of political and economic relations at the beginning of the XXI century can be seen in the stability and direction of the country's economic development. This is reflected in the formation of a common economic space and a common market, the creation of a political union of the Republic of Kazakhstan with the countries of Central Asia.

Key words: Central Asia, political and economic space, economic community, economy, regional integration.

Қазақстан Республикасының Орталық Азия аумағындағы геосаяси орналасуы саяси және экономикалық әуелетінің болуы, оны ірі аймақтық мемлекет ретінде қалыптастырудың алғы шарттары болды. Қазақстан өзара қауіпсіздікке, егемендікті құрмет тұту, аумақтық тұтастық принциптерімен өзінің төңірегінде тұрақтылық пен ізгі көршілік аймағын қалыптастыруға мүдделі екендігін айқындаған болатын.

Бүгінгі таңда Қазақстан өзінің сыртқы саясатындағы байсалды да, парасатты қадамдарының арасында көрші мемлекеттермен тұрақты өзара ықпалдастық әрі тең әріптестік орнатқан, осының негізінде біртұтас саяси-экономикалық кеңестік секілді өміршең үрдістер белең алып, интеграциялық ықпалдастық жүйесі айқындала түсуде.

Орталық Азияның саяси-экономикалық кеңістігі – экономиканың жаһандану жағдайында дүниежүзілік экономика құрылымында өзіндік орнын растай алатын, әлемдік ұдайы өндіріс үдерісінде қарым-қатынас жасай алатын бірегей кеңістік. Оған Қазақстан, Қырғызстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Өзбекстан мемлекеттері кіреді. Бұл кеңістіктегі халық саны 57 млн-нан астам адам, ал жер аумағы 4,0 млн. км² [1, 156 б.].

Аталған кеңістіктің жер асты және жер үсті байлықтары мен энергетика ресурстары аса мол. Ауыл шаруашылығы өнімдерімен өзін-өзі қамтамасыз ете алады. Болжам бойынша, Қазақстан, Түрікменстан және Өзбекстан аумағында 30 млрд. тоннаға жуық мұнай, 7 трлн. м³-дей газ, 40 млрд. тонна көмір және 715 мың тонна уран бар. Жалпы алғанда бұл кеңістік мұнай қоры жөнінен дүние жүзінде 3-орында, газ өндіру жөнінен – 4, уран байлығы бойынша 3-орында, түсті, қара және сирек металдар қоры жөнінен – 1, алтын өндіруде 9-орында, ал егістік жер көлемі бойынша алғашқы ондыққа кіреді. Қырғызстан мен Тәжікстан су-энергетика ресурстарға бай. Осыған орай Орталық Азия кеңістігінің бірыңғай геосаяси және экономикалық тұрғыдан дамытылған жағдайда бірыңғай геоэкономикалық стратегияны толық жүзеге асыруға мүмкіндігі зор [2, 95 б.].

Қазақстан тарабы Орталық Азия экономикалық кеңістігін дамытуға мүдделілік танытып, нақты ұсыныстар жасады. Нәтижесінде 1994 жылы Орталық Азия экономикалық қауымдастығын құру, 2002 жылы Орта Азия ынтымақтастығын құру туралы келісімдер жасалды. Бірақ олар айтарлықтай нәтиже бере қойған жоқ. Осыған орай Елбасы осыдан 15 жыл бұрын, яғни 2005 жылы Қазақстан, Өзбекстан, Қырғызстан арасында жасалған мәңгілік достық туралы шарт негізінде және Орта Азия кеңістігіндегі экономикалық мүдделердің, сондай-ақ мәдени-тарихи тамырдың ортақтығын, тілдің, діннің, тіпті экологиялық мәселелердің де, сыртқы қатердің де ортақ екендігін ескере отырып, Орталық Азия елдері одағын құруды ұсынған болатын [3, 76 б.].

ТМД кеңістігіндегі экономикалық құрылымдарды құрудың ең мүмкін бағыттары – экономикалық ынтымақтастықтың екі жақты сипатының, сонымен қатар бірлестік шеңберіндегі жекелеген мемлекеттердің «әртүрлі дәрежелі», «әртүрлі жылдамдықтағы» интеграция әдісінің басымдылығы.

ТМД ішінде бұдан кейінгі уақыттарда да жекелеген мемлекеттер арасында тығыз интеграциялық байланыстар өмір сүретін болады. Осы мәселеде бұлар Достастықтың ортақ мақсат, міндеттерімен, әсіресе экономикалық және гуманитарлық салада, қылмыс пен есірткі бизнесімен күресте, қоршаған ортаны қорғауда қарама-қайшылыққа келмеуі керек. Қазіргі таңда мемлекеттердің өте алшақ саяси және экономикалық мүдделеріне қарамастан болашақ

мемлекетаралық қарым-қатынастардың бағыт-бағдары жасақталып жатыр [4, 96 б.]. ҚР мен ТМД елдерінің экономикалық кеңістігіндегі шын мәніндегі интеграция – байланыстардың жаңа құрылымы және қатысушылар құрамының анықталуы, өз елдері ішінде және мемлекеттер арасында өзара тиімді нарықтық қатынастарды дамыту негізінде жүзеге асырылады.

Орталық Азия жалпы сипаттамалары, объективті мүдделері және қалыптасқан байланыстары бар елдер тобы. Орталық Азия елдері арасында оларға интеграциялық қатынаста перспективалы кеңістік ретінде қарауға мүмкіндік беретін ұқсастықтар мен байланыстар, сондай-ақ кейбір айырмашылықтар мен қайшылықтар бар, олар өз кезегінде ішкі өңірлік өзара іс-қимылды қиындатады. Орталық Азияның жеке интеграциялық өңірге бөліну себептерінің арасында мыналарды бөліп көрсетеміз:

- континенттің орталығында орналасуы оның Еуразияның едәуір бөлігінің қауіпсіздігі мен тұрақтылығына әсері тұрғысынан стратегиялық маңызға ие;

- су-энергетикалық инфрақұрылым мен бірыңғай энергия жүйесі мәнмәтініндегі өзара тәуелділік;

- байланысты көлік инфрақұрылымы (сондай-ақ кеңестік халық шаруашылығы кешенінің мұрасы) және трансевразиялық транзиттік дәліздердің қиылысында орналасуы. Иран арқылы аймақтың елдері Парсы шығанағына, Ауғанстан мен Пәкістан арқылы Үнді мұхитына, Қытай мен Ресей арқылы Азия – Тынық мұхиты аймағына қол жеткізе алады;

- Білім, ғылым, мәдениет және әкімшілік басқару жүйесінің ұқсас инфрақұрылымы;

- орыс тілі мәдени, саяси және экономикалық орта ретінде;

- болашақта айтарлықтай, бірақ әлі дамымаған нарық бар (56 миллионнан астам адам тұрады, аймақтың жалпы ішкі өнімі шамамен 60 миллиард долларды құрайды) [5, 32 б.].

Қазақстан Республикасын Орталық Азия елдерімен байланыстыратын негізгі ТМД, ЕЭҚ, ҰҚШҰ секілді халықаралық ұйымдар мен өзара одақтар әріптестік жағынан дамудың жаңа деңгейіне жеткізген болатын. Бұл әріптестіктердің ортақ мақсаты – ортақ экономикалық кеңістік пен ортақ рынокты қалыптастыруды, саяси одақ құруды көздеді.

Аталған ұйымдардың ішінде Еуразиялық экономикалық қауымдастықтың (ЕЭҚ) құрылуы аймақтағы маңызды геостратегиялық, геосаяси, экономикалық және геомәдени бетбұрыстардың болып жатқанын көрсетеді.

Аталған ұйымның құрамына Белоруссия, Қазақстан, Қырғызстан, Ресей және Тәжікстанды енгізе отырып, 2003 жылдың 19-20 ақпанында ЕЭҚ-ның «Бірінші экономикалық форумында» Елбасы Н. Назарбаев қауымдастықты құрудың бастамашысы ретінде 2011 жылға арналған негізгі міндеттерді атап көрсетті. Соның бірі біріккен мемлекеттердің ортақ ақша бірлігін енгізу. Аз уақыттың ішінде дайындалып, 2003 жылдың 23-ақпанында Белоруссия, Қазақстан, Ресей және Украинаның Біртұтас экономикалық кеңістігін (БЭК) құру туралы Келісімге қол қойылып, бекітілді. БЭК-тің мақсаты – суперұлттық экономикалық реттеуші ұйым арқылы аймақтық интеграцияға қол жеткізу, сәйкесті заңнамалар мен экономикалық саясатты үйлестіру, сауда және тариф бойынша бірыңғай жүйелеп отыратын мемлекетаралық тәуелсіз комиссия құру [6, 89 б.].

Кедендік одаққа қарағанда ЕЭҚ қабылданған шешімдерді орындаудың механизмдері және нақты құрылымы бар халықаралық ұйым мәртебесіне ие. Ерекше құндылығы – әр қатысушыға көбірек кеңістік беретін әр түрлі деңгейдегі және әр түрлі қарқындағы интеграция ұстанымы болуы; бұрынғы қол жеткен келісімдерді, олардың табыстарын, қаралған нақты мақсаттар мен қабылданған шешімдердің орындау мерзімі туралы келісімдер сабақтастығы.

Сонымен Қазақстанның ТМД елдерімен және басқа да мемлекеттермен өзара әрекеттің барлық кешенінің іргетасы өзара тиімді сауда-экономикалық ынтымақтастықты құрайды. Әлемдік тәжірибе көрсеткендей аймақтық интеграция жаһандануға үн қосатын басты құбылыс. Оның элеуетін ТМД елдері геосаяси және геоэкономикалық шынайылыққа ортақ бейімделу жағдайында толық және нәтижелі пайдаланады. Жалпы әлемдік экономикалық проблемаларды шешуге үйлесімді қатысу, шаруашылық байланыстарды сақтап және тереңдетуге оның ішінде

аймақтық деңгейде сақтауға қызығушылық, тарихи қалыптасқан өзара байланыстарға сүйенеді. Сонымен қатар әлемдік рыноктағы қатаң бәсекелестіктің өзі де ұлттық тауар өндірушіні нәтижелі сақтауды талап етеді. Бұл бірлестіктің қатысушы мемлекеттерінің сыртқы байланыстарының жағрафиялық кеңеюі ғана өзінен өзі-ақ оларға халықаралық еңбек бөлінісінде өздеріне тиісті орын алуын қамтамасыз етеді.

ЕурАзЭҚ кеңістігінде екі жақты сауда-саттық келісімдерге сүйенген еркін сауда тәртібі әрекет етеді. Заңды құжатталған көп жақты ЕЭҚ шаруашылық байланыстарды және өзара сауда-саттықты ынталандыруға, кедендік одақтың қалыптасуына алғышарттар жасауға қабілетті. Дегенмен де өзара сауда-саттықтың объективті теңсіздігі жағдайында ЕЭҚ-ның қалыптасуы әлі аяқталған жоқ және барлық әріптестердің экономикалық мүддесін нақты есепке алуды талап етеді. Бұл тұста әлемдік қауымдастықта жалпы қабылданған сыртқы саудадағы кедергілерді кезең-кезеңімен жою туралы БСҰ-ның заңдарын есепке алуды қамтамасыз ету керек. Ұлттық рынокта еркін бәсекелестікке кепілдік беретін сәйкесті құқықтық базаны қалыптастыру қажет.

Келісілген валюталық саясат қауіп-қатерді азайтып, мемлекетаралық төлем төлеу жүйесін жетілдіріп, бірте-бірте төлемдік, одан кейін валюталық одақ құруға мүмкіндік береді. Бұл міндеттерді табысты жүзеге асыру өндіріс көлемінің ұлғаюына, үшінші ел рыногындағы қауымдастық мемлекеттерінің тауар өндірушілерінің арасындағы бәсекелестікті бір мезгілде жоюда өтім рыногын кеңейтуге, көптеген әлеуметтік мәселелерді шешуге әсер етеді.

БЭК-ті қалыптастыру мақсатында көптеген елдер бірінші кезекте интеграцияның сауда-экономикалық аспектілерін қарастыратын нормативтік-құқықтық базаны қалыптастыру қажеттігін түсінді. БЭК бұл елдің кедендік территориясын біріктіретін экономикалық кеңістік ретінде қабылданады. Мұнда бірыңғай ұстанымдарға негізделген экономикалық реттеу механизмдері жұмыс істейді. Тауарлардың қызмет көрсетуін, капитал мен жұмыс күшінің еркін қозғалысын қамтамасыз етіп, тең құқылық бәсекелестікті қалыптастыруға қажетті бірыңғай сыртқы сауда келісімдері жүргізіледі. Макроэкономикалық тұрақтылық, салықтық, несиелік және валюталық-қаржылық саясат қолдау тауып отыр.

БЭК құрудың халықаралық аспектілері қосымша жеңілдіктер алудың мүмкіндігін туғызуды жәш аймақтық интеграциялық бірлестік құрамына кіретін ел ретінде дамыған елдердің рыногына ену үшін артықшылыққа қол жеткізуді көздейді. БЭК сияқты маңызды және кең масштабтағы жоба асығыстықты, жетілмеген шешімдерді қаламайды. Ортақ келісім мәтінінен кейбір мәселелерді, әсіресе көліктік тариф мәселесін алып тастауға және соған сүйеніп екі жакті келісімді де бекітуге болмайды. Сондықтан да БЭК жобасының аясында жұмыс күші және капитал, қызмет, тауар жөнінде 29 келісімнен тұраты құжаттардың бірінші пакеті туралы шешім қабылданды.

Елдердің экономикалық әлеуетіне сай интеграциялық комитеттің қызметін қаржыландырып, дауыс береді. Бұл жерде бірінші рет ТМД кеңістігінде «ойластырып дауыс беру» жолы арқылы шешім қабылдау жүйесі қолданылады, мәселен, 2016 жылы Қауымдастыққа мүше мемлекеттердің шекараларында өткізу пункттерін жөндеу жұмыстарын жүргізу және 2017 жылы ЕЭҚ-тың сыртқы шекарасының келісілген күзеттерін заңдастырып және толық жөндеуден өткізу қажет. Сонымен қатар, кеден қызметінің біртұтас басқару жүйесін орнатып, мемлекеттер арасындағы шекараларда кедендік бақылауды алып тастау мәселесі күн тәртібінде тұрса, 2018 жылы Қауымдастық мүшелерінің шекаралық қызметтерімен біртұтас басқару жүйесін құру жоспарға енгізілді.

Аймақтық бағдарламалар Орталық Азияның бес мемлекеті арасындағы диалог пен ынтымақтастықтың ауқымды үрдісін қолдауға бағытталған. Аймақтық ынтымақтастықтың энергетика, қоршаған орта, су ресурстары және әлеуметтік-экономикалық даму үшін маңызы зор. Табиғи ресурстарды ұтымды пайдалану аймақтың дамуы мен саяси тұрақтылығының маңызды факторы болып табылады. Сондай-ақ, өсіп келе жатқан жастардың қажеттіліктерін жұмыспен қамтамасыз ету және білім беру мен зерттеу мүмкіндіктерін жақсарту арқылы қанағаттандыру маңызды.

Сонымен қатар, аймақтық диалог пен іс-шаралар Орталық Азия елдерінің құқықтық қабілеттілігін демеп, олардың құқықтық және сот жүйелері реформаларына септігін тигізеді. Аймақтық ынтымақтастық трансшекаралық қызметті жетілдіру, мобильдікті арттыру және есірткі айналымына қарсы күресті күшейту мақсатында интеграцияланған шекаралық бақылау арқылы трансшекаралық ынтымақтастықты нығайтуға бағытталған.

2019 жыл Орталық Азия елдерінде бірқатар реформалардың іске асуымен байланысты болып, және де елдердің билік органдары негізінен әлеуметтік сипаттағы мәселелерді шешуге, сондай-ақ қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті қамтамасыз етуге шоғырланатын болады. Ең алдымен, салық салу жүйесіндегі және халықтың белгілі бір топтарының еңбегіне ақы төлеудегі өзгерістерді айта кеткен жөн. Мысалы:

– Қазақстанда ағымдағы жылдан бастап жалақының ең төмен мөлшері 1,5 есе артты, табысы төмен азаматтар үшін жеке табыс салығы төмендетілді, өзін-өзі жұмыспен қамтыған тұлғалар санатын зейнетақы жүйесіне және әлеуметтік сақтандыру жүйесіне жеңілдікті шарттармен тарту үшін бірыңғай жиынтық төлем енгізілді;

– Қырғызстанда денсаулық сақтау, мәдениет саласындағы жұмыскерлер үшін, сондай-ақ жүргізушілер мен техникалық қызметкерлер үшін жалақы мөлшерін арттыру көзделді;

– Өзбекстанда жеке тұлғалар үшін 12% мөлшеріндегі табысқа салынатын бірыңғай салық қолданыла бастап, бюджеттен тыс зейнетақы қорына сақтандыру жарналары алып тасталынды, сондай-ақ білім беру және денсаулық сақтау саласының жұмыскерлеріне жалақыны көтеру жоспарланды;

– Қазақстан мен Қырғызстанда ағымдағы жыл сонымен бірге ішкі істер органдары жүйесіндегі елеулі өзгерістермен сипатталатын болады, ол қоғамның қауіпсіздікті қамтамасыз етуді күшейтуді талап етуіне байланысты орын алады. Қазақстанда «Ішкі істер органдарын жаңғырту жөніндегі жол картасы» шеңберінде ішкі істер министрлігі қызметкерлерінің штаттық санын оңтайландыру жүргізіледі, полицейдің жаңа ұлттық стандартын бекіту және халықпен жұмыс істеудің сервистік үлгісін қолдану жоспарлануда [7, 203 б.]. Қабылданған шаралардың бәрі жиынтығында мемлекет пен қоғам арасындағы шартты әлеуметтік келісімшарттың жаңартылуын көрсетеді.

Қорыта келе, Орталық Азияның саяси-экономикалық кеңістігін дамытуда Қазақстан Республикасының бастамасымен құрылған халықаралық ұйымдар ЕурАзЭҚ, АӨСШК және ШЫҰ осы ұйымға мүше елдер арасында біртұтас идея ауқымында қалыптасып дамудың жарқын үлгісін көрсетіп отыр.

Қазақстан Республикасы Орталық Азияның саяси-экономикалық кеңістігін дамытуда 4 ұстанымды басшылыққа алады:

- интеграция, ең алдымен, экономикалық қажеттілікке негізделген прагматикалық сипат дамуы;
- көп деңгейлі және түрлі жеделдіктегі интеграция идеясы;
- өңірлік қауіпсіздік тетіктерін іздестіру қажеттілігі;
- интеграцияның еріктілігі. Бұл аталған ұстанымдар аймақтық саяси-экономикалық механизмдерін жетілдіруде септігін тигізеді.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Боришполец К.П. Центральная Азия как региональная подсистема международных отношений // Восток/Запад. Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений / Под ред. А.Д. Воскресенского. – М.: РОССПЭН, 2002. – С. 156-163.
2. Джоробекова Г.Э. Векторы региональной экономической интеграции стран Центральной Азии // Внешнеполитическая ориентация стран Центральной Азии в свете глобальной трансформации мировой системы международных отношений / Под ред. А. Князева. – Б., 2009. – 375 с.
3. Вардомский Л.Б. Экономическое пространство ЕврАзЭС: структурные особенности регионального сотрудничества. Проблемы постсоветских стран. – №6, 2014. – М. – С. 76-93.

4. Майтдинова Г.М. Модели интеграции государств Центральной Азии: за и против // Проекты сотрудничества и интеграции для Центральной Азии: сравнительный анализ, возможности и перспективы / Под ред. А. Князева. – Бишкек, 2007. – С. 96-109.

5. Звягельская И.Д. Центральная Азия: эволюция параметров безопасности и стабильности. Мальгин А.В., Наринский М.М. (ред.) Южный фланг СНГ. Центральная Азия–Каспий–Кавказ: энергетика и политика. – М.: Навона, 2005. – С. 32-46.

6. Шнайдер В. Региональная кооперация в Центральной Азии видение и реальность // Экономические аспекты интеграционных процессов: опыт Европейского Союза. Материалы международной конференции. – Алматы, 2003. – С. 89-98.

7. Ушакова Н.А. Современное состояние и перспективы Организации центральноазиатского сотрудничества. Проблемы постсоветских стран. – №6, 2004. – С. 203-219.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

Баймырзаев Қ.М. АЛҒЫ СӨЗ	3
ЖАҒАНДАНУ ДӘУІРІНДЕГІ ЖАМБЫЛТАНУДЫҢ ЖАҢА АРНАЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ ОҚЫТУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	
НОВЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЖАМБЫЛОВЕДЕНИЯ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ И ПРОБЛЕМЫ ЕЕ ПРЕПОДАВАНИЯ	
NEW DIRECTIONS OF ZHAMBYL STUDIES IN THE ERA OF GLOBALIZATION AND PROBLEMS OF ITS TEACHING	
Абдильдинова Л.Б., Хуанган О., Турсынбаев О.Г. ЖЫР АЛЫБЫ ЖАМБЫЛДЫҢ ТАРИХТАҒЫ ОРНЫ	5
Абикенова Г.Т. ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	8
Абилхамитқызы Р. Ж.ЖАБАЕВ ЖЫРЛАРЫНА ЖАҢАША КӨЗҚАРАС	13
Ақыш Н. ЖАМБЫЛ ЖӘНЕ АРҚА АҚЫНДАРЫ	16
Ансабаев Д.С. ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ХАЛЫҚТЫҚ СИПАТЫ	20
Бешпаев М. О ВЕЛИКОМ АҚЫНЕ, НАРОДНОМ СКАЗИТЕЛЕ ДЖАМБУЛЕ ДЖАБАЕВЕ	24
Боттаев М. ТОТ САМЫЙ АЛМАЗ	26
Бұлдыбай А.С. ҒАСЫРДЫҢ ҰЛЫ ЖЫРШЫСЫ - ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ	29
Дәдебаев Ж. ЖАМБЫЛДЫҢ АҚЫНДЫҚ МҰРАТЫ	35
Имангазинов М.М. ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВТЫҢ КЕҢЕС ОДАҒЫ КЕЗІНДЕГІ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ӨМІРІ	38
Инояттов С., Раджабов К., Арипова Х. ТВОРЧЕСТВО ДЖАМБУЛА ДЖАБАЕВА В ГОДЫ ВЕЛИКИХ ИСПЫТАНИЙ	45

Капалбекұлы Н. ЖАМБЫЛТАНУДАҒЫ КЕЛЕЛІ МӘСЕЛЕЛЕР ЖӘНЕ ЖАМБЫЛДЫҢ АҚЫН ШӘКІРТТЕРІ	49
Қожағұлов С.Қ. ХАЛҚЫНЫҢ ҚАМЫН ТОЛҒАҒАН ҰЛЫ ЖЫРАУ	53
Джакыпбекова М., Каримова Г. ЖАМБЫЛ - ЭПИК АҚЫН	58
Мадет Е. «ЖАМБЫЛ ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ АФОРИЗМДЕР»	61
Мәдібай Қ.Қ., Мұхамади Қ.Т. ЖАМБЫЛДЫҢ ЭПИКАЛЫҚ МҰРАСЫ	64
Нурбосынова Л.С., Берикова А.К. ДУХОВНЫЕ ОСНОВЫ В ФИЛОСОФСКОМ ТВОРЧЕСТВЕ ЖАМБЫЛА ЖАБАЕВА	69
Орозобекова Ж.К. ЖАМБЫЛ ЖАБАЕВ ЖАНА КЫРГЫЗ-КАЗАК АҚЫНДЫҚ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ БАЙЛАНЫШЫ	73
Оспанбаева Н. ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕР	78
Тебегенов Т. ЖАМБЫЛТАНУ – ӨЛЕМ ӨРКЕНИЕТІНДЕГІ ТҰЛҒАТАНУДЫҢ КӨРНЕКТІ САЛАСЫ	81
Тургуналиев Т. ЖАМБЫЛ: ТӨКМӨ АҚЫНДЫҚТЫҢ КЕРЕМЕТІ (ТИЗМЕКТЕР)	85
Хинаят Б. ЖАМБЫЛ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ МАЖАРСТАНДА АУДАРЫЛУЫ, НАСИХАТТАЛУЫ ҚАҚЫНДА	89
Имангазинов М.М., Шаяхмет.Ш.Т. ЖАМБЫЛДЫҢ ЖЫРАУЛЫҚ ПАЛИТРАСЫ	93
Чалтикенова Л.А., Кусаинова А.Б. ЖАМБЫЛ МҰРАСЫ- МӘҢГІ ӨШПЕС ӨНЕГЕ	99
Шаймұрат А. ЖАМБЫЛ МЕН ҚҰЛМАМБЕТ АЙТЫСЫНДАҒЫ АУЫСПАЛЫ МАҒЫНАЛЫ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫСЫ	103
Юхма М. «НАС ПОЗНАКОМИЛ И ПОДРУЖИЛ ДЖАМБУЛ ДЖАБАЕВ...» (ДЖАМБУЛ ДЖАБАЕВ И ВЕЛИКИЙ ИСТОРИК Л.Н. ГУМИЛЕВ)	106

**БІЛІМ БЕРУ МЕН ҚОЛДАНБАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ЖАҢА
ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК-ҚОҒАМДЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
НОВЫЕ ЕСТЕСТВЕННЫЕ И ОБЩЕСТВЕННО-СОЦИАЛЬНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ
В ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ И ПРИКЛАДНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ
NEW NATURAL AND SOCIAL TECHNOLOGIES IN EDUCATIONAL
AND APPLIED RESEARCH**

Адамқұлов Н.М., Таттибаева Г.Б., Оңғарбаева С.С. БОЛАШАҚ МҰҒАЛІМДЕРДІҢ КӘСПТІК ІС-ӘРЕКЕТІН ҚАЗАҚТЫҢ ҚОЛӨНЕРІ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗДЕРІ	110
Акхожина Ш.А ТӘРБИЕ БАСЫ – ТАЛ БЕСІК	116
Бокашева А.К. ДЕМДІ АЛУ МҮШЕЛЕРІНІҢ АУРУЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ГИГИЕНАСЫ	119
Джанаева Г. МӘТІНДІ МЕҢГЕРТУДЕГІ ЕРЕКШЕЛІКТЕР МЕН МӘТІНМЕН ЖҰМЫС ТҮРЛЕРІ	123
Есенбек Ж.Б., Тынысбекова А. ҚАЖЫТАЙ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚАЙТАЛАНБАС ҚАРПЫМ	127
Есмаханова Г.Н. АБАЙДЫҢ АҚЫНДЫҚ МЕКТЕБІ	133
Медведев Л.Г. ЭСТЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА	137
Мусербаева М.А. «МӘДЕНИ ТАНЫМЫ ЖОҒАРЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТҮЛҒА ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МУЗЫКА ПӘНІНІҢ РӨЛІН АРТТЫРУ»	140
Очилов Ф.Э. НАЦИОНАЛЬНЫЕ ТРАДИЦИЙ И ОБЫЧАИ В КАЧЕСТВЕ СРЕДСТВА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ	146
Серік Қ. ЖАЛҚЫ ЕСІМДЕРДІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ	149
Тлеубекова Г.Б., Байсалбаева Б. КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ ЕКІ МӘРТЕ БАТЫРЫ ТАЛҒАТ БИГЕЛДИНОВ: ӨМІР ЖОЛЫ МЕН ӘСКЕРИ ЕРЛІКТЕРІ	152
Тулубаев Н.Б. ХИМИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРДЫҢ КРЕАТИВТІ ОЙЛАУЫН ДАМУЫ	157

Үсен Ж.Т. ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУДЫҢ БАЛА ДЕНСАУЛЫҒЫНА ТИГІЗЕТІН ӘСЕРІ	160
---	-----

Чалматаева М.Б. ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ МЕН ФИЗИКА ПӘНІНІҢ БАЙЛАНЫСЫ	163
---	-----

ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕРІ
ИННОВАЦИОННЫЕ ПОИСКИ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ
INNOVATIVE SEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

Рахимова А., Алтай А.А. АБАЙ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ӘДІЛЕТ КОНЦЕПТІСІ	168
---	-----

Абызова А.М., Исыпқали А.С. ОҚУШЫЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕУШІЛІК ЖӘНЕ ЖОБАЛАУ ҚЫЗМЕТІН ДАМУ – ЗАМАН ТАЛАБЫ	172
---	-----

Албатыр И., Жазыбекова А.К. XXI ҒАСЫР РУХАНИ ЖАҢҒЫРУДЫҢ ҒАСЫРЫ	176
--	-----

Келгембаева Б.Б., Жанахметова Т.А. ҚАЗАҚ ТІЛДІ ЕМЕС МЕКТЕПТЕРДЕ ҚАЗАҚ ТІЛІ МЕН ӘДЕБИЕТІН ОҚЫТУ ҮДЕРІСІНДЕ ЭЛЕКТРОНДЫ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚОЛДАНУ	179
--	-----

Әділбекова Л.М., Қытайбек З.С. КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАРДАҒЫ ОКСЮМОРОН СӨЗДЕР ҚОЛДАНЫСЫ	183
---	-----

Омирбекова А. МЕТОДЫ ОПТИМИЗАЦИИ ЗАТРАТ ПРЕДПРИЯТИЯ	186
---	-----

Отарбаева Д. ҚЫТАЙ ИЕРОГЛИФТЕРІНІҢ ҚҰРЛЫМЫН ҮЙРЕНУ ЖОЛДАРЫ	191
--	-----

Өтеген Б.Ү. БІЛІМ БЕРУДІҢ ЖАҢАРТЫЛҒАН БАҒДАРЛАМАСЫ: АЛҒЫШАРТТАР МЕН БАСЫМДЫҚТАР	197
--	-----

Тасболатова А.А., Омарова С.А. ЖАС ҒАЛЫМДАРДЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ІЗДЕНІСТЕРІ	200
---	-----

Толамисов А.Г., Иманқұл А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ САЯСИ- ЭКОНОМИКАЛЫҚ КЕҢІСТІГІН ДАМУДАҒЫ РӨЛІ	203
--	-----

**«ЖАМБЫЛ ФЕНОМЕНІ:
ЖАМБЫЛТАНУ ҒЫЛЫМЫ ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ»
республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция
МАТЕРИАЛДАРЫ**

15 наурыз

**МАТЕРИАЛЫ
республиканской научно-практической конференции
«ФЕНОМЕН ЖАМБЫЛА:
ЖАМБЫЛОВЕДЕНИЕ И ОБРАЗОВАНИЕ»**

15 марта

**MATERIALS
of the republican scientific-practical conference
«ZHAMBYL PHENOMENON:
ZHAMBYL STUDIES AND EDUCATION»**

15 march

Компьютерлік қалыптаушы – Жепенова Г.М.
Мұқабының дизайні – Айдарбеков Р.А.

(Тапсырыс беруші файлынан басылды)

Басуға қол қойылды 27.04.2021 ж.
Өріп түрі «Times New Roman». Қалыбы 60x84/8. SvetoCopy қағазы
Таралымы 25 дана. Ш.т.б. 26.63. Тапсырыс № 00351
І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Баспа бөлімі
040009, Талдықорған, Жансүгіров көшесі, 187а

(Распечатано с файла заказчика)

Подписано в печать 27.04.2021 г.
Гарнитура «Times New Roman». Формат 60x84/8. Бумага SvetoCopy.
Тираж 25 экз. У.п.л. 26.63. Заказ № 00351
Издательский отдел Жетысуского университета им. И. Жансугурова.
040009, Талдықорған, ул. Жансугурова, 187а